

PRIREĐIO MILO PETROVIĆ

PREISPITIVANJE PROŠLOSTI I ISTORIJSKI REVIZIONIZAM

(ZLO)UPOTREBE ISTORIJE ŠPANSKOG
GRAĐANSKOG RATA I DRUGOG SVETSKOG RATA
NA PROSTORU JUGOSLAVIJE

PRIREDIO MILO PETROVIĆ

PREISPITIVANJE PROŠLOSTI I ISTORIJSKI REVIZIONIZAM

**(ZLO)UPOTREBE ISTORIJE ŠPANSKOG
GRAĐANSKOG RATA I DRUGOG SVETSKOG RATA
NA PROSTORU JUGOSLAVIJE**

BEOGRAD, 2014.

IMPRESSUM

ZBORNIK

PREISPITIVANJE PROŠLOSTI I ISTORIJSKI REVIZIONIZAM

(Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije

IZDAVAČ

Udruženje Španski borci 1936-1939 u saradnji sa Fakultetom političkih nauka Univerziteta u Beogradu

UREDNIK

Milo Petrović

REDAKCIONI ODBOR

Dolores Cabra Loredó, Josep Fernández Trabal, Pelai Pagès i Blanch, Husnija Kamberović,
Olga Manojlović Pintar, Lino Veljak, Ilija Vujačić, Milo Petrović

ILUSTRACIJE

Dorđe Andrejević Kun

AUTORKE I AUTORI TEKSTOVA

Francisco Martínez López „El Quico“, Latinka Perović, Pelai Pagès, Francisco Moreno Gómez, Lino Veljak,
Todor Kuljić, Juan Carlos Monedero, Lev Centrih, Juan Manuel Rodríguez, Olivera Milosavljević,
Srđan Milošević, Milan Radanović, Husnija Kamberović, Antonia Macías, Milivoj Bešlin, Nikola Vukobratović,
Avgust Lešnik, Dolores Cabra, Ángel del Río Sánchez, Josep Fernandez Trabal, Olga Manojlović Pintar

AUTORKE FILMA

Odette Martínez Maler, Herta Alvarez, Mercedes Yusta Rodrigo

LEKTURA I KOREKTURA

Slavica Miletić

DIZAJN

Ana Humljan

PRIPREMA ZA ŠTAMPU

Dejan Dimitrijević

ŠTAMPA

Standard 2, Beograd

TIRAŽ

500

**ROSA
LUXEMBURG
STIFTUNG
SOUTHEAST
EUROPE**

Tekstovi u ovom zborniku su nastali kao rezultat konferencije „Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam“ održane 12. i 13. oktobra 2012. u organizaciji udruženja Španski borci 1936-1939, Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu i Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe. Objavljivanje zbornika podržala je Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe donacijom Nemačkog federalnog ministarstva za ekonomsku saradnju i razvoj. Stavovi autorki i autora tekstova ne moraju biti nužno i stavovi Rosa Luxemburg Stiftung.

Ova publikacija je besplatna.

Svi tekstovi su objavljeni pod licencom Autorstvo-Nekomercijalno 3.0. Srbija (CC BY-NC 3.0 RS)

SADRŽAJ

3 Umesto predgovora

Milo Petrović: *Vreme revizionizma*

15 Reč učesnika i svedoka

Fransisko Martines Lopes „El Kiko“: *Oružana borba protiv frankističke diktature: pluralna kultura ili kultura jedne partije*

25 Prvo poglavlje

NAUČNE I/LI POLITIČKE ISTINE I DEBATE

27 Latinka Perović: *Revizionizam i nacionalizam*

33 Pelai Pajes: *Španski građanski rat i istorijski revizionizam: idealisti protiv istoričara. Društvena revolucija i/ili antifašizam*

50 Fransisko Moreno Gomes: *Istorija, sećanje i prava žrtava*

60 Lino Veljak: *Dvije strategije historijskog revizionizma*

69 Drugo poglavlje

MUKE S TRANZICIJOM

71 Todor Kuljić: *Klasno društvo bez klasne borbe: Bezalternativnost kapitalizma kao kontekst istorijskog revizionizma*

82 Huan Karlos Monedero: *Ograničenja španskog demokratskog modela*

98 Lev Centrih: *Revizionizam u istoriografskim spisima i javnim polemikama o slovenačkoj prošlosti: o čemu je, zapravo, reč?*

110 Huan Manuel Rodrigues: *Antifašistički pokret protiv istorijskog revizionizma*

121 Treće poglavlje

SVI „NAŠI“ REVIZIONIZMI

123 Olivera Milosavljević: *Fašizam i istorijski revizionizam*

129 Srđan Milošević: *Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji*

143 Milan Radanović: *Otkopavanje istine ili normalizovanje kolaboracionizma? O formiranju i delovanju dve revizionističke komisije pod okriljem Vlade Republike Srbije, 2009-2012.*

175 Husnija Kamberović: *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu – preispitivanja prošlosti ili historijski revizionizam?*

182 Antonija Masijas: *Međunarodno pravo naspram nekažnjivosti i negacionizma*

197 Četvrto poglavlje

ANTIFAŠIZAM I ŠPANSKI GRAĐANSKI RAT: JUGOSLOVENSKI SLUČAJ

199 Milivoj Bešlin: *Kraljevina Jugoslavija u borbi protiv antifašizma 1936–1939.*

223 Nikola Vukobratović: *KPJ i Kominternu o Narodnoj fronti i Španjolskom građanskom ratu. Pričati o antifašizmu*

231 Avgust Lešnik: *Uloga KPJ u regrutovanju jugoslovenskih interbrigadista za republikansku Španiju*

251 Peto poglavlje

ČIJE JE SEĆANJE?

253 Dolores Kabra: *Udruženja za istorijsko pamćenje*

278 Anhel del Rio Sančes: *Istorijsko pamćenje i tragovi frankističke represije*

295 Đuzep Fernandes Trabal: *Mir u arhivima? Rat i izgnanstvo u dokumentima*

305 Olga Manojlović Pintar: *Još jednom o Milanu Nediću, emigraciji i reviziji istorije*

313 **RESUMENES / BIOGRAFIJE**

327 **IMENSKI REGISTAR**

MILO PETROVIĆ

VREME REVIZIONIZMA

Preispitivanje važećih saznanja i ocena u svetlu rezultata novih istraživanja je *conditio sine qua non* opstanka nauke, modus njenog funkcionisanja, bilo da je reč o istoriji ili nekoj drugoj naučnoj disciplini. U tom smislu, promena, revizija je očekivani, željeni ishod, opipljivi dokaz naučnog napretka. No, kada se radi o pojavi istorijskog revizionizma ili pseudorevizionizma – kako ga neki autori nazivaju – na delu nije pluralnost pristupa i tumačenja, već potpuno „novo“ čitanje i pisanje istorije, sa malo ili nimalo uvažavanja za činjenice koje se, jednostavno, guraju u stranu, prećutkuju, brišu, a veoma često i konstruišu. Najčešće se to događa po okončanju velikih i oštrih društvenih sukoba – nacionalnog, regionalnog i/ili globalnog karaktera – kada pobednička strana nastoji da napravi radikalni i potpun otklon u odnosu na prethodni poredak. Istorijski revizionizam tada

postaje snažno manipulativno sredstvo kojim se, odstranjivanjem ili preokretanjem „iritantnih“ činjenica iz prošlosti, opravdavaju i nastoje „istorijski“ zasnovati novouspostavljena vlast i poredak. Bitke oko prošlosti ne tiču se samo, niti ponajviše, nje same i njenog izvornog tumačenja; one su, gotovo uvek, u funkciji današnjih bitaka za (pre)raspodelu političke i ukupne društvene moći, jer „onaj ko kontroliše prošlost, kontroliše budućnost, onaj ko kontroliše sadašnjost, kontroliše prošlost“ (George Orwell, 1984). Naravno, rasprave o istorijskom revizionizmu, sabrane u ovom zborniku, nemaju za svoj referentni okvir neku daleku prošlost (premda se i ona može instrumentalizovati, njena upotrebna moć i dejstvo su veoma ograničeni), već jednu istorijski nama blisku i stoga još neprevladanu – ne samo intelektualno već i emocionalno neprevladanu – prošlost koja, u odgovarajućoj

interpretaciji, dobija daleko veći manipulativni potencijal.¹

Prošlost o kojoj je ovde reč i čija su tumačenja predmet žestokih sporenja, radikalnih preispitivanja i preocenjivanja nije bilo koje vreme niti bilo koji događaj. U pitanju je ključni i najtraumatičniji sukob koji je obeležio dvadeseti vek: Drugi svetski rat i snage koje su u njemu bile sučeljene, fašizam i antifašizam. U pitanju je, dakle, fašizam (i njegova, svim raspoloživim sredstvima podržana, ambicija da ceo svet preuredi i podredi svojim načelima), ali i njemu suprotstavljen, u otporu toj ambiciji rođen, stvaran i razvijan, pokret, složen, socijalno, idejno i politički heterogen, ali u tom otporu nužno ujedinjen i objedinjen imenom koje mu je nametnuo fašizam – antifašizam. Njihov sudar je obeležio proteklo stoleće iz kojeg smo se, kako izgleda, samo kalendarski i neznatno izmakli.

---

1 Skup pod naslovom Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam je održan 12. i 13. oktobra 2013. godine u hotelu Palace u Beogradu. Skup su zajednički organizovali: udruženje „Španski borci 1936-1939“, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu i Rosa Luxemburg Stiftung, regionalna kancelarija za jugoistočnu Evropu, Beograd. U dvodnevnoj raspravi učestvovali su: Latinka Petrović, Pelai Pajes, Trivo Indić, Lino Veljak, Todor Kuljić, Husnija Kamberović, Lev Centrih, Milivoj Bešlin, Nikola Vukobratović, Olivera Milosavljević, Antonija Masijas, Srđan Milošević, Milan Radanović, Huan Manuel Rodrigues, Anhel del Rio Sančes, Đuzep Fernandes, Dolores Kabra, Olga Manojlović Pintar i Tihana Pupovac. Fransisko Martines El Kiko i Huan Karlos Monedero su poslali izlaganja koja su bila predstavljena na skupu, a Fransisko Moreno Gomes i Avgust Lešnik, koji su takođe bili sprečeni da prisustvuju skupu, naknadno su poslali priloge za zbornik.

Nema nikakve sumnje da događaji koji su presudno uticali na (pre)oblikovanje društvenog sistema i živote ljudi i koji su deo individualnih sećanja i kolektivnog, socijalizovanog i institucionalizovanog pamćenja predstavljaju nezaobilazan, poželjan i plodan izazov za savremene istraživače. Nema, takođe, nikakve sumnje da rezultati do kojih dolaze različiti istraživači nisu, niti mogu biti identični, jer kao što postoji pluralnost sećanja/pamćenja, tako postoji i pluralnost u razumevanju i tumačenju određenih događaja iz prošlosti, pogotovo onih u odnosu na koje ne postoji dovoljna vremenska i emotivna distanca. Otuda su revizija i revizionizam stalni i neizbežni pratioci savremenih suočavanja sa prošlošću. Međutim, od osamdesetih i, naročito, od devedesetih godina prošlog veka na delu je pokušaj radikalnog preispitivanja i preocenjivanja novije prošlosti. Revizionistički pristupi u tumačenju istorije Drugog svetskog rata i sukoba fašizma i antifašizma dobijaju na zamahu, intenzitetu i polemičkoj oštrini. Bilo je to očekivano posle brzog i lakog – mimo svih prognoza sovjetologa i kremljologa – sloma Sovjetskog Saveza i njegovih realsocijalističkih (evropskih) sledbenika i trijumfa Reganove i Tačerkinе konzervativne revolucije koja je svoj ideološki vrhunac dostigla u tezi o kraju istorije. Slom realsocijalizma shvaćen kao definitivni istorijski poraz komunizma, a time i uklanjanje marksizma kao dominantne svesti epohe presudno su uticali na sadržaj, karakter, smisao – i rezultate – novih istraživanja

i preispitivanja. Potisnute su do tada pažljivo odmeravane, ako ne i usaglašene ocene Drugog svetskog rata, kao i tumačenja pojave i uloge fašizma u dvadesetom veku. Bio je to idealan trenutak, momentum, za definitivno sređivanje računa s poraženim protivnikom, jer svaka politička i ideološka pobjeda ima, mora da pronađe svoje legitimacijsko uporište u prošlosti. Relativizuju se značaj, smisao, obuhvat borbe protiv fašizma, i sledstveno tome, dovode u sumnju njene pobude i ciljevi. Konačno, umanjuje se i čini problematičnim doprinos radikalne, antikapitalističke levice pobjedi nad fašizmom.

Međutim, budući da je „rad“ na prerađivanju prošlosti otežan dubinom i rasprostranjenošću istorijskog pamćenja u kojem su leвица, komunizam i socijalizam neodvojivi od antifašizma, preostalo je da se neutralizovanjem, razaranjem, praznjenjem sadržaja pojma antifašizam levice oduzme najvažnije legitimacijsko uporište i istorijsko utemeljenje. Umesto antifašizma, pojma koji je podrazumevao *aktivno suprotstavljanje* fašizmu, uvodi se, stavlja u prvi plan i apsolutizuje figura žrtve. Društveni kontekst, strane u sukobu, njihovi ciljevi i ponašanja prekrivaju se dubokim naslagama magle. Traverso to dobro zapaža: „Sećanje na Gulag briše sećanje na revoluciju, sećanje na Šoa zamenjuje sećanje na antifašizam, sećanje na ropstvo pomračuje sećanje na antikolonijalizam; sve se događa kao da sećanje na žrtve ne može da postoje zajedno sa sećanjem na njihove borbe, njihove pobjede i njihove

poraze.“² To svakako nije slučajno. Jer antifašizam se opire muzealizovanju. On po svojoj prirodi pretpostavlja aktivan, delatan stav, suprotstavljanje svemu što smanjuje, ograničava i ugrožava individualne i kolektivne slobode i u tom smislu je principijelno subverzivan u odnosu na svaki poredak, pa i onaj koji danas preko moćnih i globalizovanih sredstava un/i(n)formisanja nastoji da preventivno osujeti svaku subverziju ili da je, ako mu ipak izmakne kontroli, ekstremizuje, ili još bolje, kriminalizuje i na taj način u medijsko-revizionističkoj obradi nanovo funkcionalizuje. Otuda nam analiza savremenog revizionističkog diskursa o prošlosti – teorijskog, medijskog, političkog – pokazuje da to nije samo govor iz sadašnjosti, već da je taj govor determinisan sadašnjošću do te mere da, neretko, zapravo postaje *govor o sadašnjosti*, jer se iz njegovog „tumačenja“ prošlosti saznaje više o sadašnjosti i njenim akterima nego o prošlosti koja je nominalno predmet istraživanja, preispitivanja i tumačenja.

Budući da je istorijski revizionizam univerzalan fenomen, premda uglavnom pozicioniran na evropskom tlu, očigledno je da su za njegovo puno razumevanje potrebni uvidi širokog obuhvata. U tom smislu, analiza, razumevanje i tumačenje njegove pojave na jugoslovenskom tlu, za šta smo mi, prirodno, najviše zainteresovani, zahteva da se on smesti u širi kontekst i dovede u vezu

² Enzo Traverso, *L'histoire comme champ de bataille*, Paris, La Découverte, 2012, str. 265.

sa sličnim, kulturno-istorijski uporedivim iskustvima. Imajući na umu da su Španski građanski rat i Drugi svetski rat na prostoru bivše Jugoslavije dva događaja koji čine, uz sve specifičnosti, deo jednog istorijskog kontinuuma kojem je pečat dao sukob između fašizma i anti-fašizma, opredelili smo se da pomenutu raspravu i zbornik koji je iz nje proistekao oslonimo na savremena tumačenja Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na teritoriji nekadašnje jugoslovenske države.

A u savremenoj Španiji, jednako kao i u zemljama nastalim na ruševinama Jugoslavije, još uvek su veoma snažna i snažno suprotstavljena sećanja na građanski rat 1936-1939. i frankistički period i njihova tumačenja. Otuda, špansko i jugoslovensko iskustvo nude obilje materijala, raznovrsnog, ali, po mnogo čemu karakterističnog za produktivnu raspravu o revizionističkim preradama prošlosti.

Tokom gotovo četiri decenije koliko je trajala Frankova diktatura uspostavljena posle sloma Republike, u Španiji je postojala, odnosno bila je dozvoljena i promovisana samo jedna istina i jedna slika o građanskom ratu. Prve pukotine nastale su krajem Frankove vladavine i naročito posle njegove smrti. Oficijelna istina prema kojoj su Franko i njegovi saborci spasili zemlju od komunističke i drugih pošasti ustupila je mesto kritičkoj istoriji u kojoj i sama revizionistička historiografija postaje predmet kritičkog preispitivanja. Predmet kritičkog preispitivanja u savremenoj Španiji nije više samo frankizam u periodu od 1936.

do 1975. godine, već i njegovi recidivi iz tranzicionog perioda posle Frankove smrti. Među njima se kao najčvršća, nesrušiva brana svakom pokušaju utvrđivanja krivične odgovornosti za frankističke zločine iz vremena građanskog rata i diktature pokazao Zakon o amnestiji donet 1977. godine, usvojen kao rezultat kompromisa između tada moćne (post)frankističke vlasti i opozicije, tek izašle iz ilegalnosti. „Zaborav“ i „uzajamni oprostaj“, tvrdili su njegovi autori i branitelji, dovešće do konačnog „nacionalnog pomirenja“, a za postizanje tako „uzvišenog cilja“ nijedna žrtva nije velika, pogotovo ako se prihvati sugerisana ocena da je građanski, bratoubilački rat (bio) jedna tragična i nesrećna epizoda kojoj se ne treba vraćati, rana po kojoj ne treba kopati jer bi se, kako upozoravaju arhitekti i branioци te teze, mogla ponovo otvoriti.

Period koji je usledio posle takve institucionalne obnove i uspostavljanja demokratskog poretka nije zatvorio niti je mogao da zatvori ovo poglavlje španske istorije, uprkos saglasnosti vodećih stranaka desnog i levog spektra, uglednih intelektualaca i velikih medija u kreiranju i javnom predstavljanju španske tranzicije kao uzorne. Ono je postalo predmet istorijskih, socioloških i političkih istraživanja i razmatranja, snažna inspiracija i motiv za umetnička istraživanja i obrade i, konačno, ušlo je u najširi medijski prostor. Sve je to odigralo veoma značajnu ulogu u oslobađanju ljudi od dugo „negovanog“ i razumljivog straha da o frankističkom periodu

javno govore. Nikla su brojna udruženja s jednim osnovnim zahtevom – da se obelodani puna istina o građanskom ratu i frankističkoj vladavini, otkrije sudbina žrtava i protivnika diktature i utvrdi politička, moralna i svaka druga, pa i krivična odgovornost naredbodavaca i izvršilaca represije. Rezultat njihove borbe i novog društvenog ambijenta bili su važni koraci u pravcu političke deligitimizacije frankizma i rehabilitacije njegovih žrtava i protivnika. Poslednji među njima je Zakon o Istorijskom pamćenju, proglašen 26. decembra 2007. godine. Međutim, za mnoga udruženja koja su se borila i još se bore za puni povratak istorijskog pamćenja o građanskom ratu i diktaturi ni taj zakon nije označio konačni raskid s frankističkom prošlošću. Neuspeh Garsonove inicijative o utvrđivanju odgovornosti za zločine frankizma i njegovo uklanjanje sa položaja istražnog sudije Specijalnog državnog suda pokazuje da ta strahovanja nisu bez osnova. Zakon o amnestiji ili, drugačije rečeno, o nekažnjivosti, istina bez ranije preporučivane amnezije, ostao je na snazi.³

3 Argentinski savezni sud je 14. aprila 2010. godine prihvatio tužbe za zločin genocida i druge zločine protiv čovečnosti izvršene od strane Frankovog režima u periodu od 17. jula 1936. do 15 juna 1977. Do toga je došlo posle odbijanja Specijalnog državnog suda (Audiencia Nacional) u Madridu da prihvati odluku sudije Garsona o pokretanju istrage o frankističkim zločinima počinjenim tokom građanskog rata i diktature; Sud je, naime ocenio da je Garsonova inicijativa u suprotnosti sa Zakonom o amnestiji iz 1977. godine. Argentinski sud je, sa svoje strane, obrazložio svoju odluku pozivanjem na princip suprematije međunarodnog

Aktuelna kriza koja je započela kao ekonomsko-finansijska, u međuvremenu je zahvatila špansko društvo u njegovoj ukupnosti. U traganju za korenima krize ni tranzicija ne ostaje pošteđena tako da su danas sve snažniji glasovi koji smatraju da je tranzicijom uneta u sistem konstrukciona greška, čija je sve vidljivija posledica demokratski deficit koji sprečava špansko društvo da nađe institucionalni izlaz iz sve dublje ekonomske, političke i socijalne krize koja ne preti samo potpunom demontažom države blagostanja, već i samog državnog jedinstva. Visens Navaro, autor knjige pod karakterističnim naslovom *Bienestar Insuficiente, Democracia Incompleta. Sobre lo que no se habla en nuestro país (Nedovoljno blagostanje, nepotpuna demokratija. O onom o čemu se ne govori u našoj zemlji)* navodi argumente za tvrdnju da „tranzicija ne samo što nije bila bez mrlje nego je upravo bila duboko neuzorna zato što su njeni rezultati – demokratija i država blagostanja – bili jasno ograničeni i nedovoljni. Zašto? Zato što se zbila pod dominantnim uticajem konzervativnih snaga koje su, u celosti, kontrolisale

nad nacionalnim pravom. Među potencijalno optuženim nalaze se, između ostalih, i bivše ministri: Rodolfo Martin Vilja, optužen za ubistvo petorice radnika za vreme štrajka u Vitoriji, i Hose Utrera Molina, otac aktuelnog ministra pravde, Alberta Ruis-Galardona, zbog toga što je potpisao smrtnu presudu mladom anarhisti Salvadoru Puig Antiću, pogubljenom na izrazito okrutan način – garotom – 1974. godine. U međuvremenu su se Baskijski parlament, šezdesetak lokalnih parlamenata, Komunistička partija Španije, regionalni odbori pojedinih stranaka levice i brojna građanska udruženja pridružili toj tužbi.

državni aparat i najveći broj sredstava informisanja⁴ Da su konzervativne snage i danas uticajne i da u mnogo čemu stoje na pozicijama istorijskog revizionizma, pogotovo posle dolaska na vlast Narodne partije na poslednjim parlamentarnim izborima, simbolički pokazuju odluke donete u nekim sredinama o uklanjanju republikanskih simbola iz javnog prostora (Pablo Neruda, Migel Ernandes), kao i dodeljivanje diplome Bratstvu boraca Plave divizije (Hermanidad de los combatientes de la Division Azul) koja je u sastavu nemačke vojske, učestvovala u borbama protiv Sovjetskog Saveza na istočnom ratištu, na proslavi Civilne garde u Barseloni, održanoj 11. maja 2013. Stoga Pokret ogorčenih – *Movimiento de los indignados 15 de mayo*, koji se pojavio na javnoj sceni pre dve godine, i pokreti koji nastaju na njegovom tragu zahtevaju temeljnu rekonstrukciju španskog modela – budući da važeći smatraju iscrpenim – na bazi jednog novog društvenog ugovora u čijem će kreiranju i usvajanju odlučujuću reč imati građani, ne više i ne samo politička elita.

U Jugoslaviji, nastaloj posle pobeде u antifašističkom ratu, proces je bio obrnut, ali ne bez izvesnih sličnosti. Fašizam je pobeđen, njegovi akteri i lokalne pristalice su kažnjeni, a ideologija prokažena i zabranjena. Nova država baštinila je antifašizam kao svoju temeljnu vrednost i legitimacijsko uporište u izgradnji Jugoslavije kao socijalističke

federacije. Ideološki monopol vladajuće Komunističke partije, posebno prvih petnaestak godina po završetku rata, osiguravao je direktivno upravljanje, kasnije dominantan uticaj na sve oblasti društvenog života, pa i na naučno i umetničko stvaralaštvo. Slabosti takvog pristupa će postati vidljivije i maksimalno će biti eksploatisane počev od sredine osamdesetih, kada počinje da puca ideološki okvir. Početkom devedesetih, kada jugoslovenska kriza ulazi u svoju užarenu fazu, komunizam postaje odgovoran, krivac, univerzalno opravdanje za sva posrnuća, dok istorijski revizionizam doživljava svoje „zvezdane“ trenutke. Rušenjem „komunizma“ raspadaju se u paramparčad i njegove ideološke tvorevine, a (dotadašnja) istorija Drugog svetskog rata proglašava se komunističkim falsifikatom, oslobodilački rat preimenuje u građanski (okupacija postaje činjenica od sekundarne važnosti), a njegovi akteri dobijaju nove kvalifikacije, sasvim suprotne prethodnim.

Revizionistički zanos i talas preokretao je i rušio sve pred sobom: udžbenike istorije, spomenike borcima narodnooslobodilačkog rata, nazive ulica, trgova, škola, kasarni, kulturnih ustanova, dečjih vrtića... Skupština Republike Srbije je velikom većinom izglasala zakon o proglašavanju četničkog pokreta (JVuO) oslobodilačkim i time izjednačila prava njegovih pripadnika sa statusom i pravima pripadnika partizanskog pokreta. Ukinuti su svi praznici ustanovljeni prema značajnim datumima i događajima iz Drugog svetskog rata i borbe

---

4 Internet izdanje dnevnog lista *El Publico*, 16. maj 2013.

protiv fašizma koji su imali konstitutivni i integrativni karakter u prethodnoj Srbiji i Jugoslaviji: Dan ustanka, Dan ustanka naroda Srbije, Dan republike... Ti datumi i ti negdašnji praznici su postali predmet revizionističkog osporavanja i negiranja. Sudski su rehabilitovani pripadnici kvislinških formacija. U Beloj Crkvi, u neposrednoj blizini spomenika Žikici Jovanoviću Špancu, čiji su hici simbolički označili početak ustanka i antifašističke borbe u Srbiji i Jugoslaviji, podignut je, u porti lokalne crkve, spomenik dvojici žandarma koji su bili u službi okupatorske vlasti. U obrazloženju sudske odluke o njihovoj rehabilitaciji piše da su žandarmi „lišeni života bez odluke suda i bez sprovedenog postupka, iz ideološko-političkih razloga, kao žrtve progona i nasilja, od strane pripadnika partizanskog pokreta, čime je povređeno njihovo pravo na život“. Nadležni sudija je u komentaru svoje odluke rekao da je „7. jula 1941. godine Srbin ubio Srbina, što je označilo početak građanskog rata u Srbiji. Bio je to ustanak protiv države, s jasnim ciljem promene celokupnog sistema...“

U toj hajci punoj buke i besa utrki-vala su se i javna glasila u „otkrivanju“ neviđenih i neizbrojivih komunističkih zločina za vreme i posle rata. Oslobođeni Beograda od nemačke okupacije iz oktobra 1944. godine predstavljani su kao okupatori.⁵

5 Danas se više ne ide tako daleko; taj datum se stidljivo, ali uglavnom impersonalno obeležava; zar onda treba da nas čudi što stota godišnjica rođenja Peka Dapčevića, komandanta jedinica NOV-a, koje

Tu histeriju je moguće uporediti jedino sa nacionalističkom histerijom i retorikom koje su pratile i poput orkanskoeg vetra raznosile ratni požar koji je spaljivao Jugoslaviju. Ipak i posle gašenja ratnog požara i stvaranja kakvih-takvih nezavisnih država na teritoriji bivše Jugoslavije i oficijelne nepoželjnosti razobručenog nacionalizma, on i dalje ostaje glavni oslonac revizionističke obrade i prerade istorije Drugog svetskog rata u nas i novog odnosno novih postsocijalističkih identiteta. Pošto je razorio Jugoslaviju kao zajedničku državu naroda koji su u njoj živeli, nacionalizam danas nastavlja da razara i menja prošlost: u njihovoj revidiranoj ili revidiranim pov(ij)estima nema Jugoslavije kao subjekta, nema države koju su napale i okupirale fašističke sile, postoje samo (među)nacionalni i unutarnacionalni sukobi, a ako se Jugoslavija ponekad i pominje – promatra se i (dis)kvalifikuje isključivo iz nacionalističke perspektive, kao (pra)uzrok i vinovnik svih nacionalnih stradanja i osujećenja.

A realnost većine postjugoslovenskih društava i državica, Srbije svakako, prema bitnim socijalno-ekonomskim pokazateljima i percepciji ubedljive većine njihovih građana, može se ukratko

su oslobodile oslobodile Beograd 20. oktobra 1944. nije zavredela pažnju niti bilo koji simbolički gest priznanja nikog od državnih i gradskih čelnika. U takvom ambijentu, uprkos svojevremenim najavama prvih ljudi grada, nije bilo moguće (a očigledno još nije moguće) da neka beogradska ulica ponese njegovo ime. Beograd je po mnogo čemu osoben grad, nažalost i po tome što se nije odužio svom oslobodiocu.

definisati kao propala ekonomija, osiromašeni građani, zastrašujući jaz između prostranog dna i uskog, preuskog vrha socijalne piramide, potpuna ovisnost nove političke elite od međunarodnih finansijskih i političkih centara moći, prodor podaničke neokolonijalne svesti i mentaliteta, moralna atrofija na kojoj bujaju sistemski lopovluk i korupcija, karikaturna, izobličena demokratija sa političkim tržištem i utakmicom gde je svaki ishod, svaki politički dogovor realan i moguć. Kako vreme prolazi postaje sve teže odbraniti tezu da su za sve krivi prethodni sistem i prethodna država. Međutim, u nedostatku validnije argumentacije, vladajuće elite direktno, a sada sve češće preko aparata za masovno ubeđivanje nastavljaju, s povremenim prekidima, rad na diskvalifikovanju jugoslovenske prošlosti, kako posleratne tako i ratne. Zašto ratne? Prosto stoga što ideološka kritika socijalističke prošlosti nije dovoljna – još uvek ima previše građana koji tu prošlost drugačije percipiraju, katkad i u nerealno svetlim bojama u poređenju sa sivilom i beznađem svakodnevice – i stoga je pred današnjim revizionistima težak posao da neprestanom, svestranom i sistematskom difamacijom borbe i boraca protiv fašizma u Drugom svetskom ratu dokažu i uvere građane da je njihovo pamćenje zabludno, da odgovornost i krivica za sve što danas trpe pripada, bezostatno, onima koji su pre sedamdeset godina donosili pogrešne odluke, vodili pogrešne bitke i, na nesreću, pobedili i uspostavili zatvoreni totalitarni sistem koji je

kad-tad morao da eksplodira i proizvede nesreću čije posledice i sada trpimo. I nije to sve. Deo revizionističke prerade prošlosti predstavljaju nastojanja da se u njoj pronađu svetle tačke, tačke oslonca za povratak na pravi put. A one se pronalaze u predratnoj Kraljevini koja, posle revizionističkog retuša, izgleda kao uzorna demokratska pravna država s kojom treba uspostaviti kontinuitet posle poluvekovnog skretanja.

Rekavši ovo, ne mislim da su partizanski pokret i njegovo političko i vojno rukovodstvo bili bezgrešni, da u surovim ratnim uslovima i neposredno po oslobođenju nije bilo osvetničkog, vansudskog poravnavanja računa i da u njima nije bilo nevino stradalih. Svaki od tih slučajeva treba da bude obelodanjen i svaka nevinna žrtva rehabilitovana. Međutim, kada se višestruko pa i desetostruko uveća broj takvih slučajeva, kada se nevinim žrtvama proglašavaju pripadnici okupacionih snaga i njihovi pomagači i, konačno, kada se o tom vremenu sudi i presuđuje isključivo iz sadašnje ili neke „nadvremene“ perspektive, bez dubinskog istraživanja i razumevanja konteksta u kojem se sve to događalo, motivacije i ponašanja njegovih učesnika, i jednih i drugih, i svih zajedno – onda postaje očigledno da cilj te kampanje nije popunjavanje belih mesta posleratne istoriografije i ispravljanje dokazanih i dokazivih nepravdi, već opasno prekrajanje istorije koje, budući neutemeljeno na istorijskim činjenicama, prevashodno služi izvannaučnim ciljevima.

Postoji, pored do sada spomenutih, još jedan, veoma značajan razlog zbog kojeg smo se opredelili da u raspravu o istorijskom revizionizmu uvedemo tumačenja Španskog građanskog rata: naše društvo, posebno njegovi mlađi pripadnici i pristižuće generacije rastu u okruženju i pod dejstvom jedne ne samo ideološke, već i moralne konfuzije. Stoga smo smatrali i smatramo da je takav socijalni, politički i kulturni ambijent razlog više da upoznajemo mlađe generacije sa ovim značajnim događajem, jedinstvenim u čitavoj dosadašnjoj istoriji, u kojem se naša oslobodilačka vertikala spojila sa univerzalnom borbom za slobodu i to upravo u borbi protiv fašizma. Fašističkom udaru na Španiju suprotstavili su se dobrovoljci iz više od 55 zemalja iz svih krajeva sveta. Dobrovoljci iz Jugoslavije učestvovali su u svim velikim bitkama tog rata i platili visoku cenu za svoju privrženost slobodi. Preko sedam stotina ih je zauvek ostalo u Španiji.⁶

Upravo je ta internacionalistička i solidaristička dimenzija Španskog građanskog rata bila i ostala predmet žestoke, nacionalistički intonirane, revizionističke „kritike“, jer nacionalizam, kao

najjače ideološko uporište revizionizma, u internacionalizmu vidi, jednako kao i fašizam, svog najžešćeg neprijatelja, u Jugoslaviji ili u Španiji, bilo gde, svejedno. Činjenica da su se u Španiji na jednoj strani borili Španci, Nemci, Italijani, Portugalci, Irci., a na drugoj, pripadnici istih nacija potkopava i ruši mit o primatu nacionalnog nad internacionalnim (to jest da je borba protiv pripadnika iste verske i etničke skupine greh *bratoubilaštva* kojem se suprotstavlja gotovo sakralna sintagma nacionalnog jedinstva kao vrhovne vrednosti i cilja radi kojeg se mora dostići unutarnacionalno pomirenje, jer šta su ideološke klasne, političke, obrazovne, socijalne i druge razlike spram tog fundamenta koji nam je zajednički) i afirmiše ideju univerzalnog bratstva, u stvari, u tom sukobu jedinu relevantnu činjenicu: da su *na jednoj strani bili fašisti, na drugoj antifašisti*, što je bila i ostala jedina smisljena linija razgraničenja među njima. U toj borbi su među njima istkane neraskidive spone, a Španija ostaje u istoriji i u kolektivnom pamćenju kao trajni beleg, neizbrisiv primer i inspiracija svima koji se danas, na bilo kojoj tački Zemlje, bore za očuvanje ili osvajanje i unapređenje slobode. Ostaje sećanje na zajedničku borbu – uprkos doživljenom porazu ili možda upravo zahvaljujući njemu, jer kao što kaže Benjamin, „sećanje na pobeđene prethodnike projektuje u sadašnjost rasprsnute komadiće, ostatke onog čemu smo stremili i onog što smo mogli da postanemo (...) tradicija pobeđenih, sa svim svojim subverzivnim

⁶ Tačan, definitivan broj jugoslovenskog dobrovoljaca u Španskom građanskom ratu još nije utvrđen. Zbornik Španija 1936-1939 navodi nepotpune podatke za 1664 učesnika iz Jugoslavije. U međuvremenu ta lista je dopunjena novim podacima i na spisku, dostupnom na internet stranici udruženja, www.yuinterbrigade.org, nalazi se 1765 jugoslovenskih dobrovoljaca. Prema profesoru Lešniku, ukupan broj jugoslovenskih interbrigadista je 1912. Verovatno će biti veoma teško doći do konačnih pouzdanih i proverljivih podataka.

potencijalom, mora da bude obnovljena, iščupana iz okova uspostavljenog poretka konformizma“. Ili kao što kaže savremeni španski historičar Hósep Fontana: „Svaki globalni napredak je uvek bio *rezultat borbe*, osvajanja, nijedan nije bio prosta posledica tehnološkog napretka niti prosvetljenosti vladajućih klasa. Zbog toga smatram apsolutno korisnim podsećanje na rađanje te borbene tradicije, uz uvažavanje činjenice da će sadašnje borbe biti drugačije.“

Ta ideja, ta praksa solidarnog delovanja i danas se otkriva u pokretima koji spontano niču na raznim delovima globusa kao znak nemirenja sa vladajućom neoliberalnom dogmom, koja je posle sloma komunizma nezadrživo hitala ka ostvarenju planetarne prevlasti – potkopavajući i rušeći teško uspostavljeni, nesavršeni ali funkcionišući svetski poredak, izgrađen na rezultatima pobeđe nad fašizmom.

Osnovni razlozi i motivi zbog kojih je udruženje *Španski borci 1936-1939* pokrenulo inicijativu da se održi međunarodni skup o istorijskom revizionizmu sadržani su u napred rečenom, a nikako u nameri da se sačuva idealizovana istorija Drugog svetskog rata na jugoslovenskoj teritoriji. Osnovni motiv i razlog za ovaj skup i ovaj zbornik je sledeći: revizionističkom i negacionističkom kičicom preobeležena je istorija borbe protiv fašizma; njome se slama, prekida i obesmišljava oslobodilačka vertikala koja, kada je o srpskom društvu reč, traje nešto više od dva veka. Jedan ovdašnji historičar „nesporne“ nacionalpatriotske

orijentacije je, na tom tragu, doveo u pitanje smislenost odbijanja austrougarskog ulitmatuma iz 1914. godine. Nisu malobrojni ni oni koji u tom ključu preispituju značenje i posledice 27. marta, ustanak i antifašističku borbu. Time se zatvara još jedan luk na srpskoj nacionalnoj sceni: oni koji su devedesetih bili ideolozi i agilni zastupnici demontaže Jugoslavije *svim sredstvima radi odbrane i konačnog rešenja srpskog nacionalnog pitanja*, danas, posle sloma tog „velikog cilja“ spoznali su vlastitu nemoć i sada je projektuju na celokupno srpsko društvo. Oni, dakle, iz perspektive vlastite današnje nemoći, intelektualne i moralne atrofije, reinterpretiraju prošlost i borbe iz prošlosti – čvrsto uvereni da su ovoga puta na pravom putu i spremno dele lekcije „svojim“ prethodnicima. Takvo je rezonovanje, naravno, moguće – imalo je ono svoje zastupnike i 1914. i 1941. i 1948. godine – ali onda je pred nama, kao što je uvek i bila, alternativa da živimo u neslobodi, ma kako se ona zvala, a njeno najpoznatije, najopasnije, najambicioznije, najrasprostranjenije i još uvek aktuelno ime je fašizam. I da bude jasno, alternativa ne mora doći spolja; ako je tlo plodno ona se može nametnuti i iznutra i čak se predstavljati kao jedina odbrana od onog što je zaštitni, ma koliko prikrivani znak njenog pogleda na svet.

Autori radova sabranih u ovom zborniku nastojali su da zahvate i osvetle pojavu istorijskog revizionizma u njegovoj realnoj kompleksnosti – ne razvodnjavajući do neupotrebljivosti taj pojam, niti ga svodeći na krut idealnotipski obrazac

– da detektuju njegova ideološka izvorišta i uporišta, forme manifestovanja i delovanja u političkoj, intelektualnoj, akademskoj i medijskoj ravni, kako u Španiji tako i u zemljama nekadašnje Jugoslavije. Izostao je, nažalost, specifičan uvid u stanje u Crnoj Gori i Makedoniji, ali nalazi iz Hrvatske, Slovenije, Srbije i Bosne i Hercegovine su, u velikoj meri, validni za stanje, na ovom planu, i u tim državama.

S druge strane, usredsređenost na špansko i jugoslovensko iskustvo učinila je debatu mnogo konkretnijom i, ako nije odveć pretenciozno reći, potencijalno znatno relevantnijom za zemlje na koje se odnosi, pri čemu prvenstveno mislimo na eksjugoslovenski prostor. Multidisciplinarni i, naročito, interdisciplinarni pristup u suočavanju s jednom prošlošću koja još nije prošla bio je stoga jedan od osnovnih kriterijuma u izboru učesnika skupa koji je prethodio ovoj knjizi. Takođe smo smatrali važnim da debata o revizionizmu ne dobije karakter isključivo akademske, stručne rasprave budući da se pitanja koja ona pokreće tiču, i to neposredno, društva u celini. (Veliki mediji, elektronski i posebno pisani su preko svake mere i mimo svih obzira, pre svega onog koji se tiče eventualnog poštovanja istorijskih činjenica i proverljivosti objavljenih „podataka“, ovom temom „hranili“, dakako senzacionalistički, svoje konzumente.) Zato smo smatrali važnim da u ovoj debati dobiju svoja mesta i predstavnici odgovarajućih građanskih udruženja, posebno iz Španije, koja su

– senzibilizujući i mobilizujući javno mnjenje – izvršila pritisak na političku klasu spremnu da ostane pri zaboravu i ostavi zaboravljenom kutiju nelagodne prošlosti i time učinila mnogo više za povraćaj istorijskog pamćenja, ukidanje tabua i otvaranje svih pa i najosetljivijih tema i pitanja nego što je to učinila celokupna akademska zajednica.

Za nas je takođe bilo važno da ova debata ima i intergeneracijski karakter, to jest da u njoj ravnopravno učestvuju kako oni koji o toj temi mogu da svedoče i promišljaju je na osnovu vlastitog iskustva, kao akteri i/ili posmatrači događaja, tako i oni koji je sagledavaju samo iz današnje perspektive i na osnovu dostupnih istorijskih izvora. Pokazalo se da je takav pristup opravdan, a njegova raznovrsnost i intergeneracijski dijalog obogatili su raspravu i dodali više materijala za polemička sučeljanja. Šteta je što taj polemički žar nije mogao da bude prenet, u željenoj meri, i na stranice ove knjige. Ali ako ona potakne čitaoce na kritičko razmišljanje i zauzimanje sopstvenog stava o temama koje pokreće, onda će taj mogući nedostatak biti višestruko kompenzovan.

Pretenzija skupa i zbornika nije – naglasimo to još jednom – da očuva nepromenjenu sliku o Španskom građanskom i Drugom svetskom ratu, još manje da zastupa i brani, u jugoslovenskom slučaju, idealizovanu predstavu o ratu na teritoriji Jugoslavije. Debata na skupu i ovaj zbornik pokazuju lepezu stavova, s manjim ili većim razlikama među učesnicima.

Na kraju, želimo da zahvalimo svima koji su učinili mogućim realizaciju ovog projekta: na prvom mestu učesnicima iz Španije i zemalja bivše Jugoslavije koji su demonstrirali zavidnu i primernu kulturu dijaloga. Posebna zahvalnost pripada Dolores Kabri, generalnoj sekretarki udruženja *Arhiv rata i izgnanstva – AGE* iz Madrida na solidarnoj i efikasnoj pomoći u kontaktiranju španskih učesnika i stvaranju uslova za njihovo učešće u realizaciji ovog projekta.

Zahvaljujemo *Fakultetu političkih nauka* Univerziteta u Beogradu koji je prihvatio da bude saorganizator skupa i saizdavač ove knjige. Na kraju, ali ne i na poslednjem mestu, izražavamo zahvalnost i priznanje *beogradskoj kancelariji fondacije Roza Luksemburg*, bez čije svakovrsne podrške ovaj projekat jednostavno ne bi bio moguć.

Uz ovu knjigu, kao njen sastavni deo, ide DVD *Gerilac protiv Franka*. Zahvaljujemo Fransisku Martinesu Lopesu – El Kiku i autorki tog zapisa, Odet Martines-Maler što su nam solidarno, bez naknade, ustupili značajan dokument koji svedoči o oružanom otporu frankizmu i dugom, još nezavršenom putovanju prema istini, pravdi i društvenom valorizovanju pojedinaca koji su svojom borbom i svojim žrtvovanjem, posle sloma Republike, ostali kao živi dokaz da poraz, ma kako težak, nikada nije definitivna dok postoje pojedinci koji drže upaljenom iskru otpora kao zalag slobode.

Zahvaljujemo takođe Miri Kun, ćerki Đorđa Andrejevića Kuna, španskog borca i istaknutog jugoslovenskog slikara i grafičara, što nam je omogućila da knjigu likovno obogatimo njegovim radovima inspirisanim španskim građanskim ratom.

FRANSISKO MARTINES LOPES „EL KIKO“

ORUŽANA BORBA PROTIV FRANKISTIČKE DIKTATURE: PLURALNA KULTURA ILI KULTURA JEDNE PARTIJE

Dominantni narativ o oružanom otporu frankizmu najčešće nameće jedan tip diskursa i narativne kategorije o gerilskom iskustvu iz kojih proizilaze legitimni subjekti i forme, ali koji, sa svoje strane, mnogo toga čine nevidljivim. Tako nastavlja da biva dominantan, kad je reč o antifrankističkoj gerili u kojoj sam se borio od 1939. do 1951. godine, vojnički pristup koji vodi uniformisanju oblika i sadržaja njenih akcija. Takav pristup ostavlja po strani ulogu socijalne, radničke i seljačke baze tog pokreta i sve oblike borbe strane birokratskoj i hijerarhijskoj kulturi političko-vojnih aparata koji su nastojali da kontrolišu žarišta otpora, u prvom redu Komunistička partije Španije (PCE), posredstvom svoje Gerilske vojske.

Kako da mojim ratnim drugovima, potonulim u zaborav, damo mesto u sećanju koje im nikad neće dati takav shematizovan prikaz povesti gerilske borbe,

niti vojni ili sudski arhivi diktature, niti, iz istih razloga, arhivi Komunističke partije Španije?

Nasuprot uopštenim verzijama koje uniformišući poništavaju raznovrsnost iskustava različitih grupa otpora, moguć je drugi pristup kojim će možda moći da se osvetli pluralni karakter pokreta oružanog otpora frankizmu. Ova povest je zasnovana na mom ličnom iskustvu u otporu frankizmu – najpre kao saradnika Federacije gerile iz Leon-Galicije (Federacion de guerrillas de Leon-Galicia) od 1942. do 1946. godine, a kasnije kao ilegalnog borca Gerilske vojske (Ejercito guerillero) od 1947. do 1951. godine.

Stoga je potrebno da jedinstvenost oružane borbe u kojoj sam učestvovao smestim u poseban socijalni, istorijski i geografski kontekst u kojem su se razvijale političke i vojne aktivnosti oslobodilačkog pokreta. Namera mi je da ukažem

na postojanje onog što možemo nazvati pluralnom kulturom gerilskog pokreta Leon-Galicija: ta kultura postojala je u svim etapama historijskog razvoja pokreta, od njegovog nastanka 1936. sve do 1952. godine.

Pluralistička kultura Federacije gerile Leon Galicija

Društvene i političke karakteristike gerilskog pokreta Leon-Galicija historijski su povezane sa onim što se desilo na severu poluostrva i sa dugim procesom koji je doveo do stvaranja Federacije gerile Leon-Galicija 1942 godine.

Federacija je nastala od progresivnih organizacija različitih grupa begunaca; od prvog časa i tokom svih godina ona se razvijala kao pluralni pokret koji je okupljao sve senzibilitete: republikance, socijaliste, komuniste, anarhiste i druge. Od 18. jula 1936. do oktobra 1937. godine, datuma kada je Asturija pala pod frankističku vlast, mnoštvo grupa autohtonog stanovništva te zone prešlo je u Leon i Galiciju i tu se naselilo bežeći od represije koju su nad republikancima vršile Falanga i Civilna garda (Guardia civil). Odbrambene akcije protiv početnog proganjanja imale su za cilj da zaštite sve one Špance koji su sumnjičeni da su narodnofrontovski ili liberalno orijentisani. Počele su da se formiraju odbrambene grupe i jedna od prvih nazvana je „Front Hironesa“ („Frente de Girones“), po Manuelu i Hoseu Hironu, koji su je osnovali, zajedno sa svojim

prijateljem Hoseom Losadom i još nekim drugovima. Grupe su delovale u Bijersu i Kabreri, u Leonu, od 20. jula do novembra 1936, kada su se uključile u redove Republikanske vojske na asturijskom frontu, odakle su kao gerilske grupe upadale na neprijateljsku teritoriju i vršile sabotaže. S padom Asturije u fašističke ruke oktobra 1937. godine Manuel Hiron se sa drugovima prebacio bliže mestima gde je njegova grupa nastala – Bijersu, Kabreru, Orensu – dok su drugi otišli prema Lugu reaktivirajući razne vrste pomoći na koju su još od ranije mogli da računaju i gradeći prave mreže solidarnosti oko progonjenih.

U Ankaresima, u Leonu, povukla se, takođe iz Asturije, grupa Serafina Ramona „Ksanteira“ u kojoj su bili Sesar Teron, Velasko, David Fuentes, Amadeo Valjador i drugi aktivisti Nacionalne konfederacije rada (CNT).

Druga grupa CNT-a organizovala se u Bonjaru i Sisterni, na severoistoku Leona, i u njoj su bili Lisardo Garsija, Manuel Alvares, Benhamin de las Rosas i Manuel Ramos.

Posle pada severnog fronta grupi Hiron u Bijersu priključili su se asturijski borci, među njima Marselino Viljanueva „Gafas“, Sesar Rios, Mario Moran, sva trojica socijalisti, i Giljermo Moran i Arkadio Rios, obojica komunisti.

I u Orenseu, Valdeorasu, Kasajui i El Bolly postojale su grupe koje su održavale žarište otpora. Među njima su bili drugovi Manuel Alvares „Bajlarin“, Domingo Rodrigues „El Inka“, Rohelio Rodrigues

Lopes i njegova tri brata Sebastijan, Domingo i Alfonso Rodrigues Lopes, zatim Mario Languiljo „Pinće“ iz PCE-a, Antolin Murias, David Fuentes iz PSOE-a, Eduardo Peres Vaga „Tameiron“ i Garsija Benigno, koji su pripadali CNT-u.

U Bijersu je takođe delovalo više politički mešovitih grupa: Abel Ares, Ilario Alvarres i Benigno Garsija iz PSOE-a; Abelardo Masijas, Viktorino Nieto i Severino Nieto iz CNT-a. U grupi „El Maestro“ borilo se dvanaestak gerilaca iz svih političkih partija; među njima su bili komunisti i anarhisti Adorasion Kampo Kanedo, Brindis Mauris, Nikasio, Antonio Fernandes Krespo. Bilo je i drugih grupa u Lugu koje je predvodio socijalista Luis Triljo; one su održavale kontakt sa gerilcima Federacije, iako joj nisu pripadale. Godine 1938. u Ortigeiri i Kabanjasu Triljo je pokušao da organizuje gerilski odred zajedno sa Hoseom Kastrom: u njemu su bili odgovorni za propagandu Hose Neira, a za arhiv, statute i ekonomske aktivnosti Enrike Kalisto, dok je sam Triljo bio generalni sekretar.

U gerili Galicije borile su se i druge grupe u oblastima Melide i Čantada. Tu su bili i anarhistički gerilac „Kuruksas“ i drugi članovi CNT-a: Portofondo, Arturo Vaskes, Lisandro Nunjes, Hesus Penoukos Lopes, Rohelio Vaskes, Hose Ouro Fabar, Hesus Eskaris, Andres Iglešijas, Ramon Nunjes, Antonio Portevia, Ramon de Reguero i još neki koje nisam poznavao.

Kao što se vidi, izuzev grupa iz Korunje, sve ostale su bile pluralne i imale su

različita politička iskustva. Određivala ih je i spajala kultura zajedničke borbe u ilegali. Njihove političke kulture bile su u mnogo čemu različite, ali je strategija bila podređena istim ciljevima: odbrani od represije i borbi protiv zajedničkog neprijatelja.

Proces ujedinjavanja gerile Leon-Galicija počinje od 1937. godine. Tada su se pojačali kontakti među grupama „begunaca“ i onda se nametnula potreba za stvaranjem organizacije koja će biti efikasnija, to jest ofanzivnija i istovremeno sposobna da se zaštiti od fašističkih napada. U selu Feradiljo, u provinciji Leon, 24 aprila 1942. godine sastala su se 24 delegata tih grupa i tako je nastala Federacija gerile Leon-Galicija. Jednoglasno je usvojen sporazum da se na svim poljima razvija ofanzivna strategija protiv frankističkog sistema i da se čuva jedinstvo. U tom procesu ujedinjavanja najvažniju ulogu je odigrao Marselino de la Para, anarhistički aktivista iz CNT-a; on je bio zemljak Buenaventure Durutija i veliki prijatelj Hirona, s kojim se vratio u Bijerso iz Asturije; njih dvojica borili su se rame uz rame tokom celog perioda gerile i radili zajedno na stvaranju Federacije, do kog je došlo 24. aprila 1942. godine. Tada su usvojena pravila koja su uređivala organski život novonastale strukture. Izabrano je rukovodstvo s predsednikom Marselinom Viljanuevom „Gafasom“ iz PSOE-a, i sa dva pomoćnika, Marselinom Parom iz CNT-a i Sesarom Riosom, socijalistom; kasnije je u njega uključen i Fransisko Elvira iz PCE-a. Ono je bilo u stalnom pokretu

i koordiniralo je akcije grupa, koje su nazvane odredi: Prvi odred u Bijersu, Drugi odred u Orenseu i Treći odred u Lugu. Pokret se definisao kao pluralni pokret republikanske borbe protiv diktature. Imao je dva aspekta: jedan je bio oružana akcija ilegalnih gerilskih grupa, a drugi organizacija naroda u Republikanskoj službi informisanja (SIR); drugi aspekt pretpostavljao je stalni rad na sticanju što šire podrške među stanovništvom i na pronalaženju kuća za prihvatanje ilegalaca.

Napravljen je i etički pravilnik, kojim su uređeni međusobni odnosi gerilaca i ljudi koji su im pružali utočišta u svojim kućama ili su im služili kao veza. Važan aspekt tog pravilnika bili su moral i drugarstvo među gerilcima i poštovanje i razumevanje za ljude koji su im pomagali u okviru Republikanske službe informisanja (SIR).

Osnovan je i list *El Guerrillero*, glasilo pokreta čiji je prvi broj izašao u Santalji, kod El Bijersa, 1. aprila 1943. godine. U trenutku osnivanja lista nije bilo direktnih veza sa izgnanstvom, postojala je samo politička bliskost koja se manifestovala u narodnofrontovskoj i antifašističkoj opredeljenosti.

Federacija se tako pretvorila u političko-vojni centar koji je upravljao gerilskom borbom u zoni Leona i Galicije. Na kongresima između 1942. i 1946. godine organizovane su gerilske operacije u regionu, a sa grupama koje nisu pripadale Federaciji, kao što su bile Los Ankares i još pet drugih, uspostavljene su veze

pomoći i solidarnosti, a u nekim akcijama i direktne saradnje.

Gerilski pokret Federacije bio je u osnovi nehijerarhijski izvan terena operacija, a njegova struktura je bila horizontalna. Nije se potčinjavao kulturi jedne partije koja bi upravljala operacijama ili određivala političku liniju iz inostranstva. Održao je jedinstvo i operativnost uprkos političkim podelama u izgnanstvu ili pokušajima da ga stave pod kontrolu samo jedne partije.

Sukob političkih kultura

Nasuprot toj pluralističkoj kulturi otpora, počev od 1944. godine počele su da se pojavljuju i druge forme otpora u La Korunji i Pontevedri. Tamo je stvoren Četvrti odred; bio je to začetak Gerilske vojske Galicije, koja je tako nazvana 1946. godine i kojom je upravljala isključivo Komunistička partija sa članovima koji su došli iz inostranstva: Gajoso, Seoane, Manuel Bueno, Manuel Soto itd.

Tako je nametnut jedan kulturni model koji je oblikovao strukturu Gerilske vojske Galicije.

Da li su se pred tom novom strukturom osećali bespomoćnim drugovi koji su se već dugo borili u toj zoni – kao što su Fouseljas, Ponte, Viktor Garsija Estanillo „El Brasileno“ i drugi s obzirom na to da nisu prihvatili nametnute metode?

Iz La Korunje akteri te nove strukture pokušali su da prošire svoju organizaciju. Stvorili su Drugi odred bis u Orenseu, gde je već postojao Drugi odred,

integrisan u Federaciju gerile.¹ Stvorili su i Treći odred bis u Lugu, gde je takođe već postojao Treći odred, integrisan u Federaciju gerile. Malo-pomalo pluralističku i narodnu kulturu otpora počele su da zamenjuju partijske podele i kultura političkog aparata. Godine 1944. Federacija je uspostavila kontakt sa jednim delegatom Španske nacionalne unije (Union Nacional Española – UNE), koju su u izgnanstvu osnovali PCE i neke socijalističke ličnosti i anarho-sindikalisti, iz CNT-a. Federacija se u nju učlanila. Godine 1945. došlo je i do susreta sa Savezom demokratskih španskih snaga (Alianza de fuerzas democraticas españolas – AFDE), čije su stvaranje podstakli iz inostranstva PSOE i CNT. Ulazak u taj savez bio je motivisan snažnom željom da se postigne maksimalno jedinstvo protiv diktature. Počev od tada javljaju se nedoumice i oklevanja unutar gerilskog pokreta i počinju da se ističu partijske pozicije. Ipak, osećaj jedinstva bio je jači i nije se odstupilo d linije definisane na prethodnim kongresima Federacije.

Godine 1944. upad u Dolinu Aran okončan je porazom u sukobu sa frankističkim snagama. Republikanske partije u izgnanstvu bile su podeljene, svrstane uz istočni ili zapadni blok, čime su špansku borbu učinile zavisnom od međunarodnih strategija međusobno suprotstavljenih vojnih sila.

¹ Komunistička partija Španije formirala je isti tip jedinica u okviru gerilske vojske koja je bila pod njenom kontrolom. Da bi naglasila njihovu različitost od postojećih gerilskih jedinica, dodala im je odrednicu „bis“. Prim. ur.

Bilo je jasno da će perspektiva oružane borbe imati sve manje izgleda na uspeh ukoliko se ne postigne jedinstvo svih republikanskih snaga i, što je još važnije, jedinstvo među gerilcima. Debate među različitim političkim sektorima urodile su zaključkom da je neophodno jedinstvo, te je sazvan takozvani „Kongres ponovnog ujedinjenja“ u leto 1946. godine, u Valjes de Kasaio, u Orenseu.

Posle kongresa završenog dogovorom da se očuva jedinstvo Federacije odigrao se, međutim, jedan tragičan događaj koji će imati dalekosežne posledice za budućnost gerilskog pokreta u toj oblasti. Dvojicu drugova, branilaca linije jedinstva, Arkadija Riosa i Fransiska Elviru, iznenada je, u trenutku dok su vršili redakciju kongresnih akata o ponovnom ujedinjenju, napala jedna patrola i obojica su tom prilikom poginuli. Usledila je teška borba prisutnih delegata Kongresa sa Civilnom gardom, koja je izašla kao pobednik, a rasute gerilske grupe uputile su se prema drugim zonama, čime je praktično zaustavljeno ostvarivanje postignutog dogovora.

U međuvremenu, Socijalistička radnička partija je uticala na socijaliste da napuste oružanu borbu protiv frankizma nakon što se opredelila za diplomatski put uz pomoć zapadnih sila. Krajem 1948. i tokom 1949. godine neki socijalistički i senetistički gerilci otišli su u izgnanstvo.

Međutim, uprkos tim preporukama, veliki broj drugova socijalista nastavio je da deli s komunističkim borcima

istu sudbinu: dočekivali su smrt u borbi ispunjeni republikanskim dostojanstvom, ujedinjeni u životu i smrti protiv istog neprijatelja. Nije bilo promena ni na terenu, nije se odstupilo od principa zajedničke borbe i saradnje. Borbe posle 1948. godine vođene su u punom jedinstvu. Navešću kao primer da su se „socijalista“ Mario Moran i „komunista“ Alfonso Rodrigues zajedno borili u „Dolini Bembibre“ februara 1948. godine; sledećeg dana u San Hustu de Kabaniljas sa njima je bio Abelardo Masijas iz CNT-a; pomenuću i borbu u seocetu Viljadesindeu, opština Vega de Varkarsel, koju su zajednički vodili Ilario Alvares, socijalista, Abelardo Masijas i Viktorino Nieto, anarhisti, komunista Negrin i Asunsion Masijas, neodređene partijske pripadnosti. Pa i ja sâm, kao komunista, bio sam u gerili sa Ilarijom Alvaresom, socijalistom, i sa Albertom Vinjales, koja nije pripadala nijednoj partiji, kao i sa još jednom mešovitom grupom, od 1947. do avgusta 1948. godine, u gornjem Bijersu.

Iako Federacija nije obnovljena, mi gerilci nismo prihvatili da idemo u izgnanstvo 1947. godine, i u oktobru te godine odlučili smo da se uključimo u Gerilsku vojsku Galicije. Premda smo se tako obreli u strukturi jedne partije, pokušavali smo i u tom Drugom odredu da sačuvamo pluralnu strukturu nasleđenu od Federacije. Kao delegati različitih grupa sastali smo se na plenumu u Čavali, u Lugu, da bismo demokratski doneli odluke o Drugom odredu, koji je bio sastavljen od pet gerilskih grupa, raspoređenih na sledeći način: dve

u Leonu, dve u Orenseu i jedna u Lugu. Drugim odredom su rukovodili Giljeramo Moran, Evaristo Gonsales, Gregorio Kolmenero i Hulian Albarka.

Od tog trenutka, od našeg ulaska u Gerilsku vojsku Galicije, koja je bila pod kontrolom PCE-a, naša kultura otpora sukobila se s političko-vojnomo kulturom jedne partije.

Šta je bilo glavno obeležje takve gerilske organizacije u oružanoj borbi protiv Franka?

Ona je imala piramidalnu strukturu, pa su akcije planirane bez obzira na stvarno stanje na terenu; sputavala inicijativu grupa i uspostavljala hijerarhiju; postavljala šefove koji su davali naredbe, a da nisu imali nikakvo borbena iskustvo. Uništen je duh drugarstva i prestale su rasprave; izgubila se jednakost; smeštaj u kućama određivan je prema funkcijama, a ne u funkciji zajedničke stvari.

Novi rukovodioci Gerilske vojske želeli su da gerilci nose uniforme kako bi se uspostavila hijerarhija i kako bi se borci razlikovali od naroda; hteli su da stave oznake činova kao u plaćeničkoj vojsci; Manuel Soto nazvao je sebe „pukovnik Benito“ posle smrti Hosea Gomesa Gajosa i Antonija Seoana, koji su izgubili život pod nejasnim okolnostima 1948. godine.

Nedopustivo, najgore od svega bila su ubistva drugova samo zbog toga što su zastupali i branili drugačija mišljenja o običnim stvarima: drugovi su optuživani kao provokatori za najmanju sitnicu. Između ostalih, bili su ubijeni Viktor Garsija Estaniljo „El Brasileno“ i njegov

drug Teofilo Fernandes. Ubijeni su u Lalinu, provincija Pontevedra. Godine 1943. „El Brasilenjo“ je imao kontakte sa gerilcima iz La Korunje Manuelom Ponteom, Beninjom Andradeom „Fouseljasom“, Manolitom Beljom, Kaminom Penom, Fransiskom Baldisom „Monćom“ i drugim komunistima u cilju osnivanja Četvrtog odreda i povezao ih je sa Maroferom i Enriketom Oterom, rukovodcima Komunističke partije u Lugu. „El Brasilenjo“ je delovao u svojstvu delegata Komunističke internacionale za Španiju, sa sedištem u Portugalu. Godine 1946, Centralni komitet PCE-a nazvao ga je „izdajnikom, monsonistom“ uprkos prethodnim poverljivim izveštajima koje je poslao Pedro Čeka, čovek koji je poznao njegov rad kao delegata Komunističke internacionale od 1942. do 1943. godine, pre nego što su se Santjago Karijo i drugi rukovodioci vratili u Evropu. U arhivima PCE-a koje navodi Viktor Santadrijan, u „Pismu iz Galicije od 23. aprila 1943.“ može se pročitati uzvik: „Najzad smo ga ulovili!“, što jasno govori o ranijim pokušajima ubistva.

Četvrti odred takođe je „očišćen“ od nekoliko gerilaca: Hosea Pedreira de la Igleseje, Hosea Marije Diasa Paua, Arandina iz CNT-a, a pričalo se i od još nekih. Da li je sve to izvršeno po naredbi rukovodstva Centralnog komiteta Komunističke partije Španije? Kada su Saul Majo i Emilio iz Četvrtog odreda, opunomoćenici „pukovnika Benita“, ubili Migela Kardenjasa, s kojim sam drugovao celog života, odmah sam shvatio o čemu se radi. Ta tragedija dogodila se u

Rikosende-Sotadoiru, u Orenseu, 1949. godine, u odsustvu Manuela Hirona. „Bajlarin“ i ja nalazili smo se nedaleko od mesta gde su ga ubili. Bili smo stavljeni pred svršen čin, niko ništa nije bio najavio unapred. Ostali smo skamenjeni. Nije postojao apsolutno nijedan argument koji bi optuživao Kardenjasa za izdaju, bio je drug za primer, oprobao i u borbama i u partiji. Lista ubijenih je duga: „Bajlarina su ti isti ubili nedelju dana kasnije. Da li je i on optužen da je bio „monsonista“ kao „El Brasilenjo“? Ni Kardenjas, ni „Bajlarin“, ni ja, ni Hiron nismo znali ko je bio i šta je zastupao Hesus Monson za koga se pretpostavljalo da je protivnik naše borbe protiv frankizma.

Nama u Drugom odredu bile su strane sve te mahinacije, koje su bile planirane na najvišim nivoima PCE-a. Nismo znali šta se odlučivalo ni gde, iako je to dovodilo u pitanje sigurnost gerilaca. Da li smo ikada i na bilo koji način mogli da prihvatimo te odvratne metode? Pitali smo se: da li su te „čistke“ bile upozorenje nama koji se nismo potčinjavali totalitarnom režimu? Bili smo u situaciji da se na nas motrilo sa dve strane. S jedne strane bila je policija, a sa druge neki pištoljaši koji su pokušavali da prođu kao „gerilci“. Pitali smo se i da li su sve odluke dolazile od strane Centralnog komiteta PCE-a? Sumnjali smo, ali nismo imali vremena za oklevanje. Opredelili smo se da prekinemo sa La Korunjom i tim takozvanim „šefovima Gerilske vojske Galicije“. Rekli smo: „Ne! Nećemo biti ni saučesnici ni žrtve“ i prekinuli sve

odnose s njima. Mi smo na vreme reagovali i poslali informaciju o ubistvima drugova, ali kako nije bilo foruma koji bi o tome raspravljao, naš protest, po svemu sudeći, nije stigao nikamo tako da se na sve spustila tišina koja je trajala sve dok nismo povratili pravo na reč u društvu.

Istovremeno smo održavali našu aktivnost i budno čuvali kuće u kojima smo ilegalno živeli u oblastima koje pripadnici Gerilske vojske Galicije još nisu bili upoznali. Nastavili smo da se ponašamo po starom; i dalje je postojala jednakost između ljudi koji su nam bili veza i nas gerilaca; bio je to odnos zasnovan na vrednostima prijateljstva, humanizma, a u izvesnim slučajevima i na ljubavi, kao što pokazuje priča o Konsueli Rodrigues Lopes „Čelo“.

Kao nešto najdragocenije doživljavali smo ljubav majki i sestara koje su nas primale u svoje kuće i u nama, gerilcima, videle svoju braću, a ne nekakve šefove.

To čišćenje u našim redovima bilo je kriminalno delo izvršeno protiv onih gerilaca koji su imali svoju samostalnu i istorijski formiranu kulturu otpora. Govori se o „zločinima“ počinjenim u ime „antifašističkih ideala“, a oni su, u stvari, užasno odstupanje od tih ideala koji ne smeju da budu prljani tim odvratnim činovima. Međutim, ako se mi, nekadašnji pripadnici Gerilske vojske, ne odupremo nastojanjima da se povest naše gerile piše samo sa stanovišta onih koji su zauzimali rukovodeće položaje u tim užasnim godinama, to bi značilo da i mi prihvatamo tu drugu osudu na

smrt drugova koji su bili žrtve sektaške i staljinističke politike.

Istorija koju ispisuje ta sektaška kultura političko-vojnog aparata osuđuje na zaborav i žene koje su učestvovala u otporu ili su bile živi svedoci gerilskog pokreta. Među njima su bile i Marija de Kabaniljas i Karmen del Rio, koja je izgubila ćerku u borbi u svojoj kući, gde su se troje gerilaca suprotstavili desertorici civilnih gardista. Kakvi primeri borbene etike! Te žene su nepostojeće za istoriju koju stvaraju ljudi bez pamćenja ili je ispisuju egocentriki koji sebe proglašavaju jedinim učesnicima gerile i čine sve da ta njihova istina bude potvrđena u izmanipulisanim i neobjektivnim arhivima, sve u nastojanju da nešto što je bilo skrivano nikad ne ugleda svetlost dana, već da ostane u zaboravu.

Te žene su ostale nepoznate i u vremenu pogrešno nazvanom „tranzicija“. I u njemu su delile istu sudbinu sa gerilcima i njihovom borbom za demokratiju i slobode. Te majke i sestre gerilaca ispisivale su stihove ljubavi u tišini, a drugi su se upinjali da ih sakriju. Sve dok i ta povest ne bude ispričana, neće biti ni istorijske istine ni pravne države za špansko društvo.

S kulturom jedne partije ponovo smo se sreli u izgnanstvu kad je naša gerila ilegalno prešla u Francusku. Bila je to poslednja gerila iz provincije Leon. Nosili smo sa sobom duh jedne osobene gerilske kulture. Bila je prava odiseja stići u Francusku 20. septembra 1951. godine, bez ičije pomoći i sa našim sopstvenim

sredstvima. Rukovodioci PCE-a kojima je toliko bilo stalo da sve gerilske grupe drže pod kontrolom Centralnog komiteta, saznali su da je grupa gerilaca iz Leon-Galicije stigla u Pariz. Odmah je došla da nas vidi jedna delegacija CK. Informisali smo ih o svemu i rekli da znamo ko su bili opunomoćenici koji su stigli u Galiciju u onom mračnom periodu Gerilske vojske; pitali smo ko je bio Soto i da li je CK znao i bio saglasan sa onim što je on učinio. Tražili smo sastanak sa osobama koje su bile povezane sa organizacijom Gerilske vojske iz Galicije. Nije bilo ni odgovora ni sastanka. Smetalo im je da se govori o tome i zavladao je večita tišina. Mnogo kasnije sam saznao da je Santjago Kariljo smatrao Manuela Sota za izdajnika. Zbog čega? Hteo sam da znam šta mu prebacuje. Da li je to ono isto za šta ga krivimo i mi, bivši borci Drugog odreda? Nastavili smo sa istraživanjem da bismo razjasnili tragediju gerile u Galiciji. Ali se tišina sve više osećala na memlu i, osim neodgovora, dobili smo znakove da treba preći preko svega i okrenuti novi list. Pored toga, deo PCE-a nastojao je da negira našu borbenu aktivnost u Španiji, a tokom prve dve godine boravka u Francuskoj stigli su nam signali da smo i dalje predmet intrige.

Znatno kasnije, u izgnanstvu, zaokružili smo naše poznavanje jednopartijske kulture. Videli smo kako je ekipa Santjaga Karilja ojačala svoju moć služeći se intrigama koje je širila među oportunistima i sledbenicima svih boja.

Ali ni PSOE nije pozitivno vrednovao priključenje drugova socijalista procesu ujedinjavanja u Federaciji gerile, premda je 22. decembra 1951. godine *Luttes*, glasilo francuske socijalističke omladine, počeo kampanju informisanja o našem slučaju i pomoći za naše oslobađanje.

Kao zatvorenici u zatvoru Legije bili smo tokom tri meseca izloženi pretnji ekstradicije, što bi za nas značilo smrt – pogubljenje garotom.² Zbog toga smo zatražili pomoć od PSOE-a u Tuluzu; odgovor je bio negativan: „Ne poznajemo vas“! Iako su nas bili predstavili naši drugovi socijalisti, bivši borci Sesar Rios i Abel Ares, to nije bilo dovoljno! Kada smo oslobođeni zahvaljujući solidarnosti Federacije deportovanih i političkih interniraca (Federacion de deportados y internados politicos – FEDIP), koja je okupljala borce protiv nacista, kao što je bila gospođa Gembling, koja nam je zaista pomogla, stigli smo u Pariz 22. decembra 1951. godine. Tada nam je generalni sekretar PSOE-a gospodin Rodolfo Ljopis preporučio da napustimo borbu: „Sada kada ste izvukli živu glavu“, rekao je, „savetujem vam da se više nikad ne mešate u politiku ako hoćete da mirno živite u Francuskoj.“

Kakav savet republikanskog vođe od koga su frankističke žrtve očekivale oslobodilačku akciju! Poslušati njegov

² Izvršenje smrtno kazne garotom (garrote vil), na snazi od 1820. do 1978. godine, bilo je posebno okrutan vid pogubljenja u Španiji. Poslednji pogubljeni garotom bio je mladi katalonski anarhista Salvador Puig Antich. Pogubljen je 1974. godine u 26. godini života. Prim.ur.

savet značilo bi izdati sopstvenu prošlost i prošlost naših mrtvih drugova i svih onih što su prošli kroz fašistička mučenja.

Okončanje gerilskog angažovanja drugova socijalista hteo je svojevremeno da pomogne Indalesio Prieto i 1948. godine pripremio je evakuaciju iz Asturije. Uspehi su da spasu njihove živote, što nije malo, ali kada je 1986. godine u Madridu Sesar Rios hteo da svedoči i da traži priznanje za svoje delovanje u gerili, pozvali su ga iz rukovodstva PSOE-a i naredili mu da o tome ne govori.

Ni zvanični CNT nije bio solidaran sa drugovima iz svojih redova koji su se borili u gerili. Tako je Amadeo Ramon Valjador živeo u skoro potpunoj bedi kad smo ga sreli septembra 1951. godine. Dok smo se nalazili u zatvoru Legije u Marselju, on je bio naša veza sa onima koji su nam pomagali i od kojih je zavisila naša sudbina; pomagao nam je za vreme tog procesa sve dok nije bio legalizovan naš status političkih izbeglica u izgnanstvu.

Hose Ester Boras, bivši pripadnik pokreta otpora i deportirac u Mauthausenu, takođe se borio za nas sve do našeg potpunog oslobađanja. Liberter i solidaran sa svim antifašistima, pomogao nam je, zajedno sa svojom drugaricom Odet, zamenicom urednika lista *Franc-Tireur*, glasila francuskog *Pokreta otpora* za vreme Drugog svetskog rata. Učinio je sve što je trebalo kako bismo stekli političko priznanje i tako dobili status izbeglica.

Sva ta prošlost ostala je sahranjena u istoriji „tranzicije“. Postojao je neko ko je zapečatio budućnost da bi prekrpio jednu sumnjivu prošlost. Drugi su se odrekli zaostavštine naroda. U takozvanoj tranziciji sve je bilo predmet pregovora i dogovora kako bi se, po svaku cenu, onemogućilo polaganje računa za tolike počinjene zločine i bezakonje. Kome je bilo u interesu da se okrene novi list? Sumnjama nikad kraja; mnogi su spasili svoju političku nevinost po cenu nekažnjavanja frankizma i prikriivanja istorijske istine; glavni partijski štabovi su pregovarali u ime naroda, ne vodeći računa ni o njegovom dostojanstvu ni o njegovim interesima.

U sadašnjoj „Demokratiji“ nema mesta za istoriju antifrankističke borbe. Komunistička partija nije bila dovoljno spremna i borbena da je zahteva. A Socijalistička radnička partija ne samo što se otuđila od republikanske etike već je organizovala potiskivanje pamćenja da bi demokratsku prošlost što dublje gurnula u zaborav.

Taj dug plaća narod, zato što je verovao da su parole levice sadržavale garanciju nezastarivosti. Ovoga puta nije bilo tako i posledice su tu.

Hoće li ikad doći do punog povraćaja pamćenja i istine o prošlosti, hoće li se, konačno, vratiti dostojanstvo otporu španskog naroda?

Prevela Nada Đermanović

1.

NAUČNE I/LI POLITIČKE ISTINE I DEBATE

Latinka Perović: *Revizionizam i nacionalizam*

Pelai Pajes: *Španski građanski rat i istorijski revizionizam: idealisti protiv istoričara. Društvena revolucija i/ili antifašizam*

Fransisko Moreno Gomes: *Istorija, sećanje i prava žrtava*

Lino Veljak: *Dvije strategije historijskog revizionizma*

Tempiranje granate, 1938, crtež, tuš

LATINKA PEROVIĆ

REVIZIONIZAM I NACIONALIZAM

Zahvaljujem organizatorima ovoga skupa na pozivu da učestvujem u njegovom radu, kao i na njihovom obziru prema mojim godinama, čime jedino tumačim mesto koje su mi dali na listi vrlo uglednih govornika na skupu.

Na početku, ne samo u nameri da zadovoljim formu, želim da istaknem dvostruku važnost ovog skupa. On je posvećen pitanju koje je i vremenski i prostorno univerzalno, a čija je aktuelnost porasla u posthladnoratovskom periodu. U isto vreme, održava se u Srbiji u trenutku koji je za nju iznimno, čak dramatično važan. Na koji način su ova dva aspekta skupa povezana u mom izlaganju?

Fašizam i antifašizam, na primer, ni u prošlosti, ni kao jedna od važnih antinomija savremenog srpskog društva, te i tekućeg istorijskog revizionizma, nisu moja profesionalna već moralna i intelektualna preokupacija. Međutim, držim da ono što godinama istražujem i o čemu pišem, a to su dominantne ideologije u istoriji novovekovne Srbije, predstavlja istorijski okvir izvan koga nije moguće kontekstualizovati, pre svega srpski nacionalizam, a zatim fašizam i antifašizam, komunizam i antikomunizam, etničku ili složenu državu. Ništa u istoriji ne dolazi *ex abrupto*. Osim toga, ma odakle dolazile ideje, njihov razvoj u svakoj sredini zavisi od političke, socijalne i kulturne rezonance u njoj samoj. Prema toj se rezonanci modifikuju izvorne ideje, menjajući se do neprepoznatljivosti. To je onaj proces koji je u istorijskoj nauci opisan kao prepoznavanje najnovijeg u najstarijem, što može da zavara ne samo aktere istorije nego i istoričare.

Ako bih novovekovnu istoriju Srbije htela grafički da prikažem, to bi bio niz koncentričnih krugova: 1. od ustanka na početku XIX veka do sticanja državne nezavisnosti 1878. godine; 2. decenije nezavisnosti do početka XX veka, u kojima se kristališu podele, pre svega među malobrojnomo inteligencijom, oko prioriteta: razvoj države u dubinu po ugledu na zapadne države ili nacionalno ujedinjenje i oslobođenje, dramatičan kraj ovog razdoblja i dinastičkih podela, epoha ratova; 3. Jugoslavija 1918-1941. godine: nacionalni sukobi koji se manifestuju u borbama oko karaktera države (unitarna i složena) i oblika vladavine (monarhija i republika); 4. podela u Drugom svetskom ratu: složena država kao opštejugoslovenska platforma u savezništvu sa antifašističkim blokom i etnička srpska država po cenu kvislinštva i kolaboracije; 5. socijalistička Jugoslavija koju karakteriše monopol Komunističke partije, sukob sa Staljinom, najduže razdoblje mira, iskorak u modernizaciji zemlje i emancipaciji društva, česte ustavne reforme, Ustav od 1974. donet na bazi odnosa snaga: Srbija na jednoj, sve ostale jugoslovenske republike na drugoj strani, rat i raspad države.

Krugovi, dakako, imaju zajednički centar: nacionalnu državu kao ključnu ideju srpske nacionalne ideologije. Ali, prečnik je sve manji (nedovršenost države, biološko propadanje nacije usled čestih ratova: 11 za 116 godina, teritorija bez ljudi, a zatim i sve manja teritorija). Poslednji krug se faktički zatvorio već na početku XXI veka egzekucijom nosioca ideje Srbije kao moderne države. Sledeći se opisuje od tada, samo su njegove karakteristike postale manifestne od polovine ove, 2012. godine.

U očekivanju da se definiše sadržaj tog najnovijeg kruga suviše je naglašavana važnost eksternih činilaca (globalizacija, krah liberalnog kapitalizma, ekonomska kriza čiji je ishod nepredvidiv, nestanak bipolarnog sveta, kriza ideja i teškoće pronalaženja nove paradigme), a mnogo manje snaga ideje svesrpskog ujedinjenja u nacionalnu državu koja ima nivo dogme.

Karakterišući savremeno srpsko društvo kao poratno, postdiktatorsko i poraženo, Milan Podunavac je u jednoj svojoj nedavno objavljenoj studiji zaključio: „Srbija mora razvejati političke magle i mitove koji je opterećuju i onemogućuju da se rekonstruiše kao moderna i demokratska politička zajednica. *Ona je jedino evropsko društvo u kome je na delu restauracija 'staroga režima'*“ (podv. L. P.). Pod „starim režimom“¹ Podunavac podrazumeva režim Slobodana Miloševića. Po njemu je, od nekoliko mogućih strategija, pobedila strategija kontinuiteta: definitivno sa Ustavom od 2006. godine. Ali, ako i prihvatimo kao tačno da je u Srbiji na delu isključivo restauracija režima koji personalizuje Slobodan Milošević, ne možemo izbeći ne samo pitanje kako je u Srbiji na kraju XX veka nastao taj režim nego ni pitanje

---

1 Milan Podunavac, „Srbija nedovršena država“, *Danas*, Beograd, 22-23. septembr 2012.

kako se održao posle fizičkog nestanka svoga nosioca. Na ovo pitanje jedan je odgovor dao Zoran Đinđić. „Smatram“, rekao je, „da mi nismo bili takvi, kakvi smo bili, ne bi bilo ni Miloševića. Znači, nije on pao s Marsa“.² To jeste tačka diskontinuiteta: pomeranje težišta sa personalizacije režima na njegovu suštinu. Ali, nije, očito, bilo dovoljno da do tačke diskontinuiteta dođe pojedinac, makar on bio i jedna od vodećih političkih ličnosti, ako ne samo njegov poziv društvu na samooanalizu ostane bez odjeka nego i on sam bude brutalno ućutkan. Da li je rasap srpskog nacionalnog korpusa na kraju XX veka, a zatim nedovršena država, materijalno i vrednosno osiromašeno društvo, koje i trpi i generira nasilje – učinak samo režima Slobodana Miloševića? Ili je i taj režim proizašao iz jednog starijeg nasleđa? A onda: iz kojeg i kakvog?

„Ne postoje narodi bez istorije“, kaže Erik Hobsbaum, „ili narodi koji se mogu razumeti bez nje“.³ A opet, i dalje Hobsbaum: „Istorija, čiji predmet je prošlost, nije u poziciji da bude primenjena disciplina, makar zato što do sada nije otkriven nikakav način da se promeni ono što se dogodilo.“⁴ Istoričarima, dakle, ne preostaje ništa drugo nego da slede ono što sami nazivaju procesima dugog trajanja.

O jednom takvom procesu, bez koga bi istorija Srbije bila drugačija nego što jeste, govorio je, silno naljutivši i srpsku javnost i mnoge srpske istoričare, nemački istoričar Holm Zundhausen u svojoj *Istoriji Srbije od 19. do 21. veka*. On taj proces naziva populizmom. U svojim radovima za isti proces koristila sam uvek pojam *narodnjaštvo*. I to iz sledećih razloga: u nazivu *narodnjaštvo* prepoznaje se njegov glavni idejni izvor, *narodničestvo*, jedan skup ideja koji postoji u Rusiji od šezdesetih godina XIX veka; *narod* je u središtu političkih ideja najrazličitijeg spektra i najfrekventnija reč u spisima protagonista tih ideja i pokreta koje su njime inspirisane. Lista tih protagonista je široka i ona, po Zundhausenu, obuhvata „pored sve različitosti – značajna imena od ranog socijaliste Svetozara Markovića, preko istoričara Tihomira Đorđevića, fašističkog pokreta Zbor Dimitrija Ljotića, srpskog predsednika vlade za vreme nacionalsocijalističke okupacije Milana Nedića do mnogobrojnih populista devedesetih godina XX veka“.⁵ Navedeni niz je naravno moguće problematizovati i o njemu se može debatovati iz različitih uglova. Navela sam ga, međutim, kako bih istakla da je moja lista šira ali je neću ilustrovati navođenjem imena već ukazivanjem na razlike u značenju pojma *narod*. Dok je za prosvetiteljstvo, čiji je rodonačelnik u Srbiji bio Dositej Obradović, narod bio

2 Cit. prema: Zoran Đinđić: *Etika Odgovornosti*. Zbornik radova. Uredila i Uvod napisala dr Latinka Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Biblioteka Svedočanstva, br. 25, Beograd, 2006.

3 Erik Hobsbaum, *O istoriji*, Otkrovenje, Beograd, 2003, str. 187.

4 Isto, str. 110.

5 Holm Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Clio, Beograd, 2009, str. 214.

zapuštena većina koju treba prosvetiti i približiti zapadnoevropskoj civilizaciji, za narodnjake je bio seljačka zajednica koja funkcioniše na osnovi patrijarhalnih ustanova i vrednosti, pre svega zadružne svojine i običajnog prava, koje, zapravo, zapadnoevropska civilizacija ugrožava. Da bi, dakle, sačuvao patrijarhalnost kao svoju bit, srpski narod pred tom civilizacijom mora da se zatvori i da se i u unutrašnjoj i u spoljnoj politici osloni na silu. Inače, rizikuje da nestane, to jest: da postane „neki drugi narod“.

Jedinstvo naroda kao etničke zajednice neodvojivo je od njegovog jedinstva kao političke i socijalne zajednice. Sa takvom suštinom narodnjaštvo je, bez obzira na različite varijante, manifestacija nacionalizma. „Jedina tradicija koja postoji“, govorio je Slobodan Jovanović misleći na devetnaestovekovnu Srbiju, „čvrsta i stamena, jer negovana vekovima, to je nacionalizam. On je taj koji daje nadahnuća za velike podvige i vladaocima i strankama i narodnoj masi.“⁶ I potvrdilo se kao konstanta novovekovne istorije Srbije. U njemu su sažete sve njene antinomije: Istok – Zapad, patrijarhalno – moderno, narodna – pravna država, centralizam – federalizam, monarhija – republika, politički monizam – politički pluralizam, fašizam – anti-fašizam. Na kom mestu nastaju ove antinomije, koja je ideja u njihovom središtu? Šta ne prestaje da deli srpsko društvo još od vremena sticanja državne nezavisnosti 1878. godine?

Dominantni idejni okviri i političke prakse u novovekovnoj Srbiji: rani socijalizam u XIX, radikalizam u XIX i XX, komunizam u XX veku, nastali su na ideji neponavljanja zapadnoevropskog puta. Drugim rečima, odbacivali su kapitalizam i liberalizam. Rešenje nacionalnog pitanja nedeljivo je od društvenog pitanja. Utemeljivači ove istorijske tendencije razlikuju se od tradicionalista, koji teže obnovi srpske srednjovekovne države. Ali i od legalista, koji teže rešenju iskristalisanom u borbama evropskih naroda – stvaranju nacionalne države. I jednima i drugima, oni suprotstavljaju demokratsku tradiciju srpskog seljačkog naroda, iz čije sredine je ponikla srpska revolucija na početku XX veka. Po njima, istorijski život i etnički geografski položaj srpskog naroda protivreče ideji nacionalne države – Velike Srbije. Neke njihove zebnje pokazale su se kao opravdane. Na spoljnjem planu, već kao ideja, Velika Srbija vodila bi sukobu sa susednim narodima: pre svega sa Bugarima i Hrvatima. Na unutrašnjem planu, da bi se održala, ona bi morala biti centralizovana, vojno-policijska država koja bi žrtvovala unutrašnji razvoj teritorijalnom širenju. Odatle je potekla, kao alternativa i srednjovekovnoj srpskoj državi i Velikoj Srbiji, federacija balkanskih ili južnoslovenskih naroda na narodnoj samoupravi kao

---

⁶ Slobodan Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, knj. III, Sabrana dela, XII, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1936, str. 426.

zajedničkom temelju. Nisu, međutim, pretpostavljali da će to rešenje, i to dva puta u istom veku, tražiti modernije osnove, u skladu s vremenom, ili se neće održati.

U suštini, ovom istorijskom bloku pripadaju dve najznačajnije političke generacije u novovekovnoj Srbiji: socijalisti odnosno radikali u XIX i komunisti u XX veku. Njima su pripadali organizatori i vođe dveju najznačajnijih političkih stranaka: Narodne radikalne stranke i Komunističke partije. Njihove su istorije uporedive. Obe su inicirali pripadnici malobrojne inteligencije, vezani za rusku revolucionarnu paradigmu: preskakanje faza u razvoju ubrzanjem istorije. Zbog toga su bili progonjeni, dizali bune, odlazili u emigraciju, vodili ratove. Stvaranjem zajedničke države južnoslovenskih naroda, dva puta u jednom veku i u različitim svetsko-istorijskim okolnostima, oni su napravili iskorak. Njihove stranke (jedna – politički hegemon, druga – sa političkim monopolom) tretirale su političkog protivnika kao neprijatelja. Bez formalne i stvarne političke konkurencije, decenijama su ostale na vlasti. Početkom XX veka prva je krenula u osvajanje prostora koji su njeni začetnici zamišljali kao federaciju, druga na kraju veka u „prekomponovanje“ države koja je bila federacija.

Spoljna kritika radikalizma od početka je dolazila sa liberalnih pozicija. Unutrašnja kritika, koja je na početku XX veka dovela do rascapa Narodne radikalne stranke, dolazila je sa pozicija izvornih načela stranke. Povezana sa zaverenicima iz 1903. godine, unutrašnja opozicija je u ratovima branila primat vojnih nad civilnim vlastima.

I unutrašnja kritika komunizma dolazila je sa pozicija izvornih načela. Spoljna kritika je dolazila sa pozicija prigušenog ili otvorenog nacionalizma, čija je najvažnija manifestacija antikomunizam. Nije, naravno, svako protivljenje komunizmu – antikomunizam. To je, zapravo, ona njegova varijanta koja se temelji na istorijskoj osudi komunizma za uništenje supstance srpskog naroda: ideje svesrpskog ujedinjenja, seljaštva, nacionalnog i socijalnog egalitarizma, klerikalizma i u krajnjoj liniji – monarhije. Efekat ove varijante antikomunizma je dvojak. Faktički se poništavaju oni iskoraci u modernizaciji koji su učinjeni za vreme komunističke vladavine: industrijalizacija, obrazovanje, emancipacija žena, razvoj nauke i kulture, federalizam kao forma života u razlikama. Osim toga, antikomunizam je, uz teoriju o dva totalitarizma, sprečio kritičko proučavanje komunizma.

U jednoj raspravi pred kraj života, u kojoj je pokušao da inteorizuje antikomunizam, Milovan Đilas je napisao: „Partija je bila, u pogledu stvarne mogućnosti da savlada nacionalizam, tigar od papira“.⁷ Nacionalna ideologija je sa jedne strane

⁷ Tekst Milovana Đilasa je bez naslova, datuma i izvora. Pretpostavljam da mi ga je on lično dao. Da li je, ipak, objavljen, može se najbolje proveriti u bibliografiji njegovih radova koju je sačinio Dobrilo Aranitnović.

bila u Partiji, a sa druge strane našla se u opoziciji van Partije. Komunistički i anti-komunistički nacionalisti sreli su se u otporu modernizatorskim orijentacijama u Partiji. Efekat tog jedinstva bio je dvostruk: represivne mere prema nacionalistima kompromitovale su ove orijentacije i udruženim nacionalistima davale demokratsko lice. U svojoj knjizi *Sećanje na titoizam* Todor Kuljić je citirao mičigenskog bal-kanologa Džona Fajna, koji je 2009. godine o hapšenjima nacionalista u Jugoslaviji pre ratova napisao: „u ranjivim društvima nije neophodno dozvoliti prostor da se destruktivni ljudi razmašu“.⁸ U svakom slučaju, ideja strukturnih reformi i konfederalizacije Jugoslavije bila je najpre poražena u Partiji. Ali, sada kada se antikomunizam ostvario vrativši zemlju u predmodernu doba, a ne otklonivši nedostatke komunizma: ograničenja slobode govora i udruživanja, višepartizam i konkurencija ideja umesto stvarnog političkog pluralizma, partijska država, istoriografija bi morala da na kritički način otvori pitanje komunizma. Mi znamo da u jednoj partiji, kako je govorio Antonio Gramši, uvek ima više partija. Istoriografija u svetu to pitanje već počinje da otvara istražujući razlike između republičkih organizacija Saveza komunista, kao i podele unutar njih.

Završiću onim čime je formalnogički trebalo da počnem. Smatram da je savremena srpska istoriografija, ipak, pluralna. I to uprkos podršci koju je država Srbija od kraja osamdesetih godina prošloga veka počela da pruža snažnoj obnovi romantičarske istoriografije i onoj masovnoj produkciji štiva o Srbima od praistorije do danas, koju je Andrej Mitrović prvi nazvao paraistoriografijom. Ali i uprkos potpori istorijskog revizionizma, naročito razdoblja Drugog svetskog rata i socijalističke Jugoslavije, s neskrivenim ciljem da se stvore osnove novog nacionalnog identiteta. Sukob između kritičke istoriografije i paraistoriografije, kao i one koja servisira velikodržavnu politiku često liči na pozicioni rat. Reaguje se na direktne falsifikate, laži, na istorijsko pripovedanje koje je, zapravo, puki tok svesti. Potrebna nam je pomoć drugih nauka, a sami moramo biti manje dogmatični i kategorični. U tom sukobu u istoriografiji moramo se razlikovati od onih koji uprošćavaju, imajući na umu, kao što je govorio Erik Hobsbaum, da je „Malo... ideologija zasnovano na pukim lažima ili fikcijama za koje ne postoje dokazi“. To, dakako, važi i za ideologiju srpskog nacionalizma. On ima svoju dugu istoriju, ali i proverljive učinke. Smisao istorijskog revizionizma i jeste u tome da te učinke protumači na način koji samoj ideologiji osiguravaju trajanje. Ona je ta koja nadživljuje režime i njihove nosioce, a svoj kontinuitet često maskira njihovim smenjivanjem.

---

8 Todor Kuljić, *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*, Beograd, 2011, s. 107.

PELAI PAJES

ŠPANSKI GRAĐANSKI RAT I ISTORIJSKI REVIZIONIZAM: IDEALISTI PROTIV ISTORIČARA DRUŠTVENA REVOLUCIJA I/ILI ANTIFAŠIZAM¹

Posle više od sedamdeset i pet godina otkako je započeo, građanski rat u Španiji i dalje izaziva najrazličitije strasti, rasprave i polemike. Polemike se često pojavljuju u štampi i medijima, kao što se desilo pre nekoliko godina sa Zakonom o istorijskom pamćenju. Taj zakon bio je ishod značajne borbe koju je predvodilo građansko društvo kako bi se povratilo istorijsko pamćenje prikrivano prećutnim dogovorom za vreme tranzicije u demokratiju. Međutim, kada ga je Kongres poslanika usvojio u oktobru 2007. godine, taj zakon je proizveo veliku frustraciju među kolektivima koji su ga podržali.

Uporedo sa ofanzivom građanskog društva da se povrati istorijsko pamćenje o ratu i kasnijoj diktaturi i institucionalnim inicijativama koje su se pojavljivale sporo i sa zakašnjenjem, počev od devedesetih godina pojavila se jedna generacija propagandista, autora, samozvanih intelektualaca sa desnice koja se tada nalazila na vlasti, tobožnjih istoričara – autora niza knjiga koje su dovodile u pitanje navodna hegemonika tumačenja građanskog rata iz perspektive levice. Ti „revizionisti“, koje je predvodio Pio Moa, ohrabreni uspehom njegove knjige *Los Mitos de la guerra civil*

---

¹ Ovo izlaganje obuhvata delom predavanje održano prilikom otvaranja Kongresa o građanskom ratu u Katalonskim krajevima (Valensija, oktobar 2006). Može se pogledati u Pelai Pagès i Blanch (ur.): *La Guerra Civil als Països Catalans (1936-1939)*, Univerzitet u Valensiji, Valensija, 2007. Izložio sam slične ideje i na Međunarodnom kongresu održanom u Lionu decembra 2007. godine, pod naslovom „Histoire, memoires et transmissions de la guerre d’Espagne: Regards croisés“, u organizaciji Nacionalnog instituta za pedagoška istraživanja – Liga nastave. To predavanje je objavljeno je u knjizi koju su uredili Benoit Falaize i Marianne Koreta *La guerre d’Espagne; l’écriture et l’enseigner*, Institut National de Recherche Pédagogique, Lyon, 2010.

(Mitovi građanskog rata), otvorili su mnoga pitanja koja su se činila nespornim.² Na početku XXI veka jedan broj historičara sa leve, od kojih su neki pripadali Komunističkoj partiji, takođe počinje da preispituje aspekte građanskog rata povezano sa ekonomskim, društvenim i političkim razvojem republikanske Španije oživljavajući, na izvestan način, staljinističke interpretacije koje su izgledale prevaziđene. Te autore bismo mogli nazvati „revizionistima“ sa leve.

Koji su aspekti bili predmet kritike i historiografske „revizije“ od strane desnice? Pogledajmo neke.

O poreklu Građanskog rata, na primer: leвица je tradicionalno tvrdila da su rat izazvali netolerantnost privilegovanih sektora španskog društva i njihovo protivljenje svakoj reformi koju bi započela Republika; s druge strane, nastojala je da istakne reformističke i modernizatorske ciljeve nove vlasti. Nasuprot tome, revizionizam sa desnice je isticao stalni nered i pozive na revoluciju republikanskih rukovodilaca kao najodgovornije za izbijanje rata, posebno posle revolucija iz oktobra 1934. godine. Iz revizionističke perspektive posmatrano, PSOE je bio taj koji je, u osnovi, pripremao građanski rat od oktobra 1934. Naravno, ti revizionisti ne kažu ništa o prvom pokušaju državnog udara koji je general Sanjurjo izveo iz Sevilje avgusta 1932. godine – kada je Republika imala tek nešto više od godinu dana – ni o sistematskom protivljenju monarhističke desnice reformskim predlozima Republike, znatno pre oktobra 1934. U stvari, kao što je pokazala historiografija, a posebno historičari vojne istorije, sektori španske vojske – uz monarhiste – počeli su da kuju zaveru protiv Republike dan posle 14. Aprila 1931. godine.

Neselektivna represija koja se često primenjivala u republikanskoj pozadini takođe se predstavlja kao jedna od negativnih epizoda Republike; govori se o čekama i događajima kao što je bio Parakueljos na Harami, a i o antiklerikalizmu, koji je bio protivteža frankističkoj represiji, pri čemu se zaboravljaju razlike između jedne i druge represije kao i to da se frankistička represija protegla i na period znatno po završetku rata. Međutim, autori poput Sesara Vidala ili Sesara Alkalea tretiraju „čekе“ kao karakteristično obeležje republikanske represije a Parakueljos se i dan danas predstavlja kao simbol republikanske represije.³

---

2 Pored ovog karakterističnog dela, Pio Moa objavio je i druga u istom stilu, kao što su *Los Orígenes de la guerra civil española*, Madrid, 1999; *1934: comienzo de la guerra civil: el PSOE y la Esquerra emprenden la contienda*, Barcelona, 2004; *1936: el salto final a la República*, Barcelona, 2005; *La Quiebra de la historia progresista: en qué y por qué yerran Beevor, Preston, Juliá, Viñas, Reig*, Madrid, 2007.

3 Evo nekoliko naslova knjiga čiji je autor César Alcalá: kao *Checas de Barcelona. El terror y la represión estalinista durante la Guerra Civil en Cataluña al descubierto*, Barcelona, 2005, *La represión política en Cataluña (1936-1939)*, Madrid, 2005 o *Las Checas del terror: la desmemoria histórica al descubierto*, Madrid, 2007. César Vidal je sa svoje strane objavio *Checas de Madrid: las cárceles republicanas al descubierto*, Barcelona, 2003; *Paracuellos-Catyn: un ensayo sobre el genocidio de la izquierda*, Madrid, 2005.

Strana intervencija ponovo je revidirana, sa posebnim naglaskom na Sovjetski Savez. Jasno je da su pad komunizma u bivšem SSSR-u i u Istočnoj Evropi i ofanziva neoliberalizma devedesetih godina išli na ruku povratku na žestoki antikomunizam i da se pribegavalo svemu kako bi se dotukao oboreni protivnik, između ostalog i instrumentalizovanju represije koju su pretrpele partije antifašističkog bloka, na primer POUM. Posebno je karakteristična knjiga novinara Hosea M. Savale, *En busca de Andreu Nin: vida y muerte de un mito silenciado de guerra civil* (U potrazi za Andreu Ninom: život i smrt jednog učutkanog mita građanskog rata), objavljena 2005; ta knjiga je poslužila intenziviranju najtvrđe, politički inspirisane antikomunističke propagande.⁴ Istovremeno se u jednoj knjizi Sesara Vidala Internacionalne brigade predstavljaju, ne kao veliki pokret međunarodne solidarnosti radnika iz čitavog sveta u odbranu slobode i Republike, već kao puko oruđe Sovjetskog Saveza i Staljina.⁵

Banalizacija revolucije i privrednih i društvenih uspeha koje je postigla Republika u toku rata. Danas se dovodi se u pitanje, i u ovom slučaju to ne čine samo propagandisti desnice već i profesionalni istoričari, postojanje revolucionarnog iskustva koje je u pojedinim slučajevima, kao u Kataloniji i Valensiji, postiglo značajne uspehe pretvorivši se na kraju u iskustvo neviđeno u istoriji Španije. Ako je za jedne revolucija jednaka haosu i neredu, za druge se svodi na približavanje tokovima epohe u smeru države blagostanja. Ja pripadam onima koji misle da je bez socijalne revolucije teško razumeti Građanski rat u njegovoj celovitosti.

Umanjuje se uloga republikanskih rukovodilaca, potcenjenih, ako ne i oklevetanih, često kroz jednu optiku koja nije samo politička već je i moralna, pri čemu se u stvari zna da je republikanska politička elita – na stranu njena ideologija – posedovala ne samo izvanrednu intelektualnu spremu već i socijalnu i moralnu osetljivost kakve nikada nisu postojale u španskoj političkoj klasi. Mnogi od njih formirani su u intelektualnim krugovima Atenea iz Madrida i ne mali broj su bili nastavnici u školi ili univerzitetski profesori.

Sve to je, naravno, bilo usmereno na isticanje „modernizatorske“ uloge frankističke diktature tokom šezdesetih godina pa se stoga revizionistička poruka završavala na jedini mogući način: zemlja napreduje samo kada njom vlada desnica. Instrumentalizacija istorije, u ovom slučaju istorije Građanskog rata, ne može biti očiglednija. Naročito kada se ima u vidu da diskurs ovih „revizionista“ nije nov. U stvari, oni samo ponavljaju, modernijim i novijim jezikom, ono što su frankistički istoričari rekli o Građanskom ratu tokom četrdesetih, pedesetih i šezdesetih godina. A u

⁴ Objavljena je u Barseloni sa predgovorom Stanley G. Paynea.

⁵ Vidi César Vidal, *Las Brigadas Internacionales*, Madrid, 1999.

jednom određenom slučaju – radi se o knjizi *Causa general. La Dominacion Roja en España. Avance de la información instruida por el Ministerio Público* (Opšta stvar. Vladavina crvenih u Španiji. Predložak informacije pripremljene u Ministarstvu unutrašnjih poslova), koju je objavilo Ministarstvo pravde 1943. godine – preuzeli su praktično ono što su objavile knjige pisane početkom četrdesetih godina, s pretenzijom da stave tačku na tu temu; međutim, zanimljivo je da se o tom „Predložku“ posle objavljivanja nije više govorilo. Ili knjiga Fransiska Lakrusa *El Alzamiento, la revolución y el terror en Barcelona* (Ustanak, revolucija i teror u Barseloni), Barcelona, 1943. Počev od šezdesetih, i tokom sedamdesetih i osamdesetih Rikardo de Sijerva preuzeo je frankistički diskurs o građanskom ratu, sa stanovišta profesionalne historiografije, mada ni u jednom trenutku nije skrivao svoj politički i ideološki stav.

Treba reći da predlozi koje su izneli „revizionisti“ nisu ni najmanje zanimali profesionalne istoričare koji su se bavili Građanskim ratom, između ostalog zato što nisu donosili ništa novo. Njihovi radovi ne zasnivaju se na novim, dotad nepoznatim profesionalnim izvorima, ne iznose nove hipoteze i ne predstavljaju doprinos saznanju o istoriji Građanskog rata. Jednostavno, to su ideološki proizvodi sačinjeni sa političkim ciljem koji se nalazi u neposrednoj sadašnjosti.⁶

„Revizionisti“ s levice pojavili su se nešto kasnije. Nestanak SSSR-a i „realnog socijalizma“ u Istočnoj Evropi proizveo je veliku frustraciju među mnogim komunističkim aktivistima i mada su se neke komunističke partije, među njima i Komunistička partija Španije, formulisanjem politike „evrokomunizma“ počev od šezdesetih godina distancirale od Sovjetskog Saveza barem relativno – u odnosu na istoriju i sopstvene stavove za vreme Građanskog rata u Španiji – nije se mnogo šta promenilo. Otvaranje sovjetskih arhiva iznelo je na videlo činjenice koje je bilo teško poricati. Tridesete godine bile su godine prve ekspanzije najčistijeg i najoštrijeg staljinizma, i zločini koje su Staljin i staljinizam počinili u Sovjetskom Savezu neizbežno su se proširili na druge zemlje, posebno na Španiju za vreme Građanskog rata. Dokumentacija o mnogim od tih zločina bila je u toj meri neupitna da je šokirala čak i one koji su se već bili distancirali od staljinizma. Međutim, početkom novog XXI veka svedoci smo delimičnog povratka na staljinističke pozicije, to jest na jedan vid mekog staljinizma koji pokušava da opravda politička delovanja i stavove koji se teško mogu opravdati.

---

⁶ Jedini istoričar koji je odgovorio na revizionističke predloge bio je Alberto Reig Tapia, naročito u jednoj od svojih poslednjih knjiga pod naslovom *Anti-Moa*, Barcelona, 2005. U jednom članku objavljenom 2003. Reig Tapia je već pisao o Moi da je „njegove revizionističke postavke o Republici, slabo montirane na veoma siromašnoj dokumentaciji, nikada iz prve ruke, sistematski srušila kritika specijalista, mada su ga glasnogovornici sociološkog frankizma predstavljali kao autora nezaobilazne reference“ (Alberto Reig Tapia: *El recuerdo y el olvido. Los lugares de memoria del franquismo*, u Arcángel Bedmar, ur., *Memoria y olvido sobre la guerra civil y la represión franquista*, Delegacion de Publicaciones del Ayuntamiento de Lucena, 2003, str. 169).

Koje je teme revidirala ta historiografija levice?

Na prvom mestu, kao što sam već rekao, iskazuju se nedoumice o tome da li je u Španiji bilo socijalne revolucije sa svim njenim posledicama. I dalje se insistira na tome da je Španski građanski rat bio borba između demokratije i fašizma, prva velika borba između te dve suprotstavljene političke i ideološke pozicije koja je najavila Drugi svetski rat. Uglavnom se zaobilaze politički, društveni i ekonomski preobražaji do kojih je došlo početkom rata. „Revolucija“ nije postojala i tačka, premda se tako, implicitno i eksplicitno, poriče jedan pojam i jedna stvarnost koji su, za vreme rata, bili prihvaćeni od strane celokupne političke klase antifrankističkog bloka. Time se, *de facto*, apstraktni antifašizam pretvara u jedan jedini, jedinstveni pokret koji se suprotstavio fašizmu u republikanskoj Španiji, a ostvarenja čiji je cilj bio stvaranje novog besklasnog društva ostaju nepriznata i nevređovana.

Konfliktna politička evolucija koju je doživela republikanska Španija postaje ponovo predmet revizije; ne samo što se insistira na sporom kretanju ka „republikanskoj normalnosti“ već se konfliktni događaji, kakvi su nesumnjivo bili majski događaji maja 1937. godine i mali unutrašnji građanski rat u Barseloni i Kataloniji, ponovo tumače u političkom i ideološkom ključu. Daću jedan primer: sedamdeseta godišnjica tih događaja obeležena je maja 2007. godine održavanjem raznih akademskih skupova u Barseloni. Ja sam učestvovao na dva – u Ateneu Barcelone i u Muzeju istorije Katalonije. I moje kolege sa Autonomnog Univerziteta i sa mog Odseka branili su stavove u isključivo katalonskom ključu objašnjavajući policijsku intervenciju, koja je na kraju izazvala sukob, kao akciju čiji je cilj bio da se uvede red u republikansku pozadinu. Neko je, osvrćući se na početke rata u Kataloniji, pomenuo nekakav „revolucionarni karneval“. Sa skupa održanog u Muzeju istorije objavljena je knjiga koja sadrži radikalno suprotstavljena tumačenja događaja o kojima govorim.⁷

U istom smislu poslednjih godina je došlo do vidljive rehabilitacije figure dr Huana Negrina, čija je uloga u poslednjoj fazi rata takođe bila dovođena u pitanje, kako zbog njegove autoritarnosti i represivnosti, tako i zbog podređenosti komunističkoj

7 Vidi José Luis Martín, ur., *Els fets de maig*, Barcelona, 2010. Godine 2007, povodom sedamdesete godišnjice događaja iz 1937, pojavilo se nekoliko knjiga, od kojih neke izvesno dele revizionistička tumačenja. Na primer Ferran Gallego *Barcelona, mayo de 1937: la crisis del antifascismo en Catalunya*, Barcelona, 2007. Nedavno je José Luis Martín objavio knjigu koja se bavi političkom evolucijom republikanske pozadine u Kataloniji sa stanovišta istovetnog tumačenja: *La reguardia en guerra: Catalunya, 1936-1937*, Barcelona, 2012. Veoma različito je tumačenje, takođe skorašnje, dveju knjiga koje je objavio Josep Antoni Pozo González: *Poder legal y poder real en la Cataluña revolucionaria de 1936. El Gobierno de la Generalidad ante el Comité Central de Milicias Antifascistas y los diversos poderes revolucionarios locales*, Sevilla, 2012, i *La Catalunya antifeixista el govern Tarradellas enfront de la crisi política i ek conflicte social (setembre de 1936-abril de 1937)*, Barcelona, 2012.

politici. Autori poput Rikarda Miraljosa, Enrikea Moradieljosa ili Anhela Vinjasa hteli su da vrata sjaj njegovom liku oslobađajući ga od bilo kakve komunističke ili filokomunističke podređenosti.⁸

Tu je još jedna sporna tema koja na neki način proističe iz događaja iz maja 1937. i odnosi se na represiju nad Radničkom partijom marksističkog ujedinjenja koja je dostigla vrhunac ubistvom Andreua Nina. Uprkos tome što se od 1992. godine, zahvaljujući pristupu određenim sovjetskim arhivama – u prvom redu NKVD-a, sovjetske političke policije – mogla utvrditi odlučujuća uloga SSSR-a u ubistvu Nina i u zaveri protiv POUM-a, još ima autora koji dovode u pitanje određene aspekte politike te partije i na kraju pravdaju ili „kontekstualizuju“ ubistvo Nina i represiju protiv POUM-a „ekscesima“ i radikalizmom njegove politike. Tako, na primer, Antonio Elorsa i Marta Biskarondo, u knjizi objavljenoj 1999, mada ne negiraju nespornu verziju, skloni su da nastave kriminalizovanje POUM-a zbog politike koju je ta partija vodila od početka rata koristeći posredno argumentaciju Komunističke partije i staljinista. Čak su napisali: „Postoji jedan aspekt u staljinističkoj optužbi koji zaslužuje da bude uzet u razmatranje: objavljivanje u listu *La Batalla* vesti, slika i tekstova koji su mogli da izazovu demoralizaciju u republikanskoj pozadini, što je ponekad nalikovalo širenju neprijateljske propagande“.⁹ Sasvim nedavno, Anhel Vinjas je stigao dotle da prida verodostojnost jednom dokumentu Frankovih tajnih službi, u kome se govori o atentatu na Negrina koji su navodno zajedno planirali aktivisti POUM-a i frankisti. Uprkos činjenici da jedini dokumentovani dokaz predstavlja razmena pisama između pukovnika Ungrije, šefa frankističkih tajnih službi, i njegovog predstavnika u Irunu, Vinjas to uzima kao dokazanu činjenicu.¹⁰

Ova dva primera očigledno ukazuju na to da je za izvesnu vrstu historiografije i dalje najvažnije da se POUM, jeretički komunizam, dovede u pitanje. Otuda česta pozivanja na događaje koji su se zbili kasnije, posle građanskog rata, da bi se opravdale određene ocene. Na primer, predimenzionirana je ideološka evolucija nekih rukovodilaca POUM-a posle rata, pa se stiglo dotle da su neki od njih optuženi za pripadnost američkoj tajnoj službi CIA. Ističe se da Franko nije streljao Maurina,

---

8 Vidi Ricardo Miralles, *Juan Negrin: La republica en Guerra*, Madrid, 2003. Enrique Moradiellos je autor knjige *Don Juan Negrin. Una biografía de la figura más difamada de la España del siglo XX*, Barcelona, 2008. Rehabilitacija Negrina od strane Angela Viñasa može se videti u trilogiji *La Soledad de la República: el abandono de las democracias y el viraje hacia la Unión Soviética*, Barcelona 2006; i *El Escudo de la República: el oro de España, la apuesta soviética y los hechos de mayo de 1937*, Barcelona, 2007; *El Honor de la República: entre el acoso fascista, la hostilidad británica y la política de Stalin*, Barcelona, 2009.

9 Antonio Elorza i Marta Bizcarrondo: *Queridos camaradas. La Internacional Comunista y España, 1919-1939*, Barcelona, 1999, str. 372

10 Angel Viñas: *El honor de la República. Entre el acoso fascista, la hostilidad británica y la política de Stalin*, Barcelona, 2009, str. 394-395.

rukovodioca POUM-a, koji je početkom rata zatočen i 1946. pušten iz zatvora da bi odmah potom otišao u Sjedinjene Države.¹¹ Takođe je veoma karakterističan slučaj britanskog pisca Džordža Orvela, pripadnika milicije POUM-a na aragonskom frontu, koji je 2003. godine, povodom stogodišnjice rođenja, optužen da je u jeku hladnog rata „denuncirao“ kriptokomunističke intelektualce.¹² Naravno, u ovom slučaju se radi o posrednom diskreditovanju njegove knjige *Kataloniji u čast (Homenaje a Cataluña)*, jedne od najboljih koje su napisane o Građanskom ratu.

Moglo bi se govoriti i o izvesnoj kampanji diskreditacije CNT-a i anarhosindikalizma, naročito u vezi sa događajima iz prvih meseci rata. Ponovo se naglašava vodeća uloga anarhista u represiji, pa su čak objavljeni i navodni memoari jednog anarhiste koji je iskoristio postojeći haos u toku prvih nekoliko meseci da bi se obogatio. Reč je o navodnom *Dnevniku jednog revolvertaša anarhiste (Diario de un pistolero anarquista)* Mikela Mira.¹³

U vezi sa oba ova slučaja – kako s verzijom koju su ponudili revizionisti sa desnice tako i s ponovnom pojavom izvesnog „mekog staljinizma“ u istoriografiji – data su razjašnjenja u ozbiljnim studijama o građanskom ratu koje se i dalje objavljuju, po strani ili dalje od sadašnjih političkih i ideoloških interesa. Istoriografija o Građanskom ratu, obilna tokom poslednjih godina, bavila se temama koje su ili nedovoljno obrađivane ili se o njima malo znalo.

Idući dalje od studija o lokalnoj ili regionalnoj istoriji koje se i dalje stalno objavljuju, novija istoriografija stavlja težište na neke od aspekata koji su bili predmet „debate“ među revizionistima.

Teme koje se odnose na političku represiju zaslužile su značajnu istoriografsku obradu na celokupnoj teritoriji Španije. Ovde želim da ukažem na to da je istoriografija već prevazišla svoju pozitivističku fazu, koja se ograničavala na prebrojavanje mrtvih, i da se posvetila analizi teme represije u opštijem okviru.¹⁴ Kada je

11 O Joaquínu Maurínu njegova drugarica Jeanne Maurín objavila je knjigu u kojoj opisuje nastojanja Ramóna Iglesias Navarrija, Maurinovog rođaka i vojnog kapelana u frankističkoj vojsci da preko svojih veza koje su sezone do Franka, pomogne Maurínu. Vidi Jeanne Maurín, *Como se salvo Joaquín Maurín: recuerdos y testimonios*, Madrid, 1980. Uprkos svemu, po završetku rata, Maurínu je sudio vojni sud i osudio ga na 30 godina robije.

12 Godine 2003. objavio sam članak u odbranu Georga Orvela od napada kojima je bio nepravедno izložen, između ostalog i od britanskih istoričara poput Christophera Hilla. Vidi Pelai Pagès, *Orwell, la consciencia d'una generació*, El Temps, 9-15. decembar 2003, str. 49-52.

13 Objavljen u Barseloni 2009. Knjige kao ova imaju za cilj da diskredituju revolucionarno delovanje anarhosindikalizma prenaplašavajući nasilne događaje koji su se odigrali u toku prvih meseci građanskog rata i generalizujući pojave – kao što je krađa novca i nakita za ličnu korist – koje su bile sporadične i minorne.

14 To je slučaj s pionirskim knjigama Josepa M. Soléa i Sabatéa: *La repressió franquista a Catalunya, 1938-1953*, Barcelona, 1985. i Vicenta Gabarde: *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, València, 1993.

reč o republikanskoj zoni, nastojala je da upozna funkcionisanje sudske represije, različitih sudova koji su postojali za vreme rata, zatvora i koncentracionih logora koje je osnovala Republika.¹⁵ A s druge strane, zanimalo ju je da spozna promene koje su se dogodile za vreme rata. Istaknuta je i jedna nesporna činjenica: u represiji su učestvovali svi antifašistički ideološki sektori a ne samo anarhisti.¹⁶

Ova ista pitanja postavljana su i u vezi s pobunjeničkom zonom, o kojoj se mnogo manje znalo tokom ratnih godina kada su pokrenuti represivni mehanizmi koji će se, po završetku sukoba, generalizovati i nastaviti – čistke, kulturna represija, itd.¹⁷ Iako nam je poznat broj stradalih od republikanske represije u Kataloniji i drugim krajevima Španije, još ne znamo broj mrtvih koji je prouzrokovala frankistička represija, još nam preostaje da utvrdimo stvarni bilans frankističke represije u celini, kako za vreme tako i posle rata. U svojoj nedavno objavljenoj knjizi britanski istoričar Pol Preston ističe, međutim, da je veličina frankističke represije takvih razmera da se može govoriti o Španskom holokaustu.¹⁸

U ovoj tački bilo bi korisno izvršiti kvantifikaciju represije u ratu i posleratnom periodu. Treba reći, u svakom slučaju, da su brojke privremene, ali sam hteo da ih aktualizujem u skladu sa najnovijim podacima dostupnim u publikacijama. U

---

15 Na temu pravde u republikanskoj Španiji, i, konkretnije, u Kataloniji objavio sam *La justicia revolucionària i popular a Catalunya* (1936-1939), u *Ebre. Revista Internacional sobre la Guerra Civil* (1936-1939), decembar 2004, str. 35-48. Postoji, s druge strane, klasična knjiga nekolicine autora, zbornik referata se konferencija koje je organizovalo Ministarstvo kulture u Salamanki 1987. pod naslovom *Justicia en Guerra. Jornadas sobre la Administración de Justicia durante la guerra civil española: instituciones y fuentes documentales*, Madrid, 1987. Kad je reč o zatvorima i koncentracionim logorima upućujem na moju knjigu *La presó Model de Barcelona: Història d'un centre penitenciari en temps de guerra* (1936-1939), Barcelona, 1996. i na knjigu Francesca Badia: *Els camps de treball a Catalunya durant la guerra civil* (1936-1939), Barcelona, 2001.

16 To sam dokazao u knjizi *Cataluña en guerra y en revolución* (1936-1939), Sevilla, 2007. Uskoro izlazi iz štampe prevod na engleski (izdavačka kuća Brill, Leiden-Boston).

17 Temu frankističke represije obradili smo sa svih stanovišta na Kongresu Oktobarskih nagrada održanom u Valensiji 2003. Vidi Pelai Pagès i Blanch (ur.): *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans* (1939-1975), Publicacions de la Universitat de Valencia, 2004.

18 Do kraja prošlog veka poslednji postojeći bilans bio je onaj koji je koordinirao Santos Juliá: *Víctimas de la guerra civil*, Madrid, 1999. Paul Preston ga je aktualizovao u *El Holocausto español: odio y exterminio en la Guerra Civil y después* (Barcelona, 2011) polazeci od brojnih dela koja su poslednjih godina objavili autori kao što su Santiago Vega Sombria, *De la esperanza a la persecución. La represión franquista en la provincia de Segovia*, Barcelona, 2005; Luis Kastro, *Capital de la cruzada. Burgos durante la Guerra Civil*, Barcelona, 2006; Francisco Espinosa, *La columna de la muerte. El avance del ejército franquista de Sevilla a Badajoz*, Barcelona, 2004. i *La justicia de Queipo. Violencia selectiva y terror fascista en la II División en 1936*: Sevilla, Huelva, Cádiz, Córdoba, Málaga y Badajoz, Barcelona, 2006; Jesús de Juan, Julio Prada (koord.), *Lo que han hecho en Galicia. Violencia política, represión y exilio* (1936-1939), Barcelona, 2006; Ricardo Tobledo (ur.) *Esta salvaje pesadilla. Salamanca en la guerra civil española*, Barcelona, 2007. Za Sevilju je posebno zanimljiv članak: José Maria García Márqueza „La represión franquista en la provincia de Sevilla. Estado de la cuestión“, *Ebre. Revista Internacional de la Guerra Civil*, br.2, 2004, str. 85-07.

svakom slučaju, ono što znamo ne ostavlja prostora nikakvoj sumnji: istraživanja obavljena u Galiciji procenjuju da je broj žrtava veći od 4.000; na Kanarskim ostrvima bilo ih je 1.000 na Las Palmasu i oko 1.600 na Tenerifeu; u Aragonu je bilo ukupno 9.395, od čega samo u Saragosi 6.536. Na Balearima je pronađeno oko 2.300 žrtava, a u Andaluziji je njihov broj mnogo veći: 9.579 u Kordobi, 12.534 u Granadi, 5.455 u Uelvi, više od 11.000 u Sevilji – uz oko 2.000 „nestalih“ – 7.471 u Malagi, 3.317 u Haenu, a u Almeriji 372. Sve u svemu, ukupan broj ubijenih u Andaluziji je 52.619. U Ekstremaduri: 1.680 u Kaseresu i 8.914 u Badahosu; u Asturiji mora se govoriti o 5.952 ubijenih; u Staroj Kastilji i Leonu rezultati prvih istraživanja su veoma upečatljivi: 3.430 osoba u Valjadolidu, 3.000 u Samori, 2.500 u Burgosu, 358 u Segoviji, 448 u Salamanki, 281 u Soriji, dok u Logronju broj ubijenih prelazi 2.000. Prema Prestonovim procenama, u Staroj Kastilji i Leonu život je izgubilo 17.195 osoba. Govorimo, sociološki rečeno, o desničarskim i katoličkim provincijama. U Navari je bilo 3.280 žrtava, a u Baskiji 1.900. Po okončanju rata, tim ciframa bi trebalo dodati broj žrtava sa teritorija koje su do kraja sukoba bile pod kontrolom Republike: u slučaju Katalonije, na primer, govorili bismo o skoro 4.000 ubistava (1.716 u Barseloni, 519 u Hironi, negde oko 1.000 u Leidi i 703 u Taragoni). U Pokrajini Valensiji ubijeno je skoro 5.000 ljudi: 742 u Alikanteu, 1.052 u Kasteljonu i 3.218 u Valensiji. U Novoj Kastilji, gde je deo teritorije ostao pod vlašću frankističke vojske tokom rata, brojke su zastrašujuće, sa skoro 12.000 ubistava: 2.193 u Ciudad Realu, 890 u Kuenki, 789 u Gvadalahari, 3.204 u Madridu i 4.867 u Toledu. Kada se svi ovi podaci saberu stiže se do ukupnog broja od preko 80.000 ubijenih za vreme rata, a kada se tome dodaju žrtve u godinama posleratne represije, dolazimo do novog ukupnog broja od oko 130.000 ubijenih.

Međutim, kada se radi o republikanskoj represiji, raspoloživi podaci ukazuju da ta brojka ne prelazi 50.000 žrtava; konkretnije, ukupni zbir je 49.271. Tačno je da je bilo značajnih ekstrema: u Novoj Kastilji preko 15.419 ubistava – samo u Madridu skoro 9.000 – a u Kataloniji je prebrojano više od 8.000 žrtava, kao i u Andaluziji, ali treba imati u vidu da se u većini slučajeva radilo o nekontrolisanoj represiji, i da su republikanske vlasti i partijski i sindikalni rukovodioci u celini učestvovali u zaustavljanju represije, sasvim suprotno od onog što se dešavalo na frankističkoj strani.

Uprkos revizionistima, danas gotovo da nema sumnje o različitoj prirodi dveju represija: spontanost narodne i antiklerikalne represije u prvim mesecima rata na republikanskoj strani, u potpunoj je suprotnosti sa sistematskom represijom koju su vojne, civilne i crkvene vlasti podsticale u pobunjeničkoj zoni. I, kao što se dobro zna, frankistička represija, koja je započela „zločinima“ počinjenim za vreme rata produžila se tokom skoro petnaest godina po završetku rata. Otvaranje vojnih

arhiva, koje je išlo teško i i s velikim kašnjenjem, pomoglo je da se iznesu na svetlost dana neki aspekti frankističke represije koji su još mnogo godina ostali nepoznati.¹⁹

Tema koja je dugi niz godina bila predmet političke i ideološke propagande, a do nedavno je bila sasvim malo poznata, tiče se učešća Sovjetskog Saveza u Građanskom ratu. Za vreme frankizma sovjetsko prisustvo u Španiji bilo je predmet sistemske političke propagande i tim pitanjem temeljno su se bavili brojni autori kao što su, na primer, policajci Maurisijom Karlaviljom ili Eduardo Komin Kolomer.²⁰ Zanimljivo je, takođe, da su objavljene sve knjige i memoari bivših komunističkih aktivista koji su raskinuli s komunizmom i postali njegovi kritičari i da su te knjige imale široku cirkulaciju u frankističkoj Španiji. Takav je slučaj s knjigama Hesusa Ernandesa, Enrikea Kastra ili Valentina Gonsalesa – El Kampesina, koje je objavio, sa svojim predgovorom, Maurisio Karlavilja.²¹ Jedna ozbiljna knjiga, ali kritički usmerena protiv komunizma, američkog istoričara Barneta Bolotena, nikada nije imala nikakav problem s frankističkom cenzurom, mada je u španskoj verziji doživela prilično patetičnu promenu naslova.²² Morali smo sačekati na otvaranje sovjetskih arhiva – arhiva Komunističke Internacionale, arhiva NKVD-a (nekadašnje sovjetske političke policije) da bismo saznali, sa većom istorijskom objektivnošću, kakvu ulogu uloga je odigrao Sovjetski Savez u ratu;²³ iščekujemo mogućnost, više nego problematičnu, da se omogući pristup arhivama Prezidijuma SSSR-a, to jest, Staljinovoj arhivi.

---

19 Mada su mnogi vojni arhivi otvoreni i mogu se proučavati, i dalje se ne mogu konsultovati arhivi represivnih institucija kao što je Građanska straža (Guardia Civil). Pored toga treba istaći da je bilo arhiva koji su u toku tranzicije prečišćeni i uništeno je mnogo dokumenata, naročito onih o represiji.

20 Za vreme republikanskih godina Mauricio Karlavilla je objavio knjige s veoma karakterističnim naslovima kao što su *El Comunismo en España*, Madrid, 1932. ili *El Enemigo: marxismo, anarquismo, masonería*, Madrid, 1934. Kasnije je objavio knjige *Moscú, hoy, Madrid*, 1955. ili *AntiEspaña 1959: autores, cómplices y encubridores del comunismo*, Madrid, 1959. Comín Colomer pisao je knjige kao što su *Ensayo crítico de la doctrina comunista: de las „Leyes de Minos“, en Creta, a la IV Internacional*, Madrid, 1945; *Marx y el marxismo*, Madrid, 1949; *Espanoles esclavos en Rusia*, Madrid, 1952.

21 Jesús Hernández, *Yo fui un ministro de Stalin*, Meksiko, 1953. Ili Enrique Castro Delgado, *Mi fe se perdió en Moscú*, Meksiko, 1957 (drugo izdanje izašlo je u Barseloni 1964) i *Hombres made in Moscú*, Barcelona, 1963. Knjiga Valentina Gonsalesa El Kampesina, *Yo escogi la esclavitud*, objavljena takođe pod naslovom *Vida y muerte en la URSS*, u izdanju iz Venecuele, u Marakaju, iz 1953, sadrži predgovor Maurisija Karlavilje, policajca koji je potpisivao sopstvena dela pod pseudonimom Maurisio Karl i koji je uz Eduarda Komin Kolomera bio jedan od najistaknutijih frankističkih autora koji su se bavili temama iz građanskog rata.

22 Prvo izdanje na kastiljanskom knjige Barneta Bolotena *The Grand Camouflage*, kritične prema politici koju su sledili Sovjetski Savez i komunistička partija u Španskom građanskom ratu, objavljeno je 1961. godine (Caralt, Barcelona), sa manipulisanim naslovom *El gran engaño* (Velika prevara). Knjiga je kasnije doživela nova izdanja.

23 Videti dokumentaciju Ronald Radosh, Mary R. Habeck i Grigory Sevostianov (ur.): *España traicionada. Stalin y la guerra civil*, Barcelona, 2002; tu se mogu naći sva dokumenta iz nekadašnjeg Arhiva Komunističke internacionale.

Međutim, saznali smo mnogo šta zanimljivo: na primer, svrha sovjetske pomoći nije bila da Republika dobije rat. Jednostavno, Staljin je zapravo želeo da ga Republika ne izgubi brzo. Ali jedno je bilo ne izgubiti rat na samom početku, a drugo, sasvim različito, završiti ga pobeđnički. Istina je da je naoružanje koje je slao SSSR bilo, što se tiče bojnih kola i aviona, prvorazrednog kvaliteta, ali je zato lako naoružanje često datiralo iz krimskog rata i bezmalo pripadalo razdoblju Katarine Velike. S druge strane, Republika je – to je takođe veoma jasno – skupo platila sovjetsku pomoć.²⁴

Drugi aspekt koji je ispaio polemičan odnosi se na organizaciju Internacionalnih brigada. Danas znamo da je taj događaj ambivalentan. S jedne strane, mnoštvo stranaca koji su došli da se bore u španskom građanskom ratu u Španiji, čak i pre organizovanja Brigada, izraz je velikog pokreta antifašističke solidarnosti koji je počeo da se organizuje širom sveta, u trenutku kada je u radničkoj klasi i drugim narodnim slojevima Evrope i drugih kontinenata postojalo duboko antifašističko osećanje. U trenutku kada je buknuo Građanski rat bilo je široko rasprostranjeno duboko uverenje da se u Španiji vodi prva velika bitka na međunarodnom nivou protiv svetskog fašizma. Samo time može se objasniti dolazak brigadista iz sedamdeset zemalja, ukupno nešto više od 35.000.²⁵ Kao što sam tvrdio u raznim prilikama, Španski građanski rat bio je poslednji romantičarski rat u istoriji, rat u kom su ideali narodnih masa i ideologije odigrali suštinsku ulogu.

Iz rečenog proizilazi da je povezanost brigada sa Komunističkom internacionalom i komunističkim partijama davala brigadistima veliku propagandnu snagu koju su u znatnoj meri koristile komunističke organizacije širom sveta. S druge strane, otvaranje sovjetskih arhiva omogućilo je da se upozna mnoštvo izveštaja koje su Andre Marti – vrhovni šef Brigada i drugi, njemu podređeni, poput Vitala Gejmena, šefa baze u Albaseteu, Franca Dalema, jednog od odgovornih za nemačke brigade, ili generala Klebera, junaka odbrane Madrida, slali u Moskvu. Utisak koji se stiče iz čitanja tih izveštaja izuzetno je patetičan: svi su puni vrednosnih sudova o njihovim drugovima i pokazuju brojne razlike koje, u trenutku istine, odražavaju sukobe ličnosti, želja i nepoverenja, a sve u cilju da se pred Staljinom, vrhovnim

²⁴ Tema sovjetskog naoružanja razmatrana je u knjizi Geralda Howsona *Armas para España: la historia no contada de la Guerra Civil española*, Barcelona, 2000.

²⁵ Jedan od poslednjih priloga o Internacionalnim brigadama je Rémy Skoutelsky *Novedad en el frente: las brigadas internacionales en la guerra civil*, Madrid, 2006. Vidi takođe Stéfani Prezioso, Jean Batou i Ami-Jacques Rapin (ur.) *Tant pis si la lutte est cruelle. Volontaires internationaux contre Franco*, Paris, 2008. Ova poslednja knjiga sadrži priloge sa Međunarodnog kongresa održanog u Lozani decembra 1997. pod naslovom „Les Brigades Internationales. Entre solidarité révolutionnaire et politique du Komintern“. Nedavno su objavljene, na katalonskom jeziku, dve knjige memoara brigadista koji su došli da se bore u Španiji. Rus Zakhar Plavskin objavio je *Les meves tres Espanyes. Memòries d'un brigadista soviètic a la guerra civil española*, Calafell, 2011, a italijanski anarhista Umberto Tommasini: *Memòries d'un anarquista de Trieste. Un indignat del segle XX*, Calafell, 2011.

vođom, umanje zasluge suparnika i da se oni prikažu u rđavom svjetlu. U suštini, ti izveštaji dobro pokazuju jedan od mehanizama na kojima je Staljin tako dugo zasnivao svoju moć u Sovjetskom Savezu: to je praksa sistematskog špijuniranja, koja je omogućila da se drže pod apsolutnom kontrolom svi njegovi saradnici. Iz čitanja izveštaja takođe se stiče utisak da su i brigade organizovane zato da bi slava i čast Kominterne i samog Staljina bili još veći.²⁶

Jer, na kraju krajeva, sovjetsko učešće neizbežno ukazuje na političku manipulaciju i intervencionizam brojnih savetnika koje su Sovjetski Savez i Komunistička Internacionala tokom rata poslali u Španiju. Danas nam je poznata značajna politička uloga koju su pri Komunističkoj partiji Španije i Ujedinjenoj socijalističkoj partiji Katalonije imali ne samo ambasador Rosemberg ili konzul u Barseloni Antonov Ovsenko već i ljudi poput Italijana Palmira Toljatija, Mađara Erna Gera, Argentinca Vitorjaa Kodovile, Bugarina Stepana Mineva ili veoma moćnog šefa sovjetske političke policije koja je delovala u tajnosti u republikanskoj Španiji, nezaobilaznog Aleksandra Orlova.²⁷ Kao što sam ranije rekao i kao što danas znamo na osnovu uvida u neoborivu dokumentaciju, sporni aspekti – poput progona POUM-a i ubistva Andreua Nina – bili su u skladu s planom koji su u Sovjetskom Savezu smislili i realizovali sovjetski agenti u Kataloniji i Španiji, uz nemalo katalonsko i špansko saučesništvo.²⁸

Privredni život i društveni preobražaji koji su zbili u prostranim republikanskim oblastima danas su poznati i zahvaljujući velikom broju manjih radova, koji su ponekad veoma usko fokusirani na konkretne događaje i činjenice na lokalnom nivou, ali su upravo zato mnogo pouzdaniji. A zaključci koje možemo izvući iz poslednjih radova izgledaju jasni. Značaj industrijskih kolektivizacija u Kataloniji i u Valensijskoj pokrajini je nesporan, kao i uloga koju su imale poljoprivredne kolektivizacije u Valensijskoj pokrajini, Aragonu i drugim oblastima republikanske

---

26 Bavo sam se temom izveštaja o Internacionalnim Brigadama u Pelai Pagès, „Marty, Vidal, Kléber y el Komintern. Informes y confidencias de la dirección política de las Brigadas Internacionales“, *Ebre* – 38. *Revista Internacional de la Guerra Civil*, Barcelona, br. 1. maj 2003, str.11-25.

27 Jedan od prvih radova realizovanih na osnovu izvora iz sovjetskih arhiva bila je knjiga Pierrea Brouéa: *Stalin et la Révolution. Le cas espagnol (1936-1939)*, Paris, 1993. O komunističkom uticaju na PSUC postojí knjiga Josepa Puigsecha *Nosaltres, els comunistes catalans: el PSUC i la Internacional Comunista durant la Guerra Civil*, Eumo, Vic., 2001. Dosad najambicioznije delo zasnovano na starim sovjetskim arhivima jeste knjiga u tri toma Anhela Vinjasa, navedena u fusnoti 8, mada, kao što sam već rekao, Vinjasovim tumačenjima često se zamera da opravdavaju izvesna ponašanja SSSR-a i samog Staljina.

28 Prvi put se moglo dokumentovano dokazati ono što se tvrdilo aktivno i pasivno za vreme građanskog rata i na šta je takođe ukazivao Hesus Ernandes u svojoj autobiografiji, u istraživačkom dokumentarcu Dolores Genovés i Llibert Ferri „Operació Nikolai“, snimljenom za katalonsku televiziju 1992. na osnovu dokumenata iz starog Arhiva Internacionale i naročito iz Arhiva KGB-a, političke policije, gde je sačuvana sva dokumentacija koja se odnosi na otmicu i kasnije ubistvo Andreua Nina. Opširnije sam se bavio represijom protiv POUM-a u predgovoru „El POUM durante la guerra civil: la obsesión del estalinismo“, u Max Rieger, *Espionaje en España*, Sevilja, 2007. Nedavno sam napisao tekst o stanju pitanja o ubistvu Nina „El asesinato de Andreu Nin, más datos para la polémica“, *Ebre* 38. *Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)*, br. 4, maj 2010, str. 57-71.

Španije. Donedavno se nije pridavao značaj poljoprivrednim kolektivizacijama u Kataloniji. Nedavne studije, međutim, usredsređene na region Donjeg Lobregata ili okruge Herone, pokazale su da su u Kataloniji poljoprivredne kolektivizacije imale ulogu koja je bila mnogo više nego simbolična. Govori se o nekih četiri stotine poljoprivrednih kolektivizacija, što predstavlja izuzetno značajan i upečatljiv broj.²⁹ U jednom novijem, još neobjavljenom radu bavio sam se istraživanjem poljoprivrednih kolektiva u provinciji Ueska polazeći od dokumentacije koja obuhvata nemali broj skupština kolektiva i zapisnika administrativnih saveta, što mi je omogućilo da proučim te kolektive na nivou najosnovnijih problema s kojima su se suočavali; iznenadio sam se kada sam, na primer, video da se u mnogima od njih jasno i izričito insistira na tome da je cilj zbog kojeg su formirani bio „ukidanje eksploatacije čoveka od strane čoveka“.³⁰

Drugi aspekti, na primer učinak jedne tako značajne mere kao što je bila stavljanje pod upravu opština urbanog prostora, manje su poznati i obrađeni su samo u lokalnoj sredini. Ali, u svakom slučaju, ostvareni ekonomski preobražaji nam dozvoljavaju da govorimo, bez kompleksa, o socijalnoj revoluciji, o kojoj na španskoj republikanskoj strani izvesno nije postojao konsenzus pošto su određeni sektori – republikanska buržoazija, u savezu sa jednim sektorom Socijalističke partije i Komunističkom partijom – pokušali da je bojkotuju od prvog trenutka. U tome su imali nesumnjivu podršku SSSR-a i Staljina, koji ni u kom slučaju nije mogao da toleriše da se, posebno u Kataloniji, razvija revolucionarni proces koji je, po svojoj suštini, značio poricanje sistema koji je uspeo da se nametne u Sovjetskom Savezu.

U vezi sa pitanjem kolektivizacija i posebno Dekreta o kolektivizacijama i radničkoj kontroli koji je primenjen u Kataloniji, mislim da je zanimljivo istaći da se u nekim prilikama tvrdilo da je katalonsko iskustvo poslužilo kao osnova za samoupravljanje koje je pokrenuo Tito u Jugoslaviji posle 1950. godine, kao i da je Univerzitet u Beogradu objavio 1960. godine tekst katalonskog Dekreta.³¹

29 Među nedavno objavljenim knjigama posebno je zanimljiv rad Marciana Cárdate *Collectivitas agràries a les comarques de Girona, 1936-1938: pagesos i revolució a Vatalunya*, Girona, 2002. Mada se kasnije pojavila knjiga koja je ukazivala na stav protivan kolektivizaciji pojedinih sektora katalonskog seljaštva: Josep Terres, *Misèria contra pobresa: els fets de la Fatarella el gener de 1937. Un exemple de resistència pagesa contra la collectivització agrària durant la guerra civil*, Catarroja, 2005. Sa svoje strane, pokušao sam da izložim bilans industrijskih i poljoprivrednih kolektivizacija u tekstu „Revolución social: obreros y campesinos en la construcción de la utopía“ u zborniku *Barbarie fascista y revolución social. La Guerra Civil española 75 años después*, Sariñena, 2011, str. 83-113.

30 Pelai Pagès: *El „sueño igualitario“ entre los campesinos de Huesca. Colectivizaciones agrarias durante la guerra civil (1936-1939)*, u štampi.

31 Vidi Albert Pérez Baró, *Cataluña: autogestión obrera durante la guerra civil, Tiempo de Historia*, br. 2, januar 1975, str. 4-11. Autor piše o tome: „Razne su knjige pisane o jugoslovenskom iskustvu, od kojih su neke prevedene i objavljene u Španiji, ali ne znamo da je neko ovde istakao činjenicu da se – kao što izgle-

U svakom slučaju, mislim da nema sumnje da preobražaji do kojih dovelo izbijanje građanskog rata – ekonomska i društvena uloga žena³², obrazovni i kulturni napredak itd. – dopuštaju nam da konstatujemo da se u prostranim oblastima republikanske Španije odigravala jedna autentična revolucija i da, u stvari, kao što sam ranije rekao, bez socijalne revolucije koja je tekla naporedo sa ratom, sam rat ne bi imao smisla. Ako je rat bio građanski i ako su narodne klase izvršile tako široku mobilizaciju, bez presedana u istoriji, onda se to može objasniti društvenim interesom narodnih klasa da promene svoju sudbinu. Očigledno je da su one iskoristile istorijske okolnosti koje im je pružilo izbijanje rata kako bi pokušale da razviju svoj društveni projekat, koji je, prirodno, bio veoma različit od strogo republikanskog, demokratskog ili antifašističkog projekta.

U poslednje vreme često se govori o „tri Španije“ u 1936. godini da bi se naglasilo postojanje jedne „treće Španije“, različite od revolucionarnih sektora, koje je predstavljala radnička levica opredeljena za preobražaje, i fašističke i konzervativne desnice, koja je podržavala pobunjene vojnike.³³ Nasuprot njima postojao je jedan treći republikanski sektor, naklonjen reformističkim merama koje je Republika nastojala da sprovede, ali protivan revoluciji. Ta treća alternativa osećala se nelagodno na obema stranama i ni u kom slučaju nije bila zastupljena u politici koja se vodila u prvim mesecima rata.

Neću poricati postojanje tog trećeg sektora, ali u Španiji tridesetih godina, a iznad svega u trenutku kada je izbio Građanski rat, njegova društvena, politička i ideološka težina očigledno je bila marginalna. Kada je započeo rat, ključno pitanje koje se rešavalo na bojnim poljima i u pozadini, na obema stranama, bilo je da li će pobediti revolucija ili kontrarevolucija. Istina je da je nekoliko meseci kasnije, kada je rat već uznapredovao, revolucija izgubila zamah, i da su se najkonzervativniji sektori na republikanskoj strani, uključujući i komuniste, pokazali skloni da

---

da – Tito inspirisao iskustvom iz naše zemlje tokom građanskog rata, konkretno u Kataloniji, i da je pre nekoliko godina, oko 1960, na Univerzitetu u Beogradu preveden 'Dekret o kolektivizacijama i Radničkoj kontroli koji je donela Vlada Katalonije"' (str. 5). Peres Baro je objavio ogled o samoupravnom iskustvu u Kataloniji *Trenta meses de collectivisme a Catalunya: 1936-1939*, Barcelona, 1970.

32 Poslednjih godina studije o ženama u građanskom ratu dobile su poseban značaj. Želim da ukažem na značajnu, pionirsku ulogu koju je u tom pogledu imala Mary Nach; ona je 1975. godine objavila svoj prvi rad *Mujeres libres. España 1936-1939*, Barcelona, 1975. Kasnije je objavila *Mujer y movimiento obrero en España*, Barcelona, 1981. i iznad svega *Rojas. Las mujeres republicanas en la guerra civil*, Madrid, 1999. Tokom poslednjih godina značajnu ulogu, posebno u Kataloniji, imalo je udruženje „Mujeres del 36“, na svom zadatku da po školama, udruženjima stanara itd. širi sećanje na aktivnu ulogu žena za vreme rata, kako na frontu tako i u pozadini. Videti Isabel Olesti, *Nou dones i una guerra. Les dones del 36*, Barcelona, 2006. i knjigu svedočanstvo *Les dones del 36. Un silenci convertit en paraula*, 1997-2006, Barcelona, 2006.

33 Još 1998. engleski istoričar Paul Preston naslovio je jednu od svojih knjiga *Las tres Españas de 1936*, Barcelona, 1998.

zakoče revolucionarni proces. Tako je logika rata prevladala revolucionarnu logiku iz prvih nedelja. Ali taj proces evolucije, uslovljen u dobroj meri međunarodnom panoramom koja se protivila revolucionarnim hirovima, ne može služiti kao osnova da se porekne, sa stanovišta istorije i historiografije, ono što su radnici i mnogi siromašni seljaci, sa svojim sindikalnim i predstavničkim organizacijama, hteli da ostvare jula 1936. godine.

Tokom poslednjih godina i mnogi drugi aspekti su bili predmet historiografskog zanimanja. Na primer, uloga Crkve i njeno, u izvesnom smislu neizbežno, svrstavanje na stranu nasilne vojne reakcije. Svrstavanje Crkve na stranu pobunjene vojske i karakterisanje rata kao „krstaškog oslobodilačkog pohoda“ bili su, zapravo, logičan rezultat dva konvergentna istorijska procesa. S jedne strane, antiklerikalna politika koju je vodila Republika gotovo od samog proglašenja (prezir koji su političari poput Asanje pokazivali prema javnom katoličkom senzibilitetu, koji je i dalje imao širok odjek u mnogim slojevima španskog društva; ratoborni antiklerikalizam urbanih narodnih klasa, brojni sukobi u kojima su se sučeljivali Katolička crkva i Republika za vreme republikanskih godina) mogli su samo da ojačaju naklonost Crkve prema frankističkoj strani. Ali, s druge strane, treba istaći dubinsku saglasnost Katoličke crkve sa osnovnim temeljima vladajuće ideologije i razvoj jednog otvoreno integrističkog katoličkog mentaliteta koji je svom silinom izbio krajem XIX veka i koji se pokazao nesklonim bilo kakvoj vrsti promena i preobražaja. Kampanje crkve protiv levičarskih ideologija, njeno angažovanje u prilog važećeg sistema vlasništva, itd. pomažu nam da shvatimo talas narodnog antiklerikalizma koji je izbio u leto 1936. godine i izazvao ono što je novija historiografija nazvala *El silencio de las campanas* (Tišina zvona).³⁴

Istina je da su postojali sektori, pre svega u baskijskoj i katalonskoj crkvi, koji su se ogradili od čuvenog kolektivnog pisma podrške španskog Episkopata pobunjennoj vojsci, i da su se čak i neki politički sektori, poput katalonskih demohrišana, koje je predstavljala Demokratska unija Katalonije, svrstali na stranu Republike, ali su to bili izrazito manjinski sektori koji su, kao katalonski kardinal Vidal i Barakerom, odranije pokazali veoma častan stav, ali koji ni u kom slučaju nisu bili reprezentativni za celinu katoličkog sektora. Treba, međutim, odmah naznačiti da je Franko streljao i sveštenike i katolike. Poznat je slučaj baskijskih sveštenika,

34 Hilari Raguier je napisala jednu od najbolje dokumentovanih knjiga o ulozi katoličke crkve za vreme građanskog rata. Hilari Raguier, *La pólvora y el incienso, La Iglesia y la Guerra Civil española (1936-1939)*, Barcelona, 2001. Veoma kritična prema crkvi je i knjiga Juliána Casanove *La Iglesia de Franco*, Madrid, 2001. Nedavno je ponovo pokušano kriminalizovanje republikanskih progona crkve u knjizi Jordija Albertija, *El Silencio de les campanes, de l'anticlericalisme del segle XIX a la persecució religiosa durant la guerra civil a Catalunya*, Barcelona, 2007.

nacionalista iz eparhije Vitorije, kojom je rukovodio biskup Mateo Muhika, koji je upravo iz tog razloga odbio da potpiše kolektivno pismo španskih biskupa, kao i slučaj katalonskog političara, nacionaliste i katolika Manuela Karaska Formigere.

Na kraju krajeva, priroda tog rata, vojna organizacija Republike, razvoj ratnih frontova, najznačajnije bitke, očigledna činjenica da je rat odlučen na bojnopolju – sve je to i dalje predmet historiografskog interesovanja. U novijoj historiografiji posebnu pažnju pobudila je organizacija radničkih milicija iz prvog perioda, jer su one na početku rata bile nezaobilazno sredstvo kom je Republika morala pribеći da bi se suočila sa vojnom pobunom u trenutku kada je zakonita republikanska vlada ostala bez profesionalne vojske.³⁵ U stvari, „vojna revolucija“, koju je predstavljala organizacija milicija, bila je jedna od prvih manifestacija nove narodne i radničke hegemonije tokom julskih dana 1936. godine.

Istina je da se, u trenutku kada se raspravlja o tome šta su predstavljale milicije, mnogo govori o nedostatku koordinacije, nedostatku discipline, vojnoj neefikasnosti itd., ali nije manje istinito ni to da bez milicija Republika ne bi mogla da se suprotstavi, barem prvih meseci, jednoj hijerarhijski organizovanoj armiji, profesionalnoj i veoma vičnoj ratovanju. Drugi aspekt koji je bio predmet raznih studija jeste bitka na Ebru, koja je bila poslednja, najduža i svakako jedna od najznačajnijih bitaka Španskog građanskog rata. Ebro je prešao u narodnu mitologiju o ratu i nedavne studije bave se ne samo konkretnim aspektima bitke i žestinom borbi – kako na zemlji tako i u vazduhu – već i posledicama koje su one ostavile na teritoriji. Danas poprišta bitke kod Ebra čine deo prostora na kom se mogu pratiti posledice te bitke u sektorima koji su na sopstvenoj koži iskusili ono što se završilo kao poslednja ofanziva Republike.³⁶ Bilo je čak i arheoloških iskopavanja koja su izazvala nemalo polemika u štampi.³⁷

Sedamdeset i pet godina posle početka Građanski rat i dalje budi pažnju na svim stranama sveta. Navešću jedan pomalo egzotičan primer: godine 2004. u Tokiju

---

35 Vidi Judit Camps i Emili Olcina, *Les milicies catalanes al front d'Aragó*, Barcelona, 2006.

36 O bici na Ebru poslednjih godina pojavilo se nekoliko knjiga: Jorge M. Reverte, *La batalla del Ebro*, Barcelona, 2003; Gabriel Cardona i Juan Carlos Losada, *Aunque me tires del puente. Memoria oral de la batalla del Ebro*, Madrid, 2004; F.X. Hernández (koord.), *Ebro 1938*, Barcelona, 2005; David Iñiguez: *La batalla del Ebro*, Simat de la Valldigna, 2008. Izdavačka kuća Portic objavila je 1999. godine jedno zanimljivo delo koje se, pored pregleda najznačajnijih događaja u bici, usredsređuje i na ostatke baštine koje je ona ostavila na teritoriji. Vidi AADD, *La batalla de l'Ebre. Història paisatge i patrimoni*, Barcelona, 1999.

37 Često se u štampi pojavljuju vesti koje se odnose na pronalaženje ljudskih ostataka na prostoru bitke. Pogledati na primer: „Haladoss más restos humanos de la batalla del Ebro en un descampado de La Fatarella“, *El País*, 2. 5. 2010; ili „La Generalitat se queda con el soldado del Ebro y su equipo“, *El País*, 30. 9. 2011. U ovom poslednjem članku su objavljene informacije o pronalasku skeleta jednog borca od strane arheologa koji su iskopavali rovove. To je izazvalo sukob sa katalonskom vladom koja je negirala da su se arheolozi koji su našli skelet bavili antropološkim istraživanjem.

je objavljena, na japanskom jeziku, knjiga novinara Hidoaki Idake, *De Bosnia a España, detrás de cicatrices de la guerra* (Od Bosne do Španije, ispod ratnih ožiljaka), koja se dobrim delom bavi ratom u Kataloniji.³⁸ Kao što se često isticalo, Španski građanski rat je ratni sukob koji je, ako se izuzme Drugi svetski rat, proizveo najviše bibliografskih jedinica tokom cele istorije od Drugog svetskog rata do danas. Istovremeno, i dalje izbijaju političke polemike i građanske debate koje prelaze okvire strogo naučne i historiografske rasprave. U tom kontekstu pojavili su se i „revizionizmi“. Mislim da je razlog za to veoma jednostavan; kao što sam već rekao, i dalje postoje mnoge praznine koje treba popuniti, mnogi faktori koje treba objasniti. Špansko društvo, u svojoj ukupnosti, nije se otvoreno suočilo sa svim oprečnim pogledima koji i danas postoje. Još je previše ćutanja i previše straha. A s druge strane, istorija je i dalje previše povezana s pitanjima sadašnjeg trenutka. Osamnaestog septembra 2012. godine preminuo je u Madridu Santjago Kariljo, dugogodišnji generalni sekretar Komunističke partije Španije i, za vreme rata, generalni sekretar Ujedinjenih socijalističkih omladina – povezanih sa KPŠ. Objavljeni nekrolozi podsećali su u više navrata na njegovu ulogu za vreme sukoba. Naime, još nisu pomrli svi oni koji su proživeli građanski rat ili su patili zbog njega i njegove neizbežne posledice – duge fašističke diktature.

Jasno je da nećemo moći da okrenemo poslednju stranicu istorije Građanskog rata, da nećemo moći da smatramo prevladanim sve njegove posledice niti ćemo moći da prevladamo revizionizme s jednim ili drugim predznakom dok ne postanemo, jednom zasvaga, sposobni da se suočimo s prošlošću bez predrasuda, rezervi ili želje za opravdavanjem. Kao što je to rečeno mnogo puta, narod koji ne poznaje svoju istoriju izlaže se opasnosti da je ponovi. Upravo to, i ništa drugo, jeste izazov budućnosti.

Preveo Dalibor Soldatić

---

38 Objavljen kod izdavača Ronsósha iz Tokija. 2004. godine. Prvi deo knjige bavi se španskim građanskim ratom i tragovima tog rata u sadašnjosti. Drugi deo je usredsređen na jugoslovenski sukob, u osnovi na rat u Bosni.

FRANSISKO MORENO GOMES

ISTORIJA, SEĆANJE I PRAVA ŽRTAVA¹

U Sofoklovoj tragediji *Antigona* tiranin Kreont zabranjuje da se telo jednog od pobeđenih, Polinikovo, pokopa, i naređuje da se ono ostavi nesahranjenim, kao hrana pticama. Međutim, Polinikova sestra Antigona odbija tiraninovo naređenje i nad bratom obavlja pogrebne obrede. Zbog neposlušnosti, tiranin osuđuje Antigonu da bude živa sahranjena u praznu grobnicu, gde se ona obesi. Tragičan svršetak pokušaja da se izvrši osnovna ljudska dužnost – da se umrli dostojno sahrani. Danas nad nama kruži Antigonina tragična sudbina. Ne znam kakav će biti ishod naših upornih nastojanja da imenujemo i sahranimo nestale. Današnji sledbenici tiranina mogu da učine da na sve nas padne osuda gora od smrti: zaborav.

Sada prelazim na raspravu o žrtvama, istoriji i sećanju. Malo je istraživača koji se time bave. Na samom početku reći ću da mi se ne čini plodnim praviti krupne razlike u kriterijumima koji se odnose na pojam istorije i na pojam sećanja jer su oni zapravo komplementarni. Povećano zanimanje za sećanje početkom XXI veka omogućuje nam da upoznamo nešto što istorija ne poznaje: ono što je skriveno, što je istorija proglasila beznačajnim, što je poraženo, što je propalo, što činjenički nije do kraja jasno, što opstaje samo kao mogućnost jer nije moglo da postoji u stvarnosti fašističkog varvarstva. Istorija o događajima vodi samo suve beleške i ništa više. Ne zapisuje patnju, bol i neostvarene nade, koji čine odjek sećanja. To ne znači

---

¹ Ovaj tekst biće objavljen u knjizi *El Golpe Militar ante la Historia. Los estragos causados en España, con epicentro en Córdoba, 1937-1948* (Vojni puč pred istorijom. Razaranja u Španiji sa središtem u Kordobi), u pripremi.

da je sećanje osećanje. Ono je drugi vid znanja, kao što tvrdi Rejes Mate.² Zbog toga su istorija i sećanje komplementarni. Štaviše, sadašnji španski pokreti sećanja mnogo su više uticali na reviziju kritike frankizma nego što je to učinila akademska istorija. Dok istorija rekonstruiše prošlost i ništa više, sećanje uspostavlja odnos solidarnosti između sadašnjosti i prošlosti, i na taj način ih virtualno povezuje.

Sve dok ideja za koju su se borili poraženi ne pobeđi u svojoj raznovrsnosti, nekadašnji pobednici nastaviće da proizvode nove žrtve (sramoćenjem i nipodaštavanjem). Međutim, žrtve neće biti uzaludne ako njihova stvar na kraju trijumfuje i ako sadašnja generacija prihvati ideale poraženih, koji nisu ništa drugo do sistem sloboda kojem se danas teži. Ako se ne priznaju prava poraženih, prihvata se sadašnjost napravljena po pravilima i obrascima pobednika.

Španija je, kao i cela Evropa, zakasnila sa sećanjem. Evropa je okrenula leđa svojoj prošlosti posle Drugog svetskog rata, ali sećanje se pokrenulo kasnije, krajem sedamdesetih, dok je u Španiji na neobjašnjiv način ostalo ukotvljeno u amneziji, skoro beskrajno. Velika je istina da se španska tranzicija odigrala u trenutku *vladavine zaborava u Evropi*, ali Evropa je reagovala, a Španija nije. Španska amnezija ne može se opravdati ni time što je tranzicija bila „nadzirana“, što se zbivala uz zloslutno „zveckanje sablji“ po sobama sa zastavama, kao što veoma dobro lično pamtim. Može se reći da nam je vojska – bio sam svedok – zagorčala tranziciju. Apsurdan je, prema tome, pokušaj da se ta „nadzirana“ tranzicija predstavi kao uzorna jer to u stvarnosti nije bila.

Sećanje je prozor otvoren prema prošlosti u kojoj su ljudska bića bila predmet neopravdanog nasilja. Taj prozor frankizam nastoji da zatvori suzbijanjem pamćenja žrtava. Jedna demokratija nikako ne bi smela da drži taj prozor zatvoren, jer njena legitimizirajuća moralna osnova nije moguća bez sećanja na žrtve čiji su poraženi ideali oni isti kojima se sada teži. Pokret za obnovu istorijskog pamćenja, koji je poslednjih godina izbio u Španiji, u ovom je potpuno dosledan.

Frankistički dželat ne postoji u španskoj kulturi. Kao da nikad nije ni postojao. Za desnicu ne postoje *jučerašnje žrtve*, već samo *današnje žrtve*, i treba samo posmatrati kako uporno ta udruženja vrše pritisak na vlade i sudije. Može se razumeti da vlast ne želi ništa da zna o *jučerašnjim žrtvama*. Više nas poražava to što se istaknuti „napredni“ intelektualci pokazuju još većim negacionistima nego što su to epigoni frankizma. Ne samo što dižu halabuku da se iz rečnika izbace izrazi kao što su *holokaust*, *genocid* i *eksterminacija* već ne žele da prihvate čak ni termin *represija*. Najviše što nam sada dozvoljava Sinedrion Santosa Hulije jeste to

2 Manuel Reyes Mate, *La razón de los vencidos*, Anthropos, Barcelona, 1991. „Memoria histórica, reconciliación y justicia“, *Anthropos*, br. 228, Barcelona, 2010.

da govorimo o „političkom nasilju“ u XX veku.³ Planira se ceremonija abolicije diktatora, i sigurno je da avet genocida, NJEGOVA EKSELENCIJA „Zločinac nad zločincima“ (Sančes Gera⁴) ima sreće. Čim se pojave ti pojmovi (genocid, eksterminacija, represija...), kokošinjac Akademije se uznemiri i poriče takva preterivanja uz obrazloženje da „Franko nije bilo tako loš...“ Odatle pa do beatifikacije „zločinca nad zločincima“ samo je jedan korak.

Negacionizam u nekim akademskim krugovima danas nanosi štetu. Kad bi Ulof Palme ustao iz mrtvih, ostao bi skamenjen pri pogledu na špansku intelektualnu panoramu. Reagujući na poslednja streljanja iberijskog diktatora, nesrećni premijer izjavio je 1975. godine: „Neverovatno je da ovo može da traje, da ove đavolje ubice mogu i dalje da nastave po starom. Tokom skoro 40 godina zlostavljali su španski narod. I pašće u najdublju sramotu i poniženje. I presuda istorije biće strašno stroga...“ Pogrešio je Ulof Palme. Presuda istorija bila je slatka i puna razumevanja u mnogim forumima i u mnogim aulama. Univerzitetska Akademija je institucija koja se tokom tranzicije na najlojalniji i najuporniji način priključila zaveri ćutanja (uvek ima časni izuzetaka, intelektualaca među kojima ne mogu da zaboravim don Manuela Tunjona de Laru⁵), a kada se Hram inteligencije na jedvite jade pridružio ozbiljnom istraživanju frankizma (sećam se rada Udruženja za izučavanje građanskog rata – SEGUEF, tokom druge polovine osamdesetih), još jednom je sve krenulo nagore i obušilo se na istraživačke napore osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka.

Prikriveni negacionizam danas se skriva u „akademski ili politički korektnom jeziku“. Tvrdi se da je Španija već prevladala „traumatičnu prošlost“ (umesto „vojni udar“ ili „istrebljivanje“ kaže se „traumatična prošlost“, a ta „trauma“ je ono zbog čega je Federiko Garsija Lorka prestao da živi). Tako se kaže da je ova zemlja već navikla da živi „po poslednjoj modi“, a da nije ni prošla kroz „pretposlednju“, i da se vratila, mada nije ni otišla.

Lažne ekvidistance, lažne neutralnosti, lažni objektivisti danas ulaze u historiografiju poput slonova u staklarsku radnju. Hosep Fontana nas je podsetio da je krajnji objektivizam najideologizovanije stanovište koje postoji.⁶ Negacionizam, ranije

---

3 Negacionistička struja „progresna“ dobrim delom proizlazi iz članka Santosa Hulije „Prezasićeni sećanjem“, *El Pais*, 21. jul 1996. Ova struja nanosi veliku naučnu i historiografsku štetu zato što se zalaže za obustavljanje istraživanja frankističke represije tvrdeći da je sve istraženo, a zapravo se nije istražilo gotovo ništa. Zalaganje za napuštanje ovog pitanja ide na ruku drugom stanovištu, koje se sastoji u potcenjivanju frankističke klanice. Sve to predstavlja žestok udarac u samo središte velikog istraživačkog poduhvata o frankizmu, koji se još uvek nalazi veoma daleko od cilja.

4 Rafael Sánchez Guerra, *Mis prisiones*, Claridad, Buenos Aires, 1946.

5 Tunjon de Lara predsedavao je Tribunalom koji mi je dao nagradu „Díaz del Moral“ grada Kordobe za rad *La República y la guerra civil en Córdoba*, Ayuntamiento, Córdoba, 1982.

6 Josep Fontana, *La historia de los hombres*, Crítica, Barcelona, 2001, str. 177. i dalje.

prikriven a sada sasvim otvoren, u istorijskoj nauci igra istu ulogu kao Eshin u Demostenovoj epohi. Dok veliki govornik izgara u svojim govorima protiv tiranina Filipa Makedonskog i pokušava da raspali duh otpora među Atinjanima, uskače izdajnička Eshinova figura i preporučuje primirje s tiraninom. „Filip, kao ni Franko, nije bio tako loš...“ Ali Eshin je na kraju ispao smešan jer je Filip porušio Atinu, to jest učinio ono jedino što tirani umeju da rade. Patriota Demosten izbegao je u Posejdonov hram u Kalauriji, ali tamo su pristigli plaćenici makedonskog generala Antipatra. Demosten je tada odlučio da popije otrov ispred oltara i dok je izdisao, predao se krvnicima. Demostenova moralna veličina je ušla u istoriju kao primer dostojanstva onih koji ne podležu hipnozi tiranina, niti podležu „Stokholmskom sindromu“ nakon pretrpljenog ponižavanja.

Danas je u medijima sve manje mesta za raspravu o vinovnicima zločina iz prošlosti.⁷ Tokom prvih deset godina XXI veka probudilo se izvesno zanimanje medija za novosti povezane s temom „istorijskog pamćenja“ i za pojedinačne slučajeve kao što su antifrankistička gerila ili iskopavanja grobnica. Međutim, to zanimanje brzo se ugasilo. Već je i to bilo previše, posle šezdeset godina ćutanja. Današnji mediji, kao što je poznato, u debati zauzimaju „politički korektno“ stanovište, u kom uvek gube istina i sposobnost jasnog razmišljanja.

Počinioci genocida veoma dobro su poznavali sve patnje ljudske egzistencije. Kao što je napisao Rejes Mate, „ceo genocid je jedan projekat zaborava“, s potpunim nestajanjem žrtava: fizičkim, ideološkim, političkim, brisanjem iz sistema klasifikacija itd. Naslednici pobednika i njihovi saučesnici nikada nisu želeli ni da čuju za „istorijsko pamćenje“ (konzervativci iz španskog Kongresa napali su ga besno 2007. godine, i ne samo tada; onom ko danas pročita harangu g. Zaplana, onoga iz parka „Terra Mítica“ i ostalih prevaranata, povodom usvajanja zakona 52/2007,⁸ pripašće muka). Naspram smrdljive „negacionističke baruštine“ uzdiže se, dostojanstveno i pošteno, delovanje savremenih pokreta za povraćaj istorijskog pamćenja, ispunjeno hvale vrednom idejom solidarnosti sa bespomoćnim žrtvama.

Sećanje na žrtve je sećanje na razne oblike štete nanete nedužnim stvorenjima:

A) materijalni gubitak nanet njihovom fizičkom integritetu i njihovim dobrima, pojedincima i njihovim porodicama; B) politički gubitak usled toga što su odstranjeni iz svojih zakonitih aktivnosti i iz položaja građanina; C) socijalna šteta usled toga što su izbačeni iz društva kojem su doprinosili vrednošću svog rada, profesionalnog ili intelektualnog. Lišeno svih tih vrednih osoba, društvo je

7 Jedan veličanstven izuzetak, među još nekoliko, u sveopštoj panorami medijske nezainteresovanosti za ove teme jeste Rafael Gerero sa svojim programom „La Memoria“ (Sećanje) na Canal Sur Radio, Sevilja.

8 Vidi zapisnik sa zasedanja Kongresa deputata (donji dom parlamenta, prim. prev.) o skandaloznom istupanju španske desnice u toj debati tokom usvajanja navedenog zakona od 26. decembra 2007. godine.

ostalo obogaljeno. Cela lepeza gubitaka proizašla je iz franko-fašističkog projekta isključivanja.

Jedan od kriterijuma zrelosti neke civilizacije jeste njen odnos prema precima i mrtvima. U nezatrovanim društvima, gde je prošlost važna, mrtvi uživaju veliko poštovanje. Zajednica živih se ujedinjuje oko sećanja na pretke. Danas se došlo do antiteze: savremenost je odlučna da poništi svaku normativnu vrednost prošlosti. U tom raskidu otišlo se predaleko zbog obmana teorije zaborava. Za postmoderno vreme, odnosno za potrošačko društvo, ideja pravde tiče se samo sadašnjosti i sveta živih. Ne gleda se ni prošlost ni budućnost. To je „hibris“ progressa i tehnologije. Bez sumnje, jedno od važnih ljudskih prava je ono koje čini da se prošlost i njene nepravde vrednuju u sadašnjosti: to je *pravo na sreću svakog ljudskog bića*, sreću koja je onemogućena zločinom, isključenjem i poniženjem. Ova velika obmana postmoderne koja se odnosi na raskid sa prošlošću dobila je odgovor u delu Manuela Krusa *Adiós, historia, adios* (Zbogom, istorijo, zbogom), u kojem autor pokazuje da, prema postmoderni, istorija više ne osvetljava sadašnjost i da je sve snažnije verovanje da nas ona ničem ne može naučiti. Zbog toga činom zatvaranja prozora prošlosti i sećanja zatvaramo i balkon istorije. Opsesija bacanja kamenjem na sećanje stoga ima za nužnu posledicu da to isto kamenje razbija krov istorije. Ili drukčije rečeno: kad pljujemo uvis, pljuvačka će uvek pasti na nas.

Lluis Kintana nedavno je podsetio da je nipodaštavanje hiljada nevino stradalih dovelo do posledica u sadašnjosti. Jedino vođenjem računa o sećanju na njih i o njihovom bolu može se uzvisiti sadašnjost i ojačati demokratija dostojna tog imena.⁹

Maglovita ili odsutna prošlost, uglavnom gurnuta na margine, čini predeo sećanja. Dok se istorija bavi prošlošću koja se može konstatovati: oživljava događaje, katalogizuje ih, smešta u vremenu, pozitivizuje i zatvara udarajući im štambilj pobednika... dotle sećanje upotpunjuje platno onim neodređenim, manje uočljivim detaljima: suzama, bolom, mučenjima, glađu, krvlju... Istorija nam prikazuje bojno polje, ali sećanje je ono što tamo stiže poput Sofoklove Antigone da ožali žrtve vjonnog udara koji su izveli kasarna, klub i sakristija. Sećanje tamo oplakuje tragičnu sudbinu hiljada mladih seoskih boraca Južne Španije. Pred tim nesrećnim Agramanteovim poljem¹⁰ funkcija sećanja je: 1. solidarnost sa žrtvama; 2. saosećanje zbog nepravde; 3. obnavljanje istine, prava na pravdu i odštetu; 4. ukidanje virtuelnosti i spajanje sa sadašnjošću, što je jedno od osnovnih prava: prava ljudskog bića na sreću koje ne sme da bude ugroženo od totalitarne represije; 5. na kraju, da bude primer humanosti, koja se ne sme umanjiti ni zbog kakvog cilja: ni u ime

---

⁹ Lluis Quintana, *Más allá de todo castigo. Del silencio a la reparación*, Icaria, Barcelona, 2012.

¹⁰ *Campo de Agramante*, izraz koji označava prostor gde vladaju nered i konfuzija (prim. prev.).

nacionalsindikalizma, ni u ime napretka, ni u ime platnog bilansa, ni u ime kontrole deficita.

Kao što veli Rejes Mate, sećanje traži da se popune stranice koje je istorija ostavila neispisane, na primer *historia passionis*, istorija patnji, sa zadovoljenjem pravde za nevine, sa njihovim osujećenim životnim projektima. „Pravda za žrtve“ bila bi prikladna parola na plakatu sećanja.

Hitno treba poslušati glas žrtava, skrajnut istoriografskom kratkom pričom, jer nam samo taj nevini glas može predočiti drugu stranu stvarnosti, stranu onih odozdo, prognanika. Ponovimo da je sećanje više nego neko osećanje, da je ono samo drugi oblik saznanja. Sećanje znači upotpunjavanje istorije jer pismu dodaje i glavu. Sećanje pridodaje istorijskim faktima druge spoznajne sheme, često iz moralne sfere: brutalna nepravda, neopravdana smrt, ne samo humanitarna katastrofa. Žrtva koja je postala svedok može nam osvetliti stranu koju su sakrili istorijska dinamika i brzina. Tačno poznavanje prošlosti zahteva da se istini pristupi preko svedoka.

Treba što pre pojasniti da *rad na sećanju nije arheologija* poput iskopavanja u Dolini kraljeva na obalama Nila. Arheologija iskopava i inventariše ostajući u prošlosti, bez ikakvog uticaja na moral ili politiku današnjice, za razliku od aktiviranog sećanja. S tim u vezi, navodim jednu belešku o dokumentarcu *Recuperación de la Memoria Histórica en Extremadura* (Obnavljanje Istorijskog pamćenja u Ekstramaduri), koji su, kao deo šireg projekta, subvencionisali javni fondovi, u kojem se ne rekonstruiše gotovo ništa i koji jedva da je nešto više od obične izjave o namerama. U njemu se polazi od teze da je „pola istorije već ispričano“ i da sada treba ispričati i drugu polovinu. Ova laž posvuda se proširila. Ali ovde nije reč o tome nego o povraćaju sećanja na frankistički genocid u Ekstramaduri koji, hiperbolički rečeno, nije bio druga polovina nego devedeset i pet procenata onog što je ranije ispričano. Ne radi se o dve polovine nego o 95 + 5 procenta. Ova laž o dve polovine, o jednakomernoj podeli odgovornosti i ekvidistanci jedno je od najperverznijih iskrivljavanja koje se proširilo u frankističkim interpretacijama. Ova laž vodi u hipokritsku „solomonsku pravdu“ u kojoj se delilo na polovine. U ovoj jednakomernoj podeli uvek umre dete, to jest istina.

U spomenutom dokumentarcu rukovodilac projekta Čaves Palasios naglašava sledeće: „postojale su dve represije, dve strane u jednom građanskom ratu“, što je najgrublje ogrešenje o istinu. „Žrtve republikanske strane“ (za jednu vladu ne kaže se „strana“) – veli dalje profesor – „već su poznate. Ostaje da se saznaju žrtve druge strane, i tu smo.“ „Napravićemo popis svih umrlih, i na jednoj i na drugoj strani.“ Nigde se ne govori o frankizmu, ni o njegovim zločinima, ni o pučističkoj agresiji. Govori se samo o „građanskom ratu“ i „masovnim grobnicama iz građanskog rata“.

Ništa o frankističkom genocidu, naravno, ni o nestalima, ni o masovnim zločinima. U isti koš trpaju se pojmovi totalitarizma, s jedne strane, i republikanske demokracije s druge. Izjednačavanje nespojivih termina, koji se odbijaju *per se*, vodi u drugu veliku laž: diktatura i republikanska demokratija postaju tako istovrsni termini.

Prema pomenutom dokumentarcu iz Ekstramadure, ekshumacija jama nema drugog smisla do pravljenja opšteg inventara mumija ili grobnica jednog rata, koji može biti ovaj ili onaj tridesetogodišnji rat. Ekshumira se na arheološki način, a jedini cilj je inventarisanje. Govore forenzičari, arheolozi... a žrtve? Ekshumacije nemaju nikakav moralni uticaj na sadašnjost, nema saosećanja ni obelodanjivanja nepravde niti se pominju agresija totalitarizma ili žal za pogaženim slobodama... Ekshumirani tako da sve ostane kao što je i bilo, pod okriljem aktuelnih laži o ekvidistanci, neutralnosti i aseptičnom odnosu prema dve zaraćene strane kojima se priznaje podjednako pravo bivstvovanja. Naravno da nije mogla da izostane ni laž o Drugoj republici kao „prethodniku građanskog rata“. Autentično sećanje zahtevalo je ekshumacije da bi se popunio prazan prostor, ali taj prostor je i dalje ostao prazan. To znači kretati se a pritom ništa ne menjati. Da niko ne bi govorio o strašnom genocidu nad Ekstramaduranima, pravi se prljava nagodba o „dve strane“, i onda mir, a posle slava. Bojim se da su ove manipulacije „kontrolisana eksplozija“ glavnog pitanja: obnavljanja istorijskog pamćenja u Ekstramaduri; ali – pažnja! – ne bilo kakvog pamćenja. Govorimo o demokratskom istorijskom pamćenju, kao što vrlo dobro ume da nijansira Karlos Himenes Viljareho. A, pored toga, tako kaže zakon 52/07.

Bilo bi dobro da se, uporedo s prikupljanjem činjenica, povede računa o sećanju na izneverene nade, na još uvek neostvorena prava, na patnju, na povređenu humanost pretvorenu u prljavo sredstvo radi užasnih ciljeva. Da bi se otkrila istorija ljudskih bića moraju se podići tepisi, otvoriti masovne grobnice, odbaciti pretenzija da se stiglo do cilja i pogledati iza ogledala u kojem se ogledaju aktuelne vlasti.

Stoga nas od suštinskih iskrivljavanja frankističke historiografije neće osloboditi birokratska tlapnja nego istinski povratak na ono što se u stvarnosti dogodilo. Previše je izmišljotina i laži. Na redu je pomirenje sa stvarnošću, sa onim što se zaisa dogodilo. I da krenemo s vežbanjem te početne skromnosti. Problem istorijske stvarnosti sastoji se u nestalim, u onima kojima je frankizam oteo život, ime i sećanje. „U Frankovoj Španiji nikog ne streljaju; onaj koga nema je nestao“, reći će nam kasnije jedno svedočanstvo.

Veliki frankistički pokolj, koji je otpočeo 1936. godine, „pravno“ je izveden primenom sintagme „strane u ratu“, a tehnički formulom o „nestajanju“. Od tada do danas prošlo je više od sedamdeset godina, a srodnici žrtava još traže svoje nestale. U mojoj knjizi 1936: *frankistički genocid u Kordobi* (1936: *el genocidio franquista en*

Córdoba, Crítica, Barcelona, 2008) dokumentovani su različiti mehanizmi ubijanja iz 1936. godine: kako su žrtve odvođene na streljanje u obližnje selo, kako su u neko selo dolazili da streljaju falangisti sa strane, kako porodice znaju jedino da su „po njega došli falangisti ili civilna garda, i tako sve do danas“, a da nisu saznali ni datum ni mesto zločina. I tako u svim krajevima Španije. Porodice nisu imale drugih vesti o nesreći osim zloslutnih reči tamničara: „Sinoć su ga premestili.“ Koristili su i bolne sarkazme: „Tamo gde je sada, hrana mu više ne treba“, „Već su ga odveli na agrarnu reformu“ ili „Dobio je zemlju za dinje“...

Rodbini su zabranjivali da plače ili nosi crninu. Bio je to korak bliže nestajanju: niko nije plakao, niko nije nosio crninu. Ništa se naizgled nije dešavalo. Jedan talas smrti, tihe, strašne, nemilosrdne. Bilo je to metodično izvršavanje jednog programiranog terora, koji su već bili najavili Mola i svi ostali šefovi pobune.

O genocidnom mehanizmu „nestajanja“ govori, na primer, svedočenje Marina Ajera, paroha iz Alsasua, jednog od malobrojnih sveštenika koji nisu podržavali vojni udar i eksterminaciju. Užasnut ogromnim brojem mrtvih u svojoj parohiji, on se osmelio da ode do kamandanta Solčage, zločinačkog satrapa u Navari. Tokom veoma napetog razgovora siroti sveštenik uspeo je jedino da zatraži od vojnog komandanta dozvolu da se nesrećnici ispovede jer ovaj nije hteo da im omogući čak ni tu „duhovnu pomoć“. Evo njegove priče, svedočenja o bezdušnosti tog genocida:

... – Onima kojima predstoji streljanje, kažem, mi, katolici, moramo da pružimo, ako već više od toga ne možemo, utehu vere, duhovnu pomoć, poslednji sakrament.

– Ali gospodine paroše! Vi teško grešite. Da se razumemo! Na koga to mislite?

Na one koje izvode svakog dana iz ove komande i odvođe na streljanje!

Gospodine paroše! To što kažete teška je optužba! I znajte da to ne dopuštam! Ovde se ne strelja i ne ubija apsolutno niko niti se izdaju takve naredbe! Razumete? A ako ne verujete, hajde da proverimo... Stražaru (okreće se ka civilnom gardisti koji je sedeo za stolom u čošku i pisao lica zagnjurenog u papire otkako sam došao), je l' se ovde strelja? Je l' se ovde neko ubija?

Ne, ovde se niko ne ubija!

U redu je. Oprostite.

Izašao sam odatle, ponižen, posramljen, užasnut od toga i od svega. Kakav cinizam!¹¹

11 Marino Ayerra Redín, *No me avergoncé del evangelio*, Periplo, Buenos Aires, 1958, str. 90-91.

U skladu s tim cinizmom komandanta Solcáge frankisti „nisu streljali ni u jednom kraju Španije, ni u katoličkoj Navari. A oni koji nisu tu, ti su nestali“. Galo Vierhe spominje drugi cinizam, iz Pamplone, takođe povezan s teorijom „nestajanja“. U porodičnu kuću jednog „nestalog“, dvadesetogodišnjeg Hosea Sapatera, nisu prestajali da stižu pozivi za služenje vojnog roka. Njegov brat odluči da ode i zatraži prijem kod potpukovnika Hosea Martinesa Ojage:

– *Gledajte, stalno nam dolaze pozivi za Hosea Sapatera... ali moj brat, nažalost, ne može da dođe jer je streljan u Las Barendasu 23. avgusta 1936. godine.*

Čuvši ove reči, potpukovnik Ojaga je đipio s fotelje... uhvatio se rukama za glavu, lud od besa, i zagrmio:

– *Hajde, hajde, izlazite napolje dok se nisam predomislio i poslao vas u zatvor. U Frankovoj Španiji niko nije streljan; onaj koga nema, taj je nestao.*¹²

Kao što objašnjava Rikard Vinis, frankistička strategija „prisilnog nestajanja“ bez ostavljanja tragova zločina jedno je od određujućih svojstava metoda koje primenjuju totalitarni i fašistički režimi: „... nepromenljivom karakteristikom velikih sistema političke represije smatram to što se oni ne ogledaju u broju zatvorenih i mrtvih niti u procedurama eksterminacije, već u poricanju zločina nad ljudima: bilo da se tragovi uklanjaju, bilo da se prikrivaju mistifikatorskim jezikom – u slučaju frankizma jezikom hrišćanstva. Konačno, zajednički element velikih fašističkih sistema kažnjavanja je, u suštini, projekat uklanjanja tragova kojim se obezbeđuje da sve zauvek ostane u anonimnosti ili u banalizaciji.“¹³

Neophodno je da žrtve i njihove porodice plaču pred vratima Istorije. I posebno je neophodan ovaj silazak u Had da se ne bi stvarala lažna predstava o građanskom ratu kao pukom nizu „vojnih operacija“, što je u ovoj zemlji konzervativizam uvek činio. Svođenjem na čisto ratne operacije lukavo su prikrivani ubijanje, genocid i eksterminacija koji su činili devedeset procenata rata dok su vojne operacije i sve što ih je pratilo bili uzgredni i sporedni. Suštinska je bila ljudska katastrofa; bitke su bile sporedne. U istoriji treba da nađu odjeka potraga za nestalima i plač za žrtvama frankizma. Suze ne zamagljuju istoriju, već je čine čistom, autentičnom i, iznad svega, istinitom.

---

12 Galo Vierge, *Los culpables (Krivci)*. Pamplona, 1936, Pamiela, Pamplona, 2006, str. 60.

13 Ricard Vinyes, „El universo penitenciario durante el franquismo“, iz *Una inmensa prisión*, u Molinero, *Sala y Sobrequés*, ur., predgovor J. Fontana, Crítica, Barcelona, 2003, str. 175.

Hulija Konesa, jedna od „Trinaest ruža“, krenula je u susret smrti u zoru 5. avgusta 1939. godine, u konvoju koji se kretao ka velikom pokolju koji će toga dana počiniti frankizam u Madridu. Završila je kratko pismo majci sledećom molbom: „NEKA SE MOJE IME NE IZBRIŠE IZ ISTORIJE“. Bićemo stvarno poslednje kukavice ako dozvolimo da ime Hulije Konese bude prepušteno zaboravu.

Ostaje nam samo jedan način odavanja počasti žrtvama frankističkog genocida: Pamćenje. Prema Ani Morales, koja je preživela zatvor Ventas u Madridu, kada su, jedne druge zore mnoge njene drugarice krenule u smrt, praćene plačem onih koje su ostajale, uputile su im sledeću kratku poruku: „NE PLAČITE, SAMO NAS NE-MOJTE ZABORAVITI.“

Preveo Roman Balvanović

LINO VELJAK

DVIJE STRATEGIJE HISTORIJSKOG REVIZIONIZMA

Naslov sugerira da je tu riječ o dvije različite strategije historijskog revizionizma. No, ne radi se tek o strategijama, već i o nečemu temeljnijem i dubljem: o dvije međusobno različite koncepcije revidiranja slike o prošlosti. No, najprije treba definirati pojam *historijski revizionizam*, te pretpostavke koje uopće omogućuju pojavu nečega takvoga. Pojam označava prevrednovanje bitnih zbivanja u odnosu na nedavnu prošlost, a u užem smislu odnosi se na prevrednovanje sudionika u nekom recentnom građanskom ratu, internom sukobu ili međunarodnom ratnom sukobu čiji su akteri obilježeni suprotstavljenim vrijednosnim orijentacijama, kao i u prevrednovanju rezultata odnosnog rata; pri tom se u pravilu friziraju (a nerijetko i falsificiraju) ustanovljene ili ustanovljive činjenice o zbivanjima koja su predmet revizije. Revizionizam se dakle odnosi na interpretaciju i valorizaciju sukoba, ali ne svih ratova i drugih oblika nasilnih sukoba, već samo onih koji se ne zasnivaju isključivo na pragmatičnim interesima nego se temelje i/ili opravdavaju antitetičnim idejama, vrijednostima, pogledima na svijet, antropolojskim koncepcijama i vizijama poželjne budućnosti.

Dvije koncepcije i njima primjerene dvije strategije historijskog revizionizma mogu se imenovati kao *(neo)frankistička* i kao *neofašistička/neonacistička* strategija. Postavlja se pitanje po čemu se razlikuje frankistički (i neofrankistički) od neofašističkog odnosno neonacističkog pristupa revidiranju prošlosti.

Prvi pristup dobio je ime po Franciscu Francu¹, predvodniku oružane pobune protiv Španjolske republike 1936. i potom (od poraza republike 1939. pa do njegove smrti) *caudillo*² obnovljene monarhije. Nakon što je pobijedio u građanskom ratu Franco je proglasio „nacionalnu pomirbu“ svih Španjolaca (koja je onda dodatno legitimirala represiju protiv svih onih koji se nisu pomirili s njegovom autoritarnom – djelomice i totalitarnom – diktaturom), što je dobilo svoj simbolički izraz sahranom poginulih pripadnika suprotstavljenih strana u zajedničkoj grobnici u *Valle de los Caidos*³. Tu se ne radi o reviziji rezultata građanskog rata, već o konstatiranju njegovih rezultata: pobjede falangista nad republikancima. Pri tom pobjednici udjeljuju milost poraženima i posthumno ih primaju u redove pomirene španjolske nacije. Naravno, zaobiđeno je pitanje što je s onima kojima je tu oduzet etnički identitet, s Baskima, Kataloncima, Galježanima i drugima koji se nisu osjećali pripadnicima unitarne španjolske nacije, ali su nakon smrti mimo svoje volje uračunati među, u smrti pomirene, Španjolce.

Taj frankistički model posthumne pomirbe izravno je u svojoj verziji revizije prošlosti primijenio Franjo Tuđman. Ima indicija da je Tuđman ideju o pomirbi suprotstavljenih strana u Drugom svjetskom ratu preuzeo od Vjekoslava Maksa Luburića, koji je živjeći u Francovoj Španjolskoj među hrvatskim emigrantima propagirao nužnost pomirbe svih Hrvata.⁴ U javnosti nije s oduševljenjem bio dočekan njegov prijedlog⁵ da se u Jasenovcu zajedno pokopaju kosti partizana i pripadnika ustaškomobranskih snaga, a valja reći da su otpori dolazili s obje strane, i sa strane onih koji su ostali privrženi partizanskoj odnosno antifašističkoj tradiciji kao i s filoustaške strane, pa stoga ta ideja nije realizirana za Tuđmanova života, ali još i danas ima njezinih zagovornika, pa je tako iz Hrvatske biskupske konferencije potekla

1 Usp. Bartolomé Bennassar, *Franco*, Perrin, Paris 1995. Za širi kontekst usp. Hugh Thomas, *The Spanish Civil War*, Harper&Row, New York 1977.

2 Naziv *caudillo*, vođa ili ratni vođa, titulu koja je ekvivalentna njemačkom terminu *Führer* i talijanskom *Duce*, Franco je očigledno preuzeo iz latinoameričke historije, gdje je zabilježen niz diktatora koji su u raznim zemljama (najviše u Argentini) označavani upravo tim nazivom. Usp. Fernando Sabsay, *Ideas y caudillos*, Ed. Ciudad Argentina, Buoneos Aires 1998.

3 *Dolina palih*, punim imenom *Monumento nacional de la Santa Cruz de la Valle de los Caidos*, predstavlja grobnicu uz baziliku, gdje je pokopan José Antonio Primo de Rivera (a nakon svoje smrti i sam Franco), u kojoj je sahranjeno 30.000 poginulih pripadnika sukobljenih strana u španjolskom građanskom ratu. Zanimljivo je da su taj kompleks izgradili zarobljeni pripadnici republikanskih snaga (usp. Isaias Lafuente, *Esclavos por la patria*, Temas de hoy, Madrid 2002).

4 Usp. Ulrich Schiller, *Deutschland und „seine“ Kroaten*, Donat Verlag, Bremen 2010, str. 62–63.

5 Ideja „nacionalne pomirbe“ elaborirana je postupno, a njezini se temelji mogu rekonstruirati na osnovi za ovu problematiku ključnih Tuđmanovih djela. U prvom su redu to knjige *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1990, *S vjerom u samostalnu Hrvatsku*, Narodne novine; Zagreb 1995. i *Usudbene povjestice*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1995.

inicijativa da se stvori „svehrvatski grob“ pokraj Crkve sv. Marka na Udbini, gdje bi se pokopale kosti svih neidentificiranih žrtava iz Drugoga svjetskog rata.⁶

Osnovna razlika između Francova pomirenja republikanaca i falangista na jednoj, te Tuđmanove ideje pomirenja partizana i ustaša na drugoj strani sastoji se u tomu što se u prvom slučaju ne radi o reviziji, jer jasno je tko je u španjolskom građanskom ratu pobijedio a tko je doživio poraz, dok je u ovom drugom slučaju riječ o reviziji rezultata Drugoga svjetskog rata, ali ne tako da bi se međusobno zamijenile uloge pobjednika i poraženih, jer se ne može nikako zanijekati jednoznačno utvrđena činjenica da je Drugi svjetski rat završen pobjedom antifašističke koalicije (u konkretnom slučaju: pobjedom Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije) i porazom nacifašističke osovine (u konkretnom slučaju: porazom oružanih snaga Pavelićeve Nezavisne Države Hrvatske), nego prevrednovanjem karaktera samoga rata. Riječ je o vrednovanju antifašističko-ustaškog sukoba kao tragičnog nesporazuma uzrokovanoga međunarodnom konstelacijom. Za razliku od onih koji su skloni da Hrvate koji su sudjelovali u ustanku protiv kvislinške tvorevine NDH proglaše nacionalnim izdajnicima (a pogotovo od onih koji takvo vrednovanje utemeljuju na pozitivnom vrednovanju nacifašističke koalicije i jednoznačno negativnom vrednovanju antifašističke koalicije na globalnom planu), Tuđman je kao nekadašnji partizan odbijao da hrvatske antifašiste – ukoliko su Hrvati – proglasi anacionalnim i protuhrvatskim elementima, ali i da jednoznačno negativno vrednuje Pavelićevu tvorevinu. U kvislinškoj je državi vidio i jednu pozitivnu stranu: ostvarenje vjekovnoga hrvatskog sna o samostalnoj državi, ali u tragičnom kontekstu nužnog odabira one strane u svjetskom sukobu koja će 1945. doživjeti poraz. To možda najbolje ilustrira izjava jednoga od najbližih Tuđmanovih suradnika Andrije Hebranga mlađega, inače sina istoimenog partizanskog vođe i kasnijeg saveznog ministra (koji je nakon Rezolucije IB-a uhapšen pod optužbom da radi za Staljina). Govoreći o svom ocu i Maksu Luburiću, on za ovoga drugoga, poznatog zapovjednika Jasenovca tvrdi da se unatoč pogrešnoj (ustaškoj) stranci čije su metode bile fašističke, Luburić „nikada nije borio protiv Hrvatske; imao je svoju viziju Hrvatske i za njega je to bio jedini pravi put“, te dodaje: „I moj je otac imao svoju viziju; njegov ga je put odveo komunizmu i antifašističkoj akciji.“⁷ Dakle, prema Hebrangu je između ustaša i hrvatskih partizana vladala – unatoč tragičnom nesporazumu – temeljna suglasnost u pogledu državotvorne ideje.

Razrješenje toga *tragičnog nesporazuma* između hrvatskih kvislinga i hrvatskih antifašista omogućeno je tek uspostavom samostalne hrvatske države do koje je došlo

---

6 Usp. npr. komentar Borislava Stipića objavljen 6. 5. 2012. http://www.sbplus.hr/kolumne/sve_kosti_u_jednu_jamu/default.aspx, preuzeto 22. 11. 2012.

7 Usp. U. Schiller, nav. djelo, str. 217.

tek u okviru procesa raspada SFRJ. Republika Hrvatska, uspostavljena i međunarodno priznata u razdoblju od 1990. do 1992. godine, ustavnom se odredbom temelji (i) na antifašističkoj borbi u Drugom svjetskom ratu, što je simbolički potvrđeno proglašenjem 22. lipnja, dana kad je 1941. osnovan prvi partizanski odred u šumi Brezovica kraj Siska, državnim praznikom pod imenom Dan antifašističke borbe.⁸ Nova, po definiciji demokratska, Hrvatska izvodi svoj europski antifašistički legitimitet iz hrvatskoga partizanskog pokreta u Drugom svjetskom ratu (očičćenoga od pripadajućeg konteksta što ga sažeto izražava jedna ondašnja parola, ona o „oružanom bratstvu hrvatskog i srpskog naroda“). S druge strane, takva dekontekstualizacija hrvatske antifašističke borbe u Drugom svjetskom ratu omogućuje Tuđmanu oblikovanje nove sinteze, idealna postuhumnog pomirenja svih Hrvata koji su se u vrijeme NDH borili na suprotstavljenim stranama, a istinu čijega antitetičkog zalaganja za Hrvatsku ozbiljuje uspostava Republike Hrvatske (što se materijalno očituje i u izjednačavanju prava preživjelih pripadnika svih oružanih formacija iz Drugoga svjetskog rata). Time se kvislinska tvorevina NDH djelomice legitimira: ne rehabilitira se, naime, njezin kvislinski karakter, nego samo njezina temeljna državotvorna ideja koju ona, uslijed međunarodnih okolnosti, nije uspjela realizirati u valjanom i održivom obliku. Dakle, pomirba partizana i ustaša temelji se na njihovoj zajedničkoj pripadnosti hrvatskom narodu i na njihovoj zajedničkoj državotvornosti.⁹

Uočava se sličnost s dominantnim tipom historijskog revizionizma u Srbiji. Ponajprije upada u oči dominantna ocjena prema kojoj su se za vrijeme Drugoga svjetskog rata i njemačke okupacije Srbije uslijed tragičnog nesporazuma sukobila dva antifašistička pokreta, onaj partizanski i onaj četnički. Slika prošlosti, posebno slika razdoblja njemačke okupacije Srbije od 1941. do 1944. godine drastično je revidirana, ponajprije u pogledu inzistiranja na antifašističkom karakteru Ravno-gorskog pokreta.¹⁰ Revidirana interpretacija Drugoga svjetskog rata postala je i standardnim mjestom u školskim udžbenicima,¹¹ što je rezultiralo i kontroverznom

8 Tim je državnim praznikom nadomješten dotadašnji Dan ustanka naroda Hrvatske 27. srpnja, kojim se obilježavao ustanak u Srbu (budući da su taj ustanak podigli lički Srbi, on se nije uklapao u koncept svehrvatskog pomirenja, te je, dapače, označen kao četnički ili „četničko-komunistički“ ustanak). Usp. npr. Ivica Karamatić, „Četničko-komunistički zločini nad hrvatskim narodom i svećenstvom“, *Politički zatvorenik*, 19/2009, br. 203.

9 Naravno, otvoreno je pitanje koliko je hrvatska državotvorna ideja zbiljski bila prisutna među hrvatskim partizanima, a koliko im je ona naknadno pripisana, bilo iz razloga friziranja pojedinih biografija, bilo pak iz razloga determiniranih htijenjem da se (makar i naknadno, makar i na temelju fikcije) uspostavi etnička homogenizacija.

10 Valjanu analizu konteksta, uzroka i oblika promjene te slike recentne prošlosti dao je Todor Kuljić (usp. *Prevladavanje prošlosti*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2002).

11 Usp. npr. Kosta Nikolić i dr., *Istorija za III i IV razred gimnazije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2003.

pokušajem izjednačavanja materijalnih prava nekadašnjih partizana i ravnogoraca. Partizanski ustanak u Srbiji započeo je prema zagovornicima nacionalnog pomirenja (ali i prema onima koji zastupaju drugi tip historijskog revizionizma) time što je „Srbin pucao u Srbina“: naime do 2009. godine u Srbiji se kao Dan ustanka obilježavao 7. srpanj, datum kada je 1941. jedan od pokretača antifašističkog ustanka u Srbiji Žikica Jovanović Španac predvodio u Beloj Crkvi kod Krupnja partizanski napad na žandare u službi kvislinškog režima te ubio jednoga (a u napadu je ubijen još jedan žandar).¹² Među onima koji partizanski početak ustanka u Srbiji drže tragičnim nesporazumom te inzistiraju na dva ravnopravna (premda „tragično sukobljena“) antifašistička pokreta izrazito je prisutno nastojanje da se uspostavi posthumno pomirenje svih Srba, uključujući i one koji su služili okupatoru, bilo kao pripadnici kvislinškog aparata vlade Milana Nedića, bilo kao pripadnici fašističkih formacija Dimitrija Ljotića.¹³ Oni su, doduše, bili na krivoj strani, ali su htjeli dobro svome narodu (da ga spase od okupatorske represije, itd.), te ih stoga treba prihvatiti u posthumnom pomirenju. Doduše, upitno je ima li u tom pomirenju mjesta i za one antifašiste koji nisu ujedno bili i srpski nacionalisti.¹⁴ A zanimljivo je da neki zagovornici ove sumnje tvrde kako u Srbiji do neonacističkog „Nacionalnog stroja“, koji se pojavio početkom ovoga milenija, nikad nije bilo fašizma.

Time već prelazimo na teren druge koncepcije i druge strategije historijskog revizionizma. Rezultati Drugoga svjetskog rata i njemu analognih sukoba ne mogu se promijeniti (poznato je tko su bili pobjednici, a tko je poražen), ali se tu pribjegava izravnoj revalorizaciji sukobljenih strana: rat je završio kako je već završio, ali tragedija je što nije pobijedila ona druga strana. Iako ta koncepcija ima svoje zagovornike i u Hrvatskoj i u Srbiji (a čini se na temelju nizu pokazatelja da postaje dominantnom strategijom historijskog revizionizma s tendencijom potpunog marginaliziranja neofrankističke strategije), ona je bazično oblikovana na Zapadu. U tom se smislu u Njemačkoj formiraju revizionističke škole, koje su posvećene preispitivanju uzroka i karaktera Drugoga (pa i Prvoga) svjetskog rata, te potpunom ili bar djelomičnom rehabilitiranju nacionalsocijalizma, relativiziranju ili čak i nijekanju razmjera ratnih zločina Wehrmachta u ratu, kao i holokausta, itd.

---

12 Usp. Kosta Nikolić, „Šta se zaista dogodilo 7. jula 1941. u Beloj Crkvi. Uloga seoskog vašara u srpskoj istoriji“, *NIN*, br. 3028, 8. 1. 2009. Usp. i komentar sudske rehabilitacije tada ubijenih žandara Bogdana Lončara i Milenka Brankovića te 1944. na smrt osuđenoga ministra u Nedićevoj kvislinškoj vladi Momčila Jančkovića koji je pod naslovom „Sudsko brisanje antifašizma“ objavio Milan Radanović: <http://www.e-novine.com/drustvo/67670-Sudsko-brisanje-antifaizma.html>, postavljeno 23. 11. 2012.

13 Usp. Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina. Kolaboracija u Srbiji 1941-1944*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2006.

14 Usp. isto, str. 10-11.

Najpoznatiji je njemački zastupnik revizionizma Ernst Nolte¹⁵, a uz njega vrijedi spomenuti Michaela Stürmera, Klause Hilderbranda i Andreea Hillgrubera¹⁶. Pojava revizionizma izazvala je 1986. opsežnu raspravu, u kojoj su filozof Jürgen Habermas, izdavač Rudolf Augstein te niz historičara (Hans Mommsen, Joachim Fest, Eberhard Jäckel, i dr.) osporili opravdanost revidiranja nacističkog režima i oslobađanja Trećeg Reicha od odgovornosti za Drugi svjetski rat¹⁷.

Premda je njemački historijski revizionizam najpoznatiji, ta pojava nipošto nije ograničena na Njemačku. Pokušaji izravne revalorizacije uloga sukobljenih strana u Drugom svjetskom ratu bilježe se u nizu zemalja, uključujući i francuske pokušaje relativizirajućeg revidiranja kolaboracionizma u razdoblju njemačke okupacije i u razdoblju višijejske vlade na čelu s maršalom Pétainom¹⁸, te, primjerice, norveške reinterpretacije uloge Quislinga i njegove kolaboracionističke vlade.¹⁹ Zanimljivo je da se prema mišljenju Domenica Losurda počeci historijskog revizionizma moraju tražiti još u Burkeovoj ocjeni Francuske revolucije 1791. godine.²⁰ U korijenu prevrednovanja strana koje su se sukobile u Drugom svjetskom ratu često (možda čak i u pravilu) leži i negativno vrednovanje prosvjetiteljstva, a posebno Francuske revolucije (što se može pokazati već i na primjerima duha koji je vladao u francuskom integralnom nacionalizmu koncem 19. i početkom 20. stoljeća,²¹ kao

15 Usp. E. Nolte, *Der Faschismus in seiner Epoche. Action française – Italienischer Faschismus – Nationalsozialismus*, Piper Verlag, München 1984, te *Der Europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*, Herbig Verlag, Frankfurt/M. 1989.

16 Usp. Andreas Hillgruber, *Zweierlei Untergang: Die Zerschlagung des Deutschen Reiches und das Ende des europäischen Judentums*, Corso bei Siedler, Berlin 1986.

17 Ta rasprava, poznata pod imenom *Historikerstreit*, dokumentirana je u zborniku što ga je uredio Ernst Reinhard Piper „*Historikerstreit*“. *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*, Piper Verlag, München/Zürich 1987. Usp. i Ulrich Herbert, „Der Historikerstreit. Politische, wissenschaftliche, biographische Aspekte“, u: Martin Sabrow, Ralph Jessen, Klaus Große Kracht (ur.): *Zeitgeschichte als Streitgeschichte. Große Kontroversen seit 1945*, C. H. Beck, München 2003, kao i Klaus Große Kracht, *Die zankende Zunft. Historische Kontroversen in Deutschland nach 1945*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2005, posebno str. 91-114. Američku recepciju tog spora može ilustrirati djelo Petera Baldwina Hitler, *the Holocaust and the Historians Dispute*, Beacon Press, Boston, MA 1990.

18 Usp. npr. Guy Pedroncini, *Pétain, le soldat et la gloire*, Perrin, Paris 1989.

19 Revizionizam u Norveškoj vezuje se uz Institut za norvešku okupacijsku povijest, gdje se razumijevanje za norveški kolaboracionizam na čelu s Vidkunom Quislingom, kao i za njemačku okupaciju Norveške za vrijeme Drugoga svjetskog rata značajnim dijelom temelji na naglašenom antisemitizmu. Quislingovu je ulogu pozitivno vrednovao i britanski autor Ralph Hewins (*Quisling: Prophet without Honour*, John Day Company, New York 1966).

20 Usp. Domenico Losurdo, *Il revisionismo storico. Problemi e miti*, Laterza, Roma/Bari 1996.

21 Usp. Michael Sutton, *Nationalism, Positivism and Catholicism*, Cambridge University Press, Cambridge 1982, te Maurice Weyembergh, *Charles Maurras et la Révolution française*, J. Vrin, Paris 1992.

i u njemačkom mladokonzervativizmu u periodu Weimarske republike²²). Tim duhom dominira negativno vrednovanje moderne (pri čemu je na posebnom udaru njezin sekularizacijski karakter) i žaljenje nad propašću predmoderne organske zajednice, na temelju čega se tu oblikuju ideje o potrebi obnove izgubljena organskog poretka. Ideje oblikovane u okružju Francuske akcije u značajnoj su mjeri utjecale na profiliranje talijanskog fašizma i španjolskog falangizma, dok su koncepcije njemačkog mladokonzervativizma u odlučujućoj mjeri utjecale na stvaranje njemačkog nacionalsocijalizma.

U historijskom revizionizmu našeg vremena, koji se idejno u značajnoj mjeri temelji na spomenutoj tradiciji ranoga 20. stoljeća, naznačeno se žaljenje transformira u nadu da ishod Drugoga svjetskog rata ne predstavlja definitivni poraz ideje totalitarne nacionalne (i/ili rasne) države i njome obuhvaćene organske zajednice. Sve to važi i za današnji historijski revizionizam u Hrvatskoj i Srbiji (pa i u drugim postjugoslavenskim zemljama, ali i u drugim postsocijalističkim državama, primjerice u Ruskoj federaciji, gdje se u krugovima radikalne desnice iskazuje žaljenje što su Staljinovi sljedbenici ratovali protiv njemačkih nacista, te se taj sukob srodnih ideologija i poredaka doživljava kao tragičan nesporazum). Tako se ova neonacistička/neofašistička varijanta historijskog revizionizma u Hrvatskoj (gdje se ona konkretno profilira kao neustaški revizionizam) kondenzira u priznavanje jedne jedine pogreške ustaškog pokreta, koja se sastoji u njegovu svrstavanju uz poraženu stranu u Drugom svjetskom ratu (pri čemu se, nerijetko, ta poražena strana, nacifašistička koalicija, eksplicitno ili makar implicitno, vidi kao strana koja je načelno bila u pravu). Izričita je u svakom slučaju relativizacija (Jasenovac je opravdan velikosrpskom represijom nad Hrvatima u razdoblju Kraljevine Jugoslavije, partizanski zločini nadmašuju ili čak izrazito nadmašuju ustaške zločine, itd.), čime se otvara prostor za ono čemu su pojedini autori koji afirmiraju ovu vrstu revizionizma jednoznačno skloni: za pozitivno vrednovanje ustaškog režima.²³

Slično je i s tim tipom revizionizma u Srbiji, koji kulminira u revalorizaciji lika i djela predvodnika autentičnoga fašističkog pokreta u Srbiji Dimitrija Ljotića,

---

22 Usp. npr. Hans-Joachim Schwiertschott, *Arthur Moeller von der Bruck und die revolutionäre Nationalismus in der Weimarer Republik*, Muster-Schmidt Verlag, Göttingen 1962.

23 Usp. npr. knjige Josipa Jurčevića *Nastanak jasenovačkog mita: problemi proučavanja žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, Hrvatski studiji Sveučilišta, Zagreb 2005; *Bleiburg: jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Dokumentacijsko informacijsko središte – Udruga ratnih veterana Hrvatski domobran – Hrvatsko društvo političkih zatvorenika, Zagreb 2005; *Prikrivena stratišta i grobišta jugoslavenskih komunističkih zločina*, Dokumentacijsko informacijsko središte, Zagreb 2012. Usp. i Josip Pečarić, *Nepoćudne knjige: trijumf tuđmanizma 2*, A. G. Matoš, Samobor 2003.

utemeljitelja Zbora.²⁴ Pored pokušaja rehabilitacije predsjednika kvislinške vlade Milana Nedića, tu je na djelu i jasna intencija da se – za razliku od neofrankističke strategije (koja se u konačnici ispostavlja tek kao otvaranje prostora za nastup neofašističke/neonacističke koncepcije) – od „dva antifašistička pokreta“ afirmira samo onaj koji je 1945. poražen, četnički pokret, a da se onaj drugi, partizanski označi kao izdajnički.²⁵ A da u motivacijskom korijenu tog revizionizma leži i obuhvatnija intencija raskida s emancipatorskom tradicijom možda najbolje ilustrira usud lika i djela Dositeja Obradovića u intelektualnim i ideološkim sferama u kojima se njeguje radikalni revizionizam.²⁶ Slično hrvatskoj (ali i njemačkoj, itd.) verziji revizionizma, i ovdje se kao kriterij postavlja pripadnost nacionalno-metafizički pojmljenom konceptu homogenizirane nacionalne zajednice. Izdajnicima tu, dakako, nema mjesta.

Ispostavlja se, naposljetku, da su dvije strategije historijskog revizionizma tek prividno antitetične te samo djelomice kompatibilne: neofrankistička strategija služi, čini se, samo za otvaranje prostora radikalnom revizionizmu, onom koji u konačnici smjera ukidanju svega onoga emancipatorskoga što su posljednja dva stoljeća donijela čovječanstvu.

24 Usp. „Predgovor izdavača“, u: Dimitrije V. Ljotić, *Sabrana dela*, t. 1, Zadruga, Novi Sad 2001. U tom se predgovoru, veoma indikativno i posve u skladu s francuskim izvorima radikalnog revizionizma, među ostalim naglašava kako su posljednja dva stoljeća vladavine individualizma i liberalizma zamaglila istinu i dovela do razaranja „svetosavskog bića srpskog naroda“, te da je upravo u Ljotićevim idejama sadržan put koji vodi do oslobođanja od magle modernog doba.

25 Usp. produbljen kritički pristup kontekstu i fenomenologiji spomenutog pomaka Todora Kuljića u knjizi *Kultura sećanja*, Čigoja štampa, Beograd 2006.

26 Usp. http://www.svetosavlje.org/biblioteka/avajustin/zitijasvetih/Lat_ZitijaSvetih0714.htm, gdje su postavljena *Žitija svetih* Justina Popovića, u kojima se može pročitati i sljedeće: „U Smirni je učio i naš Dositej Obradović, nešto mladi savremenik Sv. Nikodima, koji je tražeći znanja i prosvjetljenja sebi i svom narodu, prošao gluv i nem pored Sv. Gore i njene mudrosti. Zato su mu dela bila i ostala ispunjena 'otrovnoga pića' (Njehoš). Blagodareći 'dositejevštini' njegov narod se potuca po stranputicama već više od stoleća, zaboravivši i prezrevši u licu svojih učenih pretstavnika svetogorsko Svetosavlje i ostavši nedotaknut duhom sv. Koljivara“; postavljeno 14. 6. 2012, preuzeto 23. 11. 2012.

2.

MUKE S TRANZICIJOM

Todor Kuljić: *Klasno društvo bez klasne borbe: Bezalternativnost kapitalizma kao kontekst istorijskog revizionizma*

Huan Karlos Monedero: *Ograničenja španskog demokratskog modela*

Lev Centrih: *Revizionizam u historiografskim spisima i javnim polemikama o slovenačkoj prošlosti: o čemu je, zapravo, reč?*

Huan Manuel Rodrigues: *Antifašistički pokret protiv istorijskog revizionizma*

Ispraćaj, 1938, crtež, tuš

TODOR KULJIĆ

KLASNO DRUŠTVO BEZ KLASNE BORBE: BEZALTERNATIVNOST KAPITALIZMA KAO KONTEKST ISTORIJSKOG REVIZIONIZMA

1.

Gornji podnaslov bio je naslućen već 1989. u članku onog neodmerenog Amerikanca sa japanskim prezimenom iz Baltimora i sistematizovan u njegovoj knjizi iz 1992. godine. Tvrdnja da je slom evropskog socijalizma obeležio kraj istorije široko je otvorila vrata istorijskom revizionizmu. Od tada se neoliberalni trijumfalizam smišljeno neguje. Evropski kapitalizam je doživeo trijumf 1989, ali je iste godine počela i najnovija kriza kapitalizma. Čim je porazio svog neprijatelja, pobednik je oslepeo. Svakom trijumfu nedostaje oprez. Čim je urušen istočnoevropski socijalizam, na zapadu Evrope je ukinuta socijalna država. Nestao je paranoidni strah od širenja komunizma, pa je Zapadna Evropa ukinula ustupke nezaposlenima i sirotinji. Čim je na srušenom berlinskom zidu kapitalizam trijumfovao, socijalni kompromis je postao luksuz. Istorijski revizionizam postao je jedan od važnih osigurača bezalternativnog kapitalizma. Rezolucije Saveta Evrope o zločinačkom i totalitarnom karakteru komunizma (a ne socijalizma) hegemoni su okvir istorijskog revizionizma. Parolu „nikada ponovo Aušvic“ Brisel postupno pretvara u dekret „nikada ponovo komunizam“.

Godina 1989. je modifikovala istorijsku svest, počelo je „novo doba“, pa je i nova sadašnjica tražila novu prošlost. Ponovo je procenjivano ne samo šta se zbilo nego i šta je važno od onoga što se zbilo. Odnos prema fašizmu poslužio je mnogim zemljama kao mera odnosa prema nestalom socijalizmu. U antitotalitarnim rezolucijama Saveta Evrope ukinuta je neuporedivost fašizma i holokausta zarad pravljanja bezalternativnosti kapitalizma. U raznim političkim liturgijskim

performansima crveno je postalo isto što i mrko. Taj zadatak je uspešno obavljao istorijski revizionizam.

Premda se neoliberalizam u SAD i Velikoj Britaniji javio još u prvoj polovini 80-ih godina 20. veka sa R. Reganom i M. Tačer, istorijski revizionizam se ustoličio tek onda kada je kritika sistemskih protivrečnosti kapitalizma iščezla iz *mainstream* diskursa. Neoliberalizam je počeo, tvrdi kelnski sociolog V. Štrek, čim su Regan i Tačerova prestali da strahuju da će nezaposlenost narušiti političku podršku vlasti u kapitalizmu (Štrek 2012: 116). Dok je u hladnom ratu kapitalizam branio demokratiju, u neoliberalizmu se kapitalizam brani od demokratije, tj. od socijalne države i od protesta sirotinje. Danas neoliberalna krizna retorika, kao što je uočio nemački politikolog J. Turovski, ne govori o krizi kapitalizma nego o regulativnim mehanizmima i o socijalnoj državi kao o smetnjama razvoju (Turovski 2012: 28). Nakon pada Zida o kapitalizmu se više ne raspravlja u principu, nego se govori samo o snazi ili o slabosti njegovih verzija: američkog, nemačkog ili skandinavskog kapitalizma. Zato što je hegemoni diskurs o kapitalizmu decentriran, o kapitalizmu kao jedinstvenoj formaciji nema govora. Umesto o strukturnim protivrečnostima kapitalizma, neoliberali nameću raspravu o tome koliko deregulacije mogu izdržati pojedine verzije kapitalizma. Čak i kada se pominju ekologija, nezaposlenost i eksploatacija, nije reč o strukturnim nedostacima kapitalizma nego o problemima koje treba rešiti na menadžerski način, tj. bez izmene sistema. Doduše, od sloma finansijskog sistema 2008. godine nešto više se govori o rizicima kapitalističkog sistema, pominje se kontrolisani kapitalizam, ali ne i nekapitalistička alternativa. Iako je finansijska kriza ponovo jasno obelodanila strukturne rizike kapitalizma, nestao je subjekt koji bi mogao da uspešno napadne ovu strukturu. Subjekt promene kapitalizma sistematski je obezvređivan i od istorijskog revizionizma koji je proglašavao prošlost realnog socijalizma za terorističku iluziju. U meri u kojoj svest o strukturnoj protivrečnosti kapitalizma bude jačala istorijski revizionizam biće manje uverljiv. S druge strane, što je hegemoni diskurs više lišen svesti o problematičnosti osnovne strukture kapitalizma, to je istorijski revizionizam uticajniiji.

2.

Ključni akteri istorijskog revizionizma jesu bivši levičari. Ova tvrdnja nije površni moralizam nego signatura dubokih idejnih tektonskih promena s kraja 20. veka. Već time što je dojučerašnja marksistička stvaralačka inteligencija odmah prihvatila dogmu o bezalternativnosti kapitalizma novo stanje je još više normalizovano. Međutim, nije nebitno ni to što su stari kritičari socijalizma ostali bez posla čim su marksisti konvertirali. U inflaciji poslesocijalističkih antikomunista M. Đilas

je postao neaktuelan. Došlo je do nove podele antikomunističkog rada u globalnim razmerama. Tržište i liberalna država su preko noći izmoralizovani zato što je nestala ranija ogromna moralna eksplozivna snaga marksizma utemeljena na jednakosti, solidarnosti i internacionalizmu. Štaviše, porastao je i prezir prema socijaldemokratskom kompromisu. Dakle, nije neoliberalizam postao normalnost zahvaljujući eksplozivnosti Fukujamine teze o kraju istorije, nego zato što su njegovu nenormalnost poništili upravo oni koji su ranije živeli od njegove nenormalnosti. Pokazalo se da se socijalizam nije oslanjao na organsku nego na režimsku najamničku inteligenciju. Zato je od tada ustoličena hegemonija neoliberalizma postala ogromna evropska sudnica u kojoj se bez prisustva advokata suvereno propisuje razlika između legalnog i kriminalnog, između dobra i zla. Advokati levice (bivši komunisti) nisu se pridružili javnim tužiocima (neoliberalima) nego su i sami postali inkvizitori vlastite prošlosti. Naporedo s tim revizija prošlosti oktroiše se odozgo. Rezolucijama raznih parlamenata u Evropi socijalizam je bezostatno kriminalizovan kao totalitarizam. Dekretiran je okvir za novo čitanje prošlosti, nova osnova solidno profitabilne industrije komunističke prošlosti. Antikomunizam je postao visoko tiražna roba. Revizija prošlosti teče u atmosferi arogancije novca. Zato je teško i misliti antikapitalizam. Nema kritike temelja sistema, pa su intelektualci u klasnom društvu bez klasne borbe samo tehnolozi.

3.

Postupno je kapitalizam pretvoren u postulat kome je bila izlišna dalja normalizacija i moralizacija. Jednostavno, to je to. Međutim, od poslednje krize neoliberalizma počinju ovaj sistem da dovode u pitanje studenti i razne alternativne međusobno nepovezane grupe. Ali u Evropi još nema organizovane levice koja bi antikapitalizam pretvorila u hegemonu svest. Otpor je rasut i decentriran. Zato su i višestranački izbori još uvek u osnovi trka sa jednim konjem. A pluralna neoliberalna javnost nije filter uma, nego filter moći. Iako je sve očevidnija kumulacija rizika, nema kumulacije socijalnog bunta. Uprkos nejednakoj raspodeli društvene sigurnosti i činjenici da je bogatima rizik zabava, a sirotinji pitanje opstanka, nezadovoljstvo je rasuto.

Ima dubokih klasnih sukoba, ali je ova nestabilnost neprogresivna zato što se sve debate završavaju u bezalternativnosti (kapitalizma i EU) i zato što je od demokratije preostala procedura. Demokratije je fasada za smenu oligarhija. Ali bez alternative nema demokratije. Desničarski mitinzi su ventili šovinizma, a levičarskih mitinga, koji bi tražili bratstvo i jednakost, nema ni u snu. Bratstvo ne, jedinstvo da, ali nacionalno. A za ukras, može malo i multikulturalizma. Brisel pažljivo nadzire nove performanse i igrokaze i boduje stabilnost delova raskomadnog zapadnog

Balkana. Ako hoćeš u EU, moraš slaviti nadziranu toleranciju kao istinsku demokratiju. A socijalna sigurnost? Nema je. Kako bi je i bilo kada se na sve strane deli moralna neoliberalna vakcina da je nezaposlenost odsustvo preduzimljivosti i da je siromaštvo dokaz nepreduzimljivosti, a ne eksploatacije. Politička ekonomija je iščezla, a bezalternativna, jedina moguća neoliberalna ekonomija je humus revizionizma. Lišena strukturne kritike kapitalizma, demokratija je svedena na proceduru u kojoj se na vlasti smenjuju medijski umešnije elite i s njima povezane frakcije kapitala. Gledano sa proceduralne osmatračnice socijalistička prošlost ispada nužno totalitarna. U osnovi istorijskog revizionizma je proceduralna perspektiva.

4.

Uprkos svemu antikapitalizam ne iščezava. Na periferiji je umotan u nostalgiju. Razne nostalgije su izraz neprogresivne nestabilnosti. To su romantične kritike. Na pomenute tektonske izmene epohalne svesti uticala je 80-ih godina i idejna zasićenost realnim socijalizmom. Već deceniju kasnije zasićenost socijalizmom počela se preobražavati u nostalgiju za socijalizmom. I zasićenost i nostalgija su kolebljive i varljive svesti.

U situaciji kada beda i eksploatacija sužavaju demokratiju – ponos kapitalizma, javlja se i u Zapadnoj Evropi nostalgija, ali za regulisanim kapitalizmom iz 70-ih koji je bio pitomi pas u odnosu na današnjeg divljeg neoliberalnog vuka. Svedoci smo sudara dve nostalgije: one za socijalizmom i one za regulisanim kapitalizmom. U mreži rasutog nezadovoljstva ne sme se zaboraviti ni kritika kapitalizma zdesna, čije su poruke rasističke. Šta drugo radi Lepenova ćerka? Svaki desničar jasno razlikuje vrlo produktivne nacionalne preduzetnike od globalnih antinacionalnih kaišara i podvaja nezaposlene sunarodnike od uljeza, stranaca koji ih ugrožavaju. Desnica sve više koristi socijalno pitanje, pa čak i otvara temu o pljačkaškom kapitalizmu, ali, naravno, uočava druge uzroke i izvodi drugačije zaključke od leve. Etnička segregacija unutar eksploatisanih klasa stalno se zaoštrava usled globalnih migracija. Etnizaciju socijalnog prati retradicionalizacija i reklerikalizacija. Iz etnocentrične i rasističke perspektive struktura kapitalizma izgleda drugačije. Ovde je u središtu razlika između domaćih patriotskih preduzetnika i globalnih antinacionalnih kaišara. Hrvati mere koliko je srpskog kapitala u Hrvatskoj, a Srbi koliko je hrvatskog u Srbiji. Pored toga, desnica etnizira eksploataciju i zamagluje je i religijom. Popovi su na slavama tajkuna, a nema ih na radničkim štrajkovima. Kao da se u periferijskom kapitalizmu uz popove može izdržati više nejednakosti.

Lako je pojmljivo da je u novom moralno-teološkom sklopu otežana potraga za realnom alternativom kapitalizmu. Ako se katkad i stidljivo pominje alternativa

kapitalizmu, reč je o slobodnolebdećoj kulturnoj himeri. Dovoljno je pomenuti domaće stanje. Na Balkanu je jugokomunizam odavno tvrdi sinonim izdaje nacionalnog interesa. U Hrvatskoj nema klasne borbe zato što je oslobođena hrvatska lisenica konačno u hrvatskom džepu. A čuva je hrvatska strojnica, koja je takođe o hrvatskom ramenu. I na drugim stranama je slično. Svuda je nacionalno „oslobođenje“ blokiralo klasno. Nova revizionistička selektivna prošlost centrirana je oko vlastite nacije kao žrtve. U etnokratskom liberalizmu solidarnost je sužena na istu krv i na istu veru.

5.

Ali u restaurativnom udaru iz 1989. nisu obnovljeni samo nacija i vera, nego je i sam kapitalizam postao vera, religija ekonomije, kako je još pre sedamdeset godina zapazio Valter Benjamin U novoj robnoj religiji dužnici su grešnici, krivica se meri novcem, nedužan je samo onaj ko raspolaže novcem, a dug, kreditni odnos i investiciono poverenje regulišu oproštaj grehova. Rečju, danas svi pojmovi imaju dvostruki ekonomski i religijski smisao: investicije nose iracionalnu nadu u spasenje, a motivi kapitala, koliko god bili svetovni, nose isti hilijazam akumulacije, gomilanja bez granica. Već žar ulaganja krije u sebi nadu u spasenje. Davno je Marks upozorio da je i samo hrišćanstvo teološki izdiferenciran kreditni sistem. Današnji globalizovani kapitalizam je svojevrsni verski rat na tržištu, a reklama je pretendovanje na pravovernost, istinsku veru i pravi kvalitet na tržištu. Globalizacija stvara moderno dužničko ropstvo, čiji su obrasci pravdanja preuzeti iz religije. Moralnu ekonomiju društva reguliše tržište. Ako je plaćen porez na profit, osigurano je poštenje kapitala. Plati porez pa nastavi sa eksploatacijom. Porez na profit čisti od greha bogate. To je patriotizam bogatih, moralni čin da ne može moralniji biti. I ovde je istorijski revizionizam važan osigurač koji demonizacijom socijalizma normalizuje neoliberalizam. Od slike prošlosti zavisi vizija budućnosti i pravdanje sadašnjice.

6.

U idejnom pogledu današnje stanje se pre može nazvati paralizom. Neoliberalizam jeste u krizi, ali je lišen alternative. Pobjednik je još uvek slep zbog euforije, ali ni poraženi nije izvukao pouku. Otuda, uprkos krizi, nema subjekta promene. Zašto? Najčešći je odgovor da je nacionalizam oduzeo klasnim sukobima antagonistički potencijal. To svakako stoji. Čim su antagonizovane međunacionalne napetosti, odmah su pacifikovani klasni sukobi. Zato u poslehladnoratovskom dobu i imamo klasno društvo lišeno klasne borbe. Odsustvo ideološke ravnoteže snaga i slabljenje levice nije unazadilo samo marksizam, nego je, piše berlinski politikolog T. Mejer

(Meyer 2012: 6), podstaklo i preziranje socijaldemokratije. Prosto rečeno, rizično društvo nije kadro da traga za subjektom oslobođenja. Zašto? Kako zapaža marburški politikolog Frank Depe najpre stoga što usložnjavanje „mozaičke levice“ prati usavršavanje strategija samoregulacije kapitalizma za smirivanje klasne borbe (Deppe 2012: 279). Centri klasne borbe sele se na periferiju kao i kapital. A sama leвица nije razvila strategiju duge bitke za nametanje hegemonije vlastitih vrednosti u uslovima očuvanja ustavnosti i prava, o čemu je pisao A. Gramši. Nema dovoljno produbljene kritike kapitalizma.

Da je ova paraliza eksplozivna svedoče i reči Erika Hobsbauma koji je maja 2009. u intervjuu hamburškom nedeljniku „Štern“ ocenio da smo u današnjem kapitalizmu svi na Titaniku koji će naići na ledeni breg (Hobsbawn 2009). Kritikujući radikalnu moralnu teologiju tržišta i globalizacije, britanski marksist je dodao da u budućnosti ne isključuje oružani rat SAD i Kine. „Krv će poteći, mnogo krvi“, zaključio je nedavno umrli britanski marksist. Nalazimo se između zaborava rizika i regulisane opsesnutosti rizikom. Katastrofa u Fukušimi marta 2011. godine je pokazala rast verovatnoće kumulacije rizika. Pa ipak, veći je strah od sloma berze nego od nove Fukušime, što je takođe oblik zaborava rizične prirode kapitalizma. Istom zaboravu pripada i ravnodušnost prema bombardovanju Libije 2011. godine, slična ravnodušnosti Danaca prema bombardovanju Beograda 1999. godine. Kao što je istisnula pravdu na račun prava, hegemon neoliberalna svest izbrisala je i razliku između pravednih i nepravednih ratova. Svi ratovi koje vodi NATO su humane intervencije protiv terorizma. Ako je rat, kao što zapaža beogradski sociolog Nada Sekulić, humana intervencija, a ne razorni imperijalizam moćnih, onda je i diskurs o ratu lišen alternative i kritike ideologije (Sekulić 2011: 130). Digitalni kapitalizam je uprkos sveopštoj umreženosti lišen solidarnosti. Da li će se blatom i krvlju isprskana kola globalizovanog kapitalizma prevrnuti? Ako se to desi, svako se neće desiti na izborima. Izbori su paravan kozmetičkih, a ne sistemskih promena. Jer kada bi izbori mogli nešto bitnije promeniti, bili bi sigurno ukinuti.

7.

Zato još jednom treba ispraviti već pomenutog Fukujamu. Slom evropskog socijalizma nije doneo kraj istorije nego kraj politike. U kom smislu? Ako politika živi od alternativnog mišljenja, onda je bezalternativnost neoliberalizma uništila istinsko političko nadmetanje. Nestala je politička ekonomija koja je, dostojna svog imena, videla krize kao reakcije vlasnika sredstava za proizvodnju na prodiranje demokratske politike u njihov ekskluzivni domen (Štek 2012: 113). Dok politička ekonomija tvrdi da je za zaštitu od tržišta neophodna politika, neoliberali tvrde da je samoregulacija moralna i demokratska po sebi ne priznajući, naravno, da ona u

realnosti važi samo za one sa odlučujućom moći na tržištu. Otuda V. Štek uočava endemski a ne slučajni sukob kapitalističkog tržišta i demokratske politike, a sociolozi Hajnc Bude (2008) i A. fon Luke (2009) pišu o kraju sna o pravednom društvu, o nestanku socijalne svesti i o današnjem klasnom društvu bez klasne borbe. Hegemona je neoliberalna desolidarizacija i ego-kultura.

Na kojim vrednostima ona počiva? Da bi se na to pitanje odgovorilo treba ga najpre razložiti: o kakvoj se to jednakosti radi (na kojoj nužno počivaju svi pojmovi pravde) i kakva je to sloboda koja se danas uvek retorički ističe (Meyer 2012 a: 25)? Naizgled jednostavno i uverljivo, neoliberalno povezivanje jednakosti i pravde je prozirno. Jednakost je svedena na jednakost na tržištu, pravda na glasačko pravo, a interesi su zamenili osnovne vrednosti. Demontažu socijalne države prate pojačana nejednakost i nesigurnost. Neoliberali čak i ne pretenduju na promenu vrednosti starog kapitalizma nego debatu oko mogućih promena postulatивно zatvaraju u bezalternativnost. Promene da, ali samo u okviru kapitalizma.

Otkuda ova arogancija? Uljuljkana u sigurnost koju joj i vojno i politički obezbeđuje Brisel, multinacionalna buržoazija je provincijalizovana. Bogati se više ne legitimišu kulturnom misijom. Ne legitimišu se ni pravdom, već mantrom o zaštiti ljudskih prava. Iza ljudskih prava koja brane EU, NATO i SAD krije se u socijalnom pogledu tvrda bezalternativnost. Jednostavno, nakon pada Zida nema više nekapitalističke alternative. Dok je interes multinacionalne buržoazije kratkoročna ekonomska računica, profit, i dok se imperijalistički ratovi prerusavaju u humane intervencije, dotle se kod nižih klasa bude retrogradne težnje, nacionalizam i rasizam. I neke nove balkanske države našle su identitet u prljavom građanskom ratu koji je nakon oslobođenja od Jugoslavije pozlaćen u raznim oslobodilačkim mitovima. Konstruisana je nova prošlost, nacionalizam je postao izopačena lažna alternativa, a revizionizam *Staatsraison*.

8.

Kraj svega rečenog nejednakost globalizovanog kapitalizma zamagljena je i na digitalni način. Nove tehnologije su u službi rečene ideologije. Digitalni kapitalizam se predstavlja kao besklasno društvo zato što je internet svima dostupan. U virtuelnom neograničenom prostoru nema klasnih razlika. Ali iza sveopšte dozvoljenosti i jeftine informacije ne skriva se demokratija nego represivna tolerancija neoliberalizma. Odsustvo tabua je manipulativna poluga desnice. Kapitalizam uspešno podnosi čak i elementarnu moralnu kritiku vezanu za težnju ka pravdi. Skrivena je svest da su neravnoteža i nepravilnosti pre pravilo nego izuzetak razvijenog kapitalizma (Štek 2012: 109). Kritika kapitalizma nije zabranjena, ali je prigušena

snagom velikih medija, a nasilni potencijal klasne dominacije zamagljen je snažnom i orkestriranom demonizacijom socijalizma kao totalitarizma. Naizgled su dozvoljene sve verzije prošlosti, ali vladajući određuju koja je hegemon. Hegemoni revizionizam pravda se kao jedna obična verzija dozvoljene prošlosti. Za razliku od komunista koji su vladali preko dekretirane prošlosti, danas vladajući kontrolišu podvlašćene preko prividne pluralističke prošlosti. Snaći se u buci vremena znači objasniti način nametanja slike prošlosti.

9.

Kada je reč o domaćim prilikama, nije teško uočiti da je na čitavom bivšem jugoslovenskom prostoru nacija progutala klasu sa najmanje otpora. Svuda dominira bezalternativna desnica sa raznovrsnim nacionalnim ili verskim ključnim simbolima: od Majke Božje i pape u Hrvatskoj, preko vehabija u BiH do Dveri i Obraza u Srbiji. Slično je i u drugim bivšim bratskim republikama. Svuda se nudi topla nacionalna i konfesionalna zajednica istovernika i sunarodnika. Manje je važno to što je ova topla zajednica smeštena u hladno kapitalističko društvo prepuno nesigurnosti i nezaposlenosti. Pluralizam je pobedio u bivšim socijalističkim državama, ali je cena bila hegemonija konfliktnog nacionalnog. Nije reč o tolerantnom samorazumljivom nacionalnom identitetu nego o agresivnom. Istini za volju, kod nas nije lako ni povući razliku između normalnog nacionalnog samoviđenja s jedne i ekskluzivističkog i agresivnog s druge strane. Ne samo što je malo etničke tolerancije u novim osobenim uslovima poslesocijalističke represivne tolerancije nego je naprotiv, obnavljanjem nacionalnog i verskog, kapitalizam, koji inače živi od kritike, skepse i nepoverenja, samo usavršio mehanizme zaštite od kritike. Nova, internetom osigurana sveopšta dozvoljenost svakako oduzima sistemskoj kritici subverzivnu snagu, ali to nije jedina vakcina kapitalizma. Ima i drugih osigurača.

10.

Na primer, smrt. Kod nas revizija prošlosti teče i preko groba. Pre upotrebe smrt treba obraditi. Žrtva unosi smisao u prošlost, sa žrtvom nepregledni kaos postaje jasniji. Politici nikada nije dosta žrtava. S vremenom se smisao grobova i spomenika menja, jer ovi podležu dekontekstualizaciji i rekontekstualizaciji. Nakon sloma Jugoslavije Titov mauzolej je izmešten iz svog izvornog konteksta pravdanja socijalističke i multinacionalne sadašnjice, pa je 90-ih bilo i predloga da se ukloni. Ipak je ostao, jer Milošević nije hteo da se kocka sa antititoizmom. Antikomunistički i nacionalistički duh u građanskom ratu 90-ih na novi način je uokvirio smisao Titovog groba detronizujući njegov značaj. Kuća cveća je danas snabdevena novim

značenjima. Titov grob ne treba srpskom kapitalizmu, ali treba srpskom turizmu. Početkom 21. veka u „šoku tranzicije“ buknule su nejednakosti i napetosti divljeg kapitalizma koje su podstakle titostalgiju, pa je i Titov grob postao simbol, do-
duše bezuticajan, obnovljene sumnje u kapitalizam. S protokom vremena prostor sećanja na svakog uglednika neumitno se sužava, pa i njihovi grobovi spontano i lagano gube izvornu simboliku. Grobovi nacionalnih lidera su otporniji na zub vremena od grobova klasnih heroja. Dugoročno gledano, unosnije je braniti naciju nego sirotinju.

Tanatopolitički gledano, i sudske rehabilitacije su važan činilac revizionizma: slučajevi kneza Pavla, Slobodana Jovanovića i proces oko D. Mihailovića koji je u toku. Ako je decembra 2011. godine u Beogradu s razlogom rehabilitovan knez Pavle, koji je potpisao pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu 25. 3. 1941, ispada da treba suditi vojsci i narodu koji su ga zbacili 27. marta. A antifašističku parolu „Bo-
lje rat nego pakt“ valja javno denuncirati kao veleizdaju. Čak je i „levičar“ Ilica Da-
čić, današnji premijer Srbije, dočekaost kosti kneza Pavla, a pre nego što je sastavio vladu, išao je kod patrijarha. Vlast se naravno pribojava radikalnog anti-antifašizma i pokušava da vodi dvostruku politiku. Prva je sezonski antifašizam, a druga je strukturna, ali banalna patriotizacija promašenog profašističkog kursa. Premda je povremeno bučan, antifašizam je još uvek epizoda, a anti-antifašizam je struktura. Kako drugačije nazvati politiku države koja je samo u poslednjih godinu dana iskazala posthumnu čast jednom šefu države i jednom predsedniku vlade koji se nisu borili protiv fašizma nego su 1941. odmah pobegli iz zemlje?

Potraga za grobom D. Mihailovića i sudski proces na kom se odlučuje o njegovoj rehabilitaciji treba da budu krunsko svedočanstvo komunističkog nasilja nad srpskim rodoljubom, žrtvonošom nacionalnog oslobođenja? Markiranje ključne žrtve uvek je ubedljivije od bezlične martirologije. Ubistvo važnog pojedinca (Stjepana Radića, kralja Aleksandra, Draže Mihailovića) može čak biti osnova novog nultog časa: od tada je sve krenulo naopako. Eventualnom rehabilitacijom D. Mihailovića bio bi reakcentovan antifašizam. Partizanski antifašizam bio bi ozbiljno uzdrman. Kako bilo, autentični zemni ostaci bili bi impozantan simbolički „dokaz“ Čičinog stradanja, a njegov grob bi se verovatno pretvorio u zavetno mesto sećanja na najveću srpsku žrtvu. Mesto sećanja aktivira afektivni potencijal. To je moralna ekonomija groba. Grobovi imaju važno mesto u ekonomiji pamćenja. Intronizacija novih svetlih grobova markira izmenu istorijskog pamćenja. Neretko je to opredeljivanje za novi identitet. U tom smislu i monarhističke kripte nisu obične rake, nego grobovi koji dodatno emocionalizuju revizionističku polarizaciju na dželate i žrtve u Srbiji i pristalicama monarhije osiguravaju krupan simbolički kapital u političkoj utakmici.

11.

Na kraju se postavlja pitanje kako dovesti u sumnju bezalternativnost kapitalizma u čijem je jezgru istorijski revizionizam? Treba li čekati da ekološki destruktivni otpad i promena klime ugroze i kapitalizam u centru? Hoće li se tek onda kada pi-jaća voda postane luksuz aktivirati spontani revolucionarni detonator koji će srušiti logiku profita? Neće. Treba raditi na tome da solidarna ekonomija i pravedno društvo postanu hegemoni ideje ne čekajući da ih destruktivna akumulacija kapitala i konkurencija spontano izbace u prvi plan. Za to su potrebni intelektualci, ali i umešni aktivisti kadri da misao pretvore u parolu i strateški usklade razne vrste nezadovoljstva kapitalizmom. Šarolike pobune bez programa treba na nov način zgusnuti u revoluciju sa projektom. Pokret koji bi bio kadar da izmeni kapitalizam mora biti naročita kontinentalna akumulacija organizovanog nezadovoljstva. Ne lokalno niti rasuto nezadovoljstvo, nego neposredno i digitalno širena nenasilna buna sa projektom.

LITERATURA:

Bude, Heinz:, Die Ausgeschlossenen. Das Ende vom Traum einer gerechten Gesellschaft, Carl Hanser Verlag, München, 2008.

Deppe, Frank: Socijalizam u XXI veku – više od utopije, u Jadžić, M., Maljković, D., Veselinović A. (ur.), *Kriza, odgovori levica*, 2012, str. 269-289.

Hobsbawm Eric: „Es wird Blut fließen, viel Blut“, Stern 13. 05 .2009.
www.stern.de/.../eric-hobsbawm-es-wird-blut-fliesen-viel-blut-7006

Jadžić, M., Maljković, D., Veselinović A. (ur.): *Kriza, odgovori, levica – prilozi za jedan kritički diskurs*, Beograd, R. Luxemburg.

Meyer, Thomas.: Brauchen wir eine Marx-Renaissance? *Neue Gesellschaft – Frankfurter Hefte*, 2012, 4, str. 4-9.

Meyer, Thomas: Interessen statt Grundwerte? Eine Klarung. *Neue Gesellschaft – Frankfurter Hefte*, 2012, 10, str. 24-30.

Publizist Abrecht von Lucke 2009: Sloterdijk gründet seine Thesen auf ein Zerrbild
www.dradio.de/dkultur/sendungen/thema/1055390/

Sekulić, Nada: Fullerova teorija rata i promene u konceptima vođenja rata u drugoj polovini XX veka, „Sociologija“, LIII, 2, str. 129-149.

Štrek, Wolfgang: *Kriza demokratskog kapitalizma*, u Jadžić, M., Maljković, D., Veselinović A. (ur.), *Kriza, odgovori, levica*, str. 109-129.

Turowski, Jan, Gibt se noch Spielarten des Kapitalismus? *Neue Gesellschaft – Frankfurter Hefte*, 4, str. 27-32.

HUAN KARLOS MONEDERO

OGRANIČENJA ŠPANSKOG DEMOKRATSKOG MODELA¹

Dok je „tranzicija“, kao i svaki proces promena, bila složena i slojevita, rasprava o njoj bila je pojednostavljena i iskrivljena: ublažena istina, porodična tajna koja je sakrivala neslavnu prošlost i pomagala zemlji da se oseća boljom nego što je bila. Tranzicijska Španija sama je sebe izmislila kao nešto što se desilo na periferiji frankizma i odenula je najlepše ruho za scenu u kojoj je jedan civilni gardista s trorigim šeširom i pištoljem poklonio savremeniciima tranzicije savršen izgovor da kažu: „Ja sam bolji od ovog ludaka. Ja nikada nisam imao nikakvog posla s takvim ljudima. Ja sam demokrata“. Svake prve srede u mesecu sve sirene Pariza istovremeno se oglašavaju. Grade nacionalno pamćenje. Podsećaju na bombardovanje nacističke avijacije za vreme Drugog svetskog rata. Tim podsećanjem slave se pobeda nad fašizmom u Francuskoj i trijumf demokratije nad reakcijom. Svake prve srede u mesecu Francuska odaje počast onom delu svoje prošlosti u kojem danas želi da se ogleda: Pokretu otpora. Francuzi gledaju u Francusku revoluciju ili u Pokret otpora i tu se neprestano susreću kao građani. Kada gledamo unatrag, u šta gledamo mi Španci?

Mitska interpretacija „tranzicije“ pružila je zemlji, kao na tanjiru, njenu vlastitu laž koju je trebalo da odigraju oni akteri sinhronizovanja kod kojih se nisu primećivali ni frankistički ni antifašistički akcenti. Kada je spor između „frankista i antifrankista“ ustupio mesto onom između „bunkera i demokrata“, između „nazadnjaka i reformista“, prošlost je bila izbrisana i Fraga, Frankov ministar koji je potpisivao smrtno presude, ili Suares, generalni sekretar fašističke partije, mogli su da

¹ Glavne ideje iz ovog članka razvijene su u knjizi: Juan Carlos Monedero, *La Transición contada a nuestros padres. Nocturno de la democracia española*, Los Libros de la Catarata, Madrid, 2011.

sednu za isti sto sa onima koji su borbu protiv diktature platili zatvorom, mučenjem i progonom. U ovom šminkanju prošlosti, prednost su dobili oni koji se nisu bili istakli ni na jednoj strani. Političari koji su mnogo ličili na svoj narod igrali su komediju – s neizbežnim i vrlo intenzivnim dramskim momentima – i princip duhovne gravitacije, koji je označavao slavnu tranziciju, postao je deo predstave jedne demokratije koja je otišla na spavanje kao frankistička a potom, ne menjajući čaršave, ustala kao demokratija koja je to oduvek bila.

Prve srede svakoga meseca sve sirene u Parizu podsećaju na nacističko bombardovanje za vreme Drugog svetskog rata. Ovim podsećanjem slavi se pobeda nad fašizmom u Francuskoj i trijumf demokratije nad reakcijom. Svake prve srede u mesecu Francuska odaje počast onom delu svoje prošlosti u kojem danas želi da se ogleda: Pokretu otpora. Bilo je mnogo španskih republikanaca među vojnicima koji su oslobodili Pariz. Nakon borbe protiv fašizma u Španiji, otišli su da se bore protiv njega u Francuskoj. Tamo su im uvek bili zahvalni. *Pokret ogorčenih*, 15-M, morao je da traži oslonac i inspiraciju u Stefanu Heselu, jednom Francuzu iz Pokreta otpora. Kao da im niko nije pričao o starim republikancima i njihovoj vlastitoj istoriji.

Jedino je u novembru 2002. godine španski parlament – i to ne u plenumu nego u komisiji – osudio fašističku pobunu od 18. jula 1936. godine. Narodna partija glasala je za tu osudu računajući da je dovoljan taj gest, doduše za njih bolan – 20. novembar je datum smrti Franka i Hose Antonija! – da bi se to pitanje zatvorilo. Ali ratovi, koji i te kako mogu da započnu u parlamentima, uvek se završe na ulicama. Tada vojna pobuna nije uspeła i pučisti nisu došli na vlast. U tom neuspehu leži koren strašnog rata. U pamćenju je upečatljiv detalj: dok se u drugim krajevima Evrope fašizam ustoličio bez otpora (čak i pobedom na izborima), u Španiji mu je bio potreban ceo jedan rat, koji su frankisti shvatili kao istrebljivački i koji je trajao tri duge godine; a posle njega je usledio poratni period u vidu vojne diktature koja se okončala tek onda kada je diktator skončao u svom krevetu.

Kada su 12. oktobra 2004. godine, na poziv ministra odbrane Hosea Bona, sa jednakim zaslugama i u jednakom rangu, kroz madridsku Kasteljanu prošli jedan pripadnik Plave divizije i jedan vojnik Internacionalnih brigada, ponovio se mit o dve Španije osuđene na sukob, mit koji je, ko zna, možda i najodgovorniji za većitu borbu koja je tako dugo držala Španiju daleko od evropskog poretka. Odgovornost, da bude jasno, leži na onima koji tim mitom skrivaju postojanje jedne većinske Španije koja pokušava da se modernizuje, i druge, manjinske, koja je sa velikim uspehom u tome koči. Na dramatičan način se još jednom ponovilo rešenje koje je pratilo ovu smišljenu laž: izjednačavanje žrtava i dželata. Sam izbor tog simboličnog dana bio je još jedna poruka generacijama rođenim u demokratiji: u toj strašnoj prošlosti svi su bili jednaki – dobri ili loši, ali jednaki. Ista ta stvar ponovljena

je 2011. godine, prilikom obeležavanja tridesetogodišnjice državnog udara od 23. februara 1981. godine,² izmišljajući nekakvo političko pomirenje između Santjaga Karilja, rukovodioca Hunte za odbranu Madrida iz 1936. godine, i Manuela Gutjeresa Meljada, koji je u noći 23. februara takođe bio zadržan u Kongresu, a koji je za vreme rata bio jedan od čelnika pete kolone (odgovorne za neprestane sabotaže, nasumično mitraljiranje sa madridskih terasa, ubistva itd.) u Madridu. Libreto tranzicije prikazao je dva stara neprijatelja kako puše zajedno pošto ih je zbratimilo zajedničko uverenje da je prošlost prošla. Oni koji bi 1936. godine častili jedan drugog mecima, sada su razmenjivali cigare kao da su napokon shvatili da su došli na pravo mesto, gde obojica pripadaju. Dve Španije pomirene zahvaljujući nepogrešivom balzamu Tranzicije.

Pošto nije bila sposobna da raskrinka ovu laž, španska levica uvek je imala poteškoća da samu sebe poštuje. To što je XXI vek počeo odavanjem počasti u Kasteljanima koji su podignutom rukom salutirali Franku, Hitleru i Musoliniju, samo može da izazove gubitak samopoštovanja kod onih koji su ratovali s tim genocidnim sunarodnicima. Šta se to dogodilo u Drugoj republici pa danas uživaju jednak tretman oni koji su branili demokratiju i oni koji su joj se suprotstavljali? Nedostatak samopoštovanja kod levice, izgubljene u lavirintima prošlosti koju treba raščlaniti da bi se neke stvari probrale a druge odbacile, ostavlja slobodan prostor za one koji bez kompleksa po istoriji traže samo ono što opravdava sadašnjost. Kritičke ideologije su potisnule u stranu svoje herojske trenutke u kojima bi mogao i morao da bude genetski otisak naše demokratije kao temelj društvenog ugovora. To mesto se 1936. godine zvalo Španija – u kojem se još uvek prepoznajemo – i moglo je dobro poslužiti kao uzor za izgradnju jednog boljeg društva. Ukrštanje sa ovim demokratskim DNK i te kako je moglo poslužiti, na primer, za veću otpornost prema ustavnoj reformi koja plaćanje dugova pretpostavlja suočavanju sa teškom socijalnom situacijom. Kapacitet za otpor je tu jasan. Dok se fašizam s lakoćom nametnuo u Italiji, Nemačkoj ili Francuskoj, u Španiji mu je bio potreban trogodišnji rat i potonji genocid. Dovoljno je da se pogleda unazad, bez potrebe da se pri tome preteruje i u Republici otkrivaju aspekti koji nisu postojali. Nije dobro da se u prošlosti traže veličanstveni podvizi koji se nikada nisu dogodili. To otupljuje inteligenciju. Ali takođe nije neophodno tražiti ni u etici, ni u filozofiji, ni u apstraktnim konstrukcijama ono čemu nas je poučila istorija. Istorija koja pokazuje da nije istina da su svi bili isti, ni po svojim motivacijama niti po svom ponašanju. Branilac modernizma Nemač Jirgen Habermas upozoravao je protiv prijatelja „tačne mere“, protiv tih uvažениh ljudi koji kažu: „polu krivice je na Hitleru, pola na Jevrejima“.

---

² Dana 23. 02. 1981. odigrao se neuspešan pokušaj državnog udara. Prim. prev.

Kad god se u španskoj demokratiji dešava obmana i prevara, na scenu stupa tranzicija. Ekonomska kriza i gubitak entuzijazma koji su obezbedili apsolutnu većinu PP na izborima 20. novembra, stvorili su plodno tle da se ponovo pribegne opštim mestima iz vremena burbonske restauracije (Orti), koja je usledila posle Frankove smrti. Istorija koja se ponavlja. Još jedanput se poziva na „konsenzus“ kao izraz „zdravog razuma“ da bi se potisnuli društveni sukobi i ponovo je ta priča počela da kruži drumovima, selima i gradovima povodom referenduma o NATO-u 1986. godine, kada su intelektualci, koji su se bili bacili u zagrljaj PSOE (u maniru filmova zabranjenih crkvenom cenzurom), otkrili da je i ta vlast umela da „zbori zmijskim jezikom“. Kako je mogla Socijalistička partija, ona ista koja je od istupanja iz NATO-a i zatvaranja američkih baza napravila svoj glavni predizborni argument, tako bedno da izda vlastita obećanja? Ulasku u NATO „ne“, ali ni izlasku? I da manipuliše nacionalnom televizijom, jedinom i moćnom španskom televizijom, u tolikoj meri da je podsetila na diktaturu. Ta nečasnost nije mogla da proistekne iz socijalizma. Proistekla je, dakle, iz tranzicije.

Opet je na sceni 1993. godine, kada je desnica, zamorena od toga da boravi izvan onog što smatra svojim prirodnim mestom – vladine palate – odlučila da izmisli sopstveni lov na veštice; svako sredstvo je tu bilo dozvoljeno, bilo je važno samo da se socijalisti izbace iz palate Monkloa. Hose Marija Asnar, koji je s prvom tranzicijom bio slabo upoznat – možda stoga što je, skupa sa španskom Falangom, svojim prvim političkim domom, uvek na nju gledao iskosa – predložio je drugu. Pošto je desnica uvek bila podozriva prema duhu prosvetljenosti, nagrada za ovu drugu tranziciju bila je sentimentalna, i vraćala je u jednu Španiju večnu i imperijalnu, koja je govorila španski još od Atapuerke,³ išla na misu, kojom se vladalo čvrstom centralističkom rukom iz Parda i koja je pronalazila izvesnu fraktalnu simetriju sa snažnom siluetom Ozborskog bika.⁴ Intelektualci, koji su, pored toga što su razmišljali, gledali u noge Ane Belen, išli u korak sa Migelom Riosom, šetali rame uz rame sa Susanom Estradom, čitali Montalbanova *Mora juga* (još uvek su iščekivali, bez sumnje, *Školu mandarina*) i podizali pesnicu („koju, desnu ili levu?“) sa Felipeom Gonsalesom i Alfonsom Gerom, našli su se najednom u situaciji u kojoj više nisu imali intelektualnog alata da se brane od demokrata koji su to bili celoga života, onih koji su, ponovo, želeli da utamniče polovinu Španije. Pošto su odbacili marksizam brzinom konvertita, a nisu mogli da zamene intelektualni arsenal levice nečim što bi mu bilo približno, alternativa nije bila laka: prigrliti neku modu koja dolazi iz anglosaksonskog sveta – nešto što će kasnije učiniti sa Gidensom,

3 Atapuerka je preistorijsko nalazište ranih hominida, u severnoj Španiji. Prim. prev.

4 Silueta bika. Smatra se nezvaničnim simbolom Španije. Prim. prev.

Petitom i Lakofom – ili u nezagađenom izvoru tranzicije potražiti tačku oslonca da bi zaustavili žestoke napade onih koji su zaboravili da mi živimo konsenzus i da ćemo se promeniti u konsenzusu. Zaključili su da PP, koji je osnovao Manuel Fraga, glavom i bradom onaj isti koga je Felipe Gonsales bio nazvao „vođom opozicije“, još ima manire starog režima. Nedostajalo mu je više konsenzusa. Kampanja PSOE-a iz 1996. godine nasledila je tu klimu i izvukla na scenu Frankovog dobermana što im nije pomoglo ni da dobiju izbore niti da nešto nauče o perverzности jednog pogrešnog čitanja prošlosti.

Kada je Asnar dobio izbore 1996. godine, nužda da se upotreba katalonskog zaštiti od bilo kakve opasnosti poslužila je da se tranzicija ponovo smesti na jedno udobno mesto poput bogate tetke koju posećuju samo da bi joj izrazili poštovanje zbog nasleđstva koje će dobiti. Ali se bio otvorio novi front, takođe prevarantski. Kako je tranzicija bila bez ijedne mrlje, svako je počeo da izmišlja svoju vlastitu istoriju na mestu koje mu je pružalo najpovoljnije uslove da napada drugoga. Novi dvopartizam nije se držao saveta koji je Alfonso XII na samrti dao svojoj ženi: „Čuvaj svoju vrlinu i od Kanovasa do Sagaste, i od Sagaste do Kanovasa“, i predstavljao je nemilosrdnu bitku koja, po svemu sudeći, zapravo nije bila ni potrebna.⁵ PSOE je tako povratio deliće Republike i građanskog rata – ali samo deliće – da bi se razlikovala od Narodne partije i oduze joj demokratsku legitimaciju, onu istu koju joj je ranije tako lakomisleno poklonio.

Što se tiče Narodne partije, ona je optuživala socijaliste zbog njihovog načina upravljanja, zbog slučajeva korupcije kao što su FILESA i drugi, zbog GAL-a⁶, poseta zatvoru u Gvadalahari, Roldanove krađe ili navodne tolerancije prema terorizmu Ete. Vrlo samouverena u svom osvetničkom besu, Narodna partija ostala na tome i nastavila je sa kontranapadima gde god joj je to bilo potrebno. Iznova, i ovoga puta razglašavajući preko javnih medija bezbroj žestokih poruka, optužila je levicu za otpočinjanje građanskog rata, revoluciju u Asturiji nazvala neloyalnošću prema Ustavu republike, ponovo počela da govori o Parakueljosu, o zlatu iz Moskve, o spaljenim crkvama i streljanim sveštenicima sve dok ponovo nije stigla do pitanja komadanja Španije i „građanskoratne“ klime. Intelektualci naklonjeni

---

5 Nešto prilično neistinito. Ni u vreme kada je grupacija PRISA skovala uspešnu poruku o „pribadači“ između Ujedinjene levice i Narodne partije, između ovih strana ne ostvaruju se parlamentarni dogovori koji bi po broju ili značaju bili uporedivi sa onima između PSOE-a i PP-a. Ako se PSOE i PP o nečem dogovaraju, to je pitanje mogućnosti vladanja. Ako se bilo koja druga politička snaga umeša u tu vezu, iskrsavaju problemi legitimnosti.

6 Parapolicijska organizacija pod imenom *Antiterorističke oslobodilačke grupe* (GAL), veoma aktivna u periodu 1983-1987, vodila „prljavi rat“ protiv baskijske terorističke organizacije ETA, bazično u francuskom delu Baskije, u kojem je bilo dosta nevinih žrtava. Kasnija istraga je utvrdila direktnu umešanost Ministarstva unutrašnjih poslova Španije u formiranje i delovanje GAL-a. Prim. ur.

PSOE-u – posebno oni povezani sa grupacijom PRISA⁷ – nisu mogli da se odbrane od tih napada. Nedostajalo im je ubeđenje jer je obnova te epohe bila nedovršena. Nije bila stvarna nego taktička. PSOE, koji nije želeo da proslavi 50 godina od proglašenja Druge republike, zahtevao je od PP-a proslavu šezdesete godišnjice. PSOE, koji je imao apsolutnu većinu, ostavio je da umru hiljade starih koji su čeznuli da dobiju makar minimalno priznanje, a onda je, deset godina kasnije, zahtevao od PP-a da osudi frankističku diktaturu. Pamćenje se pretvorilo u izbornu igru.

Na ovaj način, malo pomalo, desnica je gradila hegemoniju. Tamo gde su se pre svega nekoliko godina bili zaustavili obrazovani prevaranti kao što je Rikardo Sierva (između ostalog, branilac laži da je bombardovanje Gernike bilo delo republikanskih dinamitaša), pojavili su se sada neobrazovani prevaranti gradeći jednu sliku o prošlosti u slavu reakcionarne sadašnjosti, koju su predstavljali ne toliko političari koliko medijski sektor koji je bio u stanju da utiče na kurs Narodne partije. Dok je Španija znala da je Rikardo Sierva bio frankistički ideolog, Pio Moa, Sesar Vidal ili Himenes Losantos postaju grčki mudraci, uspešni konstruktori novog kolektivnog verovanja koje će nas na kraju dovesti do toga da su zapravo Asanja i Largo Kabaljero otpočeli građanski rat. Na kraju, ideološka igra između desnice i levice biva poremećena, i svi elementi koji sačinjavaju deo arsenala levice prelaze u drugi plan. Ako, kao što kaže Elej, ono što je najbolje u našem društvu pripada vrednostima levice (jednakost, opšte i besplatno obrazovanje, zdravstvo, opšte pravo glasa, jednakost polova, miroljubivost), u Španiji ova perverzna igra neizbežno krivotvori sadržaj emancipacije.

Postupanje vlade posle islamističkog atentata na Atoći 2004. godine omogućilo je Rodriguesu Saperu da se neočekivano uspne na vlast. Građanstvo bi oprostilo Asnaru uvlačenje zemlje u rat pa čak i atentat. Ali nije mu oprostilo laž. Prva Saperova vlada je ispravila neke dugove prema prošlosti, između ostalih usvojila je Zakon o istorijskom pamćenju koji je bio znatno ispod očekivanja porodica žrtava, ali zato jeste ohrabrio one koji su želeli da okrenu stranicu a da je ne pročitaju. Uloga PP-a za vreme dve Saperove vlade sastojala se u tome da se PSOE pusti da se istroši, kao i da povremeno otvara neka pitanja, uglavnom zato da bi se primirio ultra nacionalno-katolički sektor duboko usidren u sopstvenim redovima. Trebalo je da dođe ekonomska kriza, koja je buknila u Sjedinjenim Državama 2007. godine, da bi PSOE ponovo izgubio izbore i dozvolio da PP bez ikakvog programa, zauzme najvišu institucionalnu vlast kakvu niko nije imao još od vremena frankizma. Međutim, nikada jedna apsolutna većina nije porodila toliko malo radosti. Dubina krize i

⁷ Promotora de Informaciones, Sociedad Anónima, španska medijska grupacija koja objedinjuje komunikacije, obrazovanje, kulturu i zabavu.

ubeđenje da ekonomija upravlja politikom ostavili su Španiju u beznađu i sumnji da neka tajna agenda nadomešćuje nepostojanje programa PP-a (koji je, uprkos spektakularnom broju sedišta u parlamentu, dobio manje nego Sapatero 2008. – jedva 570.000 više nego na prethodnim izborima). Ima li civilno društvo snage da se odupre diktaturi tržišta koja su odbacila demokratiju u Grčkoj i Italiji?

Dobro proučena istorija može da posluži kao talisman protiv takvog divljaštva. Još više u jednoj Španiji u kojoj je predugo izgledalo očigledno da „ih se niko nije setio kada su umrli“. A bili su, što se tiče društvene angažovanosti, najbolji, imali su hrabrosti, posejali su seme dostojanstva i nisu nam se pridružili u sramnoj tvrdnji da „niko ništa nije učinio“. Od njih su nam ostali duboki otisci, tragovi naše demokratije. Kada je počeo da funkcioniše novi režim, mi nismo gledali u Drugu republiku, nismo gledali u građanski rat, nismo videli frankizam, već smo samo ispoljavali narcistički refleks, ogledalo pred ogledalom u jednoj tranziciji od koje se jedino moglo nešto naučiti o rezignaciji i disciplini (pravično je napraviti izuzetak prema ženama, koje su sačuvalе u svom sećanju velika prava ostvarena po uspostavljanju Druge republike zahvaljujući angažovanju ličnosti kao što je bila Klara Kampoamor.

Bilo bi besmisleno tvrditi da današnja Španija nije različita od frankističke Španije. U frankizmu, razmišljanja poput ovih ne bi mogla ugledati svetlost dana. Mesto gde se nalazimo uvek je polazna tačka od koje kreću naredne generacije. Zadatak se danas, dakle, sastoji u zasnivanju jedne kritike koja nudi alternative i povećava naše mogućnosti za dostojanstven život. Ako svaka generacija, kao što je zahtevao Ortega, ima pred sobom „zadatak svog vremena“, gledati na prethodne generacije sa zahvalnošću ili osvetoljubivošću, postaje pitanje dobrog ukusa. Zbog ovog treba insistirati na oceni da je u Španiji postojala jedna generacija koja nije ispunila svoj zadatak. Bili su to oni koji su zaboravili da spasu sećanje na antifrankističku borbu iako je taj zadatak bio u njihovoj moći. Generacija kojoj je, u tom istorijskom trenutku, pripadalo da to obavi. Nisu, naravno, svi pripadnici te generacije počinili to ograšenje. Počinioci „memoricida“ su oni koji su, preko svojih pozicija moći, predstavljali zajednicu i davali ton epohi. Ničega nije bilo ni u štampi ni u vladi, ni u školama ni u literaturi, ni na izložbama ni na odavanjima počasti, ni u bioskopu ni na univerzitetu, ni u sindikatima ni u partijama, ni na ulici ni u parlamentu. Osamdesetih i devedesetih godina propušteno je da se oda priznanje mnogim ljudima zbog onog što su učinili za našu demokratiju. U međuvremenu, kralj je bio heroj. (Kada je 2002. godine umrla Marija Mercedes u štampi je istaknut njen „ogroman doprinos demokratiji“. U čemu se sastojao taj doprinos? Čini se da je ona postigla da se Huan Burbonski i Huan Karlos pomire.) Hiljade ljudi i žena koji su se borili za demokratiju nisu dobili ni jedno priznanje. Pustili su ih da umru i nikad se niko, kao što to više ogorčeni Miraljes iz Serkasovog romana, nije setio da

su oni žrtvovali svoje vreme, svoju dobrobit i svoj život u nastojanju da Španija prestane da bude različita od drugih. Huan Luis Sebrían, koji je kao direktor *El Paisa* napravio ogledalo u koje je postavljena zvanična verzija tranzicije, potvrdio je to sa četvrt veka zakašnjenja: „Bili smo generacija koja se previše bojala“.

Spain is different, ali iz drugih razloga

Tako je unucima pripao zadatak da od španskog parlamenta iščupaju osudu državnog udara iz 1936. godine. Ne zato što ranije nije bilo nastojanja u tom pravcu, već zato što su oni srušili vladajući narativ o prelazu frankizma u parlamentarnu monarhiju. Dogodilo se to u novembru 2002. godine zahvaljujući *Udruženju za povraćaj istorijskog pamćenja* i njegovim zahtevima da se pronađu ostaci desetina hiljada ljudi koje je pobio frankizam i koji su sahranjeni po jarkovima i masovnim grobnicama. Mnogi od njih su ubijeni po završetku rata, nakon što je republikanska armija bila poražena. Bez obzira na to, istrebljivački rat se nastavio, ubijeno je između 150.000 i 200.000 (114.266 prema izveštaju sudije Garsona). Članovi Udruženja i na desetine srodnika počeli su da dižu glas tražeći pravdu oživljavajući tako, preko posmrtnih ostataka svojih najbližih, zaboravljeno pamćenje naše demokratije. Bio je to znak da je strah nestao. Užas koji se tolikim Špancima i Špankinjama bio uvukao u kosti isparavao je preko kože i to je omogućilo da se konačno progovori o genocidu. Kada su se 13. marta hiljade Španaca i Špankinja okupili da traže od Narodne stranke istinu o atentatu u Atoći, koji je koštao života 192 osobe, strah se već bio razvejavao. Kada je sledećeg dana Narodna partija izgubila izbore, ne zbog atentata već zbog laganja o njegovom izvršiocu, završila se španska tranzicija. Jer više nego što to kažu modeli politologa, diktature se završavaju i demokratije počinju kada strah nestane i kada se vladaocima najzad može reći: „Lažete“. Strah je najdelotvorniji otrov protiv demokratija. Ulazi na usta i na uši i kvari sve organe. A najbolji lek je pamćenje. Dobro je da to znaju roditelji. Čak i deca to uvek treba da imaju na umu. Pokret 15-M predstavlja produžavanje tog oslobađanja od straha među unucima i praunucima frankizma.

U vremenskoj perspektivi, međugeneracijski dijalog treba da insistira na ovom najstrašnijem aspektu povezanom sa „različitošću Španije“ i njegovom žilavom istorijskom trajanju. Jer Španija nije stvarno različita kada je reč o manama liberalnih demokratija. Dovoljno je baciti pogled na Berluskonijevu Italiju i njen „tehnokratski“ iskorak da bi se videlo da u drugim zemljama možda postoje i veći nedostaci. Razlika se ne sastoji u onome što imamo nego u onome što nemamo.

Republikansko evropsko građanstvo duboko je povezano sa antifašizmom (radi-kalan pomak u svesti i praksi kao nužni odgovor na fašizam, politička i socijalna

organizacija za pobjedu nad njim). Zapravo, ono što je najprogresivnije u evropskim demokratijama temelji se na ovim pozicijama. U Zapadnoj Evropi desnica je postala fašistička tokom tridesetih godina, što je, u situaciji krize kapitalizma i političkog prestrukturisanja prouzrokovanog konsolidacijom Sovjetskog Saveza, dovelo do rata. Borba protiv sila osovine artikulisala se kao antifašistička borba. Pošto su pobeđeni fašizam i nacizam, derivati liberalnih demokratija tridesetih godina, antifašizmu je pripala uloga obnove evropske demokratije. Ali sama liberalna demokratija se brzo obnovila (u čemu su joj pomogli sporazumi u Jalti i Potsdamu i Maršalov plan) i zatražila je za sebe taj zadatak tako da se diskusija, namerno, pomerila od sučeljavanja „fašizma i antifašizma“ na sučeljavanje „antifašizma i liberalne demokratije“. Ako je prvi sukob postavio osnove za dijalektičko prevladavanje problema koje su kapitalizam i liberalna demokratija doneli Evropi, drugi je težio da obnovi tradicionalne vrednosti parlamentarne demokratije i kapitalističkog tržišta. Rezultat ove borbe bio je uspostavljanje socijalne države, jednog intervala u istoriji kapitalizma koji je u vreme socijaldemokratije dostigao svoje „zlatno doba“, uz podršku komunističkih partija, pre svega preko klasnih sindikata na koje su one imale veliki uticaj.

Više nego u nekakav „prazan referentni okvir“ – u koji može da se unese bilo koji aspekt – antifašizam se u Španiji pretvorio u „nevidljivi referentni okvir“. Španski antifašizam je bio uništen, utamničen i ućutkan. Dobar deo onog najboljeg dao je plodove u inostranstvu, u Evropi i Latinskoj Americi. Generacijski kontinuitet antifašizma pretrpeo je udarce njegovim uklanjanjem iz tranzicije, a kasnije su nedostajali mostovi da se on obnovi i s vremenom ojačava. U nepostojanju kritičkog građanstva u Španiji, posvećenog civilnim vrednostima – republikanskog u klasičnom smislu reči – prebiva ona „različita Španija“, suprotstavljena ostatku evropskog okruženja, sa kojim treba da se poredimo.

Odsustvo kritičkog građanstva pogoršalo se odlaskom jedne generacije kritičke levice tokom poslednjih trideset godina (možda je jedini izuzetak bila Baskija, što ukazuje na vitalnost okruženja *abercalea*⁸). Civilna opredeljenost republikanske levice dovela je do toga da se nove generacije prema svojim starijim nikad nisu odnosile onako kao što su se ranije oni odnosili prema svojim prethodnicima (dovoljno je setiti se kako se PSOE Felipea Gonsalesa i Alfonsa Gere odnosio prema PSOE-u u izgnanstvu, kojim je rukovodio Ljopis, ili prema Socijalističkoj narodnoj partiji Tierno Galvana, tako da nije neobično što osobe koje su upravljale poslednjih trideset godina ostaju na pozicijama vlasti u svim društvenim oblastima (reaktiviranje stare garde u PSOE-u nakon pokušaja obaranja Sapatera jedan je znak u tom

---

8 Baskijski levičarski pokret „la izquierda abertzale“ (patriotska leвица). Prim. prev.

smeru). Zaključak bi bio da je Španija oduvek imala manjak kritičkog građanstva i, što stvari čini još gorim, upravo je u ovom sektoru bilo najmanje smene generacija u poslednjih dvadeset godina.

Zvanična tranzicija

Frankizam je umirao u isto vreme kada i fordizam, model svojstven posleratnom kapitalizmu, pogođen krizom produktivnosti, gušenjem industrijskog rasta baziranog na automobilskoj industriji, rastom cena sirove nafte i padom rentabilnosti preduzeća. Frankova smrt koincidirala je s razvojem nove forme organizovanja sveta. Kriza kapitalizma dobila je još teže oblike u zemljama kao što je Španija – i na sličan način u Portugaliji i Grčkoj – koja je imala veliku energetska zavisnost, malu sposobnost vlasti da reaguju, povišenu akumuliranu inflaciju (14% krajem 1973. godine) visoki budžetski deficit i deficit platnog bilansa, i strukturne probleme u sektorima, što je u jednom trenutku kulminiralo.

Prelazak u demokratiju na jugu Evrope bio je deo novog plana u kojem je kapital morao da se ponaša nužno kao transnacionalni, gde je fleksibilnost postajala osobina koju je zahtevao novi ekonomski model po kojem je stanovništvo trebalo da radi i da se žrtvuje kako, u odsustvu intervencionističke države kakvu imaju azijski tigrovi, ne bi bilo izbačeno iz internacionalnog poretka (to znači da je sistem morao da dobije legitimnost kako bi, zadržavši tradicionalno nisku produktivnost, našao svoj prostor u internacionalizovanoj ekonomiji). Ukratko, taj novi transnacionalni plan iziskivao je proširivanje i mirnu fleksibilizaciju baze svetskog tržišta.

Kada se institucionalnim faktorima, za koje se pretpostavlja da su prožeti racionalnošću, pridaje tako veliki značaj, izostaje razmatranje drugih elemenata, koji su u većoj meri određujući.

Agilar pripisuje presudnu ulogu – kao da se radi o jednom akteru sa jedinstvenom voljom – nekom navodnom krugu donosilaca odluka i dobrom delu demokrata zabrinutih da se ne ponovi republikanska katastrofa, a da pri tome ne objašnjava na koji način su ti kolektivni akteri izražavali svoje mišljenje. Ovo ne odgovara stvarnosti. Kao što smo ustanovili na početku, poći od dijalektike frankizam-antifrankizam – umesto interesne imobilnost-reformizam – pomoglo bi da ne pridajemo bezmalo demokratske pobude i dobronamernost određenim političkim i ustavnim odlukama čiji je smisao bio isključivo u sporazumima oko raspodele moći i kontroli procesa, nešto što je jasno kao dan u monarhističkoj formulaciji kao garantu kontinuiteta režima; u dvodomosti, gde Senat, uz važno prisustvo kraljevskih senatora, treba da funkcioniše kao gornji dom; ili u izbornom artikulisanju traženja stabilnih konzervativnih većina.

Problemi koje su pratili dobar deo tranzicije u Latinskoj Americi naveli su neke autore da prave razliku među demokratijama na osnovu odgovornosti koju građani mogu da zahtevaju i aktivno zahtevaju od upravljača. Imajući u vidu slabosti leaderskih modela upravljanja tranzicijom, kao i očiglednu povezanost između nepostojanja jasnog i potpunog raskida sa diktaturama i niskog kvaliteta demokratskih rezultata, Giljeramo O'Donel napravio je model koji je otišao dalje od formalnih definicija demokratije i uneo u njega neke faktore koji nisu bili obuhvaćeni klasičnim formulacijama. Prema „minimalnim“ definicijama demokratije (Dahl), demokratski instrumenti su bili (uz kasnije uvedene elemente redistribucije prihoda): izbor vlasti na slobodnim izborima putem opšteg prava glasa, sloboda izražavanja i udruživanja, kao i sloboda kandidovanja.

Produbljujući temu u drugom smeru, O'Donel je dodao druge zahteve: (1) ideju univerzalnosti, drugim rečima vladavinu zakona prihvatljivog i obaveznog za sve; (2) strogo razdvajanje između privatnog i javnog, to jest nekorišćenje onoga što je javno radi lične dobiti; (3) i, još više od vertikalne odgovornosti koja se vrši izborima, horizontalnu odgovornost koja se izvršava svakodnevno i povezana je s tim da upravljači na jedan striktan način razumeju i poštuju pravila igre. Ove osobine omogućile bi da se razlikuju potpuno konsolidovane demokratije, otelovljene na tipičan i idealan način u nordijskim i anglosaksonskim modelima, od onih koje se samo nazivaju predstavničkim demokratijama i čije se karakteristike definišu potiranjem glavnih osobina onih prethodnih, što znači: (1) partikularizam nasuprot univerzalizma, sa posledičnom neograničenom moći i stvarnim neispunjavanjem normi; (2) preplitanje javnog i privatnog uz odgovarajući sistem veza, korupcije i nasleđivanja; (3) i, naspram horizontalne odgovornosti, kaudiljističko vođstvo, paternalistički populizam i nekažnjivost vlasti.

Razmišljajući o izgradnji demokratija „velike gustine“, elementima koje je naznačio O'Donel možemo dodati četiri zahteva kojima možemo meriti kvalitet španske demokratije rođene u tranziciji: (1) postojanje informisanog i nezavisnog javnog mnjenja, sa pristupom pluralističkim medijima; (2) poštovanje pravila funkcionisanja tržišta koja nisu oligopolna (kao što se, u obrnutom smeru, dešava u finansijskom sektoru), postojanje efikasnog državnog nadzora da bi se izbegle greške i problemi na tržištu, i državna podrška oblicima socijalne ekonomije i očuvanju države blagostanja; (3) prevlast civilnog društva; (4) postojanje civilne, republikanske kulture, koja podrazumeva visok nivo obaveštenosti, spremnost na participaciju i onemogućavanje koruptivnog i neefikasnog ponašanja.

U španskom slučaju nije zadovoljen ni jedan od kriterijuma neophodnih da bi se moglo govoriti o demokratiji „velike gustine“ budući da su korupcija i povezanost javnog i privatnog opšteprihvaćeni oblici ponašanja, čemu treba dodati slabu

mrežu udruženja civilnog društva u Španiji (što tek odnedavno i tek donekle počinje da menja pokret 15-M). Nema razloga da se radost zbog dolaska režima koji je okončao tiraniju plati – kao da je reč o hrišćanskom grehu – žrtvovanjem kvaliteta demokratskog poretka. Ispravljanje loših sporazuma iz prošlosti pretvara se u sredstvo za dostizanje demokratije dostojne tog imena.

Nije neobično što sve bitke koje su doprinele obaranju diktature (bitke koje su naterale frankističku elitu da shvati da se smrću diktatora završava i njegov režim) nastavljaju da budu nerešena pitanja demokratije. Bitka za dostojanstveno stanovanje, čiji je cilj bio da se presele desetine hiljada porodica koje su živele unutar poja-seva bede oko velikih gradova, ne ide nikako zajedno sa degenerisanom kulturom gradnje koja je korumpirala veći deo partijskih politika i završila se pucanjem balona nekretnina. Bitka za zaposlenje, koja je ispisala stranice teških borbi, žestoko je pogodila radničku klasu u mnogim delovima zemlje (Vitoria, lučke zone u Barseloni, Hihonu, Saguntu, Bilbao, okupacije imanja od strane Sindikata poljskih radnika – SOC-a u Andaluziji), sudara se s realnošću zemlje koja ima jednu od najviših stopa nezaposlenosti u Evropi petnaestorice. Borba protiv monarhije i crkve, pozivanje na Republiku izgubljenju nakon poraza u ratu, odbijaju se o grčevitu odbranu tih dveju institucija od strane finansijskog i medijskog sektora, jer su one oslonac za održavanje socijalnog, političkog i ekonomskog status quo-a. Borba univerzitetskih nastavnika u privremenom radnom odnosu danas se odvija u perverznom ambijentu jednog birokratizovanog i sklerotizovanog državnog univerziteta čije se prisustvo u društvu stalno smanjuje, osim što služi kao rezervoar mladih bez radne perspektive. Borba za državnu školu ima danas korelat u „zajedničkim školama“,⁹ kojima ne mogu da pristupe ni najsiromašniji slojevi ni imigracija. Zah-tev za bolji kvalitet života ili traženje inteligentnije osmišljenog slobodnog vremena urodio je pretvaranjem kanala CNN + u Velikog brata 24 sata dnevno...

Bezgrešna tranzicija: problem ocene

Put koji je odabran za vreme tranzicije nije bio jedini mogući (varijacije su uvek višestruke), ali je bio među najlagodnijim. Čak i da je odabran manje lagodan put, ne bismo mogli tvrditi da je sve moglo da bude radikalno drugačije i bolje da je pobedilo opredeljenje za raskid. Samo po jednoj glupoj teoriji zavere – ne po pametnoj teoriji, koja zna da svako može da bude zaverenik – može se prihvatiti da je postojala tabla sa ucrtanim pravcem kojim će se, bez odstupanja, ići prema kraju frankizma. Takođe se ne sme pasti u prirodnjačku zabludu da je ono što se stvarno desilo uvek i najbolje što se moglo desiti; u istom smislu, jasnoći ne doprinose ni

9 Privatne škole sa državnim subvencijama. Prim. prev.

„kontrafakti“ (ono što je moglo da se desi kada bi se promenili neki elementi istorijske realnosti), koji se pretvaraju u moralna uverenja i zaboravljaju da ove intelektualne vežbe imaju vrednost samo kao heuristički instrumenti koji osvetljavaju obrise sadašnjosti (ono što Boaventura de Sousa Santos (2008) naziva „sociologijom odsustva i sociologijom nepredviđenog“).

Važno je shvatiti da je proces započet smrću diktatora Franka tekao kako je tekao pre svega iz četiri razloga: (1) politička volja nastavljača frankizma (UCD¹⁰ i AP¹¹, kasnije PP) i nedostatak ideološke koherentnosti PSOE-a, koji je odbio da iznova povрати oteto sećanje; (2) strani zahtevi da Španija tokom hladnog rata ostane u zapadnom bloku; (3) izgnanstvo intelektualaca, koji su najpre prihvatili tranzicijski „pakt“ koji je podrazumevao napuštanje debate o Drugoj republici, građanskom ratu i frankizmu (i svim njegovim udarima na ljudska prava), a zatim se pretvorili u nekritične saputnike PSOE-a kojim je rukovodio Felipe Gonsales; (4) slabosti španskog društva (uključujući i snage levice, koje simbolički predstavlja PCE, kao glavna politička snaga koja se borila protiv frankizma), sa malom sposobnošću odgovora nakon četiri dekade gvozdene vojne diktature, i uvek podvrgnutog stalnom pritisku vojske koja je sve to vreme pretela novom intervencijom.

Utoliko nemaju smisla oduševljene pohvale tranziciji: „nesumnjivi motiv kolektivnog ponosa“, po rečima Pauela; ili obezvređivanje današnjih analiza radi slavljenja prošlosti: „tranziciji se ne može pripisati nijedan demokratski nedostatak“ (Santos Juliá); ili tvrđenja da „nema prvobitnog greha u našoj tranziciji“ (Tusell). Upravo suprotno tome, ovaj proces pokazuje: (1) gotovo nikakvu nezavisnost Španije od Sjedinjenih Država i Nemačke; (2) malu gustinu demokratske armature s kojom je računala zemlja posle građanskog rata koji su njegovi pokretači shvatali kao krstaški pohod protiv anti-Španije, i stoga kao istrebljivački rat; (3) slabosti civilnog društva tokom četiri dekade surove represije nad svakim neslaganjem; (4) strah i uznemirenost koji su medili proizvodili sećanjem na građanski rat; (5) ustupci koje je slaba antifrankistička buržoazija napravila slaboj frankističkoj buržoaziji; i (6) demokratski centralizam radničkih i levičarskih organizacija koji je gušio nove oblike delovanja koji su značili raskid sa dotadašnjom politikom.

Isto onako kao što je neophodno razumeti političku tranziciju da bi se mogao shvatiti španski politički sistem (što je očigledno kada se radi o izradi i značaju Ustava iz 1978. godine ili o funkcionisanju našeg parlamenta), tranzicija ne može da

---

¹⁰ Unión de Centro Democrático – Unija demokratskog centra, najpre koalicija a potom i politička partija centra, koju je predvodio Adolfo Suares. Prim. prev.

¹¹ Alianza Popular – Narodna alijansa, najpre izborna koalicija a potom i politička partija, koju je 1976. godine osnovao Manuel Fraga sa još šest bivših Frankovih ministara. Prim. prev.

se okonča ako se ne položi račun o četiri decenije vojne diktature pod komandom generala – pobjednika u građanskom ratu, kaudilja Fransiska Franka. Jer autoritarno ponašanje i slabost „društvenog Ja“ su uzroci aktuelnog nepoverenja prema kolektivnom, političke apatije i diskreditovanja partija i političara, revalorizacije individualizma i bezvlašća, žestoke eksplozije tribalizma (koji leži iza sukoba u Baskiji, inače pokrenutog autoritarnim činionicima), neprijateljstva prema strancima ili prema drugačijima, kaudiljizma, korupcije među političarima i u administraciji, slabosti civilnog društva i, ukratko, nerazumevanja građana za zajedničke poslove i, u skladu s tim, prisvajanje javnih prostora i institucija; sve su to činioni koji, uzeti u celini, obeležavaju još uvek postojeću različitost Španije od zapadnoevropskog preseka.

Nedostaci španske demokratije (gde nacionalizam nije najmanji problem, bilo u španskoj verziji ili u katalonskoj nesolidarnosti ili u nerazumnoj i nasilnoj baskijskoj varijanti) delom su nedostaci predstavničke demokratije, koja je zajednička svim evropskim zemljama. Međutim, ima i onih koji idu toliko daleko da ne dozvoljavaju nikakvo samozadovoljstvo. Kao što je sažeto rekao Hesus Ibanjes, konsenzus je nastavio da socijalizuje Špance (i političku klasu koja je upravljala demokratijom) u kulturi autoritarnosti, zanemarivanja odgovornosti i strahu. Ukratko, konsenzus je značio – kao prilikom vraćanja simbolički veoma važnog Pikasovog platna – da se mora postaviti zaštitno staklo na Gerniku, simbol antifrankističke Španije, kako je ne bi uništili neprijatelji pluralizma. Bio je to simbol jedne „demokratije koja se posmatra kroz izlog“, demokratije koja se rodila pritisnuta strahom i koja još mora da čeka da bi se mogla izraziti u svojoj punoći.

Povratak zamora

Opšta kriza kroz koju prolaze zapadne demokratije, zaražene američkim gripom od početka 2007. godine, pogađa sva polja. Kriza je ekonomska, ali i ekološka, kriza nekretnina, finansijska, prehrambena, politička... Obećanja kapitalizma da će se humanizovati brzo su ispražnjena (kao i desetine hiljada porodica iz njihovih domova). Umesto ukidanja fiskalnih rajeva, svodenja prihoda velikih menadžera na razumnu meru, kontrole nad finansijskim svetom ili uvođenja pomoći nedužnima i kazni za krivce, na Zapadu se pojavio plan o demontaži socijalne države, najpotpuniji od njenog uspostavljanja nakon pobjede nad fašizmom u Drugom svetskom ratu. Latinska Amerika, koja je imala izvesnog uspeha zbog toga što se odvojila od otrovnih zapadnih finansijskih centara, mogla je da nastavi svoj kurs u pokušaju da pronađe svoj vlastiti – ne bez napora – put zahvaljujući levičarskim vladama različitog stepena odlučnosti i veštine. A onda se desilo iznenađenje koje bi trebalo da rezultuje otkazom za hiljade nesposobnih ili lenjih službenika (sve obaveštajne

službe, centri za istraživanje Bliskog Istoka i Magreba, specijalizovane katedre u arapskom svetu, CIA, MOSAD, CESID i drugi centri „informisanja“), arapski svet, od Sahare do Irana, preko Tunisa, Egipta, Jemena, Libije ili Alžira, počeo je da otvara vrata jednoj demokratiji za koju, govorilo se do iznemoglosti, narod nije bio spreman. Narod na ulicama nije čekao ni teoretičare ni političare, već je, da bi saznao kuda treba da ide, počeo da gleda unazad, u svoju prošlost.

Trideset i pet godina nakon Frankove smrti, u Španiji još ima ljudi na ulici obeh-shrabrenih slabošću demokratije koja niti obećava niti ispunjava. Ljudi koji bi, možda, mogli početi da sumnjaju i da pogledaju unazad. Za razliku od onoga što se dogodilo za vreme frankizma, gde problemi nisu mogli biti rešeni izborom nekog drugog frankiste na izborima, liberalni demokratski sistemi omogućavaju tu igru koja, u svakom slučaju, barem nakratko, rađa nadu da će se nešto promeniti kad se u Palati Monkloa nađu novi ljudi. Ali, kao što, bez izuzetka, pokazuju sva istraživanja, građansko nezadovoljstvo raste. Održava se izvesna rasplinuta legitimnost (u institucijama koje potvrđuju demokratiju, kao što su parlament i monarhija), ali vrtoglavo opada konkretna legitimnost (kredibilnost ljudi koji zauzimaju institucionalne položaje, sa izuzetkom kralja Huana Karlosa, više decenija dobro zaštićenog od bilo kakvih problema). Ali postoji zabrinutost. Šta ako promene u vladi ne stvore poverenje i poslušnost? Šta ako promene u instituciji monarhije podrazumevaju njeno radikalno slabljenje? Nije neobično što je 2010. godine princ Filip tražio drugu tranziciju. Trenuci krize, kao što smo rekli, uvek su dobar trenutak da se Tranzicija (tako, sa velikim početnim slovom) izvuče na veliku scenu.

Ako žrtve osiromašenja naše demokratije počnu da sumnjaju, ako pretvore bol u spoznaju, spoznaju u volju za promenom, volju za promenom u moć za promenu, i ako se ta moć pokrene, biće im potrebni uzori iz prošlosti. Doći će trenutak da se napravi „demokratska pedagogija“ čije će polazište biti ne skrivena nego sasvim vidljiva, javna tranzicija. Na drugačiji način ponovo pročitati ono što se dogodilo, dati glas učutkanima, oduzeti argumente nametnutim tumačenjima. „Ne diraj je više! Takva je tranzicija!“ Poput ruže Huana Ramona Himenesa, „Ne uzburkavajmo prošlost“. „Koga zanima prošlost“, „Ništa dobro ne može da donese vraćanje na stare rane“. Jučerašnjica...

Ali, ako prošlost uistinu jeste prošlost i samo prošlost, zar onda ne bi bilo isto i ako je uzburkamo? Otkud toliko uzbuđenja zbog obnavljanja izgubljenog pamćenja i rekonstrukcije tranzicije? Radi se – upravo suprotno od onoga što tvrde oni koji prošlost žele da poraze zaboravom – o tome da se od istorije načini *magistra vitae* (Koselleck). U jučerašnjici pronaći argumente i snagu za današnji još neoslobodeni gnev. U jednom trenutku u kojem je društveni ugovor ugrožen, u istorijskom trenutku u kojem je socijalna i demokratska pravna država dovedena u pitanje,

društvena prisutnost antifašističkog pamćenja Tranzicije služila bi da se te borbe vidi kao anticipacija sadašnjeg gneva. Primer ljudi koji su rizikovali sve za odbranu demokratije bio bi najbolji podstrek za društvo da ponovo rizikuje sve za odbranu socijalnog karaktera Ustava. I M-15, pokret koji je došao da razbije komotni mir španske demokratije, i iz njega proistekli 25S, umesto što traži oslonac u jednom članu francuskog Pokreta otpora – uvek je bolje išta nego ništa – primere pobune treba da potraži u vlastitoj istoriji. Na taj način, osećajući u svom istorijskom nastajanju korake svojih prethodnika, mogli bi samima sebi da sa lakoćom objasne zašto se ne mora prihvatiti nikakav fatalizam, odakle god dolazio – iz Evrope, od tržišta ili birokrata – koji poništava prostor politike.

Preveo Roman Balvanović

REVIZIONIZAM U ISTORIOGRAFSKIM SPISIMA I JAVNIM POLEMIKAMA O SLOVENAČKOJ PROŠLOSTI: O ČEMU JE, ZAPRAVO, REČ?

Tema ovog priloga je istorijski revizionizam u Sloveniji. Najpre ćemo opisati osnovne tendencije ovog fenomena u konkretnoj političkoj situaciji, tj. odgovoriti na pitanje kakva je njegova istinska uloga u aktuelnim društvenim sukobima u Sloveniji, a završićemo skicom alternativne istorije ovog prostora. Zastupaćemo sledeću tezu: uloga istorijskog revizionizma u Sloveniji zapravo nije u tome da se diskredituju partizani, veterani komunističkog pokreta i njegovi simboli niti da se demonizuje komunizam kao takav, već je to prećutkivanje stvarne istorije klasičnih borbi na periferiji. Takva istorija nam, naime, govori da su društvena elita i autentični antisistemske pokreti u kriznim situacijama 19. i 20. veka bili prisiljeni da oblikuju antikapitalistički projekat. Takvi projekti, naravno, nisu bili autentični antikapitalistički projekti. Teoretičari svetskih društvenih sistema razvili su koncept antisistemske pokreta, pri čemu su na umu imali pre svega one društvene snage koje su se na različite načine opirale raznovrsnim oblicima etabliranja kapitalizma kao svetskog sistema. Tako širokim i „inkluzivnim“ konceptom autori su želeli da istaknu da su antikapitalističke osobine imali i oni pokreti koju su se po svojoj organizacijskoj strukturi, a pre svega po političkim programima veoma razlikovali od zapadnoevropskih radničkih pokreta koji su već od 19. veka pa nadalje imali sasvim jasnu antikapitalističku orijentaciju. Pri tome su na umu imali posebno antikolonijalne i seljačke pokrete u neevropskim zemljama, koji su se deklarativno i u prvim redovima borili za nacionalno oslobođenje i rešavanje seljačkog pitanja (egalitarnu redistribuciju zemlje). Autori su antisistemske pokrete odredili i u odnosu prema *sistemskim snagama* kao agensima akumulacije kapitala. Istorija

društvenih borbi u poslednja dva veka jeste istorija velikih promena u režimima akumulacije kapitala, u kojima su odlučujuću ulogu imali rezultati borbi između sistemskih i antisistemskih snaga. Za našu problematiku presudan značaj ima zaključak da su brojni antisistemski pokreti, nakon što su postigli značajne pobeđe, birokratizacijom svojih organizacija zapravo izgubili antisistemsku ulogu. Kao primer takvih „klasičnih antisistemskih pokreta“ autori navode posebno komunističke i socijaldemokratske stranke, kao i sindikate, čija je okoštalost i pasivnost u drugoj polovini 20. veka znatno doprinela nastanku novih antisistemskih pokreta.¹ Glavna osobina konfrontacije između sistemskih i antisistemskih snaga u 20. veku bila je pojava *sistemskih pokreta* – „frakcija“ sistemskih snaga, koje su deklarativno nastupale protiv kapitalizma, a zapravo su ga u političkom smislu utvrđivale jer su odbacivale, zatirale ili nadomestile stvarne antisistemске pokrete. Pritom uzimamo u obzir posebno one pokrete u kojima je antikapitalistička ideologija imala tako važno mesto da je uspevala da mobilise narodne mase oko određenog političkog ili privrednog projekta koji ćemo nazvati *kvaziantikapitalistički projekat*. Uprkos svojoj antirevolucionarnoj prirodi, ti projekti su svojevremeno, barem u nekim slučajevima, predstavljali važnu platformu preko koje su mogla da se postavljaju relevantna društvena pitanja i da se sprovedi mobilizacija radnih ljudi, a na kraju krajeva i sam otpor. Kao primer kvaziantikapitalističkog projekta analiziraćemo pokret seoskih kreditnih zadruga u Sloveniji u vreme pre Drugog svetskog rata i njegovu ulogu u revoluciji koja je usledila.

Paradigma istorijskog revizionizma i društvene borbe u Sloveniji

Velika zaduženost privatnog privrednog sektora u predrecesijskom periodu finansijske ekspanzije i „kreditni grč“ na evropskom i međunarodnom finansijskom tržištu bili su težak udarac za slovenački bankarski sistem. Specifičnost Slovenije u odnosu na druge nekadašnje socijalističke tranzicijske države jeste to da država uspeva da sačuva određen vlasnički udeo u vodećoj Novoj ljubljanskoj banci i mnogim kompanijama. Desničarska vlada je uvela oštre mere štednje. Na udaru su sve javne ustanove, od vrtića do fakulteta. U javnom sektoru se novi ljudi praktično više ne zapošljavaju, u najavi su otpuštanja, povećano radno opterećenje i opadanje kvaliteta usluga. Na vidiku je koncentracija učešća državnog vlasništva u preduzećima putem plana osnivanja Državnog holdinga, čiji je cilj ubrzana privatizacija. Plan osnivanja „slabe banke“, koja će preuzeti loša potraživanja ne samo državne Nove ljubljanske banke već i privatnih banaka najavljuje socijalizaciju gubitaka. Na dnevnom redu su reforme penzionog sistema i tržišta rada.

¹ Giovanni Arrighi, Terrence K. Hopkins u Immanuel Wallerstein, *Antisystemic Movements*, Verso, London i New York, 1989, str. 28-51.

Moto vladajuće političke elite je sasvim jednostavan: raditi više ali za manje novca. Takozvana opozicija aktuelnoj desničarskoj vladi sastavljena od Socjaldemokrata i Pozitivne Slovenije (PS), stranke koja je nastala na ruševinama nekadašnje Liberalne demokratije Slovenije, potpuno je pasivna. Sterilnost opozicije je u tome što ne predstavlja nikakvu alternativu u odnosu na aktuelnu vladu. Iako protestuje protiv „preteranih mera štednje“, posebno u oblasti nauke i obrazovanja, kao i protiv autoritarnih metoda sprovođenja reformi, istovremeno se slaže da je potrebno smanjiti građansku referendumsku inicijativu. U proleće 2011. godine, kada je još uvek bila na vlasti socijalna demokratija, sindikati su na referendumu srušili reformu penzionog sistema i zakon o malom biznisu; penziona reforma je najavila produženje radnog veka, a zakon o malom biznisu je pokušao da neizvesne radne odnose proširi i na one delove (starije) populacije koji za sada još uživaju „privilegije“ proistekle iz trajnijih zaposlenja. Sindikalnu referendumsku inicijativu je tada neprincipijelno podržala i desničarska Slovenska demokratska stranka (SDS), pošto je pravilno procenila da će pad reformi produbiti krizu vlade i dovesti do prevremenih izbora. Takozvane stranke levice su sasvim otuđene od ljudi. Uprkos dominantnom političkom i medijskom diskursu, te stranke, naravno, nije moguće definisati kao levičarske. Političke stranke, ni „desne“ a ni „leve“, danas, naime, ne postoje kao društveni pokreti; iza njih ne stoje narodne mase, već razni ekskluzivni forumi i udruženja (npr. liberalna Liberalna akademija i konzervativni Zbor za republiko), koji se zbog specifičnih istorijskih okolnosti rado izdaju za „civilno društvo“, a zapravo su posredi marketinški, odnosno think-tank servisi. Takozvana slovenačka politička levica je u tom smislu potpuno na nivou evropskih socijaldemokratskih i socijalističkih stranaka, koje su većinom odavno sahranile antikapitalizam; njeno jedino oružje je onda osuđivanje autoritarnosti i netolerantnosti desnice. Kritika neoliberalizma koju s vremena na vreme izriču funkcioneri „levih“ stranaka izrazito je mlaka i ograničena neprincipijelnim odbacivanjem oštrih mera štednje – jer upravo socijaldemokratska vlast je, na primer, 2011. godine državnu penziju iz socijalnog transfera preobrazila u kredit, i kod njihovih konkurenata više-manje izaziva podsmeh. „Leve“ stranke i njihovi ideolozi sistematski ignorišu produbljenu kritiku neoliberalizma koja se već nekoliko godina, na teorijskoj i političkoj ravni, odvija u krugu marginalizovanih grupa. Stranka PS je tako u poslednje vreme predstavila programski dokument u kojem neoliberalnoj doktrini postavlja alternativu radničkog saupravljanja (ne samoupravljanja!), razvoj kooperativa po ugledu na neke države južne Evrope i Latinske Amerike, mada, za sada, bez ikakve preciznije analize ili plana kako te zanimljive ideje ostvariti.² Kada je

---

² Vidi u *Temeljna listina Pozitivne Slovenije, Slovenija 2020*. Dostupno na: <http://pozitivnaslovenija.si/temeljna-listina-slovenija-2020>

u pitanju aktuelna kriza, sukob između desnice i tzv. levice u velikoj meri se vodi oko pitanja korupcije, tj. pitanja funkcionisanja pravne države. S obzirom na to da problem (ne)funkcionisanja pravne države pretpostavlja pitanje disfunkcionalnosti represivnog aparata, tj. (ne)jednakosti građana pred sudovima, a ne stvarnih nejednakosti među ljudima koje proizilaze iz imovinskih odnosa, svaka afera automatski utiče na opadanje popularnosti tzv. stranaka levice. Pravu levicu trenutno u Sloveniji i dalje predstavljaju samo sindikati javnog sektora, koji se istovremeno i najoštrije bore protiv strogih mera štednje, kao i pokreti kinjenih radnika i radnica i studenti. Glavna slabost sindikata je u njihovoj podeljenosti na javni i privatni sektor; iako se sindikati javnog sektora bore za realne plate svih radnika, u svom reagovanju i akcijama najčešće su usamljeni. Tokom poslednjih nekoliko decenija više nego ikad se javlja potreba za osnivanjem radikalno leve stranke koja bi mogla da poveže radnike u različitim sektorima. Talasi protesta, koji u Sloveniji traju od novembra 2012. godine i čija je glavna poruka odbacivanje postojeće političke klase u celini i zahtev za pravednijim društvom, odlična su prilika za stvaranje nove političke snage.

Aktuelne debate o slovenačkoj prošlosti u datom kontekstu uglavnom se pokazuju kao potpuni anahronizam. Do zaoštavanja u javnim polemikama o totalitarizmu 20. veka iznova je došlo sredinom 2012. godine, a povod je bila proslava Dana državnosti, na koju po prvi put nije bila pozvana veteranska organizacija Zveza združenj borcev za vrednote narodnoosvobodilne vojne Slovenije – ZZB (Savez udruženja boraca za vrednosti narodnooslobodilačke borbe Slovenije – NOB). Istovremeno je organizovana i proslava sedamdesetogodišnjice prve seoske straže u selu Šentjošt u blizini Ljubljane – belogardejske vojne formacije, koja je, zajedno sa ugroženim italijanskim snagama, nastupila protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Proslava je bila zanimljiva jer je bila pokušaj da se ratna kolaboracija legitimizuje pre svega na religioznim komemoracijama, misama za likvidirane kolaborante, a taj događaj je više podsećao na tradicionalni četnički Woodstock na Ravnoj gori, iako je u konkretnom slučaju učešće bilo relativno skromno i ne baš zabavno. Takve događaje su pratile rasprave o simbolima partizanskog i komunističkog pokreta, koje desnica i njeni ideolozi oštro odbacuju, a obnovljene su i inicijative za usvajanje deklaracije u parlamentu koja bi osudila totalitarni komunistički režim. U najnovije vreme velikih antirežimskih protesta, kada pojedine grupe na transparentima i propagandnom materijalu upotrebljavaju simbole i parole levičarskih pokreta, vladajući SDS i njegovi ideolozi takvu praksu zloupotrebljavaju za diskreditaciju otpora. Kada je na Prvom sveslovenačkom narodnom ustanku, do kojeg je došlo novembra 2012. i na kojem je demonstriralo skoro deset hiljada ljudi, grupa neonacista provocirala policiju, vladajući SDS je pokušao da depolitizuje proteste

tako što je osudio ujedinjeni levi i desni ekstremizam da navodno zloupotrebljavaju rđavu egzistencijalnu situaciju poštenih i mirnih građana. Upravo tako je vladajući SDS, u kontekstu teških optužbi koje je na račun njegovog predsednika Janeza Janše iznela antikorupcijska komisija, obnovio teoriju o komunističkoj zaveri. Ironija je u tome da je organizacija ZZB NOB, koja ima najduži simbolični kontinuitet sa revolucionarnim procesima 1941-1945. godine sasvim integrisana u slovenački društveni establišment. Ta organizacija partizansku borbu uglavnom interpretira kao rodoljubivi projekat, koji je spasao slovenački narod i integrisao ga u redove antihitlerovske koalicije. O dubokim socijalnim promenama koje je omogućila narodnooslobodilačka borba retko se govori. Predsednik ZZB NOB Janez Stanovnik razmišlja ovako:

Period kapitalizam – socijalizam je za nama. Sama koncepcija kapitalizma bila je pogrešna. Kapitalizam je bio i biće, i zaista jeste posledica jednog normalnog radnog procesa koji stvara višak onoga što mi uspevamo da iskoristimo za svoju egzistenciju. Taj višak se zove kapital ili uštedena sredstva. A ko je vlasnik tih sredstava? Da li je to država, ili je to pojedinac, to je za mene sekundarno pitanje.³

Teško je zamisliti veću diskreditaciju revolucije jugoslovenskih naroda.

Žučne javne polemike o slovenačkoj prošlosti traju, doduše, već trideset godina, a ključno mesto među njima ima upravo fenomen totalitarizma. Tokom 80-ih i 90-ih godina prošlog veka u političkom i akademskom životu formirale su se dve struje interpretacije totalitarnih režima: konzervativna i liberalna.

Konzervativna struja⁴ komunizam jednostavno izjednačava sa fašizmom i nacizmom po poznatoj Kurtoaovoj formuli: smrt kulaškog deteta ima istu težinu kao i smrt deteta u varšavskom getu. Tokom 90-ih godina ta struja se zalagala za lustraciju, za obeštećenje za nepravde, za izglasavanje parlamentarne deklaracije koja bi, nesumnjivo, osudila minuli totalitarni komunistički sistem, za popis zločina nekadašnjeg sistema i uređenje memorijalnih centara za žrtve posleratnih pogroma, uklanjanje spomenika komunističkim i partizanskim vođama itd. Za mnoge protagoniste i ideologe konzervativne struje komunistički period, zapravo, još nije okončan, i oni u nekim političkim strankama, društvima i medijima vide kontinuitet s minulim režimom. Pristup liberalne struje je mnogo kompleksniji jer

---

³ „Stanovnik o možnosti koalicije Jankovića in Viranta, SDS: Novica vzbuja zaskrbljenost“, *Dnevnik*, 6. novembar 2011. Dostupno na: <http://www.dnevnik.si/clanek/1042485536>

⁴ Paradigmatsko delo konzervativne struje vidi u Jančar (ur.), *Temna stran meseca, kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990, Nova Revija*, Ljubljana, 1998.

zahteva kontekstualizaciju komunističkog totalitarizma, koju obično pronalazi u fašističkom nasilju kojem je bio izložen slovenački živalj u Primorskoj veoma brzo nakon okončanja Prvog svetskog rata, a ponekad i u delimičnoj fašizaciji nezamisljivog dela slovenačkog političkog i civilnodruštvenog establišmenta u deceniji koja je prethodila početku Drugog svetskog rata. Po toj interpretaciji oružani otpor fašističkom nasilju koji su sprovođili komunisti omogućio je opstanak slovenačkog naroda, koji se, uprkos mučnoj deceniji nakon svetskog rata i manje-više utopijskom eksperimentisanju sa samoupravljanjem, koje je i dalje pratila represija, na kraju našao u društvu naroda sa samostalnom i nezavisnom državom.⁵ U poslednjoj deceniji, u okviru liberalne paradigme postepeno se formira i struja koja zastupa tezu o tzv. četvrtom totalitarizmu u Sloveniji, tj. totalitarizmu političkog katolicizma u predratnom i ratnom dobu.⁶ Isto tako u poslednje vreme sve više važi neoliberalna paradigma koja je od svih nabrojanih najzanimljivija, ali i politički najopasnija pošto nemilosrdno napada sve oblike društvene solidarnosti. Neoliberali u praksi, doduše, retko upotrebljavaju sam pojam totalitarizam, jer sebe vide kao nekakvu alternativu slovenačkoj desnici i levisi, koje taj pojam upotrebljavaju u svakodnevnom političkom životu. Neoliberalni narativ se u suštini ne razlikuje od liberalne i konzervativne paradigme totalitarizma; pitanju kršenja ljudskih prava od strane totalitarnih režima daje drugačiji ton. Konzervativci su tokom 80-ih i 90-ih godina najviše govorili o fizičkoj represiji totalitarnih režima, liberali o kršenju slobode govora, izražavanja i političkog udruživanja, a neoliberali kvazimaterijalistički ističu ekonomiju totalitarnih društava, tj. kršenje prava na privatno vlasništvo kao najvažnijeg ljudskog prava. Bolje artikulirani neoliberalni narativi govore o tradicionalnom slovenačkom modelu ili primeru opstanka – koji je nastao zajedno sa slomom feudalizma u slovenačkim zemljama (kraj 18. veka) i u kojem pojedinci pomoću raznovrsnih društvenih mreža, od porodice do političkih stranaka, uspevaju da smanje rizike sopstvenog ekonomskog delovanja. Oni kritikuju tzv. gradualistički model slovenačke tranzicije koji je, doduše, omogućio donekle „mek“ prelazak iz socijalizma u kapitalizam i, privremeno, zavidan privredni rast, ali je, zbog blokiranja razvoja tržišnih odnosa, predstavljao razvojni zastoj u slovenačkom društvu. Upozoravaju na odsustvo demokratske tradicije u Sloveniji, koju ne mogu zamisliti bez autonomne političke sfere, na sistemsku korupciju, nenaklonjenost preduzetništvu, paktiranje većeg dela stanovništva s raznoraznim magnatima u zamenu za solidan

5 Paradigmsko delo liberalne struje vidi u: Borak et al., *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992*, Mladinska knjiga in Institut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2005.

6 Za interpretaciju katoličkog totalitarizma, koji, za razliku od većine liberalnih autora ipak uzima u obzir značaj revolucije za razvoj slovenačkog društva, vidi npr. Pleterski, „Preklicati revolucijo v slovenski zgodovini?“, *Borec. Revija za zgodovino, antropologijo in književnost*, god. 63, br. 676-680, 2011, str. 9-55.

društveni standard itd.⁷ Vulgarniji neoliberalni narativi gradualizam jednostavno nazivaju nacionalsocijalizam, i zastupaju tezu da u Sloveniji uopšte ne postoji pravi kapitalizam, već „pajtaški kapitalizam“, u kojem slobodnu privrednu inicijativu sistematski sputavaju veze između političara i nesposobnih privrednika. Pomodnom raspirivanju lažnog konflikta među radnicima javnog i privatnog sektora pridodaju još i generacijski konflikt, u smislu da se starija generacija obezbedila sigurnim zaposlenjima, da je jeftino došla do nekretnina, dok svoju razmaženu i frustriranu decu nije odgojila u preduzetničkom duhu.⁸ Za neoliberele nije toliko važno ko su (bili) agenti neadekvatnog slovenačkog razvojnog modela – katolici, komunisti ili gradualisti. Za neoliberele su, naime, korupcija i s njom povezane strategije opstanaka anomalija u normalnom razvoju tržišne privrede, u kojem su društvene nejednakosti iznad svega korisne jer podstiču na takmičenje i konkurenciju i tako vode ka napretku koji je, u krajnjoj liniji, koristan za većinu ljudi. Nasuprot takvom uvarenju Marksov doprinos istoriji prvobitne akumulacije u prvoj knjizi *Kapitala*, a u novije vreme i doprinosi F. Brodela, Đ. Arigija, D. Harvija i drugih ubedljivo dokazuju da kapitalizam bez korupcije i veza između politike i privrede uopšte nije moguć.

Postavlja se, međutim, pitanje odnosa između navedenih struja totalitarne paradigme i njihovog ideološkog doprinosa reprodukciji postojećih društvenih odnosa. Očigledno je da se te struje međusobno idejno razilaze u interpretaciji istorije, a zajedničko im je uporno ignorisanje društvenih klasa. Samo ignorisanje istorije klasnih borbi, kao i svetskih nejednakosti koje tim borbama daju različite lokalne nijanse, omogućava mađioničarsko izjednačavanje katoličkih, komunističkih i gradualističkih projekata u okviru jednog razvojnog modela. Što se tiče ideološkog doprinosa totalitarne paradigme stvaranju društvene kohezije, moguće je tvrditi da on u današnje vreme funkcioniše, pre svega, kao pretnja. Poslednje važi pre svega za konzervativnu i neoliberalnu struju. Stara liberalna struja s druge strane pokušava da kritikuje krajnju desnicu, i tako što je upoređuje sa političkim organizacijama i pokretima iz prve polovine 20. veka – najčešće sa komunistima i njihovim autoritarnim praksama.⁹ Totalitarna paradigma je istorijski bila zasnovana na

---

7 Vidi u, npr. Marko Jaklič i Aljaž Hribernik, „Slovenski tradicionalni preživetveni model kot dejavnik razvojne blokade slovenske družbe“; Urban Vehovar, „Socialna država v okolju retradicionalizirane družbe“, u: *Neosocialna Slovenija? Smo lahko socialna, obenem pa gospodarsko uspešna družba?*, Univerzitetna založba Annales, Koper, 2010, str. 15-55 i 197-221.

8 Vidi npr. redovne kolumne Rada Pezdira, Petra Frankla i Alojza Ihana u dnevnom slovenačkom poslovnom listu *Finance* (<http://www.finance.si/>).

9 Vidi npr. tekst Spomenke Hribar na Prvoj javnoj tribini Društva slovenačkih pisaca, 31. januara 2013 : „Kod nas svako ko dođe na vlast uzima državu za svog taoca. Između leve i desnice, doduše, nema znaka jednakosti.. Pod desnicom neki uopšte više nisu ljudi. U tom smislu desnica je pravi naslednik boljševizma,“ <http://www.delo.si/novice/politika/v-zivo-s-tribune-slovenske-civilne-druzbe.html>

mistifikaciji zapadnog društveno-političkog uređenja. U vreme raspada Jugoslavije i ratova koji su usledili totalitarna paradigma je bila negativni normativ za preobražaj nekadašnjih socijalističkih državnih sistema da bi oni pronašli lakši ulaz u slobodne evroatlantske integracije. Danas, kada je evropska ideja takoreći propala, kada političke elite prete svojim narodima a pomoć evropskih i međunarodnih finansijskih institucija predstavlja istovremeno i kraj svake nezavisnosti, totalitarna paradigma može da govori samo o sledećem: Evropska unija, doduše, nije idealna, ali su strašne alternative 20. veka neuporedivo gore. Sve više se čini da je i socijalno-demokratski projekat socijalne države, koji je na samrti, posebno u neoliberalnim narativima, deo te strašne prošlosti. Međutim, kakva je istinska istorija te prošlosti koju je neophodno analizirati u okviru istorijsko-materijalističkih koncepata?

Skica istorijsko-materijalističke istorije periferije

Da bismo mogli da odredimo kontinuitet diskontinuiteta kao i zakonitosti društvenog razvoja, potrebno je da istorijsku analizu ipak započnemo od današnjeg stanja. Na početku ove rasprave opisao sam tačke u kojima se trenutno odvijaju oštri konflikti u slovenačkom društvu. Zajednički imenitelj svih tih konflikata je raspad socijalne države, što znači da radni ljudi gube svoju moć naspram kapitala. U okolnostima, kada se, na primer, drastično umanjuju subvencije za dečje vrtiće, kada kriterijumi za dobijanje socijalne pomoći postaju sve stroži, kada se neki socijalni transferi pretvaraju u kredite, kada su u najavi smanjivanja nadoknada za nezaposlene, ljudi su spremni da prihvate stroži sistem eksploatacije i niže plate – a istovremeno su prisiljeni da plaćaju za usluge koje su do nedavno bile „besplatne“. Dobar primer za to je visoko školstvo, s obzirom na to da će posezanja u tu sferu veoma brzo školarine odvesti na drugi bolonjski stupanj, što znači da će realne plate (zbog omladine koja studira na račun roditelja) dalje opasti.

Trend prekarizacije je sve intenzivniji. Prekarizacija, međutim, nije isključivo fenomen današnjice, njene oblike moguće je pronaći već u veoma dalekoj prošlosti. Prvobitna akumulacija kapitala u Engleskoj 15. veka je, na primer, stvorila masu beskućnika i lutalica; vlasti su tu masu pokušale da regulišu prinudnim radom i modernim institucijama nadzora poput ludnica, bolnica i zatvora. U 19. veku seljaštvo kontinentalne Evrope je nemogućnost opstanka na zemlji kompenzovalo nizom dodatnih aktivnosti, kao što je na primer, zanatstvo, sezonski rad na velikim imanjima i rad u gradovima. Položaj malog i srednjeg zemljoposjednika je bio sasvim neizvestan. Tada su bile stvorene ustanove koje su pokušavale da neizvestan život seljaka učine barem donekle podnošljivim. U nekadašnjoj austrijskoj monarhiji a kasnije i u Kraljevini Jugoslaviji (posebno u Sloveniji) te ustanove su bile seoske kreditne zadruge. Seosko zadrugarstvo je krajem 19. veka doživelo

procvat u onim evropskim državama gde se feudalna struktura društva konačno slomila tek sa građanskom revolucijom 1848, čiji najvidljiviji rezultat je bilo ukidanje zemljišne svojine i agrarna reforma. U austrijskoj monarhiji, koja će nam ovde poslužiti kao paradigmatičan primer, država je još od 15. veka na različite načine podsticala procese centralizacije. Najuspešnija je bila na području birokratije i vojske, gde su procesi koncentracije političke moći i najbolje uspeli, dok je na području privrede režim prosvetnog apsolutizma od 18. veka nadalje uticao samo posredno, podsticanjem racionalnijih oblika poljoprivrede, melioracijama močvara, uvođenjem novih kultura bilja, moderne veterine i mera zaštite od poljskih štetočina.¹⁰ Stara zemljišna aristokratija je ekonomski i politički stagnirala još od 15. veka; s njene, ali ni sa podaničke strane nije došao nijedan podsticaj koji bi doveo do razvoja kapitalističke poljoprivrede. Inicijativu je preuzela država, koja je putem ukidanja zemljišne svojine i agrarne reforme 1848. godine stvorila gigantsku klasu sitnih robnih proizvođača i mali sloj rentijera (propalih plemića), koji su nekoliko decenija primali odštetu za izgubljenu zemlju. Raspad feudalnih veza kao i intenzivnije uključivanje seljaka u robnu razmenu produbili su klasne diferencijacije na selu. Mala seoska gazdinstva, koja su se neprestano zaduživala, nisu bila sposobna da sprovedu fiziokratsku politiku transformacije narodne privrede. Odsustvo jake klase kapitalističkih velikoposjednika koja bi bila sposobna da koncentriše zemlju propadajućih sitnih proizvođača – umesto nje je postojao sloj rentijera i neproductivnih zajmodavaca (zelenaša) – i oslabljena industrija, koja nije bila sposobna da apsorbuje višak seoskog stanovništva, generisali su permanentnu kriznu situaciju. Za mala seoska gazdinstva koja nisu mogla ni da propadnu ni da prežive nastao je zadržni sistem, asocijacija sitnih robnih vlasnika i proizvođača, koji su za potrebe uzajamne pomoći u zadrugi udružili sopstvena novčana sredstva i tako svoje članove obezbedili i sačuvali od primitivnih oblika kreditne eksploatacije (zelenaštva). Uz kreditne zadruge nastale su još i opšte poljoprivredno-nabavne zadruge, koje su bile pokušaj zajedničkog nastupa proizvođača određenih poljoprivrednih proizvoda na tržištu. Društveni činilac koji je na tom području preuzeo logističku i ideološku inicijativu bila je katolička crkva, u tzv. slovenačkim zemljama to je bio pokret Janeza Evangelista Kreka. Iako su zadruge bile zamišljene kao neprofitne privredne organizacije čije je statute potvrđivala država, postale su politička i ekonomska infrastruktura neophodna za razvoj modernih političkih stranaka – u Sloveniji, na primer, katoličke Slovenske ljudske stranke¹¹. Upravo na taj način njihova sredstva su se postepeno transformisala u kapital prvih modernih novčanih

---

¹⁰ Uporedi Marijan Britovšek, *Razkroj fevdalne agrarne strukture na Kranjskem*, Slovenska matica, Ljubljana, 1964.

¹¹ Slovenačke narodne stranke. Prim. prev.

zavoda, koji su krajem 19. veka nastali na periferiji poluperiferne stare Austrije. Ti novčani zavodi, koji su se pojavili kao konkurencija postojećim bankama (štedionicama), čiji kapital je izviraio iz razvijenijih delova monarhije, postali su ekonomski osnov slovenačke buržoazije, koja se upravo u isto vreme politički konfrontirala s nemačkom buržoazijom. Pošto je u združnom pokretu političku i ekonomsku inicijativu imala katolička stranka, liberalna buržoaska frakcija je već od samog početka imala loš položaj. Zato nije slučajnost to što su prava uporišta slovenačkog liberalizma bila u neekonomskoj sferi slobodnih i manje slobodnih profesija, tj. u kulturi, školstvu, pravu i zdravstvu. Konflikt između interesa ekonomske i političke moći u Sloveniji tada je obavezno nosio odoru „kulturne borbe“ jer „prirodni“ zastupnici ekonomskog racionalizma (liberali), koji su mogli da zagovaraju samo apstraktne pojmove slobode i naprednjaštva u kulturi, školstvu, umetnosti i politici, nisu imali istinsku ekonomsku moć: tu moć su imali konzervativci („klerikalci“). To što se slovenački politički katolicizam, iako je imao ekonomsku moć, upustio u „kulturnu borbu“, čime je stupio na teren koji je više bio naklonjen liberalima, naizgled je paradoksalno. A pošto govorimo o perifernom kapitalizmu, moramo uzeti u obzir to da je vladajuća (katolička) frakcija buržoazije svoju vlast mogla da reprodukuje uglavnom samo putem ideoloških praksi, koje su bile suprotne samoj logici akumulacije kapitala. Zadrugarstvo je, naime, ideološki bilo sve vreme kvaziantikapitalističko; ono je bilo garant društvene solidarnosti u okruženju koje je, doduše, već bilo sasvim prožeto kapitalističkim društvenim odnosima. Stabilizovalo je režim nesigurnosti, u kojem su seljaci na svojim skromnim posedima bili prinuđeni da se bave dopunskim poslovima, a industrija je bila previše slaba. Takođe je bila „sistemska“ odbrambena strategija periferne buržoazije, koja, iz objektivnih razloga, nije bila sposobna da se takmiči sa svojim evropskim i svetskim konkurentima. Iako je bilo prepreka za privredni razvoj austrijske monarhije, a kasnije i Kraljevine Jugoslavije, razne političke elite su ga podržavale na državnom nivou. Na kraju krajeva, u predaprilskoj Jugoslaviji sa osnivanjem Privilegovane agrarne banke u drugoj polovini 30-ih godina, kada je nalet dužničke krize malih seoskih privrednika prilično ugrozila stabilnost države.¹²

Možemo da zaključimo da je zadrugarstvo bilo pokret u pravom smislu te reči jer su se uz taj sistem razvijali i katolički sindikalizam i moderna katolička stranka, koja je u Sloveniji dominirala sve do 1941. godine. Međutim, da bismo pokazali pravi diskontinuitet između današnje i minule epohe, potrebno je da istaknemo

12 *Uporedi France Kresal, Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*, ur. Žarko Lazarevič u Neven Borak, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1998, str. 98-100; Žarko Lazarevič u Jože Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, Združenje bank Slovenije, Ljubljana, 2000, str. 149-154; *Slovenska novejša zgodovina*, op. cit., str. 445.

sledeće: pokret seoskih zadruga je bio reformistički pokret. Njegova ideologija je bila eksplicitno antikapitalistička, ali ne u smislu nužnosti ukidanja vladajuće klase, već u promociji prijateljstva i saradnje između društvenih slojeva. Rečeno teorijom svetskih sistema: pokret seoskih zadruga je bio sistemski pokret jer je učvršćivao postojeće društvene odnose; zato njegov projekat možemo okarakterisati kao kvaziantikapitalistički. Međutim, uprkos tome, taj projekat je u svoje vreme predstavljao kompenzaciju za nepostojeću ili, preciznije, za slabo razvijenu socijalnu državu. Tokom 30-ih godina 20. veka taj projekat je zapao u duboku političku i ekonomsku krizu; u političku zbog toga što je vladajuća katolička struja u Sloveniji gajila ambivalentan odnos prema centralizmu, čiji protagonisti su tada želeli da reformišu Jugoslaviju po italijanskom fašističkom modelu; u ekonomskom smislu zadruge bez asistiranja države nisu mogle da reše seosku dužničku krizu. Kompromisi slovenačkog političkog katolicizma – koji se, doduše, zalagao za autonomizam, uz centralizam bili su jedan od razloga za raskol u tom pokretu. Levo krilo katoličkog pokreta (sindikalisti i neki kulturnjaci) zauzelo je autentične antisistemske pozicije u vreme rata. Pri tome je potrebno naglasiti da se narodno-oslobodilački pokret u Sloveniji u mnogo čemu oslanjao na stari zadrudni sistem. To je bilo vidljivo u delovanju narodnooslobodilačkih odbora. Cilj tih odbora je bio obezbeđivanje hrane i drugog materijala za partizansku vojsku, ali i organizacija seoskog antifašističkog načina života i privređivanja. Privatna imovina je, osim u slučaju imovine kolaboranata kao i osoba nemačke ili italijanske nacionalnosti, u ovim zajednicama ostajala netaknuta. Hranu za partizansku vojsku odbori su seljacima plaćali u novcu, a najčešće u obveznicama koje su garantovale povraćaj nakon oslobođenja. Sačuvana arhivska građa narodnooslobodilačkih odbora nam svedoči, da je u pošteni i egalitarnu podelu agrarnih proizvoda u okviru seoskih zajednica bilo investirano znatan politički trud. Načelo te podele je bilo što je moguće jednostavnije: oni koji imaju više neka daju veće doprinose za porodice koje nemaju. Na ovom mestu je potrebno istaći da se ovakva podela dobara zapravo nije zasnivala na klasnim načelima. Idejne smernice, koje je, na primer, dala Privredna konferencija, organ Narodnooslobodilačkog saveta za Primorsku Sloveniju krajem 1943, u vezi sa tim pitanjem bile su sledeće: „Put međusobne pomoći mora da proizlazi iz svesti da je svaki pojedinac dužan da se odrekne dela svojih pogodnosti u korist narodne zajednice.“¹³ Nema nikakve sumnje da je ta argumentacija bila bliža načelima katoličkog solidarizma koja su lokalnom seoskom stanovništvu bila i najbliža, nego komunističkom načelu solidarnosti, čije merilo egalitarne distribucije dobara se zasnivalo na radnoj teoriji vrednosti, koja navodi na to da radni

---

13 Arhiv Republike Slovenije, AS 1708, Okrožje Kras. Okrožna gospodarska komisija za Kras, Resolucija Gospodarske konferencije, Na položaju, 24. decembar 1943, t. e. 617, m. I., str. 2

ljudi imaju pravo na eksproprijaciju eksproprijatora zato jer je imovina (kapital) ovih poslednjih isključivo plod rada radnih ljudi. Oslobođilački pokret u Sloveniji zapravo je kolonizovao stari katolički program seoskog zadrugarstva. Narodnooslobodilački pokret – odnosno narodnooslobodilački odbori i partizanska vojska – predstavljao je materijalnu osnovu za novi antisistemske istorijski blok zato što je, s jedne strane, izolovao radne ljude od gradske kompradorske buržoazije i sa njom povezane političke elite a, s druge strane, zato što je pronašao takva institucionalna rešenja (narodna demokratija) koja su onemogućila političko (klasno) predstavljanje interesa srednjih i velikih zemljoposjednika. Prvu klasnu aktivnost tog bloka činila je agrarna reforma, do koje je došlo neposredno nakon pobeđe 1945, i koja je uništila veleposedništvo i agrarnim maksimumom primetno umanjila veličinu srednjih i velikih seoskih gazdinstava. Jednako važna mera bila je nacionalizacija proizvodnih sredstava i druge buržoaske imovine, koja se vršila tokom cele druge polovine 40-ih godina 20. veka. Tim revolucionarnim merama bio je uništen stari sastav vladajućih klasa, onaj koji je postojao u staroj Jugoslaviji.

Zaključak

Ukoliko je sistem socijalne države u Sloveniji na teorijskom nivou moguće uporediti sa sistemom seoskih kreditnih zadruga, onda je moguće identifikovati sledeći istorijski diskontinuitet: nekada je zadružni sistem bio osnova politike društvenih elita, dok danas socijalna država to svakako nije. Ideje o tzv. socijalnom preduzetništvu i razvoju kooperativa po mediteranskom ili latinoameričkom modelu, zajedno sa idejom o univerzalnom i osnovnom dohotku, trenutno u Sloveniji i dalje više-manje životare na margini. Režimski intelektualci ideje novog zadrugarstva pokušavaju da diskredituju na taj način što ga nazivaju „kolhozništvo“. To znači da se vlast društvenih elita ne zasniva na projektu u kojem bi učestvovala narodne mase. Antisistemske snage trenutno su još uvek isuviše slabe da bi mogle da na sličan način kao nekada ponude ubedljivo rešenje za krizu socijalne države. Ipak, sasvim je transparentno da istorijski revizionizam, koji u Sloveniji nastupa pod plaštom totalitarne paradigme, nema nikakvu stvarnu materijalnu osnovu. To znači da je njegova ideologija u suštini izuzetno slaba, jer se zasniva na širenju straha, što nije drugo do oblik nasilja. Ne smemo zaboraviti da se eksplicitni antikomunizam nekadašnjeg katoličkog projekta zasnivao na stvarnoj alternativi dok se aktuelne elite grčevito i uporno brane od svakog reformizma.

Prevela sa slovenačkog Ana Ristović

HUAN MANUEL RODRIGES

ANTIFAŠISTIČKI POKRET PROTIV ISTORIJSKOG REVIZIONIZMA

I Uvod

Kao što znamo, istoriju pišu pobednici, a u slučaju Španije fašistički revizionisti predstavili su državni udar iz 1936. godine, građanski rat i diktaturu kao posledice Republike, to jest izraženog demokratskog i socijalnog karaktera koji je poprimila kroz trijumf Narodnog fronta. Drugim rečima, dželati okrivljuju žrtve da su same krive za genocid koji je nad njima izvršen.

Oni govore da je španska tranzicija bila proces preobražaja frankističke diktature u parlamentarnu monarhiju. Međutim, stvarnost pokazuje da ono što oni nazivaju demokratijom nije demokratija, jer ona nastaje iz pokreta naroda kao što je bio slučaj sa Drugom republikom, a ne tako što je nameću fašisti i nosioci finansijske moći, kao u slučaju Ustava iz 1978. godine.

II Nasleđe i priroda politike sadašnje španske države

Državni udar i diktatura generala Franka predstavljali su odgovor krupne buržoazije, finansijskog sektora i zemljoposjednika na promene koje su uvele levo orijentisane vlade Druge republike. Struktura diktatorske moći počiva na savezu koji je stvoren između zemljoposjedničke klase, predstavnika finansijskog kapitala i drugih buržoaskih sektora uz podršku Katoličke crkve, savezu za čiju je stabilnost bila presudna vojna moć fašističke države. Loše prikriveno saučesništvo evropskih sila i podrška nacističko-fašističkih krugova bili su ključni elementi bez kojih puč ne bi mogao da bude uspešno izveden.

Sedamdesetih godina režim se suočio sa svojom najvećom krizom od građanskog rata. Prisustvo snažnog masovnog pokreta moglo se osetiti u svim delovima zemlje. Fašizam je bio sve izolovaniji, što je ceo sistem dominacije dovodilo u opasnost. Bilo je sve više štrajkova koji su od čisto sindikalnih prerastali u političke i solidarističke. Demonstracije na ulicama postale su svakodnevna pojava, dok su sukobi s policijom bili sve brojniji i praćeni žestokim nasiljem. Legalne stege su pucale tako da čak ni drakonski represivni zakoni nisu proizvodili efekat zastrašivanja u dovoljnoj meri. Odgovor fašizma na ovu krizu bilo je *otvaranje* prema reformističkim organizacijama u cilju proširivanja sopstvene društvene baze i suprotstavljanja mobilizaciji naroda. Tranzicija nije bila izraz nastojanja da se fašistički režim promeni kako bi bio zamenjen demokratskim, već pokušaj fašizma da izađe iz političke izolacije i proširi svoju društvenu bazu uz podršku celog konglomerata reformističkih i levičarskih grupacija. Reformom je režim nastojao da prikrije neuspehe i odstupanja na koje su ga primorali talasi borbe.

Ustav koji je 1978. godine usvojila fašistička oligarhija bio je samo taktički trik za ostajanje na vlasti. Taj Ustav se ne razlikuje od tzv. Fundamentalnih zakona koje je nametnuo Franko, već predstavlja njihovo produženje. Kada je fašistički Kortes sazvao čuvene izbore 15. juna 1977. godine, cilj nije bio formiranje ustavotvorne skupštine već formiranje običnih zakonodavnih veća, koja nisu imala mandat za pripremu novog Ustava već samo za unošenje izmena u već postojeće frankističke zakone. Izabrani poslanici su prevarili ceo svet prekršivši čak i ona pravila na osnovu kojih su izabrani. Ustav iz 1978. godine bio je ogromna zakonska prevara. Bio je to odgovor buržoazije fašističke države koja je pokušavala da položi temelj za lakši pristup njenih multinacionalnih kompanija Evropskoj ekonomskoj zajednici, što bi im omogućilo da se prošire i na druga tržišta umesto da tavoru u autarhiji izazvanoj međunarodnom izolacijom koja je usledila kao reakcija na fašistički oblik vladanja. To je bio pravi razlog ove promene oblika vlasti unutar diktature. Na taj način sačuvana je Frankova zaostavština u institucijama poput Vrhovnog suda, Ustavnog suda, u opštinama, u Kongresu (na primer, Fraga), u oružanim snagama, u organima bezbednosti države itd. Franko je sve ostavio dobro pripremljeno i uvezano kako bi reakcionarna i nepromenljiva buržoazija mogla da se zamaskira i da u nekom drugom obliku vlasti nastavi da brani svoje interese.

Da bi bio napisan Ustav koji bi zaista bio *nov*, trebalo je početi usvajanjem opšte amnestije koja bi se odnosila na sve političke zatvorenike. Trebalo je legalizovati političke partije i dati im punu slobodu delovanja, ali ovde su legalizovane samo one partije koje je odobrio Suares. Pored toga, trebalo je priznati punu slobodu okupljanja, izražavanja i demonstracija. U to doba, međutim, španskom državom su vladali antiteroristički zakoni i vanredno stanje je neprekidno trajalo. Trebalo je

u vojnim i policijskim redovima utvrditi odgovornost za zločine, kao i za ono što se dešavalo u fašističkim zatvorima, ali, umesto toga, odgovorni su dobili unapređenja i bili nagrađeni za zločine koje su počinili. Trebalo je prvo organizovati referendum na kom bi se odlučilo da li će zemlja biti monarhija ili republika.

Šta se stvarno promenilo s Frankom, Suaresom, Felipeom, Asnarom, Sapaterom i sada Rahojem u pogledu vrlo važnog pitanja represivne politike režima? Ništa bitno se nije promenilo. I danas je narod podvrgnut istoj *informativnoj* agresiji, istom psihološkom pritisku, istim ratnim scenama. Ranije je cilj bio da se drže na odstojanju neprijatelji – nacionalisti, sindikalisti, borci za autentičnu demokratiju – a svi oni zapravo su pripadali kategoriji crvenih i separatista. Danas su neprijatelji teroristi, nasilnici, oni netolerantni elementi koji napadaju i svakodnevno ugrožavaju *demokratske institucije* koje su nam podarili Bog i Franko. Scenario i tehnika su isti, promenila su se neka zvanja, formati i medijska moć. Izmenjeni su i način raspodele uloga i proporcije između pojedinih grupacija monopolista i njihovih političkih i medijskih predstavnika. Time se objašnjavaju neskriveni rivaliteti među njima.

Dakle, španska država je naslednica fašističkog režima zamaskiranog tokom tranzicije šminkom nekih formalnih sloboda, naslednica kojoj je legitimitet dao Ustav kontinuiteta usvojen 1978. godine. Ali to je bilo samo umivanje u aranžmanu samih frankista, u saradnji s partijama leve i većinskim sindikatima, i uz pomoć Sjedinjenih Američkih Država, u zemlji u kojoj se ljudi progone, izlažu torturi i gde se hapsi svako ko se suprotstavlja režimu, gde se zabranjuju političke partije, zatvaraju novinari i nezavisne radio stanice i gde revolucionarne borbe treba „predupređiti“ kako bi se izbeglo formiranje nezavisnih pokreta koji bi raspravljali o legalitetu vlasti i demokratiji koja se navodno primenjuje u praksi.

III To što zovu demokratijom – nije demokratija

Evo nekih činjenica koje ukazuju na kontinuitet frankizma i posle tranzicije i kojima nema mesta u istinskoj demokratiji:

- Jul 1969. godine: 21. jula 1969. godine Franko je imenovao Huana Karlosa Burbonskog za svog naslednika na čelu države, sa titulom „Princ Španije“. Na osnovu toga Kortes ga je proglasio Frankovim naslednikom 22. jula 1969. godine i on se zakleo na „vernost principima Nacionalnog pokreta i drugim Fundamentalnim zakonima Kraljevstva“.
- Novembar 1975. godine: Nakon Frankove smrti, 22. novembra 1975. godine Juan Karlos Prvi Burbonski krunisan je za kralja Španije, u skladu sa Zakonom o sukcesiji šefa države iz 1947. godine i zakleo se na vernost principima Nacionalnog pokreta. Kao šef države ne može biti predmet referenduma ili izbora i nastavlja da bude vrhovni zapovednik svih rodova vojske.

- Decembar 1976. godine: 15. decembra 1976. godine održan je referendum na kom su se Španci izjašnjavali da li su za ili protiv Zakona o političkoj reformi, koji je usvojen u Kortesu. Postavljeno je pitanje „*Da li podržavate projekat Zakona o političkoj reformi?*“ Ukratko, ovaj zakon izričito ovlašćuje Vladu ili Kongres sa izabranim poslanicima da započnu reformu Fundamentalnih zakona. Zakon o političkoj reformi poznat je i kao „harakiri frankističkih sudova“ ili „kontrolisano miniranje režima“. Oglašavanje na RTVE-u u velikoj meri doprinelo je uspešnosti referenduma, čiji je rezultat pokazao da je „za“ glasalo 94,17% učesnika na referendumu, a da je na glasanje izašlo 77,8% birača.
- Januar 1977. godine: 4. januara 1977. godine ukinut je Sud javnog reda koji je bio nadležan za suzbijanje „*onih zločina počinjenih širom zemlje čiji je cilj bio da u manjoj ili većoj meri podrivaju osnovne principe države ili usade strah u svest nacije*“ i istog dana, osnovan je Vrhovni sud, na koji je, između ostalog, preneto odlučivanje o pitanjima u vezi s političkom represijom, čime su se do tada bavili vojni sudovi, zajedno sa Sudom javnog reda koji je, sa svoje strane, bio naslednik Specijalnog suda za suzbijanje masonerije i komunizma.
- Jun 1977. godine: 15. juna 1977. godine Kortes je sazvao prve opšte izbore posle Frankove smrti, ali to nisu bili izbori za Ustavotvornu skupštinu već za formiranje običnih zakonodavnih veća koja nisu imala ovlašćenja za pripremu novog Ustava već samo za unošenje izmena u postojeće frankističke zakone. Izabrani poslanici su prevarili ceo svet prekršivši čak i ona pravila na osnovu kojih su izabrani. Ustav iz 1978. godine bio je ogromna zakonska prevara.
- Oktobar 1977. godine: 15. oktobra 1977. godine usvojen je Zakon o amnestiji, čija je svrha navodno bila da se uklone neke pravne posledice koje bi mogle ugroziti konsolidaciju novog režima. Amnestijom su bili obuhvaćeni politički zatvorenici, kao i širok spektar krivičnih dela političke prirode, pobune i neredi. Međutim, stvarna svrha tog zakona bila je da se spreči otkrivanje zločina protiv čovečnosti, kao što su genocid i prisilni nestanci tokom građanskog rata za koje je bio odgovoran Frankov režim. Pravni stručnjaci tvrde da Ustav iz 1978. godine sprečava ukidanje Zakona o amnestiji.
- Oktobar 1977. godine: 25. oktobra 1977. godine potpisani su Sporazumi iz Monkloe (Pactos de la Moncloa) između Vlade Španije, na čelu s Adolfom Suaresom i glavnih političkih partija koje su bile zastupljene u Kongresu, uz podršku udruženja poslodavaca i sindikata Radničkih komisija, što je stvorilo društvene uslove za donošenje Ustava naredne, 1978. godine. Sporazumi iz Monkloe omogućili su povratak socijalnog mira i obuzdavanje visokog stepena društvenih sukobljavanja. Socijalni pakt je bio neophodan mehanizam da bi se obezbedilo funkcionisanje sistema potrebno za suočavanje sa ekonomskom krizom, koju je trebalo

rešavati putem surovog prilagođavanja, pri čemu su najveću cenu, naravno, platili radnici.

- Decembar 1978. godine: 6. decembra 1978. godine na referendumu je potvrđen Ustav Španije, ali bez prethodnog izjašnjenja građana o tome da li žele monarhiju ili republiku i bez izjašnjenja u vezi sa šefom države.
- Januar 1979. godine: 3. januara 1979. godine u Vatikanu je potpisano nekoliko sporazuma između španske države i Svete stolice, poznatih kao Konkordat s Katoličkom crkvom kojim Španija reguliše svoje odnose s predstavnicima te verske konfesije. Ovaj sporazum zamenio je Konkordat iz 1953. godine, kojim je potvrđen duboko konfesionalni karakter države utvrđen temeljnim načelima Nacionalnog pokreta. Prvi konkordat koji je Španija potpisala izveden je iz Koncila iz Konstancie 1418. godine. Kralj Ferdinand VI potpisao je Konkordat iz 1753. godine za vreme vladavine kraljice Izabele Druge, a on je zamenjen Konkordatom iz 1851. godine, koji je ukinut je za vreme Druge republike da bi ponovo bio potpisan 1953. godine.
- Februar 1981. godine: 23. februara 1981. godine najkonzervativnije snage, odnosno vojni zapovednici među kojima su neki – Alfonso Armada i Haime Milans del Boš – bili bliski prijatelji kralja, pokušali su da izvedu državni udar. Huan Karlos Prvi, koji se u toj prilici pojavio u ulozi posrednika i garanta demokratije, uspeo je da ubedi pučiste da odustanu od svojih namera. Objektivno, motiv i rezultat ove operacije bilo je jačanje ugleda španskog kralja u času snažnih političkih previranja, pa se ovaj događaj naziva i monarhističkim autopučem.
- Mart 1982. godine: Marta 1982. godine dokumentovano je dokazano da je jednu tek rođenu devojčicu otela monahinja Marija Gomes Valbuena, upravnica porodilišta na klinici Santa Kristina de Madrid i socijalna radnica u toj ustanovi. Slično onom što se događalo za vreme diktatura u Argentini i Čileu, tokom epohe frankizma, za vreme rata i u poratnom periodu otimana su deca žena koje su bile na strani Republike a koje su bile ili u zatvoru ili ih je vojni režim pogubio. Kasnije se ta praksa nastavila u slučaju novorođenčadi čije majke nisu bile udate ili su imale niska primanja. Prema rečima majki iz Udruženja „SOS - ukradene bebe“, procenjuje se da je oko 300.000 dece ukradeno, ali je nepoznat broj bolnica koje su bile uključene u ovu zaveru. Sestra Marija bila je samo vrh ledenog brega, a ilegalna usvajanja dece nastavila su se do devedesetih godina.
- Jun 1985. godine: 19. juna 1985. godine usvojen je Zakon o opštem izbornom sistemu, koji je počivao na temeljima metode D'Hondt i bio usmeren ka jačanju dvopartizma i predstavljanju nacionalističkih stranaka u parlamentu.
- Septembar 1989. godine: 20. septembra 1989. godine u Renteriji (Gipuzkoa) slučajno je ubijen poštar Hose Antonio Kardosa Morales, koji je nosio pismo-bombu

upućenu Alfonsu Salasaru Uriarteu, članu političke partije Herri Batasuna. To je poslednji poznati slučaj ubistva koje su izvršile parapolijske grupe po nalogima državnih tajnih službi, grupe koje su se od Frankovog doba služile terorističkim metodama prljavog rata u cilju likvidacije revolucionara. Među takvim organizacijama bile su *Trostruko A*, *Baskijsko-španski bataljon (BVE)*, *Antimarksistički komandosi*, *Španske naoružane grupe* i *Protivnici ETA terorizma*. Godine 1983, kada je na vlasti već bila Socijalistička radnička partija (PSOE), od prethodnih organizacija koje su izvršile ukupno 23 ubistva formirane su Antiterorističke grupe za oslobođenje (GAL). Nakon istrage koju je pokrenuo dnevni list *Deia*, zatim nastavio *Diario 16*, a kasnije i *El Mundo*, otkrivena je ova zavera, što je dovelo do poraza Socijalističke partije na opštim izborima održanim 1996. godine. Osuđeni su Hose Barionuevo, ministar unutrašnjih poslova, Rafael Vera, državni sekretar za bezbednost, Rikardo Garsija Damboronea, sekretar PSOE u Biskaji, Fransisko Alvares, šef antiterorističkih snaga, Migel Plančuelo, načelnik Informativne brigade iz Bilbaoa, Hose Amedo zamenik komesara policije, Hulijan Sankristobal, civilni guverner Biskaje, Mišel Dominges, policajac, Enrike Rodrigues Galindo, potpukovnik Civilne garde, unapređen u generala 1995. godine), Anhel Vakero, potpukovnik Civilne garde i Hulen Elgoriaga, civilni guverner Guipuskoa. Nije poznat identitet glavnog vođe Antiterorističkih grupa za oslobođenje (GAL), ali postoje pretpostavke da je to bio sam premijer Felipe Gonsales.

- Jun 2002. godine: 27. juna 2002. godine donesen je Zakon o političkim partijama radi zabrane i hapšenja legalnih formacija baskijske levice (Izquierda Abertzale): Herri Batasuna, Batasuna, Euskal Herritarrok, Autodeterminaziorako Bilgunea, Herritarren Zerrenda, Aukera Guztiak, Komunistička partija baskijskih teritorija, Abertzale Sozialisten Batasuna, Baskijska nacionalistička akcija, Askatasuna, Demokracia Hiru Miloi, Sozialista Abertzaleak, Nafarroako Sozialista Abertzaleak i Sortu. Istovremeno su stavljene van zakona i organizacije Komunistička partija Španije (obnovljena) – PCE(r) i Međunarodna Crvena pomoć, a njihovi članovi – komunisti, antifašisti i pripadnici grupa za solidarnost – trajno su zatvoreni. Još su u zatvoru portparol Batasune, Arnaldo Otegi i generalni sekretar PCE (r), Manuel Peres Martines, koji ima šezdeset osam godina, a dvadeset je proveo u zatvoru.
- Oktobar 2007. godine: 28. oktobra 2007. godine usvojen je Zakon o istorijskom pamćenju koji – održavajući jednaku distancu prema žrtvama i počiniteljima – ponovo umanjuje Frankov genocid i svodi ga na puki „bratoubilački rat“. Zakon ne govori o zločinima protiv čovečnosti, a da bi se zaista moglo nešto učiniti za žrtve, morala bi se otvoriti sudska istraga o zločinima, a ne samo pronaći i ekshumirati masovne grobnice (mada je i to važno jer je potrebno spoznati prave razmere genocida). Ovaj Zakon ne poništava ni sudske odluke frankističkih sudova

kojima su osuđeni republikanski borci, što znači da i sud i policija te ljude još smatraju banditima i kriminalcima, uprkos tome što je, na primer u Francuskoj, priznat njihov veliki doprinos u oslobodilačkom ratu protiv nacista.

- Avgust 2011. godine: 27. septembra 2011. godine pristupilo se reformisanju Ustava bez prethodnog održavanja referenduma, što je bilo u skladu sa zahtevom Francuske i Nemačke da se da apsolutni prioritet plaćanju kamata i duga na račun drugih budžetskih obaveza kao što su zdravlje, obrazovanje, penzije itd.
- Avgust 2012. godine: 27. avgusta 2012. godine – i to ne prvi put – organizacija Amnesty International „suspendovala“ je Španiju nakon istrage o zločinu torture. Pre toga, 23. maja, Komisija Ujedinjenih nacija protiv torture ocenila je da je španska država povredila član 12. Konvencije UN-a protiv torture i drugih surovih, neljudskih i ponižavajućih kazni ili postupaka. Osamnaestog juna Drugo veće Ustavnog suda donelo je presudu u kojoj se kaže da tužba podnesena u vezi s mučenjem nije dovoljno istražena. Dana 24. jula Evropski sud za ljudska prava osudio je Španiju zbog toga što nije istražila navode o zločinima policijskog zlostavljanja iz – po nekim naznakama – rasističkih pobuda. Što se tiče 2012. godine Dokumentacioni centar protiv torture naveo je da zna za sedmoro ljudi koji su umrli dok su bili u pritvoru. Od 1. januara 2001. godine postoje dokazi za 873 ljudi koji su umrli pod takvim okolnostima. Ovi podaci predstavljaju dokaz da se u Španiji sistematski praktikuje mučenje kao što je to činjeno u doba frankizma.
- Danas: U španskim zatvorima nalazi se više od 500 političkih zatvorenika – anti-fašista, komunista, anarhista i independentista.
- Danas: Na španskoj teritoriji dosad je otkriveno 2.246 masovnih grobnica, a u njima se još nalaze neidentifikovana tela hiljada republikanaca ubijenih u doba frankizma.
- Danas: U zgradama u kojima je smeštena državna uprava i dalje se čuva 585 različitih simbola koji se odnose na Franka, dok u Madridu postoji preko 360 ulica koje nose ime iz Frankovog perioda. Najveći među ovim simbolima je Dolina palih, kojom dominira krst visok 150 metara i u čijoj kripti se nalaze grobovi Franka i Hose Antonija Prima de Rivere. Nezamislivo bi bilo da danas u Nemačkoj postoji spomenik takvih dimenzija u čast Hitlera.
- Danas: *Španija priznaje i garantuje nacionalnim manjinama i regijama koje su u njenom sastavu pravo na autonomiju i međusobnu solidarnost*, ali negira pravo na samoopredeljenje istorijskim nacionalnim zajednicama u Galiciji, Baskiji i Kataloniji.

Da zaključimo, tranzicija je bila potrebna vladajućim klasama da nešto promene kako bi sve ostalo isto.

IV Budućnosti ima

Ne tako davno obeležena je osamdeseta godišnjica nastanka Druge republike, a mnogo je onih koji govore da se treba boriti za Treću republiku, mada ne kažu jasno šta bi ta Treća republika trebalo da predstavlja. Ponekad čak izgleda kao da bi samo trebalo vratiti Drugu republiku. Treba podvući da su ta vremena prošla i da je neophodno suočiti se sa budućnošću i osmisliti jedan antifašistički revolucionarni program, konkretizovati ga u Narodnoj republici, koja će biti bliža Republici od 16. februara nego onoj od 14. aprila. Španija je bila – a to je i dalje – zemlja inkvizicije i frankizma. Ovde još nismo upoznali pravi ukus slobode jer smo samo u vrlo kratkim razdobljima naše istorije uživali u povremenim bljeskovima njene svetlosti. Dakle, i dalje smo gladni, ne samo slobode, nego i demokratije i uživanja u nekim osnovnim pravima. Španija je zemlja u kojoj su tokom vekova prava smatrana deliktima. Na primer, još uvijek ne znamo što je to pravo na udruživanje, ali znamo šta su ilegalna udruženja, ne znamo šta je sloboda izražavanja, ali znamo šta je delikt njene odbrane.

Sve je ostalo isto. Oni žele primirje, ali ga ne dopuštaju. Oni ne odlažu svoja pravna, zatvorska, politička, represivna i vojna oružja, ali mi moramo da se razoružamo u svim područjima. Stoga neki veruju da bi se to promenilo kad bi bila uvedena ma kakva republika i krivicu za sve pripisuju monarhiji koju je nametnuo Franko. Ali Franko nije nametnuo samo monarhiju, već i sve ostalo: nametnuo je Specijalni državni sud, Civilnu gardu i Ustav, a teror je pretvorio u instituciju, tako da mi ponekad više i ne primećujemo da živimo u zemlji permanentnog državnog terorizma.

Prema tome, ne smemo nastaviti da sanjamo o još jednom 14. aprilu 1931. godine i neće biti dovoljno da samo zahtevamo Treću republiku i zastavu trobojku iz tog doba. Ta vremena su prošla i neće se više vratiti. Od 1931. godine do danas Španija je izmenila sve svoje ekonomske i društvene temelje. Tačno je da se to događalo u najgorim mogućim uslovima za narod koji je pedeset godina prolazio kroz fašistički teror, ali u svakom slučaju, promene koje su nastupile su nepovratne: Španija je prestala da bude polufeudalna poljoprivredna država i pretvorila se u zemlju državnog monopolskog kapitalizma, zaštitnika jednog režima fašističkog karaktera koji – i pored svih promena – i dalje postoji.

Godine 1931. pala je monarhija koja je u Španiji uvek bila simbol najcrnje reakcije i uspostavljena je Druga republika usred opšteg oduševljenja naroda koji se decenijama za nju borio. Za potlačene mase u Španiji Republika je, dakle, simbol napretka i slobode i za to se niko nije borio više od njih. Četrnaestog aprila došlo je do eksplozije radosti, radnici i potlačeni narod izašli su na ulice kako bi proslavili, kako su verovali, početak jedne sasvim nove epohe. Međutim, radnička klasa tada nije bila

u stanju da stane na čelo tog velikog pokreta masa, a ni Komunistička partija nije imala političku strategiju koja bi odgovarala situaciji. Radnici su se našli uklješteni između uticaja reformizma socijalističke partije (PSOE) i levičarenja Nacionalne konfederacije rada (CNT). To je omogućilo buržoaziji da upravlja procesom u korist sopstvenih klasnih interesa. Da bi zaustavila talas radničkih borbi, ona je nastojala da zavara mase površnim reformama, a istovremeno je izvodila Civilnu gardu na ulice kad god bi izbio neki masovniji protest.

Tako se 14. aprila dogodio paradoks da su mase oduševljeno pozdravljale jednu buržoaskuvladu koja se spremala da izda njihove najdublje težnje. U svakom slučaju, nema sumnje da je Republika komunistima dala mogućnost da otvoreno i masovno deluju među radnicima i seljacima uzimajući u obzir stvarnu situaciju u zemlji. Uz pomoć Komunističke internacionale, španski komunisti su ispravili ranije greške, stavili se na čelo masa i vrlo brzo, za samo pet godina, uspeali da stvore veliku partiju koja je bila sposobna da ih vodi kroz jedan surovi rat i da postane uzor revolucionarima celog sveta.

Republika je još uvek čežnja, sinonim za otvaranje novog razdoblja napretka u kom će radnici i drugi slojevi naroda moći da ostvare svoje najveće težnje. Ali danas ne treba sanjati nego se boriti da se taj cilj ostvari. Da bi se osvojila sloboda, najpre je potrebno okončati decenije fašističkog košmara. To nije nimalo lako; već smo videli kako to izgleda kad nam fašisti govore o miru dok pritežu uže koje su nam obavili oko vrata. Pritežu što više mogu jer znaju da će kasnije morati da popuste.

Ne treba skrivati teškoće. Dužni smo da kažemo istinu i upozorimo da uspostavljanje Republike u današnje vreme zahteva značajne i dalekosežne preobražaje, kako ekonomske tako i političke. Ako pogledamo unazad na 1931. godinu, a onda u budućnost, videćemo da Republika za koju ćemo se boriti mora da uzme u obzir ekonomske i društvene promene koje je zemlja doživela. Videćemo da na onu slavnu trobojku, za koju su milioni antifašista dali živote, danas treba dodati jednu crvenu petokraku koja simbolizuje Narodnu republiku, proletersko vođstvo i solidarnost potlačenih nacija u ovoj zajedničkoj borbi, a naročito da se više ne smemo zadovoljiti buržoaskom republikom, spremnom da nas vara lažnim, sasvim beznačajnim promenama. Narodna republika, predvođena proleterijatom, treba da dovede do promena, istovremeno demokratskih i revolucionarnih, čiji će smisao da bude postavljanje temelja za socijalizam. Pored starih demokratskih težnji, republika za koju treba da se bori svaki antifašista u sebi će sadržati zahtev za eksproprijacijom velikih finansijskih centara i kapitalista, tj. uspostavljanje socijalizma, čime će stvarati uslove i utirati put ka novom društvu, komunizmu ili, što je isto, besklasnom društvu.

Salud y Republica!

NO PASARÁN!

Prevela Vesna Džuverović

3.

SVI „NAŠI“ REVIZIONIZMI

Olivera Milosavljević: *Fašizam i istorijski revizionizam*

Srđan Milošević: *Relativizacija i revizija: još jednom o značenju pojma antifašizam i njegovoj savremenoj (zlo)upotrebi u Srbiji*

Milan Radanović: *Otkopavanje istine ili normalizovanje kolaboracionizma? O formiranju i delovanju dve revizionističke komisije pod okriljem Vlade Republike Srbije, 2009-2012.*

Husnija Kamberović: *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu – preispitivanja prošlosti ili historijski revizionizam?*

Antonija Masijas: *Međunarodno pravo naspram nekažnjivosti i negacionizma*

Rastanak, 1938, crtež, tuš

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ

FAŠIZAM I ISTORIJSKI REVIZIONIZAM

Zašto domaća historiografija, u javnosti vidljivom delu, slabo korespondira sa evropskim historiografijama? Da bismo odgovorili na ovo pitanje, uporedimo kako o istoriji misle jedan evropski i jedan domaći – sudeći po njegovom položaju – važan istoričar. Erik Hobsbaum piše da je istoriji potrebna distanca, ne samo od strasti, emocija i ideologija, „već od još opasnijih iskušenja 'identiteta'“. Istori-ji je potrebna mobilnost i sposobnost da istraži veliku teritoriju, a anahronizam i provincijalizam su dva njena „smrtna greha“, oba nastala „usled velikog neznanja kako stvari izgledaju drugde“. „Prošlost ostaje druga zemlja“, njene granice mogu preći samo putnici, a oni su po definiciji, „ljudi izvan svojih zajednica“. Zato interna istorija neke grupe, „istorija identiteta“, napisana samo za nju, ne zadovoljava – jer se svet „ne može izmeniti tako da se njoj dopada, niti se to može učiniti sa proš- lošću“. S druge strane, domaći istoričar, pred milionskim auditorijumom kaže, a da nijednog trenutka nije svestan autodiskvalifikacije koju čini: „Nisu važne činjenice, važno je sa kim želite da se identifikujete u prošlosti, svaki narod ima pravo da bira sa kojom istorijskom ličnošću će da se identifikuje.“ Ove reči savršeno sažimaju dominantni istorijski revizionizam, kojem istorija isključivo služi za izgradnju „identiteta“ bez obzira na činjenice, znanje i kontekst prošlosti.

Odavno je poznato da interes za prošlost pokazuje koje odgovore u njoj traži savre- meno društvo. Pre Drugog svetskog rata, taj interes je, u traženju granica nacije i nacionalne države, usmeravan na davnu prošlost, u kojoj su nalaženi uporište i od- govori. Međutim, najveća prekretnica u modernoj svetskoj istoriji – fašizam i Drugi svetski rat – kao planetarni poraz do kraja razvijenog nacionalizma, uz ogroman

udeo u istorijskoj pobedi komunizma i internacionalizma, izazvala je konsternaciju nacionalizma. Njegova idejna osnova je sačuvana, ali javno eksponirana samo u emigraciji, negovana gotovo kao kućni ljubimac liberalne kritike komunizma u vreme hladnog rata. Šezdeset godina kasnije, s nestankom komunizma, nacionalizam se vratio na istorijsku scenu, u istom obliku i sa istom spremnošću da se ispolji i u najekstremnijem vidu, kao i pre više od pola veka. Zato je za savremeno srpsko društvo upravo taj kratak isečak prošlosti, Drugi svetski rat, postao vreme u kojem nacionalizam traži identitet i zamišljeni kontinuitet, iz koga je potrebno isključiti sve što kvari poželjnu lepu sliku, i neprijatelja – komunizam, i sopstveno potencijalno čedo – fašizam. U slučaju srpskog revizionizma dovoljno je analizirati ta dva aspekta: ideološku pobjedu četničke emigracije i antikomunizam današnjeg pseudoliberalizma.

Četnička emigracija se vratila kući. Teško je razumeti identitet društva kome se za uzor nameću oni koji su lako napustili napadnutu zemlju ili oni koji su pobjegli zajedno sa okupatorima. Još teže je objasniti društvenu patologiju novog identiteta u kojem su oni treći, koji su ostali u zemlji da se bore za slobodu, proglašeni zločincima. Savremeno „sećanje“ na komunizam u Drugom svetskom ratu je emigrantski konstrukt, odnosno, mišljenje emigracije izgrađivano posle 1945, koje je krajem osamdesetih doživelo „renesansu“ obeleživši povratak istim vrednostima i ciljevima. To što je „znala“ srpska emigracija, a što je postalo novo „sećanje“ obnovenog nacionalizma u zemlji, svodilo se na nekoliko teza: srpski narod je oslobođenje 1945. doživeo kao novu, još goru okupaciju, cilj komunista bio je uništenje srpskog naroda, komunisti nisu imali podršku srpskog naroda. Ili kako je to sumirao kraljevski diplomata u, inače, za istoriju neupotrebljivim memoarima:¹ dok je Mihailović vodio „istinski narodni srpski pokret u kojem su učestvovali svi društveni slojevi“, partizanski pokret „nije bio spontan narodni ustanak“; za razliku od Mihailovića, Tito nije mogao naći utočište u Srbiji jer je cilj partizana bio „nametanje režima kojeg su se gnušali kao potpune suprotnosti njihovom životnom stavu“; komunisti su bili „vrhunski znalci psihologije“ pa su uspeali da privuku veliki broj „obeskućenih Srba“; optuživali su četnike za saradnju sa fašistima, a ovi su u stvari samo uspevali da „privole zaplašene Italijane da ih ponekad snabdeju oružjem“; Titovo ime znači „Tajna Internacionalna Teroristička Organizacija“; Tito je u Beograd ušao „iza leđa ruskih tenkova“, a stanovnici Beograda su ga dočekali „u mučnoj tišini i očajanju“; „teror novog režima uveliko je prevazilazio teror koji su sprovodili nacisti“, a deca su, kao u nacističkoj Nemačkoj, bila učlanjivana u pionirske grupe „organizovane po ugledu na Hitler-jugend“; Tito je morao da uništi Mihailovića jer je ovog „podržavala velika većina srpskog naroda“.

---

1 Konstantin Fotić, *Rat koji smo izgubili. Tragedija Jugoslavije i pogreška Zapada*, Memoari, Vajat, Beograd, 1995.

Te ideje srpske emigracije prepoznate su osamdesetih godina kao željeni „kontinuitet“ nekadašnjeg i savremenog nacionalizma. Sve što je pedesetih i šezdesetih godina štampano u emigraciji postalo je temelj nove „svesti“ i novog „sećanja“ srpske nacionalističke elite, nadograđen novim zapaljivim tezama sa aktuelnom sadržinom, uz zahtev da istorija od 1941. do 1945. „mora biti ponovo napisana“.

Antikomunizam. Očekivalo se da bi tranzicija, po definiciji, trebalo da bude obeležena kritikom autoritarnosti komunističke prakse. Ta vrsta kritike, međutim, najmanje je prisutna, što pokazuje da utemeljena analiza prošlosti nije ni cilj ni potreba vladajuće ideologije. Komunizam se odbacuje kao početak „pedesetogodišnjeg mraka“, ali ne zbog odsustva demokratije, već isključivo zbog nametanja – za nacionalizam neprivlačnih – pravila ponašanja za život u zajednici: kompromisa i tolerisanja različitosti. Odbrana nacionalizma i odricanje njegove odgovornosti u prošlosti doveli su do toga da je primarna vizura iz koje se komunizam danas posmatra žrtvena pozicija sopstvene nacije, odnosno njene žrtve iz 1945. godine. Na tvrdnju da je u pitanju pijetet prema nevinim žrtvama sumnju baca činjenica da se u isto vreme skreće pogled sa prethodnih i potonjih žrtava, onih iz 1941. i 1991. Razlike u odnosu prema prvim, drugim ili trećim žrtvama i različit stepen „pijetea“ prema njima zasnovani su isključivo na prihvatljivosti ideologija koje su ih proizvele. Žrtve iz 1945. su tako postale samo najizrazitiji argument i tačka na tvrdnju da je pobjeda komunista bila ravna novoj „okupaciji“, a one su u novom „sećanju“ postale jedine vredne pomena jer su nacionalne i jer je njihov „dželat“ nadnacionalan. Potonje i prethodne žrtve, one iz 1991. i iz 1941. godine, treba zaboraviti jer je u ulozi njihovog dželata bilo previše „nacionalnog“ udela.

Komunizam je u novom „sećanju“ satanizovan iz nekoliko spoljnih i unutrašnjih razloga. Spoljni se mogu prepoznati u krahu komunizma u svetu devedesetih godina, koji je raščistio teren za nesmetano i nekritično „brisanje“ komunističke istorije, njeno izjednačavanje s fašizmom i razrešenje svih ličnih i kolektivnih frustracija kroz „obračun“ s mrtvim protivnikom. Unutrašnje razloge treba videti u pobjedi nacionalističke paradigme kojoj je istorija komunizma postala suvišna zbog prekida kontinuiteta nacionalističke paradigme u prošlosti, zbog neželjenog sećanja na kolaboraciju „demokratskih“ i nacionalnih autoriteta, zbog potrebe da se definiše „žrtveni jarac“, odnosno „uzrok“ svih savremenih društvenih i državnih promašaja. Istorija komunizma je savršeni „krivac“ za nedefinisanost države, za odsustvo društva, kulturnih vrednosti, „pravog“ sećanja, pa i samog, negde usput „izgubljenog“, identiteta. Zato je dominantna intencija dokazivanje da je Jugoslavija bila veštačka, a komunizam uvezena neprijateljska tvorevina, i da srpski narod nikad ni jednu ni drugu nije želeo, odnosno da su sopstvena etnička država i kapitalizam

koje on danas izgrađuje nastavak „prirodnog“, komunizmom prekinutog kontinuiteta, čija je „prava“ istorija jedina vredna pamćenja.

Revizionizam i istoričari. Ciljevi revizionizma su lako dokučivi. Nova država, sa novom državnom ideologijom, u odsustvu vrednosti koje bi ponudila društvu kao vezivno tkivo zajednice u sadašnjosti, istakla je „novi identitet“, baziran na čikaškoj zamišljenoj prošlosti, koji može da stvori samo pisanje nove istorije umesto prethodne, magičnom reči obeležene „ideološke istorije“. Motivi istoričara da u ovom – danas nedvosmisleno ideološkom – procesu učestvuju mogu biti različiti: nekad su to duboka nacionalistička uverenja koja zaslepljuju kritičnost, nekad individualna nesigurnost koja uzrokuje potpadanje pod svaku vladajuću ideologiju, nekad uverenje da je dnevno-politički „korektno pisanje“ intelektualni imperativ i pitanje „modernosti“ u nauci, nekad odsustvo adekvatnog odgovora drugih istoričara, bilo zbog uske specijalizacije, bilo zbog straha od nove ideologije ili samo od novih „autoriteta“ koje stvara pozicija u vlasti.

Posebno je pitanje koliki je doprinos istoričara istorijskom revizionizmu, a koliko na njega utiču ideolozi bez obzira na profesionalno usmerenje. U čitavom procesu reinterpretacije nema nikakvih novih „otkrića“ niti bitnih „novih“ činjenica. Radi se primarno o pomećenom uglu u interpretaciji poznatog, odnosno o zameni vrednosnih stavova, koja ima za cilj da iz korena promeni vrednosno tumačenje prošlosti u pravcu poželjnom za novoizgrađivanu sadašnjost.

Nova slika fašizma. Za ovih dvadeset godina nismo dobili nijednu utemeljenu kritičku analizu komunizma; dobili smo isključivo reviziju Drugog svetskog rata, srpsku „majku“ Nedića, srpskog „domaćina“ Ljotića i srpskog „heroja“ Mihailovića. Ako promena u vrednosnom tumačenju prošlosti ima za cilj utemeljenje nove stvarnosti, onda novi „heroji“ svedoče da nova stvarnost koja sa njima gradi kontinuitet mora deliti i njihove vrednosne stavove i odbacivati vrednosne stavove njihovog protivnika. A svi oni su imali jednog protivnika – antifašistički partizanski pokret. Moglo bi se ovakvom zaključivanju prigovoriti da je pomerilo akcenat, odnosno da je savremeno pozivanje na Nedića, Ljotića i Mihailovića prisutno samo u onom delu gde su oni, kao i današnja „demokratija“, imali antikomunističke motive. Ovakav eventualni prigovor je manjkav zato što svesno zanemaruje celokupan kontekst tadašnje podele na fašistički i antifašistički svet između kojih nije bilo „prelaznih rešenja“, zanemaruje tadašnju nužnost opredeljivanja i adekvatnog aktivizma i, što je najvažnije, zanemaruje da na suprotnoj strani tog antikomunističkog opredeljivanja i aktivizma nije bila demokratija, već samo fašizam. Tu današnji revizionizam nužno prelazi granicu „antikomunističkog“ pravdanja kvislinštva tako što proizvodi dublju reviziju vezanu za ocenu samog fašizma.

Već je rečeno da bi antikomunizam sa demokratskih pozicija pretpostavljao kritiku autoritarizma. U srpskom društvu, međutim, on primarno sadrži njegovu antifašističku negaciju sa argumentom da bi Srbija bez antifašističkog pokreta bila pošteđena razaranja, odnosno da bi kao članica Trojnog pakta ostala zaštićena. Svodeći pristupanje fašističkom paktu na pragmatizam, kolaboraciju četništva i odsustvo borbe protiv okupatora na mudru taktiku, Nedićevu ulogu na „ideološki“ antikomunizam, a sve zajedno na patriotizam, aktuelna ideologija potvrđuje da je za nju svaki pragmatizam i antikomunizam, uključujući i onaj sa nacističkih pozicija, sam po sebi demokratija i patriotizam. Zapadajući sve dublje u, kako veruje, evropski poželjni revizionizam, vladajuća ideologija je danas sasvim spremna da (svesno ili nesvesno, svedjedno) dođe i do krajnje konsekvence: rehabilitacije samog fašizma.

Kada sva upotrebljena sredstva za negaciju vrednosti antifašističke borbe (rehabilitacija četništva, falsifikovanje partizanskog pokreta, relativizacija kvislinštva...) nisu dala željene rezultate, prešlo se na radikalnu, ali još uvek posrednu relativizaciju samog fašizma, prezentacijom i promocijom tumačenja iz „Evrope“ kao objektivnih, sa većim dignitetom, ali i kao bezbolnog oslobađanja od obaveze argumentovanja. Tu se pre svega radi o izjednačavanju fašizma i komunizma sa krajnjim ciljem relativizacije antifašizma, u kojem je komunistička levica imala nezamenljivu ulogu. Promocija ovakvih teza govori o nekoliko stvari. Pruža sliku podaništva nove ideologije prema „Zapadu“ čak i kada ovaj to ne traži, pokazuje spremnost na prihvatanje svake slike prošlosti samo ako joj je cilj negacija prethodnog sistema (ne zato što je bio nedemokratski već zato što je bio antinacionalistički), uključuje spremnost da se prihvati rehabilitacija nacističkih ideja samo ako će se time s nacionalizma generalno skinuti velika senka nepreglednih mogućnosti za njegov razmah. Da bi realizovala svoj cilj, to jest da bi dala „demokratski“ legitimitet sopstvenom ogoljenom nacionalizmu, ideologija je danas u svom podaništvu došla do krajnje tačke spremnosti da se na prvi znak radikalno obračuna sa antifašizmom, svedjedno da li komunističkim ili nekim drugim. U neuspehim pokušajima da pri svoji antifašizam i pripíše ga nacionalizmu i da „očisti“ kvislinštvo od fašističkih naslaga i prikaže ga kao demokratski antikomunizam, vladajuća ideologija se našla u procepu. Antifašizam će, ipak, zbog svog vođstva, trajno ostati „komunistički“ i samim tim za nacionalizam bez vrednosti. Kvislinzi će trajno ostati nacionalisti i zato nosioci poželjnih vrednosti.

Danas je odsutno svako „sećanje“ na fašizam. Taj termin je ispražnjen od sadržaja, na isti način kao što je ispražnjen i termin antifašizam. Ako je u nekom trenutku revizija Drugog svetskog rata i nastala iz antikomunističkih pobuda, danas se ona bezbolno, ali i dosledno, pretvara u relativizaciju fašizma. Ne može se iz antifašizma izvući jedan od njegovih temeljaca, a da se on sam ne zaljulja i na kraju ne

sruši. Ovo nije ni lokalni, ni balkanski, ni srpski problem. Evropa se nikada ranije nije toliko trudila da pokaže svoju antifašističku osnovu, u opravdanom strahu da se, s nestankom bipolarnog sveta, u njoj samoj klatno opasno pomerilo udesno. Istovremeno, nikada nije više doprinela razvoju revizionizma nego kada je, vođena dnevnim potrebama obračuna s nepostojećim komunizmom – koji je proglasila za zlo jednako fašizmu – relativizovala antifašizam. Na „Rezoluciju Vijeća Evrope 1481“ pozivaju se kako bi sopstvena stanovišta pokazali kao ispravna i Stormfront i Hrvatska riječ, kao što se na „Rezoluciju Saveta Evrope 1481“ pozivaju i *Pogledi i Monarhistiblog* i Ravnogorski pokret...

Danas je u Srbiji fašizam samo reč u rangu psovke koja ne znači ništa, samo ružno zvuči. U većinskoj percepciji ona nema ničeg zajedničkog s nacionalizmom, nema dodirnih tačaka ni sa nekadašnjim pristupanjem Hitlerovom paktu protiv civilizacije, koji je danas proglašen patriotskim činom. U tu ružnu reč ne spadaju ni kolaboranti koji potpisuju da se na Univerzitet u Beogradu ne mogu upisivati „Jevreji i Cigani“; naprotiv, oni su čuvari „biološke supstance naroda“. U tu ružnu reč ne spadaju ni oni koji zajedno sa fašistima ubijaju borce protiv fašizma i njihove porodice, pa oni danas mogu da budu ugrađeni u temelj kolektivnog identiteta. Sva je prilika da oni uskoro neće imati ništa ni sa Hitlerom, budući da se svakodnevno serviraju nova „otkrića“ o njegovim „prijateljima Jevrejima“.

Može se zaključiti da je ono što se definiše kao suprotnost „ideološkoj komunističkoj istoriji“ Drugog svetskog rata zapravo samo prevrednovano, selektovano i ideološki oblikovano „mišljenje“ za potrebe dnevne konstrukcije novog identiteta. A opet, identitet koji revizionizam danas gradi i prošlost nekada nemaju dodirnih tačaka. Kako inače razumeti teze koje se istovremeno podrazumevaju mada se to kosi sa elementarnom logikom: komunisti su bili zločinci – „mi“ smo pobedili u Drugom svetskom ratu. Zato se mora postaviti pitanje: da li se možda istoričari suviše ozbiljno bave ovim pojavama ne uočavajući da je reč o fenomenima koji bi pre trebalo da budu predmet interesovanja stručnjaka iz sasvim drugih profesija? A pitanje o budućnosti? Očekivati od društva koje ne prepoznaje šta je bio fašizam u vreme Drugog svetskog rata da ga prepozna danas, prevelik je zahtev.

SRĐAN MILOŠEVIĆ

RELATIVIZACIJA I REVIZIJA: JOŠ JEDNOM O ZNAČENJU POJMA ANTIFAŠIZAM I NJEGOVOJ SAVREMENOJ (ZLO)UPOTREBI U SRBIJI

Uvod

O antifašizmu se pisalo mnogo manje nego o ideologiji na koju je on bio reakcija. Istoriografija o antifašizmu, naročito ona koja bi pripadala istoriji ideja, koja bi sa stanovišta intelektualne, socijalne ili kulturne istorije tematizovala problem antifašizma veoma je siromašna.¹ Slična je situacija sa sociološkim, politikološkim ili filozofskim radovima, čiji nedostatak ne može biti nadoknađen aktivističkim štivom. Zbog toga, kao i zbog mogućih različitih tumačenja pojma antifašizam, neophodno je na početku predočiti nekoliko teza koje predstavljaju autorovo osnovno polazište.

Antifašizam kao istorijsko nasleđe pripada pre svega levisi, i to prvenstveno radikalnoj levisi. Čitav korpus vrednosti koji je antifašizam simbolizovao i koji još uvek simbolizuje uobličavao se u oštrom otporu levice prema fašističkoj ideologiji. Taj otpor kalio se, najpre, u uličnim obračunima s fašističkim grupama, i sam se grupišući radi organizovanog fizičkog suprotstavljanja radikalnom poništavanju ideje čovečnosti, kakvo je predstavljao fašizam. Čak i prema razumevanju samih pristalica fašističke ideologije, njihov najveći neprijatelj bila je leвица. U tom smislu je veoma upečatljivo obrazloženje transformacije neofašističkog pokreta *Movimento Sociale Italiano* u desničarsku partiju: kolaps socijalizma je značio kraj ere borbe između fašizma i antifašizma, tvrdio je lider pokreta Đanfranko Fini.² To ne znači

---

1 Nigel Copsey, „Communists and the Inter-War Anti-Fascist Struggle in the United States and Britain“, *Labour History Review*, Vol. 76, No. 3, str. 185.

2 Navedeno prema: Roger Griffin, „Interregnum or Endgame? The radical right in the post-fascist era“, *Journal of Political Ideologies*, 2000, Vol. 5, No 2, str. 163.

da nije bilo protivnika fašizma liberalne i konzervativne orijentacije: tvrditi tako nešto bilo bi netačno. Međutim, antifašizam je nastao kao radikalni oblik borbe protiv fašizma koji počiva na pretpostavci da je fašizam neprihvatljiv zbog toga što su njegove ideološke postavke i političke prakse neprihvatljive sa humanističkog i etičkog stanovišta. To je bila pozicija levice. Liberalna, a naročito konzervativna kritika fašizma isprva nisu (osim u pojedinačnim slučajevima) insistirale na ovoj dimenziji, već su kritikovale ovu pojavu sa stanovišta njenog odnosa prema individualizmu, slobodnom tržištu i institucijama liberalne demokratije. Humanistički aspekt uključen je u liberalnu i konzervativnu kritiku fašizma tek u toku rata, kada su masovna zlodela fašizma postala očigledna. Iako je postojala razlika između antifašizma levice i liberalno-konzervativne kritike fašizma, ratno savezništvo približilo je ove dve paradigme i to tako što se liberalno-konzervativna kritika fašizma radikalizovala. Zbog toga se opravdano, iako ponovo najviše na leviци, koristio pojam antifašistička koalicija, dok je u liberalno-konzervativnim krugovima češće korišćen naziv antihitlerovska koalicija.

Istoriografija koja je ostala u tradicijama levice stoji manje ili više otvoreno na stanovištu da se o fašizmu najtačnije piše onda kada se zauzme jasna antifašistička pozicija. Fašizam je u tolikoj meri u suprotnosti s temeljnim vrednostima čovečanstva da vrednosna neutralnost prema fašizmu nije moguća bez vrednosne neutralnosti prema temeljnim pojmovima ljudske civilizacije, a to onda nije naučni već nihilistički pristup. Drugim rečima, upravo sve ono što na osnovu socioloških, politikoloških, psiholoških, istoriografskih i svih drugih *naučnih* studija o fašizmu *znamo* obavezuje na antifašistički stav. Jedan od uspešnijih projekata koji je sa tog jasnog i nedvosmislenog antifašističkog polazišta pristupio bavljenju fašizmom, reafirmišući i same studije antifašizma, rezultirao je knjigom Dejva Rentona *This Rough Game: Fascism and Anti-fascism*, objavljenom pre više od jedne decenije.³

Rentonova knjiga bila je, međutim, izložena donekle opravdanoj kritici da usled rigidnosti kriterijuma za utvrđivanje toga šta jeste antifašizam (u konkretnom slučaju u Velikoj Britaniji), svodi taj pojam na aktivističko krilo Komunističke partije. Naime, Renton je kao kriterijum za antifašistički karakter nečijeg političkog delovanja odredio isključivo aktivizam u borbi protiv fašizma.⁴ Kao svojevrsni odgovor na Rentonovo razumevanje ovog pojma, u novijim studijama o antifašizmu naglašava se da je antifašizam u međuratnom periodu imao više manifestacija. Reč je, naime, o *aktivnom* i *pasivnom* antifašizmu, tj. o antifašizmu kao *akciji* (*the hostile action*) i antifašizmu kao *stanju* (*the hostile attitude*). Takav stav zauzimaju autori

---

3 Dave Renton, *This Rough Game: fascism and anti-fascism*, Sutton Publishing, 2001.

4 *Isto*, str. xiii-xiv i 149-151.

knjige *Varieties of Antifascism*, koji otvoreno polemišu sa Rentonovim tezama.⁵ Međutim, u kontekstu međuratne stvarnosti, antifašizam je, kako to u srpskoj istoriografiji dokazuje i Olivera Milosavljević,⁶ ipak morao imati, u konačnom ishodu, aktivističku i borbenu komponentu, tj. načelni negativan stav prema fašizmu morao je biti nešto više od teorijskog neslaganja sa osnovama političkog sistema uspostavljenog u Italiji i Nemačkoj i svih ideoloških derivata i političkih saradnika.

Autor ovog priloga pridružuje se stanovištu da je antifašistički stav, da bi to zaista bio, morao podrazumevati makar jasno političko uverenje o suštinskoj nelegitimnosti fašističkih ideoloških sadržaja kao takvih, morao je, zatim, podrazumevati makar intelektualno nemirenje sa političkim praksama fašističkih država, kao i svest o tome da se protiv takvog, u univerzalnom smislu nelegitimnog poretka mora boriti svim raspoloživim sredstvima. Antifašistički stav morao je da bude, ukoliko je reč o pojedincima koji su javno delovali, takođe javan. Trajne koegzistencije sa fašizmom nije moglo biti bez zatvaranja očiju pred zločinom. Trenutna politička legitimacija fašizma (njegova eventualna masovna prihvaćenost u nekom konkretnom društvu) nije mogla biti kriterijum za normalizaciju ideologije čiji je *modus operandi* mogao biti i bio isključivo zločin. Ta aktivistička komponenta od presudne je važnosti za ocenu antifašističke prirode nečijeg političkog delovanja, naročito kada su u pitanju pojedinci koji su zaista javno i delovali. Ne treba posebno ni naglašavati da se posle izbijanja rata pitanje aktivizma više nije moglo ni postavljati.

Kao posleratna ideološka paradigma antifašizam je posebno negovan u socijalističkim zemljama, gde je postao, u manjoj ili većoj meri, jedan od konstitutivnih elemenata novouspostavljenih socijalističkih režima. U nekim državama, na primer u Demokratskoj Republici Nemačkoj ili socijalističkoj Jugoslaviji, antifašizam je bio među najznačajnijim ideološkim sadržajima. Sa druge strane, u zemljama liberalne demokratije, predratna kritika fašizma i ratno iskustvo borbe protiv fašističke koalicije takođe su bili važna mesto sećanja, a i humanistička dimenzija, naročito posle iskustva sa holokaustom, ostala je primetna, čime su se dve paradigme (leva i liberalno-konzervativna) međusobno približile, opravdavajući, uprkos svim međusobnim razlikama, zajednički naziv *antifašizam*.

Međutim, u savremenom govoru, i akademskom i javnom, pojam fašizam je proširio značenje i sada obuhvata veoma različite pokrete i ideološke paradigme koji ne moraju nužno da budu detaljno elaborirani fašistički sistemi niti pak deklarirani nastavljači fašističke tradicije, ali sadrže komponentu političke diskriminacije „drugog“

5 Nigel Copsy, Andrzej Olechnowicz, *Varieties of Anti-Fascism: Britain in the Inter-War Period*, Palgrave Macmillan, London, 2010, str. 31.

6 Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma*, 1, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2010, str. 14.

u cilju napretka nacije (ili rase) koji se shvata kao njena „obnova“. Reč je o Grifinovoj „minimalnoj“ definiciji fašizma. Griffin vidi taj fašistički minimum u *ideji ponovnog rađanja nacije i naziva tu koncepciju palengenetički ultranacionalizam*.⁷ U istom smislu, i pojam antifašizam potrebno je shvatiti šire, kao svaki oblik *otpora* tim navodnim „obnoviteljskim“ vrednostima i na njima zasnovanim političkim praksama, ali delatnog otpora, vidljivog u vreme kada fašizam predstavlja pretnju. Oba pojma (fašizam i antifašizam) postala su, dakle, deo političkog govora društva osetljivog na svaki oblik neravnopravnosti i diskriminacije koja se vrši u ime navodne dobrobiti nacije (ili rase). Takođe, potrebno je uočiti da se s pravom govori i o *fašističkoj prirodi* pojedinih postupaka i stavova ličnosti i organizacija koje nisu u svojoj ukupnoj delatnosti fašističke niti su nastavljači fašističkih pokreta, ali se u pojedinim aspektima delovanja njima približavaju. To „širenje“ semantičkog polja pojma fašizam razumljivo je dovelo i do širenja obima pojma antifašizam.

Drugi aspekt (pored aktivizma) na koji treba ukazati jeste da je antifašizam univerzalan. Antifašistička borba pripadnika brojnih napadnutih i pokorenih naroda za odbranu i oslobođenje od domaćih fašista i od stranih fašističkih osvajača jedinstvena je u dotadašnjoj istoriji, a njen preludij je svakako bio španski građanski rat u kojem su učestvovala *internacionalne brigade*, u kojima je bilo i Jugoslovena. To je bila manifestacija međunarodne solidarnosti u borbi protiv fašizma, i ona se ne može redukovati na uske nacionalne i državne okvire koji su i tada i kasnije, kada je svetski rat počeo, bili političko-geografska datost, ali ne i prepreka za tu manifestaciju solidarnosti.

I u tome je antifašizam zaista istinska suprotnost fašizmu i njegovoj apotezi superiornosti rase i nacije: antifašistička solidarnost, koja se prvi put manifestovala u Španskom građanskom ratu, bila je otelotvorenje univerzalnih humanističkih principa, za razliku od fašističke koalicije koja je pred očima imala globalizaciju sistema institucionalizovane diskriminacije i rasne i nacionalne hijerarhizacije, što se jedino moglo ostvariti uspostavljanjem fašističkih režima u državama čije je postojanje, bar privremeno, bilo smatrano za potrebno i dozvoljeno. Otuda su savezi među nacionalnim fašističkim pokretima u osnovi mehanički, jer superiorna rasa, ipak, može biti samo jedna. U istom smislu, razni „nacionalni“ antifašizmi imaju smisla samo kao organski deo jednog univerzalnog pokreta, a ne kao kompetitivni argument u raspravama nacionalista o tome koji su narodi navodno fašistički, a

---

7 Roger Griffin u knjizi *Nature of Fascism* (St. Martin's Press, New York, 1991, str. xi) daje „minimalnu definiciju“ fašizma: „a revolutionary form of nationalism, one that sets out to be a political, social and ethical revolution, welding the 'people' into a dynamic national community under new elites infused with heroic values. The core myth that inspires this project is that only a populist, trans-class movement of purifying, cathartic *national rebirth* (palingenesis) can stem the tide of decadence“.

koji antifašistički, raspravama o postojanju ili nepostojanju antifašističkih tradicija kod jednog ili drugog naroda, koje su tako česte na prostoru bivše Jugoslavije, gde se čitavi narodi optužuju da su fašistički, uz istovremenu percepciju „sopstvenog“ naroda kao antifašističkog.

Antifašizam ima, najšire govoreći, dva života, pri čemu se kao granica prema kojoj se određuje kraj jednog i početak drugog života uzima završetak Drugog svetskog rata. Taj pojam se, dakle, odnosi na period međuratne i ratne epohe, ali i na posleratne ideološke sadržaje, sve do savremenih upotreba. U tom vremenskom rasponu pojam je menjao značenje, što je bilo uslovljeno kontekstom: od dvadesetih godina do kraja Drugog svetskog rata pojam je prešao razvojni put od oznake za pacifističke pokrete, preko borbenog stava, do borbene akcije u toku rata. Potom, posle rata, ponovo postaje u biti pacifistička ideja i moralni stav koji se suprotstavlja oživljavanju fašističke ideologije i raznim oblicima diskriminacije u društvu, ali je do pada Berlinskog zida ovaj drugi život antifašizma bio raspolučen. Antifašizam, posebno u zemljama sovjetskog bloka, postaje i posebno važno mesto sećanja i legitimišuća tradicija.⁸ Posle pada Berlinskog zida dešavaju se promene u svakoj državi ponao-sob, ali antifašistički narativ, kada i gde prevladava, sreće se u „evropskoj varijanti“, koja nesumnjivo pati od nanosa antikomunizma do te mere da se pojam povremeno izjednačava sa pojmom antikomunizam.⁹

Kada je reč o evropskom kontekstu, uprkos pozivanju na antifašističke tradicije, ideološki antikomunizam, koji je stavio znak jednakosti između dva „totalitarna sistema“, suštinski je najzaslužniji za faktičko umanjeње svesti o značaju antifašizma. Na ovom primeru najbolje se pokazalo koliko je istorijski kontekst neophodan za analizu i razgovor o fašizmu i antifašizmu. Naime, od dvadesetih godina 20. veka postojao je, kako je govorio Andrej Mitrović, evropski trougao: svet liberalnih demokratija, svet fašizma i svet komunizma.¹⁰ Svako uprošćavanje ove stvarnosti je neistorično. Kada je Hitler napao SSSR formirala se druga podela – podela na svet fašizma i svet antifašizma. Kada se ima u vidu ova istorijska stvarnost, gotovo groteskno izgleda naknadno rezolucijsko izjednačavanje fašizma i komunizma, što je

8 U tom smislu posebno je interesantan slučaj Demokratske Republike Nemačke, u kojoj je upotreba antifašističkog narativa bila najrazvijenija. Vid: Kurt Finker, *Zwischen Integration und Legitimation. Der antifaschistische Widerstandskampf im Geschichtsbild und Geschichtsschreibung der DDR*, Leipzig, 1999; Sigrid Meuschel, „Legitimationsstrategien in der DDR und in der Bundesrepublik“, u: Christoph Kleßmann et al. (ur.), *Deutsche Vergangenheiten – Eine gemeinsame Herausforderung. Der schwierige Umgang mit der doppelten Nachkriegsgeschichte*, Berlin, 1999, str. 115-127; Bernd Faulenbach, „Die DDR als antifaschistischer Staat“, u: Rainer Eckert and Bernd Faulenbach (ur.), *Halbherziger Revisionismus. Zum postkommunistischen Geschichtsbild*, Munich, 1996, str. 47-68.

9 Rajani Palme Dutt prema: Nigel Copley, Andrzej Olechnowicz, *Varieties of Anti-Fascism: Britain in the Inter-War Period*, London 2010, xx.

10 Andrej Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, Cid, Beograd, 1998, str. 308-309.

jedan od najšire rasprostranjenih izvora revizionizma kada je reč o nekim liberalno ili konzervativno orijentisanim tumačenjima. Problem sa ovom paradigmom je u tome što redukuje vrednosni kontekst i to na način koji nije u skladu sa istorijskim iskustvom. Kada je pak reč o ekstremnijim konzervativcima i desno orijentisanim krugovima, za njih je fašizam čak manje zlo od komunizma, dok oni najekstremniji desničari fašizam, u suštini, i ne vide kao zlo: ta kvalifikacija rezervisana je samo za komunizam.

U njegovom „drugom“ životu, onom posleratnom, vrednosti izvornog antifašizma su proširivane: sve veća je postajala tolerancija prema raznim oblicima različitosti; nacionalne, verske, rodne, seksualne, ideološke, političke i druge različitosti su marginalizovane i prestale su da budu faktori koji utiču na društveni položaj pojedinca ili grupe, koji određuju nivo građanskih i ljudskih prava ili pak diktiraju moralno ili ma koje drugo vrednovanje čoveka kao ličnosti i građanina. Antifašizam je danas, dakle, u tradiciji onoga što je istorijski bio – ideja i moralni stav koji podrazumeva konstantno širenje baze slobode i tolerancije. Drugim rečima, kao što u međuratnom periodu i tokom Drugog svetskog rata nije bilo dovoljno samo mrzeti Hitlera i Musolinija da bi neko mogao da se nazove antifašistom, tako ni danas tu tradiciju ne mogu da baštine oni koji ne učestvuju u promociji onih vrednosti koje su nastale na temeljima izvornog antifašizma, a još manje oni koji se tim vrednostima protive. Razume se, aktivno učešće u promociji antifašističkih vrednosti nije samo javno: ono se odigrava i u porodici, u krugu prijatelja, dakle i u sferi privatnog, ali ne može biti razvodnjeno do nivoa nekakve „posredne participacije“ tj. načelnog slaganja sa tim vrednostima, bez ikakvog stvarnog učešća u njihovoj afirmaciji. Ukratko, antifašističko opredeljenje podrazumeva osvešćen moralni i politički stav i delovanje u skladu sa njim.

Istorijski kontekst i savremena tumačenja

Iako je u međuratnom periodu postavljen idejni mizanscen za ono što će se u toku rata dešavati, tačka kristalizacije antifašizma bio je Drugi svetski rat. Drugi svetski rat u Jugoslaviji predstavljao je sukob većeg broja ideoloških i političkih orijentacija i još više vojnih grupacija, čije su linije podele bile različite: okupatorske i kvislinške, sa jedne strane i oslobodilačke, sa druge; revolucionarne (komunističke) i kontrarevolucionarne; nacionalističke i antinacionalističke (internacionalne); fašističke i antifašističke. Kada je reč o srpskom nacionalnom korpusu i vojnim organizacijama u kojima su se pripadnici srpskog naroda grupisali, situacija je podjednako komplikovana kao što je bila i na jugoslovenskom nivou, s tom razlikom što se jedino u slučaju kraljevske Jugoslovenske vojske u otadžbini (četnika), gotovo ekskluzivno srpske vojne organizacije, vodi debata o prirodi njenog učešća u ratu,

odnosno o tome da li su četnici bili antifašistička snaga ili ne. Naime, nijedna druga vojna grupacija ponikla na prostoru nekadašnje Jugoslavije nije predmet takvih debata budući da je neupitno koje su snage bile antifašističke, a koje kolaboracionističke i fašističke. To pitanje otvoreno je, dakle, jedino u vezi sa četnicima.

Antifašistički karakter nesporan je u slučaju Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, koju je organizovala Komunistička partija izvodeći u toku rata, pored oslobođenja zemlje, i političku i socijalnu revoluciju. Kao rojalistički i legitimistički pokret, četnici su predstavljali glavnog unutrašnjeg rivala partizanima i to rivala koji je u borbi protiv partizana saradivao sa okupatorima. Pošto su partizani izvojevali pobjedu i nad spoljnim i nad unutrašnjim neprijateljima, na temelju te pobjede KPJ je po završetku rata preuzela vlast u Jugoslaviji.

Uz ovaj ukratko skicirani kontekst treba reći da su, prema mišljenju autora ovog priloga, daleko uverljivija ona istoriografska istraživanja koja ne posmatraju četnički pokret u kontekstu antifašističke koalicije, budući da su i saradnja četničkog pokreta sa okupatorima i brojni zločini motivisani nacionalnim razlozima i anti-komunizmom takvi i tog obima da onemogućavaju da se četnički pokret smatra antifašističkim, iako je inicijalno formiran kako bi se njegovi pripadnici borili protiv okupatora. Međutim, u Srbiji je snažno uverenje da četnički rojalistički pokret jeste bio antifašistički i na ovom pitanju je zapravo izvršeno svojevršno svrstavanje u nekoliko grupa, koje variraju ovu temu na različite načine. Gde se nalaze koreni uverenja da je četnički pokret, koji nije aktivno ratovao protiv okupatora (osim u početnim fazama svoje aktivnosti, do jeseni 1941. godine) i koji je sa okupatorom saradivao protiv partizana, zapravo antifašistički?

Odavno je uočeno da je antifašizam među najznačajnijim žrtvama *en bloc* odbacivanja ideološkog sistema uspostavljanog posle završetka Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. To se ne odnosi samo na otvoreno odbacivanje antifašizma, već postoji i nekoliko „prelaznih“ formi koje obuhvataju i sve one narative koji, bez obzira na deklarativan pozitivan stav prema antifašizmu, uključujući tu i sopstveni deklarativni antifašizam, zapravo konstituišu vrednosni diskurs suštinski suprotan antifašizmu. O čemu se zapravo radi?

Da bi se odgovorilo na ovo pitanje potrebno je najpre ukratko se pozabaviti karakterom antifašističkog pokreta koji je u Jugoslaviji izneo borbu protiv okupatora u Drugom svetskom ratu. Kao i u nekim drugim državama, uz razlike uslovljene kontekstom, i u slučaju Jugoslavije osnova legitimiteta posleratnog režima bila je borba protiv fašističkih okupatora i to borba koja nije bila primarno ideološki nadahnutu tradicionalnim antigermanizmom, svojstvenom srpskom, ali i nekim drugim južnoslovenskim nacionalizmima (iako je bilo i tih resantimana) već idejama ravnopravnosti ljudi i naroda bez obzira na sve razlike koje su uslovile postojeću etničku

različitost ili pak proisticale iz etničkih različitosti. Koliki je značaj partizanski pokret pridavao antifašizmu u vreme kada je Jugoslavija u ratu izgrađivana, a i kasnije, pokazuje i činjenica da se pojam antifašizam javlja u nazivima centralnih provizornih ratnih organa vlasti, kao i u nazivima pojedinih masovnih organizacija (Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije, Antifašistički front žena, i dr.).

U jugoslovenskom okviru, internacionalna komponenta antifašizma bila je više nego bilo šta drugo značajna upravo zbog složene etničke strukture jugoslovenske države. *Bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije*¹¹ bilo je osnovna ideja vodilja jugoslovenskog antifašizma. Ova ideja nacionalne ravnopravnosti bila je shvaćena kao temelj opstanka jugoslovenske države. Taj sadržaj Komunistička partija Jugoslavije kao organizator partizanske borbe izvodila je neposredno iz komunističkog internacionalizma i iskustva međuratne Jugoslavije sa međunacionalnim nesuglasticama. Dakle, ideja nacionalne ravnopravnosti i uopšte ravnopravnosti ljudi temeljna je vrednost antifašizma baš kao što je diskriminacija osnova fašizma. O značaju koji je pridavan toj ideji svedoči i to što je veoma radikalnim pravnim propisima, kakvi su definisani u *Zakonu o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i razdora*, predviđeno veoma strogo kažnjavanje za delovanje koje izaziva nacionalnu, rasnu i versku netrpeljivost, a „u slučaju pozivanja na vršenje ubistva“ i smrtna kazna.¹²

U savremenoj reviziji upravo ta komponenta morala je biti osporena i to je crvena nit relativizacije antifašizma u savremenoj Srbiji i osnovni oblik njegove zloupotrebe koji se manifestuje kroz *nacionalizaciju antifašizma*. Dakle, pored napadanja i osporavanja smisla i značaja antifašističke borbe, kao još jedna manifestacija anti-antifašizma javlja se i njegova nacionalizacija. Reč je, dakle, o zloupotrebi pojma antifašizam, koja je u Srbiji počela u predvečerje raspada Jugoslavije, upravo kada je odbačena decenijska ideologema *bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda i narodnosti*. Formalni naslednici, a zapravo prvi uspešni rušitelji starog režima i vrednosti na kojima je on počivao učinili su prvu značajnu reviziju i relativizaciju pojma antifašizam. Tada je sužena osnova jugoslovenskog partizanskog antifašizma isticanjem isključivo uloge srpskog faktora i predstavljanjem *bratstva i jedinstva* kao zablude, kao i sistematskim odricanjem antifašističkih tradicija drugim jugoslovenskim narodima, sa kojima se kasnije ušlo i u rat tokom kojeg se Jugoslavija raspala.

---

11 Primera radi, ideja bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda bila je temeljna ideja jugoslovenskog antifašizma. O tome vidi Drago Roksandić, „Bratstvo i jedinstvo“ u političkom govoru jugoslovenskih komunista 1919-1945“, *Tito – viđenja i tumačenja*, ur. Olga Manojlović Pintar, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2011, str. 28-43. Iako je u praksi bilo i drugih odstupanja od načela o nacionalnoj ravnopravnosti, ipak treba pomenuti prvenstveno Nemce, kojima je pripisivana kolektivna krivica. Međutim, ta „kolektivna krivica“ nije bila esencijalizovana, nije sadržala rasističke postulate niti je podrazumevala fizičku likvidaciju svih Nemaca samo zbog toga što su Nemci.

12 „Zakon o zabrani izazivanja nacionalne, rasne i verske mržnje i razdora“, *Službeni list DFJ*, 2/46.

Međutim, ništa manje moćna, i dugoročno još uticajnije *nacionalizacija antifašizma* dogodila se istovremeno sa ovom oficijelnom, isticanjem isključivo – navodno autentičnog – srpskog antifašističkog ali i antikomunističkog pokreta, to jest četnika Draže Mihailovića. Antikomunistička komponenta u ovom nacionalizovanom antifašizmu bila je, u vreme te prve faktičke i masovne rehabilitacije četništva u Srbiji, nesumnjivo jača nego antifašistička, koje jedva da je i bilo, i to više u formi antigermanskog raspoloženja nego u formi stvarnog antifašizma. Antikomunizam je zapravo bio „ideološki kišobran“ za ovu „promenu epohalne svesti“, u čijem sadržaju je Draža Mihailović u mnogo većoj meri bio važan kao srpski nacionalista i antikomunista nego kao navodni antifašista. Tako je, uz retke i uglavnom deklarativne izuzetke, ostalo do danas, s tom razlikom što je danas, odnosno posle promene režima u oktobru 2000. godine, navodni četnički antifašizam, suprotno stvarnoj istoriji Drugog svetskog rata, izvojevao status pravog antifašizma, status koji je tokom devedesetih u zvaničnom narativu i dalje bio rezervisan za partizane.

Naime, posle 2000. godine ona slika Drugog svetskog rata koja je bila deo ideološkog paketa opozicionih snaga u Srbiji postala je vladajuća paradigma. Iako partizanski antifašizam nije u potpunosti osporen, on je upadljivo skrajnut, a u prvi plan su kao antifašistički borci istaknuti četnici, mada i danas najveći broj pristalica četničke verzije prošlosti u njima vidi pre borce protiv partizana i komunistu nego nekakve antifašiste. Istovremeno, nikad osporeni antifašizam partizana uglavnom je potisnut u korist narativa o partizanskim zločinima.

Tipologija osporavanja antifašizma u Srbiji

Antikomunističkim resantimanima uslovljeni revizionizam koji je nastao tokom devedesetih godina 20. veka, a razbuktao se posle 2000. godine najzaslužniji je za potpunu relativizaciju i obesmišljavanje na antifašizmu zasnovanog vrednosnog sistema koji je izgrađivan u socijalističkoj Jugoslaviji.

Postoji više načina za relativizaciju i obesmišljavanje antifašizma. Jedan od načina mogao bi se nazvati *nihilistički*: kao posledica gubitka jasnih pojmova o fašizmu i antifašizmu, koji se proglašavaju za anahrone sadržaje, suštinski se dezavuišu vrednosti antifašizma, toliko neophodne savremenom srpskom društvu.

Drugu grupu čine oni narativi koji antifašizam otvoreno odbacuju i u kojima se neguje pravi anti-antifašizam.¹³ Među njima se izdvajaju, s jedne strane ekstremne grupe – *fašističke*, a sa druge strane *pragmatičari*. Dok *fašistička* orijentacija

¹³ Todor Kuljić, *Prevladavanje prošlosti*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2003; Isti, „Anti-antifašizam“, *Godišnjak za društvenu istoriju* 1–3 (2005), str. 171-184; O. Milosavljević, Predgovor u: *Savremenici fašizma*, 1, Beograd 2010.

podrazumeva odbacivanje antifašizma zbog pristajanja uz fašističke ideje, dotle *pragmatička* orijentacija ima nešto drugačiju koncepciju: ona je takođe na ideološkoj desnici, ali iz navodno pragmatičnih razloga osporava smislenost antifašizma i suprotstavljanja Osovini u Drugom svetskom ratu, uz tvrdnju da bi bez toga bilo manje žrtava.

Treću grupu čine *kvazi-antifašisti*, tj. oni koji sebe vide kao nastavljache i poštovaoce antifašističke borbe, ali to suštinski nisu. Ova grupa je najkomplikovanija. Unutar nje se mogu uočiti bar dve tendencije. Jedna od tendencija je ekskluzivno *pročetnička*. Ona proglašava za antifašizam nešto što antifašizam nije, pri čemu se u vidu ima četnički pokret Dragoljuba Mihailovića, a zanemaruje ili čak otvoreno negira ono što antifašizam jeste, odnosno partizansku narodnooslobodilačku borbu. Međutim, kvazi-antifašističkom narativu pripada i najoriginalniji način revizije i relativizacije, pa time i obesmišljavanja antifašizma, a to je *pomiriteljska* paradigma. Pomiriteljska paradigma, koja se temelji na ideji nacionalnog pomirenja svih Srba, proglašava i četnički i partizanski pokret za antifašističke. U njenim okvirima jedna tendencija ne poriče jugoslovenski karakter oba pokreta, dok druga, najekstremnija, u nacionalnom smislu monopolizuje pojam antifašizam na taj način što se četnički, ali i partizanski pokret proglašavaju za *ekskluzivno srpske antifašističke pokrete*, uz davanje prednosti četničkom pokretu.

Međutim, unutar svake od ovih orijentacija kristalisala se još jedna, recentnija podela: za i protiv evropskih integracija Srbije. I u tom pogledu, pored ostalih aspekata, navedene orijentacije imaju i savremen ideološki smisao i političku funkciju. Naime, budući da je antifašizam deo međunarodnog ideološkog konteksta i da se o antifašizmu govori s obzirom na taj kontekst, njegova savremena upotreba je uglavnom u dinamičkom odnosu prema pitanju položaja Srbije u međunarodnim okvirima i prema pitanju integracija Srbije u EU. Kada je reč o pristalicama ideje o dva srpska antifašistička pokreta, ne postoji saglasnost u pogledu toga u kakvom je odnosu to navodno ekskluzivno srpsko antifašističko nasleđe prema evropskom antifašizmu. Za zagovornike evropskih integracija Srbije srpski antifašizam uopšte, ali pre svega onaj četnički, ulaznica je za EU, i time se oni uklapaju u opštu evropsku paradigmu. Zanimljiviji je, međutim, slučaj protivnika evrointegracija, grupisanih na krajnjoj desnici: za njih je srpski antifašizam upravo ona vrednost koja odvaja Srbiju od centara savremenog fašizma u Briselu.¹⁴ Savremena desni-

---

¹⁴ Boško Obradović, „Evropski fašizam i srpski antifašizam“, 1. 7. 2010, <http://www.standard.rs/evropski-fasizam-i-srpski-antifasizam.html>, posl. pristup. 28. 11. 2012. Tekstovi objavljeni na sajtu pokreta Dveri relativno često sadrže insinacije ili neposredno poistovećuju EU sa fašističkom ideologijom. Vidi npr: Nikola Marinković, „Dan Evrope ili pobjede nad fašizmom“, <http://www.dverisrpske.com/sr-CS/dverjani/nikola-marinkovic/dan-evrope-ili-pobede-nad-fasizmom.php>, posl. pristup 20. 11. 2012.

ca u Srbiji fašističkom proglašava politiku EU, a savremenim sledbenicima fašizma proglašava one pojedince i organizacije koji se opredeljuju za put evropskih integracija. Iako savremena antievropska desnica ne kaže ko su kolaboracionisti sa fašizmom u Drugom svetskom ratu, podrazumevajući, čini se, da njih i nema, savremene „kolaboracioniste“ lako pronalazi: to su svi zagovornici internacionalizma (u jeziku antievropske desnice – evrounijate), a za sledbenike fašizma proglašeni su čak i LGBT aktivisti. Tako su se savremeni promoteri nacionalne i verske neravnopravnosti, ekstremni nacionalisti, agresivni homofobi, pravoslavni fundamentalisti proglasili za „prave antifašiste“. O ovoj grupi biće reči u nastavku teksta.

„Antifašizam“ krajnje desnice

U ovom delu rada biće analizirani stavovi o fašizmu i antifašizmu jedne od grupacija krajnje desnice u Srbiji – organizacije *Dveri*. Ova organizacija je zanimljiva, između ostalog, i zbog toga što je prešla „razvojni put“ od neposrednih nastavljača ideologije srpskih kolaboracionista iz Drugog svetskog rata do samoproklamovanih antifašista, uz upadljivo ćutanje o svojim ideološkim uzorima i počecima.¹⁵ Pojedini istaknuti predstavnici ove organizacije osporili su pojam fašizma koji se upotrebljava u nauci (ili bar jednom njenom delu, prema Griffinovoj „minimalnoj definiciji“) uporno insistirajući na odavno napuštenom pristupu koji taj pojam svodi gotovo isključivo na istorijsku pojavu vezanu za Musolinijevu Italiju. Prema uverenju pojedinih predstavnika srpske desnice pomenuto proširivanje značenja fašizma, prisutno već od dvadesetih godina 20. veka, nema nipošto akademski ili analitički karakter, već je samo doprinelo da taj pojam postane „*univerzalna ideološka poštapalica i etiketa...*“ Prema tom uverenju, „ne samo da se u ovoj revizionističkoj medijskoj historiografiji zaboravilo ko su bili prvi i pravi fašisti i njihove preteče, podržavaoci i sluge već se otišlo i dalje: sopstveno omraženo i zločinačko lice počelo se poturati i nametati drugome. Samo tako je kroz jedan antiistorijski, nehumani i necivilizacijski medijski eksperiment *srpski narod od uloge fašističke žrtve mogao dospeti u poziciju paklene optužbe za neofašizam*“ (podv. S. M.).¹⁶

Ova debata oko termina zapravo treba da zamagli suštinu, naime da je ideologija savremene srpske desnice izrazito diskriminatorna prema različitim oblicima inače legitimnog delovanja i ponašanja ljudi u društvenom kontekstu (ateizam, kosmopolitizam, homoseksualnost, suprotstavljanje rigidnom modelu nacionalnog

15 O tome vidi: Srđan Milošević, „O jednoj desnoj reviziji pogleda na antifašističku borbu u Srbiji“, u: Husnija Kamberović (ur.), *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – Kako se sjećati 1945?*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006, str. 37-54.

16 Boško Obradović, „Evropski fašizam i srpski antifašizam“, 1. 7. 2010, <http://www.standard.rs/evropski-fasizam-i-srpski-antifasizam.html>, posl. pristup. 28. 11. 2012.

identiteta itd.), da je zaokupljena idejama „obnove“ nacije, da je u biti protiv demokratije (iako to sada nije u prvom planu delovanja), da je uverena u postojanje zavera protiv srpskog naroda, u strahu od navodne ugroženosti nacije, da je prožeta religijskim misticizmom¹⁷ itd. U svemu tome savremena srpska desnica se u svetu ideja i načina razmišljanja sasvim približila nekadašnjem fašističkom narativu i u tom smislu ona je sa istorijskim fašizmima (od italijanskog, preko nemačkog, do autentičnog srpskog fašizma) u različitim aspektima uporediva, razume se – uz značajne razlike, koje se pre svega ogledaju u ublažavanju, a ne suštinskoj kritici i odbacivanju politike diskriminacije koja se vrši u ime jednog rigidnog modela nacionalnog identiteta. Osim toga, svoje pravo lice desnica pokazuje i u shvatanju nacije kao homogene celine, što se otkriva u stavu da su Srbi bili samo žrtve fašizma, bez pominjanja onih predstavnika srpskog naroda koji su u toj ideologiji i njenim praksama participirali, kao i u besmislenom stavu da su *Srbi* proglašeni za neofašiste, što je takođe totalizujuća paradigma, koja nema nikakvog utemeljenja, budući da, osim pojedinih fašista iz redova drugih naroda, niko ne proglašava čitav narod (neo)fašističkim.

Najzanimljivije u ideološkom narativu desničarskih grupa u Srbiji je to što neke od njih sebe vide kao antifašiste i nastavljače *srpskih* antifašističkih tradicija. Takav je primer organizacije *Dveri*. Uz „priznavanje“ antifašističke tradicije Rusima, Poljacima, Srbima i Grcima (jedino njima u celoj Evropi), posebno se insistira na postojanju dva *ekskluzivno srpska antifašistička pokreta* – četničkog i partizanskog. Ta dva pokreta potrebno je na neki način *pomiriti* u nacionalnom ključu, u *srpstvu*.

Kada se danas govori o pomirenju, posredi je zapravo varijacija jedne relativno stare ideje potekle od Stanislava Krakova, jednog od poznatijih predstavnika srpske intelektualne desnice u emigraciji, koju je on zastupao u biografiji generala Milana Nedić, objavljenoj u Minhenu 1963. godine.¹⁸ Međutim, drugi izvor ove ideje, iako donekle posredan, verovatno je još važniji. Naime, budući pod snažnim ideološkim uplivom iz Rusije, koja danas nastoji da na nacionalističkoj ideološkoj platformi pomiri svoju prošlost i svoju sadašnjost, što uključuje i javno veličanje sovjetske borbe protiv fašizma, *Dveri* se ideološki profilišu kao organizacija koja navodno ima antifašističku ideološku platformu, koja se pre svega svodi na to da je srpski narod bio žrtva fašizma i da samim tim među pripadnicima srpskog naroda valjda nije ni bilo fašista. Ako ih je bilo, njih predstavnici ove organizacije ne pominju.

---

17 Fašizam u osnovi nije klerikalni, ali je u svojim različitim varijacijama mogao da sadrži komponentu religioznog misticizma, ne nužno crkvenog, što je naročito karakteristično za nacije kojima je verski identitet postao deo nacionalnog identiteta. Odnos religije (u raznim formama) i fašizma je komplikovan i ne može biti deo ove analize, ali treba podvući da verski sadržaji nisu nužno strani fašizmu.

18 O tome vidi: Stanislav Krakov, General Milan Nedić, knj. 1, „Nikola Pašić“, Beograd, 2006, str. 5-9.

Ostvarujući tako ideološki san svih nacionalista o „nacionalnom pomirenju“, predstavnici ove desničarske organizacije zapravo su „pomirili“ dva pokreta koje oni vide kao ekskluzivno srpske, što je pogrešno, naročito u slučaju partizanskog pokreta. Međutim, zbog izrazitog antikomunizma, *Dveri* nastoje da partizanski pokret odvoje od njegovog lidera Josipa Broza Tita, pa se u gotovo programskom tekstu (kada je reč o odnosu prema Drugom svetskom ratu) čiji je autor jedan od vođa pokreta posebno insistira na tome da je Josip Broz Tito u partizanskom pokretu bio „*najsumnivija karika pošto je predstavljao ličnost obaveštajno povezanu sa nacističkim službama i pre nego što je Drugi svetski rat počeo*“.¹⁹

Vrhunac cinizma, iako zapravo zakonomerna posledica ovako pervertovanog pojmovnog i vrednosnog sistema, jeste i komentar jednog autora na sajtu pokreta *Dveri*, koji je povodom nekih antifašističkih manifestacija zaključio da su potrebni „*primeri pravog antifašizma, prvenstveno protiv rehabilitacije kolaboratora koji se sad izdižu u heroje nacionalnih manjina*“,²⁰ što je bila aluzija na postavljanje table Aćif Efendiji u Novom Pazaru. Drugim rečima, na sajtu na kojem se ni jednom rečju ne pominje srpska kolaboracija sa fašizmom, i u okviru organizacije koja je svojevremeno bila najglasnija u javnoj rehabilitaciji srpskih kolaboracionista, zahteva se borba protiv rehabilitacije „kolaboratora“ samo onda kada je reč o nekom iz redova nacionalnih manjina, pri čemu se sa očiglednim nipodaštavanjem Bošnjaci nazivaju „novom“ nacionalnom manjinom. Razume se, rehabilitacija kolaboracionista iz bilo koje etničke grupe zaslužuje svaku osudu, ali kada ta osuda dolazi od pripadnika jedne organizacije sa krajnje desnice, sve postaje i logički i moralno neprihvatljivo.

Sve do sada navedeno ukazuje na to da je antifašizam u Srbiji na različite načine obesmišljen, iako su vrednosti koje on simbolizuje srpskom društvu danas potrebne gotovo podjednako kao tridesetih ili četrdesetih godina 20. veka. Te vrednosti su jedina garancija stabilnosti višenacionalnih, multikonfesionalnih, multikulturalnih zajednica, i uopšte – one su garancija individualnih i kolektivnih sloboda i prava građana, koji mogu biti ostvareni samo u uslovima ravnopravnosti. Ništa od toga nije u agendi novih srpskih „antifašista“, bez obzira na to kojoj nijansi falsifikovanog srpskog antifašizma pripadali.

19 Vladan Glišić, „Mitovi antifašizma“, 7. 2. 2010, <http://www.dverisrpske.com/sr-CS/dverjani/vladan-glicic/tekstovi/mitovi-antifasizma.php>, posl. pristup. 20. 11. 2012. Inače, osim kao ilustraciju za nastojanje da se ličnost vođe partizanskog pokreta Josipa Broza Tita nasiljem nad istorijom odvoji od suštine tog pokreta, ovakvi navodi ne zaslužuju bilo kakav komentar.

20 Nikola Marinković, „Dan borbe protiv fašizma“, 9. 11. 2010, <http://www.dverisrpske.com/sr-CS/dverjani/nikola-marinkovic/dan-borbe-protiv-fasizma.php>, posl. pristup 20. 11. 2012.

Zaključak

Pojam fašizam postao je sinonim za različite varijacije krajnjih desničarskih pokreta i političkih organizacija. Takva upotreba, prema „minimalnoj definiciji“ fašizma prisutna je i u akademskoj sferi. Uporno ograđivanje pojedinih organizacija u Srbiji čije delovanje je uporedivo sa fašističkim (u smislu koji taj pojam ima prema „minimalnoj definiciji“) od takve kvalifikacije ništa ne menja u samoj suštini. Bez obzira na to da li se te desničarske organizacije označavaju jednim zajedničkim imenom (neofašističke) ili pak frazom „krajnja desnica“, one ostaju u istom ideološkom krugu i reč je pre svega o tome. Upotreba pojma nije ništa više od pitanja podele i klasifikacije, dok bliskost savremene krajnje desnice sa istorijskom krajnjom desnicom, ma kako je imenovali, neće biti ništa manja. U tom smislu upotreba pojma fašizam (ili preciznije – neofašizam) kao oznake za savremene desničarske pokrete ima smisla utoliko što jasno ukazuje na njihove istorijske prethodnike i na strukturu ideologije i način mišljenja, iako ne nužno i na identične političke prakse ili sadržaj.

Slično je i sa pojmom antifašizam: s vremenom, on je počeo da označava sve one oblike borbe protiv političkih ideja koje počivaju na diskriminaciji i na njima zasnovanih praksi u ime navodne čistote nacije i/ili rase. Nasuprot tome, savremena desnica, samoproklamovana u antifašističku snagu, upravo afirmiše razne oblike diskriminacije u ime navodne obnove nacije. Kada se to ima u vidu, pozivanje savremene krajnje desnice u Srbiji na antifašizam u svakom pogledu je apsurdno.

Naravno, treba reći da je doprinos srpskog naroda antifašističkoj borbi u Jugoslaviji bio veoma značajan, a prema nekim ocenama i presudan. Međutim, svodjenje antifašističke borbe u Jugoslaviji isključivo na srpski činilac, uz do karikature iskrivljen smisao antifašizma, predstavlja samo još jednu manifestaciju srpskog neofašizma.

Kada se, makar samo mehanički, skupe svi rezultati raznih desničarskih ideoloških narativa koji obesmišljavaju antifašizam u Srbiji, nemoguće je izbeći, ne samo konfuziju već i potpunu relativizaciju i izvitoperenost značenja i vrednosnih asocijacija u vezi s tim pojmom, kojem se pripisuje toliko različitih značenja i konotacija da na kraju on niti šta znači niti simbolički bilo šta predstavlja. Njegova nacionalizacija, koja je u potpunom neskladu sa onim što je antifašizam na prostoru Jugoslavije bio, predstavlja jedan od najsmelijih i najapsurdnijih pokušaja istorijskog revizionizma.

MILAN RADANOVIĆ

„OTKOPAVANJE ISTINE“ ILI NORMALIZOVANJE KOLABORACIONIZMA?

O FORMIRANJU I DELOVANJU
DVE REVIZIONISTIČKE KOMISIJE
POD OKRILJEM VLADE REPUBLIKE SRBIJE,
2009–2012.

Uvod

Vlada Republike Srbije formirala je tokom 2009. dve komisije za preispitivanje istorijskih događaja koji su se odigrali u Srbiji krajem i neposredno nakon Drugog svetskog rata. Ovo je prvi put da državne institucije usmeravaju i motivišu istraživanja događaja koji su se odigrali u ovom razdoblju, a oko kojih u srpskoj javnosti i domaćoj historiografiji ne postoji konsenzus, naročito kada je reč o karakteru ravnogorskog četničkog pokreta i istorijskoj ulozi, političkoj i komandnoj odgovornosti njenog zapovednika generala Dragoljuba Mihailovića.

Najpre je 27. aprila 2009. formirana *Državna komisija za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba-Draže Mihailovića*, potom je 9. jula 2009. formirana, odnosno 12. novembra 2009. konstituisana *Državna komisija za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle oslobođenja 1944.* (skraćeno: *Državna komisija za tajne grobnice pobijenih od 12. septembra 1944.*)

Angažovanje određenog broja naučnih delatnika i javnih ličnosti sa neskrivenim antikomunističkim stavovima, saopštenja državnog sekretara u Ministarstvu pravde, kao koordinatora rada ovih komisija i izjave pojedinih članova dve komisije sugerišu da postoji namera nosilaca državne istorijske politike (državne institucije i predstavnici akademskog istorijskog revizionizma) da prikažu ravnogorski četnički pokret kao „jedan od dva antifašistička pokreta u Srbiji“, a zapovednika ovog pokreta kao „žrtvu posleratne državne represije“ kojoj je „uskraćeno pravo

na grob“ iako je reč o „prvom gerilcu u okupiranoj Evropi“. Takođe, intencija revizionističkih subjekata podrazumeva i relativizovanje negativne istorijske uloge kvislinškog aparata i pojedinih njegovih nosilaca (naročito kada je reč o Milanu Nediću, predsedniku kvislinške vlade) tokom perioda fašističke okupacije, 1941-1944.godine. O ovome svedoči nekoliko sudskih rehabilitacija istaknutih protagonista kvislinškog aparata, kao i registrovanje velikog broja pripadnika ovog aparata (među kojima su navedena imena nesumnjivih ratnih zločinaca) u „Otvorenoj knjizi – registru žrtava“ Državne komisije za tajne grobnice pobijenih od 12. septembra 1944.

Stavovi koji su pojedini članovi dve državne komisije iznosili u javnosti bili su lišeni činjenica koje bi ukazivale na ratne zločine i saradnju sa nemačkim okupatorom vojno-policijskog aparata i političkih struktura odanih kvislinškoj vladi (pri čemu treba naglasiti da je reč o delu vojnih, policijskih i političkih struktura Kraljevine Jugoslavije koje su prihvatile otvorenu saradnju sa okupatorom). Prikrivanje činjenica od strane članova navedenih komisija o odgovornosti za ratne zločine i kolaboraciju još je izraženije kada je reč o odgovornosti pripadnika ravnogorskog četničkog pokreta.¹

1 O zločinima formacija koje su priznavale komandu Draže Mihailovića, vidi Radoslav Pauunkovič, *Непокорени Друговац*, Нови Сад, 1967; Светислав Савковић, „Терор и злочини окупатора и њихових слугу у Топлици, 1941-1944“, *Лесковачки зборник*, 12, Лесковац, 1972; *Жене Србије у НОБ*, ур. Боса Цветић и др., Београд, 1975; *Чачански крај у НОБ. Пали борци и жртве*, ур. Драгољуб С. Суботић, Радован М. Маринковић, Чачак, 1977; Хранислав А. Ракић, *Терор и злочини окупатора и домаћих издајника у лесковачком и врањском крају, 1941-1944*, Лесковац, 1986; *Колашински четнички затвор 1942-1943*, Зборник радова са научног скупа одржаног у Колашину 14. и 15. маја 1984, ур. Јован Р. Бојовић, Титоград, 1987; Раде Познановић, Милун Раонић, Милорад Радојчић, *Трагом издаје. Сведочења о издаји четника и стрељању на Крушику у Ваљево 1941*, Ваљево, 1987; Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945*. Zbornik dokumenata i svjedočenja, Sarajevo, 1990; Mihael Sobolevski, „Prilog istraživanju zločina četničkog pokreta u Lici u Drugom svjetskom ratu“, *Senjski zbornik*, 21, Zagreb-Senj, 1994, str. 271-290; Драгољуб-Драга Пантић, *Ноћ каме. Покољ невиних у селу Вранићу*, Београд, 1996; Genocid nad Muslimanima u Drugom svjetskom ratu. Dokumenti (prir. Smail Ćekić), Sarajevo, 1996; Zdravko Dizdar, Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, 1941-1945*, Zagreb, 1999; Zdravko Dizdar, *Četnički zločini u Bosni i Hercegovini, 1941-1945*, Zagreb, 2002; Драгољуб Б. Димитријевић Бели, *Где је моја мама? Прилози за историју Авалског корпуса Југословенске војске у отаџбини*, Београд, 2009; Igor Graovac, *Stradali od četnika u Hrvatskoj 1941-1945. godine. Prilog istraživanju strukture stradalih*, Zagreb, 2011.

O kolaboraciji formacija koje su priznavale komandu Draže Mihailovića vidi *Tajna i javna saradnja četnika i okupatora*, prir. Jovan Marjanović, Beograd, 1976; Радоје Пајовић, *Контрареволуција у Црној Гори. Четнички и федералистички покрет 1941-1945*, Цетиње, 1977; Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu, 1941-1945*, Zagreb, 1979; *Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, XIV/1-4*, Dokumenti četničkog pokreta Draže Mihailovića, Beograd, 1981-1984; Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji, 1941-1945, I-II*, Beograd, 1983; Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj, 1941-1945*, Zagreb, 1986; Branko Latas, „Nemačko-četnička saradnja u Lici i Gorskom kotaru, 1943-1944.“, *Vojno-istorijski glasnik*, XLI, 2/1990, Beograd, 1990, str. 145-172; Branko Petranović, *Srbija u Drugom svjetskom ratu, 1939-1945*, Beograd, 1992; *Saradnja četnika sa okupatorom u Crnoj Gori: dokumenti 1941-1945*, prir. Vlado Marković, Radoje Pajović, Cetinje, 1996; Žarko S. Jovanović, „Draža Mihailović i Nemci

Podsećamo da su veterani ravnogorskog četničkog pokreta 2004. zakonskim putem izjednačeni s veteranima partizanskog pokreta,² što *de facto* predstavlja zvaničnu, državnu rehabilitaciju tog pokreta. Ovakvi stavovi dodatno su doprinisili neprihvatljivom normalizovanju, neretko i viktimizaciji pripadnika poraženih snaga, naročito pripadnika ravnogorskog četničkog pokreta.

Državna komisija za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba-Draže Mihailovića

Osnivanje Državne komisije za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Mihailovića, uporedo s pokretanjem sudskog postupka za njegovu rehabilitaciju,³ predstavlja završni čin državne rehabilitacije ravnogorskog četničkog pokreta.

Napori ka političkoj rehabilitaciji generala Mihailovića, nakon političkih promena 2000. godine, mogu se pratiti u više ravni. Iako je monumentalizacija Mihailovićeve ličnosti započela još tokom Miloševićeve vladavine, o čemu, između ostalog, svedoči podizanje spomenika Mihailoviću u okviru memorijalnog kompleksa na Ravnoj Gori (1992), opšta društvena rehabilitacija ravnogorskog komandanta karakteristika je prve decenije ovog veka. Tokom ove decenije podignuto je nekoliko spomenika Mihailoviću: u Ivanjici (2003), u Lapovu (2006) i u Subjeli kod Kosjerića (2008).

Država je *de facto* rehabilitovala generala Mihailovića 15. maja 2005. učešćem predstavnika organa vlasti na proslavi na Ravnoj Gori, organizovanoj pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture Republike Srbije. Proslavi su prisustvovali Vuk Drašković, ministar spoljnih poslova Državne zajednice Srbije i Crne Gore i dvojica ministara u vladi Vojislava Koštunice, Dragan Kojadinović, ministar kulture i Vojislav Vukčević, ministar za dijasporu. Karakteristično je da je 17. jula 2009. godine zajednička delegacija Srpskog pokreta obnove, Demokratske stranke i Bezbednosno-informativne agencije položila venac na spomenik Dragoljuba Mihailovića na Ravnoj Gori.⁴

u Srbiji 1941. godine: aktivnosti Nemaca na uspostavljanju veza sa Dražom Mihailovićem“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, XXX, 2/1997, Beograd, 1997, str. 83-99; Жарко С. Јовановић, „Колаборација Драже Михаиловића са квислинзима у Србији 1941.“, *Војно-историјски гласник*, XLII, 1-2/1998, стр. 74-85; *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama 1941-1945: Dokumenti*, prir. Branko Latas, Beograd, 1999; *Колаборација у Србији 1941-1945*, Зборник грађе, прег. Жарко С. Јовановић, Београд, 2001; Жарко С. Јовановић, *Неостварени ратни циљеви Драже Михаиловића, 1941-1945*, Београд, 2001; Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945: okupacija i kolaboracija*, Zagreb, 2010.

2 „Закон о изменама и допунама Закона о правима бораца, војних инвалида и чланова њихових породица“, *Службени гласник Републике Србије*, LX, 137/2004, Београд, 24. 12. 2004, стр. 1.

3 Tomislav Dulić, „Sentenced 'for Ideological and Political Reasons'? The Rehabilitation of Dragoljub Draža Mihailović in Serbia“, *Sociologija*, Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju, LIV, 4/2012, Beograd, 2012, str. 625-648.

4 Jovana Gligorijević, Momir Turudić, „Draženje Srbije“, *Vreme*, 968, Beograd, 23. 7. 2009, str. 11.

Radio-televizija Srbije, kao svojevrsni medijski organ vlasti, prikazala je sredinom 2002. godine osam epizoda dokumentarnog TV serijala „Ravnogorska čitanka“. Nesporno je da se uređivačka politika državne televizije umnogome prilagođava interesima vladajućih partija. Afirmisanje jednog kolaboracionističkog pokreta u programu državne televizije i glorifikacija najznačajnijeg protagonistice tog pokreta jasno pokazuju odnos vladajućih građanskih partija, napose Demokratske stranke, prema istorijskom i ideološkom nasleđu ravnogorskog četničkog pokreta.

U udžbenicima istorije za završne razrede osnovne i srednjih škola (2002) general Mihailović i ravnogorski četnički pokret (Jugoslovenska vojska u otadžbini) prikazani su afirmativno, uz prećutkivanje odgovornosti ovog pokreta i njegovog komandanta za ratne zločine i saradnju sa okupatorom.⁵

Međutim, iako su pojedini jastrebovi „demokratskih reformi“, poput nekih istaknutih državnih funkcionera (Vladan Batić, Velimir Ilić, Milan St. Protić) početkom prve decenije 21. veka zagovarali rehabilitaciju Dragoljuba Mihailovića, najveći zahvat na oficijelnoj razini ka zvaničnoj političkoj rehabilitaciji Dragoljuba Mihailovića i normalizovanju njegove istorijske uloge jeste osnivanje državne komisije.

Uoči osnivanja komisije, državni sekretar u Ministarstvu pravde Slobodan Homen izjavio je kako „potpuno podržava da se, jednom za sva vremena, otkrije ta strogo čuvana tajna o sudbini Draže Mihailovića; i ne samo njega već i svih ostalih koji su nevini stradali u prvim posleratnim danima kako bismo razjašnjavajući prošlost konačno obezbedili budućnost novim generacijama“.⁶

Izlišno je napominjati da je konačna sudbina generala Mihailovića bila opštepoznata još od momenta njegovog sudskog pogubljenja (17. juna 1946. u Beogradu), kao što uvek treba napominjati da general Mihailović nije „nevino stradao“. Nepoznanica oko lokacije na kojoj su sahranjeni posmrtni ostaci generala Mihailovića emfatički se tumači kao „strogo čuvana tajna“, iako je ova nepoznanica rezultat opšteprihvate prakse nakon Drugog svetskog rata koja je podrazumevala da se osuđeni ratni zločinci ne sahranjuju u obeleženim grobnicama kako bi se unapred osujetila njihova moguća javna memorijalizacija i viktimizacija.

---

5 Dubravka Stojanović, „Revizija revizije: '1941' u udžbenicima istorije u Srbiji“, *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, ur. S. Bosto, T. Cipek, O. Milosavljević, Zagreb, 2008, str. 157-166; Dubravka Stojanović, „Godina okupacije: '1945' u srpskim udžbenicima istorije“, *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, (ur. S. Bosto, T. Cipek), Zagreb, 2009, str. 265-274; Mirosljub Vasić, „Narodnooslobodilački rat 1941-1945. u udžbenicima istorije u Srbiji danas“, *Istinom protiv revizije Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji 1941-1945*, Zbornik radova, ur. Mladenko Colić i dr., Beograd, 2009, str. 253-260.

6 Драган Влаховић, „Хомен: тужилаштво да тражи Дражин гроб“, *Политика*, Београд, CVI, 34287, 22. 4. 2009, стр. 11.

Nakon što je 14. aprila 2009. formirana Državna komisija za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba-Draže Mihailovića, za članove komisije imenovani su Slobodan Radovanović, tadašnji zamenik Republičkog javnog tužioca, i Slobodan Homen, tadašnji državni sekretar u Ministarstvu pravde, zatim Momčilo Pavlović, direktor Instituta za savremenu istoriju, Miladin Milošević, direktor Arhiva Jugoslavije u Beogradu, Miladin Gavrilović, tadašnji upravnik Zadužbine kralja Petra I na Oplencu i Dragan Vlahović, istoričar i novinar lista *Politika*.⁷ Takođe, među članovima komisije pominjana su imena Koste Nikolića i Bojana Dimitrijevića, dvojice naučnih savetnika sa Instituta za savremenu istoriju, svakako najboljih poznavalaca Mihailovićeve biografije i autora nekoliko istorijskih monografija u kojima se potiskuje komandna i politička odgovornost generala Mihailovića za zločine i kolaboraciju formacija koje su priznavale njegovu komandu.⁸

Ukoliko uzmemo u obzir činjenicu da su među članovima komisije figurirali Bojan Dimitrijević, tadašnji pomoćnik ministra za odbranu, Slobodan Homen, tadašnji državni sekretar u Ministarstvu pravde, i Slobodan Radovanović, tadašnji zamenik Republičkog javnog tužioca, izbor članova Državne komisije za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Dragoljuba-Draže Mihailovića jasan je indikator uloge države u kreiranju istorijske politike i, u ovom konkretnom slučaju, pokušaju viktimizacije istaknutog protagonista Drugog svetskog rata na tlu Srbije, istorijske figure koja je na osnovu komandne odgovornosti bila odgovorna za mnogobrojne ratne zločine ravnogorskih četnika. Sem toga, treba naglasiti da su Slobodan Homen i Bojan Dimitrijević istaknuti članovi Demokratske stranke.

Ove indikacije potvrdila je izjava tadašnjeg predsednika Republike Srbije Borisa Tadića u odgovoru na pitanje – koje se često moglo čudi u javnosti – o opravdanosti potrage za Mihailovićevim grobom i forsiranja ove teme u vreme izražene društveno-ekonomske krize. Na pitanje da li je važno da se otkrije grob Draže Mihailovića, Tadić je odgovorio: „Veoma važno! Pripadam partizanskoj porodici, ali smatram da je, istorijski gledano, to važno.“⁹

Ministar za dijasporu u vladi Mirka Cvetkovića i član Srpskog pokreta obnove Srđan Srećković prisustvovao je crkvenom pomenu generalu Mihailoviću 17. jula 2009. u Sabornoj crkvi u Beogradu i tom prilikom je „izrazio nadu da će sledeće

7 Slobodan Georgijev, „Misterija Dražinog groba“, *Vreme*, 1058, Beograd, 14. 4. 2011, str. 27.

8 Коста Николић, *Историја Равногорског покрета*, 1-3, Београд, 1999; Бојан Димитријевић, Коста Николић, *Генерал Михаиловић. Биографија*, Београд, 2000; Бојан Димитријевић, Коста Николић, *Генерал Драгољуб Михаиловић 1893-1946. Биографија*, Београд, 2011.

9 Veljko Lalić, „Intervju: Boris Tadić. Đinđićevom metodom rešavam problem Kosova“, *Nedeljnik*. Besplatn primerak uz *Press, Press*, 2164, Beograd, 11. 1. 2012, str. 27.

godine pomen biti obavljen u skladu sa srpskim vojničkim običajima – na grobu rehabilitovanog generala“.¹⁰

Delatnost Državne komisije naišla je na značajnu podršku u provladinim dnevnim listovima (*Politika*, *Večernje novosti*, *Blic*, *Press*). Ovi listovi su, pozivajući se na pojedine članove komisije, objavljivali senzacionalističke i neproverene vesti u kontekstu rada dve komisije, vesti koje su se pokazale kao najobičnije mistifikacije.

Tako na primer, dnevni list *Press* 7. juna 2009. godine, nedugo nakon otpočinjanja prvih istraživanja u dotad nedostupnim arhivskim fondovima, saopštio je informacije koje kasnije neće biti potvrđene: „U jednom arhivu van teritorije Beograda pronađeni su dokumenti koji će iz korena promeniti dosadašnja saznanja o događajima s kraja 1944. i prve polovine 1945. godine i masovnim streljanjima koje su vršili predstavnici nove komunističke vlasti, saznaje *Press nedelje* u izvorima bliskim Državnoj komisiji za rasvetljavanje činjenica o pogubljenju Draže Mihailovića. Prema tim navodima, u pronađenoj arhivi nalaze se zapisnik i fotografije sa egzekucije generala Mihailovića, ali i brojni podaci o streljanjima, učesnicima i naredbodavcima zločina počinjenih prvih dana od dolaska komunista na vlast.“ O ovom navodnom otkriću državni sekretar Slobodan Homen je izjavio: „U pitanju je mala arhiva koja je decenijama bila zatvorena i niko joj nije imao pristup. Pretpostavlja se da su je napravili neki ozbiljni i odgovorni ljudi koji su želeli da se jednog dana ipak otkrije istina o svim zločinima. Biće to veliko iznenađenje za sve, ali je važno da se ta dokumenta sačuvaju, jer ima onih koji bi želeli da ih se dokupeju pre nego što budu obelodanjeni. Mnogi su postali nervozni kad se osetilo da je neko na tragu tog arhivi. O svemu će se više znati narednih dana, ali verujte da će ovi podaci odjeknuti kao bomba.“ U tekstu se dodaje kako je Slobodan Homen potvrdio „da je arhiva pronađena i da se u njoj nalaze 'širi podaci', ne samo oni o smrti Draže Mihailovića. On je uveren da ne postoji opasnost da podaci budu 'očerupani' i ističe da bi oni već sutra trebalo da budu dostupni Komisiji. U tim dokumentima se, između ostalog, nalaze i fotografije sa streljanja Draže Mihailovića, kompletna dokumentacija i zapisnik o izvršenju smrtno kazne. Ovo su potpuno novi podaci, jer arhiva nije otvarana od 1946. Fotografije su napravljene kako bi se državnom vrhu dokazalo da je nad Mihailovićem izvršena smrtna kazna. Arhiva se nalazi van Beograda, ali još ne želimo da kažemo gde tačno, ističe Homen.“¹¹

---

¹⁰ Dragica Pušonjić-Veljković, „Ukraden zapisnik o Dražinom streljanju“, *Blic*, 4465, Beograd, 18. 7. 2009, str. 14.

¹¹ S. Dedeić, V. Arsić, „Grobnice svuda po Srbiji. Veliko otkriće Komisije: pronađena arhiva o ubistvu Draže“, *Press*, Beograd, 7. 6. 2009.
<http://www.pressonline.rs/info/politika/67957/grobnice-svuda-po-srbiji.html?print=true> (pristupljeno 31. decembra 2012)

Iako se informacija o „velikom otkriću komisije“, odnosno o navodnom pronalasku decenijama skrivane dokumentacije („fotografije sa streljanja Draže Mihailovića, kompletna dokumentacija i zapisnik o izvršenju smrtne kazne“) koja navodno rasvetljava nepoznanice vezane za sudsko pogubljenje generala Mihailovića pokazala kao obična mistifikacija, državni sekretar nije našao za potrebno da se izvini javnosti zbog iznošenja netačnih i neproverenih informacija. Ostaje upitno da li je državni sekretar bio obmanut o postojanju ove dokumentacije, i da li iz toga proističu ove mistifikacije ili je on svesno obmanjivao javnost?

Članovi komisije istoričari Kosta Nikolić i Bojan Dimitrijević u naučnom radu koji govori o novim saznanjima o hvatanju generala Mihailovića 1946. godine ističu kako je „osnovni zadatak komisije da utvrdi mesto streljanja generala Mihailovića“,¹² u čemu treba prepoznati osnovni motiv osnivanja komisije – pronalazjenje posmrtnih ostataka generala Mihailovića.

Izjave članova komisije odaju jasan utisak da je namera državnih organa da omogućе ekshumaciju zemnih ostataka generala Mihailovića. Izjave državnog sekretara Slobodana Homena tokom 2009. i 2010. godine bile su formulisane tako da stvore utisak u javnosti kako je komisija na korak od utvrđivanja lokacije na kojoj su smešteni Mihailovićeви posmrtni ostaci. Javnost je obaveštena kako postoji jasna namera državnih organa da Mihailovićeви zemni ostaci budu traženi georadarom, uređajem za podzemnu sondu.¹³

Međutim, godinu dana nakon osnivanja komisije u medijima su se pojavile spekulacije o „rasulu komisije“, usled međusobnih razmimoilaženja u stavovima i izjavama pojedinih članova.¹⁴ Jedini konkretan rezultat rada komisije predstavlja dodatna potvrda validnosti zvaničnih i poluzvaničnih podataka koji su decenijama kružili – o načinu na koji je uhvaćen general Mihailović, o saradnji Nikole Kalabića sa organima unutrašnjih poslova u lociranju Mihailovića 1946, o autentičnosti grupnih fotografija Dragoljuba Mihailovića i Nikole Kalabića sa pripadnicima Uprave državne bezbednosti nakon hapšenja – i potvrda od ranije poznatog datuma pogubljenja (17. jul 1946).¹⁵

12 Kosta Nikolić, Bojan B. Dimitrijević, „Zarobljavanje i streljanje generala Dragoljuba Mihailovića 1946. godine. Nova saznanja o arhivskoj građi“, *Istorija 20. veka*. Časopis Instituta za savremenu istoriju, XXVII, 2/2009, Beograd, 2009, str. 13.

13 Bojan Bilbiја, „Дражу траже георадаром“, *Политика*, CVI, 34707, Београд, 24. 6. 2010, стр. 7.

14 Јелена Чалија, „’Дражина’ комисија у расулу“, *Политика*, CVI, 34679, Београд, 27. 5. 2010, стр. 7.

15 Крагујевачки publicista Miloslav Samardžić objavio je две knjige u kojima je pokušao da dokaže da Nikola Kalabić navodno nije imao učešća u lociranju (izdaji) generala Mihailovića 1946. (vidi Милослав Самарџић, *Истина о Калабићу*, Крагујевац, 1999; Милослав Самарџић, *Прави и лажни Калабић: са налазом судског већтака*, Крагујевац, 2012). Smatramo da je za istorijsku nauku od nevelikog značaja

Tokom avgusta 2010. javnost je uveravana kako su saradnici komisije došli do „poverljive i dragocene dokumentacije iz britanskih arhiva“ koja bi trebalo da omogućiti nova saznanja o datumu i mestu pogubljenja, kao i o lokaciji na kojoj je Mihailović sahranjen. Međutim, istraživanja saradnika komisije samo su dodatno potvrdila navode pojedinih oficira Uprave državne bezbednosti o datumu i mestu pogubljenja. Iako je Slobodan Homen, navodno zahvaljujući dokumentaciji iz britanskih arhiva, najavio skoro lociranje grobnog mesta Dragoljuba Mihailovića („možda i pre 17. jula 2010, kada se navršava 64-godišnjica pogubljenja“), ta najava nije realizovana.¹⁶

Istoričar Miroslav Jovanović, profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu, smatra „potragu za jednim dokumentom“ koji bi razrešio nepoznicu o lokaciji Mihailovićevog groba „najilustrativnijim primerom naučnog samozavaravanja istoričara, usled fetišizacije istorijskih izvora“: „Od prvog dana komisija traži nemoguće – tradicionalno shvaćenu pouzdanu činjenicu, tj. dokument o mestu gde je streljan i pokopan, odnosno neki izveštaj, zapisnik ili belešku načinjenu posle samog čina streljanja Draže Mihailovića. Komisija je dakle krenula od pretpostavke da svaki događaj u prošlosti mora imati svoj odraz u dokumentima, odnosno da je sva prošlost sadržana u dokumentima. Pri tom, potpuno je prenebregnut kontekst u kome se događaj odigrao.“¹⁷

Jedan od članova komisije, Miladin Gavrilović, povodom kazivanja državnog sekretara Slobodana Homena o otkriću navodno dragocene arhivske građe u Londonu, nazvao je ove tvrdnje „običnim zamajavanjem javnosti“ i „običnim glupostima“, dodavši kako je po njegovom mišljenju do iznošenja novih detalja obično dolazilo „u kriznim trenucima“. „Država je izlazila sa novim dokazima, koji ne dokazuju ništa, i kad je bio veliki pad dinara, i uoči dolaska MMF-a, i sad kada se ponovo zaoštrila kriza oko Kosova.“¹⁸

Nakon dvogodišnjeg rada, članovi komisije su 14. aprila 2011. predstavili „nalaze na utvrđivanju činjenica o pogubljenju komandanta JVuO“. Međutim, ovom prilikom samo su dodatno potvrđene već poznate činjenice, uz razjašnjenje određenih

---

da li je Kalabić zaista izdao generala Mihailovića. Međutim, Milosav Samardžić ne navodi istorijske izvore prvog reda kojima bi potkrepio vlastitu tezu. S druge strane, pojedini istoričari, koji imaju afirmativan stav prema istorijskom nasleđu ravnogorskog četničkog pokreta, smatraju tezu o Kalabićevoj ulozi u lociranju Mihailovića validnom i utemeljenom u istorijskoj realnosti (vidi Предраг Остојић, *Заробљавање генерала Михаиловића*, Београд, 2010; Бојан Димитријевић, Коста Николић, *Генерал Драгољуб Михаиловић 1893-1946. Биографија*, Београд, 2011).

16 Бојан Билбија, „Тајни досије о Дражиној смрти откривен у Лондону“, *Политика*, CVI, 34706, Београд 23. 6. 2010, стр. 5.

17 Мирослав Јовановић, Радивој Радић, *Крiza историје. Српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, Београд, 2009, стр. 78-79.

18 Veljko Miladinović, „Kad je teško – Draža“, *Press*, 1697, Београд, 19. 10. 2010, стр. 8.

nedoumica (nekadašnji zatvor na Adi Ciganliji kao verovatna lokacija pogubljenja, indicije o premeštanju zemnih ostataka generala Mihailovića iz primarne grobnice na Adi Ciganliji), koje nemaju relevantan značaj za javnost i istorijsku nauku.¹⁹

Ministarstvo pravde duguje objašnjenje čijom političkom voljom je odlučeno formiranje jedne izlišne i neefikasne komisije čija delatnost je finansirana sredstvima građana Republike Srbije, umesto da se insistira na dostupnosti arhivske građe istraživačima u jednoj vaninstitucionalnoj formi koja bi onemogućila „državno posezanje za mrtvima“.

U potragu za zemnim ostacima generala Mihailovića uključila se (u međuvremenu formirana) Državna komisija za tajne grobnice pobijenih od 12. septembra 1944. Iskopavanja na lokaciji za koju se pretpostavljalo da predstavlja mesto na kom je streljan Mihailović započela su 18. juna 2011. na beogradskom rečnom ostrvu Ada Ciganlija. Nakon dvogodišnje bezuspešne „potrage za jednim dokumentom“ kojim bi bilo utvrđeno mesto na kom su pohranjeni Mihailovićeve posmrtni ostaci, odlučeno je da se pristupi lokaciji za koju su saradnici Državne komisije za utvrđivanje okolnosti smrti generala Dragoljuba-Draže Mihailovića verovali da krije „tajnu grobnicu“.

Dnevni list *Politika* objavio je 19. juna 2011. optimistički intoniranu vest o pronalazenju „tajne grobnice na Adi Ciganliji“ u kojoj su navodno „otkriveni ostaci ljudskih kostiju“, tokom prvog sondiranja terena („probno iskopavanje“) koje su obavili saradnici Državne komisije za tajne grobnice posle 12. septembra 1944, na čelu sa sekretarom komisije Srđanom Cvetkovićem. U tekstu se sugeriše kako će „DNK analiza pokazati“ da li su navodno pronađene ljudske kosti „deo posmrtnih ostataka Dragoljuba Mihailovića“. Novinar *Politike* Milan Četnik piše kako su se „tačno u podne“ istoričar Srđan Cvetković, pravnik Vladimir Petrović „iz Tužilaštva za ratne zločine“ i Blažo Đurović, vlasnik privatnog preduzeća za geodetske radove (rođak poznatog ravnogorca Đure Đurovića), kao i potpisnik teksta, „dohvatili ašova, krampa i lopate savlađujući ledinu tvrdu kao kamen“, u nameri da otpočnu otkopavanje na lokaciji za koju su smatrali da krije „mračnu tajnu“. „A onda, posle nekoliko udaraca ašovom potpisnika ovih redova, lopata u rukama Blaže Đurovića, izvukla je u 14 časova i 14 minuta *ljudsku kost* (kurziv: M.R.) dugu oko osam santimetara, što je grupici kopača bio znak da su na pragu odgonetke mračne tajne i da je moguće, makar u ovom slučaju, neutralisati zaumnju boljševičku kaznu oduzimanja prava na grob.“²⁰

19 Bojan Bilbija, „Дражу званично траже на Ади Циганлији“, *Politika*, 34999, CVIII, Београд, 15.4.2011, стр. 7; Војислава Ц. Спасојевић., „Комисија за утврђивање истине о Дражи Михаиловићу потврдила да је убијен на Ади. Гроб никад неће наћи“, *Вечерње новости*, LVIII, Београд, 15.4.2011, стр. 5.

20 Милан Четник, „Тajна гробница на Ади Циганлији“, *Politika*, CVIII, 35061, Београд, 19. 6. 2011, стр. 9.

Provladin nedeljnik *NIN* takođe je preneo informaciju o navodnom pronalasku zemnih ostataka generala Mihailovića, nazivajući generala i druge ratne zločince streljane i sahranjene na tajnoj lokaciji u Beogradu 17. jula 1946, „žrtvama“: „Tik do zida, na samo metar dubine, iskopano je 15 kostiju i pronađene su metalne žice za koje se sumnja da su delovi od lisica kojima su žrtve bile vezane.“²¹

Dnevni list *Press* objavio je pretpostavku koju je izneo istoričar Srđan Cvetković: „Ostaci kostiju verovatno pripadaju generalu Draži Mihailoviću, pošto je prema svedočenjima on u grupi ubijen poslednji.“ „Otkriće posmrtnih ostataka na mestu gde su pogubljeni Draža i njegovi saborci otvara mogućnost da ipak nije došlo do premeštanja, već da su to 'podmetačine koje su poslužile da se sakrije prava istina.'“²²

Dnevni list *Večernje novosti* objavio je informaciju dobijenu, kako se navodi, iz Državne komisije za tajne grobnice posle 12. septembra 1944, koja predstavlja nastavak viktimizacije generala Mihailovića. Prema ovim tvrdnjama, zemni ostaci generala Mihailovića su nakon streljanja „isečeni sekirom“: „To bi moglo da objasni, kažu u Komisiji, zašto su pri probnoj ekshumaciji nađene rasparčane kosti.“²³

Intenzivna pretraživanja na mestu za koje su članovi komisije pretpostavili da predstavlja potencijalno grobno mesto generala Mihailovića započela su početkom avgusta 2011. Ekspertiza pronađenih kostiju usledila je na Institutu za sudsku medicinu Medicinskog fakulteta u Beogradu.

Blažo Đurović, kao jedan od učesnika istorijskog prekopavanja Ade Ciganlije, izneo je uverenje da je ovim iskopavanjem pronađena masovna grobnica: „Na osnovu ranijih iskustava u iskopavanjima grobnica, možemo da pretpostavimo da su u pitanju ostaci više leševa. Prvi ostaci koje smo našli pripadaju starijim ljudima. To ćemo sa sigurnošću moći da kažemo tek nakon što se obrade DNK analize. Naše je bilo da otkrijemo da li na ovom mestu ima grobnica i ovaj istorijski zadatak smo obavili.“²⁴

Nekoliko dana nakon probnog iskopavanja na Adi Ciganliji i pronalaska neidentifikovanih kostiju, sekretar Državne komisije za tajne grobnice u obraćanju javnosti nije izrazio sumnju u pripadnost pronađenih kostiju iznevši insinuciju o „pokušaju spaljivanja dokaza“ i sugerišući kako su zemni ostaci generala Mihailovića možda

---

21 M. Паунковић, „Копанем до националног помирења“, *НИН*, 3156, Београд, 23. 6. 2011, стр. 14.

22 Veljko Miladinović, „Rešena misterija posle 65 godina: Draža iskopan na Adi“, *Press*, 1960, Beograd, 19. 6. 2011, str. 4.

23 Војислава Ц. Спасојевић., „Дражу исекли секиром?“, *Вечерње новости*, Београд, LVIII, 24. 6. 2011, стр. 7.

24 Veljko Miladinović, „Rešena misterija posle 65 godina: Draža iskopan na Adi“, *Press*, 1960, Beograd, 19. 6. 2011, str. 4.

spaljeni na lokaciji na kojoj je izvršeno probno iskopavanje: „Na ovom mestu su, osim oprljenih delova desetak kostiju iskopane i lisice, a prema rečima člana komisije, istoričara Srđana Cvetkovića, nađeni tragovi ukazuju na pokušaj spaljivanja dokaza. 'Do mesta se došlo na osnovu identičnih iskaza četiri svedoka zatočenih u zatvoru na Adi i izjave oficira Ozne. Osuđena lica su brodom dovezena, zatvorenici su iskopali raku i osuđenici su ispred zida streljani', prenosi Cvetković i dodaje da su Komisija i policija završili svoj deo posla, a da je sada na potezu tužilaštvo.“²⁵

Povodom vesti o navodnom pronalasku posmrtnih ostataka generala Mihailovića oglasio se i Vuk Drašković, lider Srpskog pokreta obnove, koalicionog partnera Demokratske stranke u tadašnjoj Vladi Republike Srbije, kazavši kako je ova vest „veliki dan za Srbiju, njegovu stranku i istinu“, založivši se za podizanje memorijalnog centra posvećenog generalu Mihailoviću na mestu na kom je general navodno pokopan; „Vrlo sam uzbuđen, a zanimljivo je da su ostaci nađeni blizu krsta koji sam davno zabo i markirao mesto grobnice. Sada konačno država treba da se angažuje i Draži podigne memorijalni centar. Skroman kakav je i Draža bio i to je najmanje što može da se uradi za njega i sve žrtve komunizma.“²⁶

Državni sekretar Slobodan Homen nedugo nakon probnog iskopavanja na Adi Ciganliji izjavio je kako mu je „drago što su rezultati pretrage terena na Adi Ciganliji potvrdili dokaze do kojih je došla Komisija za utvrđivanje istine o smrti Dragoljuba Mihailovića – da je zatvor bio na mestu koje su označili svedoci u iskazima, i da je postojala krečana u koju su bačena tela streljanih“. Međutim, lokacija zatvora na ovom ostrvu bila je poznata i bez ovih svedočenja. Sem insinuiranja o navodnoj krečani, Homen je dodatno obmanuo javnost kazivanjem o pronalasku navodne masovne grobnice na navedenoj lokaciji: „U pitanju je masovna grobnica obima tri puta četiri metra, u kojoj je sahranjeno od sedam do devet osoba, zajedno sa lisicama. To je dokaz da su u pitanju zatvorenici koji su tu najverovatnije i streljani, a pronađeni ostaci gašenog kreča i nagorelih kostiju ukazuju na pokušaje da se tragovi unište. Reč je o ostacima više skeleta, a čiji su tačno pokazace DNK analiza. Važno je da se tačno utvrdi kome ostaci pripadaju, jer su u toj masovnoj grobnici, prema iskazima svedoka, završili najviši predstavnici nekadašnje vlasti i generali. Njihove porodice zaslužuju da znaju istinu.“²⁷ U izjavi za jedan drugi provladin dnevni list, državni sekretar Homen je rekao da su pored generala Mihailovića na ovoj lokaciji „ubijeni i neki vodeći političari tog vremena“, nazivajući ova lica

25 D. Dekić, „Iskopane kosti đeneralove?“, Vesti online, 20. 6. 2011. <http://srb.time.mk/read/dc7e0c2b71/87e0a8bdb3/index.html> (pristupljeno 10. novembra 2011).

26 Isto.

27 Војислава Ц. Спасојевић, „ДНК води до Драже Михаиловића“, *Вечерње новости*, Београд, LVIII, Београд, 20. 6. 2011, стр. 11.

„žrtvama“: „Ekshumacija će se odnositi na sve žrtve.“²⁸ Međutim, informacije o pronalasku „masovne grobnice“ uskoro su se pokazale kao netačne.

Ko su bili „vodeći političari tog vremena“, koje je viktimizirao državni sekretar? Istog dana kada je streljan general Mihailović, streljane su sledeće ličnosti: Dragomir-Dragi Jovanović (jedan od najpoverljivijih saradnika nemačkog okupatora u Beogradu i Srbiji, glavni organizator policijskih službi u Beogradu, upravnik grada Beograda), Kosta Mušicki (pukovnik, komandant Srpskog dobrovoljačkog korpusa), Boško Pavlović (pukovnik, pomoćnik komandanta Srpske državne straže), Tanasije Dinić (zamenik komesara unutrašnjih poslova u komesarskoj vladi Milana Aćimovića i ministar unutrašnjih poslova i ministar socijalne politike i narodnog zdravlja u vladi Milana Nedića), Velibor Jonić (ministar prosvete u vladi Milana Nedića), Đura Dokić (ministar saobraćaja u vladi Milana Nedića), Miloš Glišić (major, jedan od zapovednika tzv. legalizovanih četnika na području zapadne Srbije), Radoslav-Rade Radić (četnički zapovednik na području između Banja Luke i Teslića). Sva navedena lica učestvovala su u neposrednoj saradnji sa nemačkim okupatorom kada je reč o sprovođenju mera za suzbijanje oslobodilačkog pokreta.

Učesnici istorijskog prekopavanja jednog beogradskog rečnog ostrva (pri čemu mislimo na opisano „probno iskopavanje“), u cilju „neutralisanja zaumne boljševičke kazne“, uskoro su bili prinuđeni da se suoče s vlastitom zabludom. Mesec dana nakon senzacionalističkih vesti o navodnom pronalaženju zemnih ostataka generala Mihailovića usledila je vest o tome kako nađene kosti nisu ljudskog porekla. Može se naslutiti da su članovi komisije ovu informaciju prikrivali nekoliko nedelja kako bi izbegli moguća osporavanja i ismejavanja u javnosti. Sem toga, iako su se najave o pronalasku „masovne grobnice“ na Adi Ciganliji, u kojoj su prema rečima Slobodana Homena sahranjeni „vodeći političari“, pokazale netačne, državni sekretar i članovi dve komisije nisu našli za potrebno da se izvine javnosti zbog plasiranja netačnih informacija. Entuzijastičnu zamisao koja nije urodila očekivanim antropološkim nalazima pravdali su potom realizatori ove inicijative (Srđan Cvetković) nedovoljno ubedljivim motivima, koji prikrivaju prave motive: „Mi i nismo imali zadatak da nađemo posmrtnu ostatku, već da proverimo da li su tačni nalazi do kojih je došla Komisija za otkrivanje istine o Draži Mihailoviću.“²⁹ Pri tom, sekretar Cvetković nije naveo razloge za medijsku pompu povodom pronalaska navodne masovne grobnice i navodnih zemnih ostataka generala Mihailovića.

28 Vuk Z. Cvijić, „Potraga za grobnicom Draže Mihailovića. Nađene ljudske kosti na mestu bivšeg logora“, *Blic*, 5154, Beograd, 19. 6. 2011, str. 15.

29 Војислава Ц. Спасојевић, „Ископане кости нису Дражине“, *Вечерње новости*, Београд, LVIII, 22. 7. 2011, стр. 12.

Provladini mediji povodom potrage za ostacima generala Mihailovića nastavili su da obmanjuju javnost. Tako je u *Večernjim novostima* objavljena informacija da izvesni Vladan Vasiljević („u ime uticajnih prvaka četničke emigracije u američkoj saveznoj državi Ohajo“, pozivajući se na „tajne informacije dobijene iz krugova u SAD, svojevremeno bliskih Milovanu Đilasu“) tvrdi da je Mihailović likvidiran zasebno, kao i da je uoči likvidacije navodno fizički zlostavljan od strane jednog visokog funkcionera političke policije (Slobodan Penezić Krcun), koji ga je potom likvidirao pucnjem u glavu, kao i da su svedoci ove likvidacije kasnije tajno fizički uklonjeni, ne navodeći njihova imena. „Pred Krcuna su dovedena dva osuđenika Šiptara, kojima je naređeno da Dražin leš iseku na komade i da ih stave u kutije. Agenti Ozne i Krcun su sa tim kutijama zatim odvezeni na dunavski most. Šiptarima je naređeno da sa mosta kutije razbacaju u Dunav.“³⁰ Navedeni tekst predstavlja prilog učvršćivanju vrlo prisutnog antialbanskog sentimenta u srpskim medijima, kao što predstavlja prilog demonizaciji državne vlasti koja je okončala život Mihailoviću.

Jedan od članova komisije Miladin Gavrilović osvrnuo se na senzacionalistički intonirane vesti o pronalazenju „ljudskih kostiju“ na Adi Ciganliji: „Insistiralo se na tome da se ceo slučaj zaključi bez obzira na to da li ćemo grob pronaći na Adi Ciganliji, Velikom ratnom ostrvu, u Lisičjem potoku ili pak nigde. Važno je bilo da se što pre nešto pronađe, da mediji prenesu spektakularnu vest, da neko postavi grobno obeležje na mesto gde groba uistinu nema, i da se ceo slučaj što pre zaboravi.“³¹

O neuspehu u potrazi za zemnim ostacima generala Mihailovića, odnosno o završetku iskopavanja na pretpostavljenom mestu njegovog ukapanja, javnost je obavestena posredstvom prof. dr Marije Đurić sa Medicinskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, koja je rukovođila timom koji je vršio istraživanja na lokaciji ovog savskog ostrva. Ona je potvrdila da tokom višenedelnog iskopavanja na ovoj lokaciji nisu pronađeni „nikakvi posmrtni ostaci Draže Mihailovića, niti ljudske kosti“.³²

U jednom kasnijem tekstu učesnik istorijskog prekopavanja na Adi Ciganliji, novinar *Politike* Milan Četnik, izneo je rekapitulaciju rezultata potrage za Mihailovićevim ostacima na ovom ostrvu: „Skeniranje georadarom i arheološki, kopački zahvat pokazali su da nije bilo dubinskih poremećaja u slojevima zemljišta, odnosno da tu nije bilo pokapanja ubijenih žrtava čija bi tela, posle, bila izmeštena.“³³

30 Миодраг Бошњак, „Дража бачен у Дунав“, *Вечерње новости*, LVIII, Београд, 28. 7. 2011, стр. 11.

31 Владимир Крстић, „Игра: Наставља се велика лакрдија с Дражом Михаиловићем. Добро једино за туризам“, *Илустрована Политика*, 2740, Београд, 21. 7. 2011, стр. 20-21.

32 Војислава Ц. Спасојевић, „Завршена ископавања у потрази за костима стрељаног Драже Михаиловића. Генерал не лежи на Ади“, *Вечерње новости*, LVIII, Београд, 8. 9. 2011, стр. 5.

33 Милан Четник, „Очерупани досије и рђаво лоцирање“, *Политика*, CIX, 35289, Београд, 5. 2. 2012, стр. 10.

Pronalaženje Mihailovićevih zemnih ostataka omogućilo bi trajno monumentalizovanje njegove ličnosti, kojoj je u dominantnom medijskom narativu namenjen mučenički karakter, čime bi bila ostvarena značajna pobeda „nekrofilnog antikomunizma“ u Srbiji, što bi omogućilo iniciranje potrage za zemnim ostacima drugih istaknutih istorijskih figura iz antikomunističkog korpusa koji su stradali nakon oslobođenja.

Istoričar sa Instituta za savremenu istoriju, istaknuti član Demokratske stranke, pomoćnik ministra odbrane i član Državne komisije za utvrđivanje okolnosti pogubljenje generala Dragoljuba-Draže Mihailovića, Bojan Dimitrijević, nedugo nakon osnivanja komisije, u javnosti je iskazao čuđenje „zašto ne istražujemo i okolnosti stradanja generala Nedića“.³⁴ Pri tom je Dimitrijević iskazao afirmativan stav o istorijskoj ulozi generala Nedića: „General Nedić je pozitivna ličnost u istoriji Srbije u Drugom svetskom ratu“³⁵: „Smatram da je Milan Nedić tragična figura naše prošlosti, ličnost koju bi trebalo rehabilitovati ili, bar, izvršiti revalorizaciju njegove istorijske uloge i značaja.“³⁶

Takođe, Dimitrijević je iskazao nadu da će Milan Nedić i Dimitrije Ljotić biti rehabilitovani: „Verujem da će ipak doći i do njihove rehabilitacije, ako ne uskoro, onda u nekom narednom vremenu, kada više nijedan akter tih događaja ne bude naš savremenik.“³⁷

Kosta Nikolić, Dimitrijevićev kolega sa Instituta za savremenu istoriju i takođe član Državne komisije za utvrđivanje okolnosti pogubljenja generala Mihailovića, izneo je u javnosti sledeći stav: „Prema mom kritičkom sudu u pravu su bili oni koji su izgubili rat 1945. godine.“³⁸

Istoričar u Institutu za savremenu istoriju i sekretar Državne komisije za tajne grobnice Srđan Cvetković takođe je izneo afirmativan stav o predsedniku kvislinške vlade i nesumnjivom ratnom zločincu Milanu Nediću: „U jednom teškom trenutku

---

34 Владимир Крстић, „Шта са Миланом Недићем. И Дража га се одрекао“, *Илустрована Политика*, 2635, Београд, 16. 7. 2009, стр. 21.

35 М. Д. Миликић, „Наследници генерала Милана Недића траже повраћај имовине. Куће вредне милиона“, *Danas*, Београд, 24. 6. 2012.
http://www.danas.rs/danasrs/drustvo/kuce_vredne_miliona.55.html?news_id=242870 (приступљено 12. октобра 2012)

36 Владимир Крстић, „Шта са Миланом Недићем. И Дража га се одрекао“, *Илустрована Политика*, 2635, Београд, 16. 7. 2009, стр. 21.

37 Војислава Ц. Спасојевић, „Рехабилитација кнеза Павла – повратак демократској традицији“, *Вечерње новости*, LVIII, Београд, 26. 12. 2011, стр. 11.

38 Маријана Милосављевић, „Офанзива СПО-а. Чичини унуци“, *НИН*, 2817, Београд, 23. 12. 2004, стр. 24.

po Srbe, nevoljno je prihvatio zadatak da radi na spašavanju naših ljudi, pri čemu je potpuno uvažavao i cenio realne političke i vojne prilike. Bio je pragmatičar, na isti način kao što su, recimo, bili Zoran Đinđić ili knjaz Miloš Obrenović. Međutim, kada je reč o saradnji sa nemačkim okupacionim vlastima, podsetiću samo na jedan podatak: tokom Prvog svetskog rata, nakon prelaska naše vojske u Albaniju, civilnim vlastima u zemlji je naloženo da sarađuju sa okupatorom kako bi se olakšao život narodu i pomogao mu da preživi. Zbog takvog rada mnogi su posle oslobođenja i odlikovani. Logično je pitanje zašto to nije važno i za Nedića.³⁹

Podsećamo da Milan Nedić nije bio nekakav predsednik seoske opštine ili gradonačelnik nekakve palanke, već predsednik kvislinške vlade.

Državna komisija za tajne grobnice pobijenih od 12. septembra 1944.

Vlada Republike Srbije je 9. jula 2009. godine donela odluku o formiranju *Državne komisije za pronalazjenje i obeležavanje svih tajnih grobnica u kojima se nalaze posmrtni ostaci streljanih posle oslobođenja 1944.* (skraćeno: *Državna komisija za tajne grobnice ubijenih od 12. septembra 1944.*). Na čelu komisije nalaze se trojica istoričara: predsednik Slobodan Marković, docent na Fakultetu političkih nauka u Beogradu, i sekretar Srđan Cvetković, naučni saradnik u Institutu za savremenu istoriju, a koordinator Odbora za istraživanje Državne komisije je Momčilo Pavlović, direktor Instituta za savremenu istoriju.

Komisija za tajne grobnice pobijenih posle septembra 1944. formirana je po ugledu na slično telo koje je 1990. formirano u Republici Sloveniji: *Komisija Vlade Republike Slovenije za rešavanje pitanja prikrivenih grobnica*, i po ugledu na komisiju koja je 1991. formirana u Republici Hrvatskoj: *Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava*.

Prema tvrdnjama istoričara Mitje Ferenc, istraživača angažovanog u radu Komisije Vlade Republike Slovenije za rešavanje pitanja prikrivenih grobnica, ovo telo u prvoj deceniji postojanja „nije imalo uslova za rešavanje problema“ iz naslovne oblasti. „U Sloveniji sve do početka ovog veka nismo mogli početi sa sistematskim sakupljanjem podataka o prikrivenim grobnicama, a iz tih razloga ni sa njihovim istraživanjem. Tek u junu 2003. donet je zakon o ratnim grobnicama, prema kojem je Ministarstvu za rad, porodicu i socijalna pitanja pripalo da zaštiti sve grobnice, svih u ratu, ili zbog njega umrlih osoba, postavi zajedničke polazne tačke i jedinstven sistem njihove zaštite. [...] Do kraja 2009, u saradnji sa poznavacima pojedinačnih grobnica, kriminalistima, rodbinom žrtava i ostalim, popisano je 600 lokacija

³⁹ Владимир Крстић, „Контроверзе: шта са Миланом Недићем. Чињенице су поразне“, *Илустрована Политика*, 2634, Београд, 9. 7. 2009, стр. 13.

prikrivenih grobnica.“ Mitja Ferenc navodi da je u Republici Sloveniji tokom poslednje dve decenije uložena napor da se „sačini spisak imena svih stanovnika Slovenije koji su kao posledica nasilja umrli u Drugom svetskom ratu i neposredno posle njega“. Prema Ferencovim navodima među 94.000 ljudi koji su nasilnom smrću umrli do januara 1946. godine, 13.960 osoba (15%) ubijeno je po završetku rata (među njima je najveći broj slovenačkih domobrana u kvislinškoj službi: 12.587).⁴⁰

Nakon političkih promena u Republici Hrvatskoj, Hrvatski sabor izglasao je 8. oktobra 1991. godine Zakon o utvrđivanju ratnih i poratnih žrtava Drugog svjetskog rata. Tadašnji hrvatski politički vrh ambiciozno je zamislio da komisija broji čak 61 člana, „koje imenuje Sabor Republike Hrvatske“, dok „predsjednika, potpredsjednika i 21 člana Komisije imenuje Sabor Republike Hrvatske iz redova zastupnika“. Članak 5. Zakona sugerira da je „zadaca Komisije na temelju dokumenata, svjedočanstava i na drugi pogodan način, utvrditi povijesnu istinu o stvarnom broju ratnih i poratnih žrtava, kao i o okolnostima u kojima se to dogodilo“. Iako je, kako se navodi u Zakonu, dodatna zadaca komisije „osigurati u skladu s odredbama međunarodnog prava, da se otkriju, istraže, obnove i održavaju grobovi i grobišta vojnika svih zaraćenih vojski, kao i svih žrtava iz ratnog i poratnog razdoblja bez obzira na njihovu nacionalnu, rasnu, vjersku, ideološku, političku ili bilo koju drugu pripadnost i bez obzira od koga su stradali te da se omogući dostojno obilježavanje i eventualni prijenos posmrtnih ostataka i dostojan ukop na drugom mjestu“,⁴¹ rečena komisija nije učinila ništa na utvrđivanju približnog broja ubijenih na području Republike Hrvatske tokom Drugog svjetskog rata, niti je njen rad doprineo obeležavanju, sanaciji ili otkopavanju masovnih grobnica žrtava ustaškog režima. Međutim, rad komisije ostao je upamćen po skandaloznom pristupu utvrđivanju broja žrtava ustaškog logora Jasenovac, pri čemu je plasirana brojka od 2.238 stradalih.⁴²

„Polazeći od činjenice da su 'žrtve fašističkog terora' dovoljno istražene, Komisija je težište u svome radu stavila na prikupljanje podataka o žrtvama na području Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, o pripadnicima vojnih postrojbi NDH i civila koji su stradali od NOV i PO/JA i komunističke vlasti u ratnom i poratnom razdoblju. Vrsta žrtava posebno je specifična tako da se među 'poratnim žrtvama', odnosno 'žrtvama komunističkog terora' smatraju žrtve nastradale od 9. svibnja

---

40 Mitja Ferenc, „Istraživanje prikrivenih grobnica u Sloveniji“, *Istorija 20. veka*. Časopis instituta za savremenu istoriju, XXVIII, 1/2010, Beograd, 2010, str. 14-15.

41 Sabor Republike Hrvatske, Zakon o utvrđivanju ratnih i poratnih žrtava Drugog svjetskog rata, http://hidra.srce.hr/arhiva/263/18315/www.nn.hr/clanci/sluzbeno/1991/dodaci/1991/1343_91.htm (pristupljeno 8. septembra 2012).

42 Vladimir Geiger, „Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači'. Brojiddbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)“, *Časopis za savremenu povijest*, Časopis Hrvatskog instituta za povijest, 3/2011, Zagreb, 2011, str. 728-729.

1945. do otprilike 1953. godine, žrtve koje je likvidirala komunistička vlast odmah nakon završetka rata, bilo da su sudjelovali u ustaškim i domobranskim postrojbama ili da su ih smatrali 'izdajnicima', zatim žrtve velikog stradanja kao što je Bleiburg, žrtve poslijeratnog komunističkog skupnog i individualnog terora i žrtve u razdoblju Informbiroa, 1949-1953.⁴³

S druge strane, unutar komisije oformljeno je „Vijeće za utvrđivanje poratnih žrtava komunističkog sustava ubijenih u inozemstvu“, s namerom utvrđivanja broja ubijenih pripadnika ustaške i hrvatske političke emigracije u inostranstvu. Zakon o utvrđivanju ratnih i poratnih žrtava u Drugom svjetskom ratu, prestao je važiti odlukom Hrvatskog sabora od 28. maja 2002, što je podrazumevalo prestanak rada komisije.

Prema oceni zagrebačke historičarke Martine Grahek-Ravančić „komisija nije ispunila svoj primarni cilj, a tragovi koji su ostali iza nje nemaju većeg odjeka“.⁴⁴

Prema rečima zagrebačkog historičara Igora Graovca, „ne razlikujući žrtve od stradalnika“, „osim dvojbenih, točnije nedovoljno potpunih i selektivnih istraživanja pojedinih grobišta, posebno kao tzv. *Komisija za žrtve rata i poraća*, u razdoblju kada je njome rukovodio Vice Vukojević, nije ispunila svoje osnivačke ciljeve. Štoviše, izražavanjem je ishitrenih i nepotpunih rezultata istraživanja čak dodatno zakomplicirala najnovije *interpretacije* ljudskih gubitaka, *kojima je ranije manipulacije drugih nadomjestila novima vlastitim manipulacijama* (pa je, stoga, i raspuštena).“⁴⁵

Osnovni zadatak Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava podrazumevao je popisivanje broja pripadnika Hrvatskih oružanih snaga (hrvatske kvislinške formacije) i njihovih pomagača i simpatizera iz redova civilnog stanovništva, stradalih u sukobima ili likvidiranih od strane partizana, Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije i Jugoslovenske armije tokom i neposredno nakon rata. Historičar Josip Jurčević, „samostalni savjetnik“ pri rečenoj komisiji, autor nenaučnog dela *Nastanak jasenovačkog mita* (Zagreb, 1998) u kom „proizvoljnim, selektivnim citiranjem sugerira da je Jasenovac bio samo radni logor, a ne mjesto masovnog uništavanja ljudi“ i dela *Bleiburg – jugoslavenski poratni zločin protiv Hrvata* (Zagreb, 2005), u kom „prešućuje zločinačku narav ustaške vlasti“, istupao je u javnosti sa tezom o „Jasenovcu kao o postaji Križnog puta“, bez navođenja historijskih izvora.⁴⁶

43 Josip Kolanović, Milan Pojić, „Popis žrtava Dugog svjetskog rata, poraća i Domovinskog rata“, 1945. – *Razdjelnica hrvatske povijesti*, zbornik, ur. Nada Kisić-Kolanović i dr., Zagreb, 2006, str. 463-464.

44 Martina Grahek-Ravančić, *Bleiburg i Križni put. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009, str. 23.

45 Igor Graovac, Dragan Cvetković, *Ljudski gubici Hrvatske 1941-1945. godine. Pitanja, primjeri, rezultati*, Zagreb, 2005, str. 181.

46 Ivo Goldstein, Goran Hutinec, „Neki aspekti revizionizma u hrvatskoj historiografiji devedesetih godina XX stoljeća – motivi, metode i odjeci“, *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, zbornik radova, ur. Vera Katz, Sarajevo, 2007, str. 198, 209; Holm Sundhaussen, „Osvrt na njemačko izdanje Jurčevićeve

Ipak, u delu savremene hrvatske historiografije primetna je viktimizacija svih onih koji su kao protivnici NOV/JA i komunističkih vlasti stradali tokom i nakon Drugog svetskog rata, o čemu svedoči stav istoričarke Martine Grahek-Ravančić: „Nedopustivo je jedan zločin opravdavati drugim. Smrt bez suđenja nekog pojedinca (skupine) ne može iskupiti ili opravdati eventualne zločine koja je ta osoba (osobe) ranije učinila. Osim toga, činjenica da je netko zločinac, ne opravdava da se nad njim izvrši kažnjavanje bez suđenja.“⁴⁷

Na osnovu svega iznesenog, očigledna je razlika u pristupu naznačenoj temi u radu slovenačke i hrvatske komisije, pri čemu je rad slovenačke komisije rezultirao nesumnjivo značajnijim učinkom.

Ipak, Vlada Republike Hrvatske 9. marta 2001. donela je odluku koja je podrazumevala da se „problem istraživanja žrtava s razine državnih vlasti prebaci na znanstveno područje. Odluka obuhvaća istraživanje o stradanjima i žrtvama političkog ili državnog terora i ratnih žrtava u 20. stoljeću.“ Odluku je podržalo Ministarstvo znanosti i tehnologije, koje je 24. jula 2002. odobrilo naučni projekat „Žrtve Drugog svjetskog rata, poraća i Domovinskog rata“.⁴⁸

U međuvremenu, 4. marta 2011. godine, Hrvatski sabor izglasao je Zakon o pronalaženju, obilježavanju i održavanju grobova žrtava komunističkih zločina nakon Drugog svjetskog rata. Takođe je formirana Komisija Hrvatske biskupske konferencije za hrvatski martirologij, čemu se rimokatolička crkva dodatno markirala kao značajan revizionistički subjekat u Republici Hrvatskoj, uz državne institucije kao nosioce državne istorijske politike i deo akademske historiografije.

Formiranje Državne komisije za tajne grobnice nakon 12. septembra 1944. godine inicirao je istoričar Momčilo Pavlović, direktor beogradskog Instituta za savremenu istoriju. „Znajući potencijale saradnika Instituta za savremenu istoriju i uopšte istoričara mlađe generacije, za koje verujem da nemaju opterećenja starijih kolega, odlučio sam da ovo pitanje [‘zločini oslobodilaca’] podignem na najviši mogući nivo. Iskustva u radu s Državnom komisijom za ispitivanje činjenica izvršenja smrtne kazne i pronalaženje grobnog mesta generala Dragoljuba Mihailovića, uverila su me da je nastala povoljna klima i da postoji politička volja da se ova pitanja rasvetle. [...] Na sastanku kod glavnog i odgovornog urednika *Večernjih novosti* Manojla Vukotića dogovoreno je da kompanija Novosti i Institut za savremenu

---

knjige ‘Nastanak jasenovačkog mita’, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, 41, Zagreb, 2009, str. 477-486.

47 Nenad Piskač, „Razgovor: mr. sc. Martina Grahek-Ravančić, povjesničarka“, *Hrvatsko slovo*, Tjednik za kulturu, XVI, 788, Zagreb, 28. 5. 2010, str. 4.

48 Josip Kolanović, Milan Pojić, „Popis žrtava Dugog svjetskog rata, poraća i Domovinskog rata“, 1945. – *Razdjelnica hrvatske povijesti*, zbornik, ur. Nada Kisić-Kolanović i dr., Zagreb, 2006, str. 465-466.

istoriju pokrenu seriju napisa pod medijskim naslovom *Otkopavanje istine*. Vukotić je, osim zamenice urednika Dubravke Vujanović, odabrao i novinara Predraga Vasiljevića kome su date precizne instrukcije za ovaj rad. Ja sam odabrao mr Srđana Cvetkovića, koji već ima značajne rezultate u izučavanju ove teme i Nemanju Devića, studenta istorije, koji sa strašću i mladalačkim entuzijazmom istražuje žrtve rata na prostoru centralne Srbije. [...] Povoljna klima bila je podsticajna za ideju da se u Institutu za savremenu istoriju organizuje okrugli sto o temi zločina komunistu u Srbiji na kraju rata. Posebnu podršku, koju su potvrdili svojim prisustvom, dali su ministar za dijasporu Srđan Srećković i državni sekretar u Ministarstvu pravde Slobodan Homen. Ministar je zvanično pokrenuo pitanje formiranja Državne komisije na sednici Vlade Srbije, a državni sekretar sve to sproveo u delo.⁴⁹

Državna komisija ne bi bila formirana da nije postojala jasna politička volja (politički konsenzus unutar vladajuće koalicije na čelu sa Demokratskom strankom) koja je omogućila njeno osnivanje. O tome je svedočio Slobodan Homen, neposredno uoči formiranja komisije: „Homen je podsetio da je Vlada formirana od različitih stranaka, ali da je i odluka o formiranju komisije za istraživanje istine o pogubljenju Draže Mihailovića, doneta jedinstveno i jednoglasno: 'To nam jasno govori da postoji politička volja i da su okolnosti sazrele. Svi se slažemo sa konceptom rada komisije za pronalaženje posmrtnih ostataka generala Mihailovića, tako ćemo da se slažemo i sa radom buduće komisije za otkrivanje svih tajnih grobnica u zemlji, gde se nalaze posmrtni ostaci članova naše familije, rođaka, prijatelja, komšija...’“⁵⁰

Zanimljivo je primetiti da je inicijativu za formiranje ove komisije u javnosti predstavio Srđan Srećković, ministar za dijasporu i potpredsednik Srpskog pokreta obnove. Ministar Srećković je inicijativu obznanio 1. jula 2009. na okruglom stolu Instituta za savremenu istoriju i *Večernjih novosti*, desničarskog provladinog dnevnog lista.

Prema ministru Srećkoviću, ovakva inicijativa je neophodna u cilju „ostvarenja istorijske pravde, procesa nacionalnog pomirenja i utvrđivanja istine“. Ministar je istakao da je „masovnim likvidacijama“ nakon oslobođenja „započela era naše istorije koja je završena krvavim raspadom zemlje, stotinama hiljada izbeglica, slomom nacionalne ekonomije“.⁵¹ Ministar nije obrazložio ove neverovatne tvrdnje,

49 Momčilo Pavlović, „Zločini oslobodilaca‘ – zadatak srpske istoriografije visokog prioriteta“, *Istorija 20. veka*, časopis Instituta za savremenu istoriju, XXVIII, 3/2010, Beograd, 2010, str. 10-11.

50 П. Васиљевић, А. Палић, „Вечерње Новости и Институт за савремену историју одржали округли сто о откривању недела власти после Другог светског рата. Влада је спремна да формира комисију“, *Вечерње новости*, LVI, Београд, 2. 7. 2009, стр. 11.

51 *Исто*, стр. 10.

3. „OTKOPAVANJE ISTINE“ ILI NORMALIZOVANJE KOLABORACIONIZMA?

niti se osvrnuo na doprinos pobornika ideologije ravnogorskog četničkog pokreta krvavom raspadu zemlje i produbljivanju ekonomskog kraha.

Okrugli sto *Večernjih novosti* i Instituta za savremenu istoriju, održan u prostorijama Instituta, usledio je nakon višenedelnog feljtona („Otkopavanje istine“), objavljivanog od 9. juna do 3. jula 2009. u ovom dnevnom listu, u čijem su pisanju, među ostalima, učestvovali i pojedini saradnici Instituta. Vlada je, dakle, samo operacionalizovala htenja reinterpretatora prošlosti, čiji osnovni pokretač predstavlja nastojanje za demonizovanjem jugoslovenskog komunističkog pokreta. Angažovani antikomunistički intelektualci iz akademskog miljea, kao agensi „otkopavanja istine“ iskazali su vlastiti društveni uticaj činjenicom da je državna vlast bila voljna da prihvati njihov javni apel. Inicijativu su kao učesnici navedenog okruglog stola podržali pojedini predstavnici akademske desnice (neki od njih su bivši ili sadašnji visoki funkcioneri pojedinih građanskih partija): sociolog Slobodan Antonić, profesor na beogradskom Filozofskom fakultetu; istoričar Radoš Ljušić, profesor na beogradskom Filozofskom fakultetu; istoričar Momčilo Pavlović, direktor ISI; istoričar Bojan Dimitrijević, saradnik ISI; istoričar Predrag Marković, saradnik ISI; istoričar Čedomir Antić, saradnik Balkanološkog instituta SANU; Vladimir Cvetković, dekan beogradskog Fakulteta za bezbednost; u okviru ovog skupa učešće su uzeli i Slobodan Homen, državni sekretar u Ministarstvu pravde i Gojko Lazarev, sudija Okružnog suda u Šapcu. Tako naprimer, Vladimir Cvetković ovu inicijativu naziva „otkopavanjem istine“, ističući da se „po prvi put država odlučila na ovakav korak, što pokazuje da je na zdravom putu; ovom akcijom počinjemo da ličimo na uređen sistem.“⁵²

Kao dva osnovna cilja Državne komisije za tajne grobnice pobijenih od septembra 1944. u programskom dokumentu komisije navedeni su: „1) istražiti, pronaći i obeležiti sve tajne grobnice u kojima se nalaze ostaci streljanih posle septembra 1944, 2) preuzeti posao lociranja i obeležavanja svih grobnih mesta i utvrditi tačan broj streljanih lica od septembra 1944.“⁵³ Kao jedna od planiranih aktivnosti komisije navodi se „preporuka Ministarstvu pravde o obavljanju ekshumacije nekoliko najkarakterističnijih masovnih grobnica koje će poslužiti kao studije slučaja“, pri čemu se dodaje da će „na osnovu nalaza i uputstava Državne komisije, lokalne samouprave moći da obrazuju opštinske komisije za ekshumaciju i obeležavanje tajnih grobnica na njihovom području.“⁵⁴

52 П. Васиљевић, А. Палић, „Србија sazрела за истину“, Вечерње новости, LVI, Београд, 3. 7. 2009, стр. 11.

53 Срђан Цветковић, *Државна комисија за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944. Годишњи извештај 2010*, Београд, 2010, стр. 7.

54 <http://www.komisija1944.mpravde.gov.rs/lt/articles/o-nama/> (pristupljeno 18. septembra 2012).

Postavlja se pitanje zbog čega ova inicijativa nije podrazumevala istraživanje ukupnog broja stradalih na tlu Republike Srbije koji su umrli nasilnom smrću tokom Drugog svetskog rata i u nekoliko poratnih godina? Činjenica je da ukupan broj stradalih na teritoriji Srbije tokom 1941-1945. još uvek nije utvrđen, a da istraživački kapaciteti Muzeja žrtava genocida, čiji saradnici od 1995, odnosno od 2002/2003. rade na utvrđivanju približnog broja stradalih u ovom razdoblju, nisu odgovarajući iz više objektivnih razloga, iako su rezultirali značajnim naučnim doprinosom. Takođe, izostanak ove inicijative dodatno problematizuje pozitivan učinak Anketnog odbora Skupštine AP Vojvodine: „Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941-1048“.⁵⁵ Kako je moguće da su pokrajinski organi bili u stanju da iniciraju popisivanje svih stradalih od 1941. do 1948. godine, a republički organi nisu bili u stanju da to isto učine za ostatak teritorije Republike Srbije?

Nepotpuno je poznata struktura stradalih, ali i struktura počinitelja, iako istorijski izvori ne manjkaju. Još uvek ne postoji naučna valorizacija ukupnog ili približnog broja stradalih stanovnika Srbije ubijenih od strane nemačkog, mađarskog i bugarskog okupatora. Takođe, još uvek ne postoji naučna valorizacija ukupnog ili približnog broja stradalih stanovnika Srbije ubijenih od strane kvislinških formacija i kvislinškog represivnog aparata (Srpska državna straža, Srpski dobrovoljački korpus, Specijalna policija), što podrazumeva i nepoznanicu vezanu za približan broj lica koja su uhvaćena od strane ovih formacija i organa i potom predana nemačkom okupatoru koji ih je kasnije lišio života. Takođe, broj stradalih na tlu Srbije koji su pobijeni od strane četničkih formacija još uvek nije naučno kvantifikovan. Treba napomenuti da, ipak, postoje publikovani podaci o broju stradalih za oko 40 opština na tlu Srbije, ubijenih od strane okupatora i kvislinških i kolaboracionističkih formacija.

Podsećamo da je formiranje slične komisije u Republici Sloveniji bilo praćeno uporednim popisivanjem stradalih „koji su kao posledica nasilja umrli u Drugom svetskom ratu i neposredno posle njega“, što je rezultiralo činjenicom da je danas poznat okviran broj stradalih na tlu Slovenije u ovom razdoblju, kao i struktura stradalih i struktura počinitelja zločina.

Činjenica je da u posleratnim popisima stradalih tokom Drugog svetskog rata nisu popisivani pripadnici snaga kolaboracije, kao što je činjenica i to da decenijama nakon rata nije bio poznat približan broj protivnika nove vlasti i onih koje je nova vlast proglasila protivnicima, a koji su stradali nakon oslobođenja. Međutim, ove činjenice ne opravdavaju izostanak državne inicijative za unapređivanje

⁵⁵ *Na putu ka istini. Imenik stradalih stanovnika AP Vojvodine 1941-1948*, zbornik radova (elektronsko izdanje, prir. Dragoljub Živković, Novi Sad, 2008.

istraživanja ukupnog broja lica koja su izgubila život nasilnom smrću tokom čitavog ratnog razdoblja. Treba pozdraviti nedavne najave sekretara Državne komisije za tajne grobnice o saradnji sa kolegama iz drugih bivših jugoslovenskih republika u cilju utvrđivanja ukupnog broja stradalih na tlu Jugoslavije tokom 40-ih godina prošlog veka.

Utvrđivanjem ukupnog broja stradalih na tlu Republike Srbije u periodu 1941-1946. bila bi smanjena mogućnost politički motivisanih zloupotreba broja stradalih i „posezanja za mrtvima“.

Na osnovu činjenice da je partizanska ratna retorizacija i posleratna državna represija odnela živote i nemalog broja lica koja na pravednom suđenju ne bi bila osuđena na najstrožu kaznu, pokušava se sugerisati da je represija nad političkim neistomišljenicima navodno doživela vrhunac upravo nakon što je KPJ preuzela političku vlast. „Antikomunizam postaje samorazumljiv ako se pokaže da su komunisti najveće ubice, pa se može koristiti u pravdanju najrazličitijih namera i interesa.“⁵⁶

Sekretar komisije istoričar Srđan Cvetković, poredeći intenzitet političke represije u Kraljevini Jugoslaviji i socijalističkoj Jugoslaviji, navodi da su vlasti Kraljevine Jugoslavije nesumnjivo progonile političke protivnike, ali da su „komunisti represiju ugradili u sistem vlasti“. Cvetković ističe: „Kada se na tas istorije stave svi slučajevi političke represije, vidi se da su komunisti po broju tajno uhapšenih i likvidiranih, po surovosti i teroru, bili najnemilosrdniji. U vreme Kraljevine Jugoslavije na robiji je, na primer, bilo 14 političkih ličnosti, dok ih je posle rata bilo oko 200. Bila je to posledica činjenice da su Tito i KPJ sve svoje političke protivnike proglasili za državne neprijatelje koje treba uništiti.“⁵⁷

Na stranu netačni podaci da je u vreme Kraljevine Jugoslavije na robiji bilo samo „14 političkih ličnosti“, a da je u vreme socijalističke Jugoslavije „oko 200“ političkih ličnosti sankcionisano zatvorskom kaznom usled represivnih mera države u suzbijanju političke opozicije, postavlja se pitanje zašto bi broj uhapšenih pripadnika političke strukture predstavljao validan kriterijum stepena represivnosti?

S druge strane, Cvetković, iz nerazumljivih razloga, preskače razdoblje od aprila 1941. do oktobra 1944. (na primeru Srbije). Zar samo zbog toga što je represivni aparat kvislinške tvorevine na tlu Srbije umnogome nasleđen od represivnog aparata Kraljevine Jugoslavije? Očigledan je kontinuitet u nastanku i razvoju Specijalne policije u odnosu na Opštu policiju Uprave grada Beograda (naročito u odnosu

---

56 Todor Kuljić, „Kritika 'Crne knjige komunizma'“, *Sociologija*, Časopis za sociologiju, socijalnu psihologiju i socijalnu antropologiju, XLII, 4/2000, Beograd, 2000, str. 513.

57 Марко Лопушина, „Мрачна страна српске историје“, *Вечерње новости*, Београд, LIX, 25. 6. 2012, стр. 10.

na IV – antikomunistički – odsek predratne Opšte policije), ali se kontinuitet vidi i na primeru organizovanja kvislinške žandarmerije, koja će prerasti u Srpsku državnu stražu. Represivni aparat tzv. Nedićeve Srbije umnogome preslikava represivnu strukturu iz razdoblja Kraljevine Jugoslavije, na području koje je kontrolisala kvislinška vlada.⁵⁸

Nesumnjiva je činjenica da su srpski antikomunisti (rojalisti sa različitim političkim predznakom) tokom 1941-1944. učestvovali u ubijanju i progonu velikog broja antifašista i komunista, ali i pripadnika njihovih porodica kao i svih onih koji bi se solidarisali sa progonjenim komunistima. Predsednik Saveta komesara i komesar Ministarstva unutrašnjih poslova Milan Aćimović uputio je 13. jula 1941. naredbu sreskim načelnicima u unutrašnjosti Srbije: „Uhapsite članove porodice odbeglih komunista i to sinove preko 16 godina i žene, ukoliko nemaju dece, oca i brata ako u zajednici žive, a nisu stariji od 60 godina.“⁵⁹ Uredbom o prekim sudovima (16. septembar 1941), kvislinška uprava je obznanila rešenost da brutalno eliminiše pripadnike i simpatizere komunističkog pokreta koji su činili okosnicu oslobodilačke borbe protiv okupatora. U Uredbi se kaže da će se „kazniti smrću“ svako „ko rečima ili delom ispoljava komunizam ili anarhizam, ili pripada organizaciji koja to ispoveda“.⁶⁰

Ako uzmemo u obzir vojnu i egzekutivnu praksu ravnogorskog četničkog pokreta, broj stradalih protivnika srpskih rojalista i antikomunista dodatno se uvećava.

Sem toga, treba imati na umu da je tokom čitavog razdoblja postojanja Kraljevine SHS/Jugoslavije zabeležen intenzivan progon političke opozicije, naročito nad aktivistima KPJ, kao i da je u čitavom ovom razdoblju (naročito prvih godina Kraljevine SHS i tokom 30-ih) postojao određen broj mesta za izolaciju političkih protivnika koji su zvanično nazivani logorima,⁶¹ dok je u prvoj polovini 20-ih u pojedinim delovima Jugoslavije zabeležen intenzivan teror nad lokalnim stanovništvom koji je uključivao nasilja žandarmerije, ubistva i prinudna raseljavanja stanovništva, koja su neretko bila etnički motivisana.⁶²

58 Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941-1944*, Београд, 2003.

59 Милан Борковић, „Прва квислиншка влада (Савет комесара) у борби против НОП-а Србије“, *Народни устанак и борбе за Краљеву 1941*, зборник радова са научног скупа, ур. Коча Јончић, Београд, 1985, стр. 86.

60 „Уредба о преким судовима“, *Службене новине*, XXIII, 109, Београд, 23.9.1941, стр. 1-2.

61 Slavoljub Cvetković, „Bilećki koncentracioni logor“, *Istorija XX veka*, zbornik radova, II, Beograd, 1961, str. 267-304; Горан Милорадовић, *Карантин за идеје: логори за изолацију сумњивих елемената у Краљевини СХС, 1919-1922*, Београд, 2004.

62 Šerbo Rastoder, *Skrivana strana istorije: crnogorska buna i odmetnički pokret, 1918-1929. Dokumenti*, I-IV, Bar-Cetinje, 1997, 2005; Šerbo Rastoder, *Kad su vakat kaljali insani: Šahovići 1924*, Podgorica, 2011; Bosiljka Janjatović, *Politički teror u Hrvatskoj, 1918-1935*, Zagreb, 2002.

„Otkopavanje istine“ u kontekstu rasvetljavanja „komunističkih zločina“ ima za cilj da pobjedu jugoslovenskog revolucionarnog pokreta tradicionalizuje u novu aktivnu traumu srpskog naroda. Slična tendencija uočljiva je u delatnosti hrvatskih revizionista, na primeru „Bleiburga i Križnog puta“ kao projektovane tradicionalizovane traume hrvatskog naroda.⁶³

Angažovanje jednog broja istraživača iz redova akademske historiografije u radu dveju komisija formiranih pod okriljem Vlade Republike Srbije predstavlja favorizovanje politički i ideološki podobnih istraživača čiji su stavovi upadljivo nenaklonjeni prema Narodnooslobodilačkom pokretu i KPJ, odnosno istorijskoj ulozi i nasleđu jugoslovenskog revolucionarnog pokreta. Ova grupa privilegovanih istraživača dobila je pravo uvida u decenijama nedostupne arhivske fondove bezbednosnih službi, s mogućnošću ekskluzivističke interpretacije.

Umesto da omogući donošenje zakonskog akta koji bi regulisao korišćenje arhivskih fondova bezbednosnih službi, kao i druge nedostupne arhivske građe u okviru državnih arhiva, Vlada je favorizovala jedan broj revizionističkih istoričara omogućivši im prvenstvo u naučnoj interpretaciji, što je nedopustivo, ne samo zbog diskriminacije drugih istraživača, već prvenstveno zbog dosadašnjeg upadljivo tendencioznog pristupa reinterpretaciji prošlosti istoričara angažovanih u radu dveju komisija.

Sekretar komisije, Srđan Cvetković nedvojbeno generalizuje kada karakteriše lica likvidirana nakon oslobođenja zemlje kao „nevine ljude“, „žrtve“ i „mučenike“, govoreći o „zločinima koje su počinili partizani“, s obzirom na to da je nemali broj stradalih nakon oslobođenja tokom rata pripadao formacijama koje su kolaborirale sa okupatorom i počinile ratne zločine. „Znamo da ruka pravde ne može da stigne zločince koji su ubijali nevine ljude, ali možemo da izbrisemo mrlju iz naše istorije i te mučenike dostojno sahranimo.“⁶⁴ I još: „U ogromnom broju slučajeva radi se o neprimerenoj kazni za nekakvu egzistencijalnu kolaboraciju ili, pak, čistoj ratnoj osveti. Bukvalno, ljudi su se u pogrešno vreme našli na pogrešnom mestu i mnogi bi, da su kasnije dopali zatvora, možda dobili veoma malu vremensku kaznu.“⁶⁵

Svakako da je među stradalima nakon oslobođenja bio nemali broj onih koji su imali manju krivicu zbog koje nikako nisu zaslužili da budu likvidirani jer nisu

63 Vjeran Pavlaković, „Komemorativna kultura Bleiburga, 1990-2009.“ *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, (ur. Sulejman Bosto, Tihomir Cipek), Zagreb, 2009, str. 167-195; Martina Grahek Ravančić, *Bleiburg i Križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009, str. 335-372.

64 Љ. Трифуновић, „Откопавање истине. Жртве добијају имена“, *Вечерње новости*, Београд, LVIII, 4. 1. 2011, стр. 10.

65 Ljiljana Milenković, „Otkopavanje istine“, *Akter. News magazin*, Beograd, 31. 5. 2010. <http://www.akter.co.rs/component/content/article/2613-otkopavanje-istine.html> (pristupljeno 14. 9. 2012).

skrivali ničiju smrt, niti su pripadali formaciji koja je počinila ratne zločine. Takođe, nesumnjivo je da su pripadnici partizanskog pokreta činili ratne zločine i da su predstavnici posleratne vlasti počinili zločine protiv čovečnosti. Međutim, činjenica je da su pripadnici NOVJ/JA odgovorni za daleko manji broj zločina nad neboračkim stanovništvom do okončanja rata u odnosu na njihove protivnike, kako okupatore tako i snage kolaboracije.

Prema tumačenju koje zastupa Cvetković postupak likvidacije bez prethodnog suđenja svih lica osumnjičenih za kolaboraciju i zločine tokom okupacije, kao i za pripadnost kvislinškim formacijama i represivnom kvislinškom aparatu, predstavlja „mrlju naše istorije“. Jedno ovakvo tumačenje isključuje činjenicu da su mnoga lica likvidirana nakon oslobođenja bez prethodnog suđenja bila odgovorna za stvaranje specifične društvene klime, ili sprovođenje naloga okupatora, što je za posledicu imalo brutalan obračun sa pripadnicima i simpatizerima NOP-a kao i sa članovima njihovih porodica. Zločini pripadnika kvislinških formacija prethode likvidacijama koje su pripadnici NOVJ/JA i OZN-e sprovodili nakon oslobođenja zemlje. U većini regiona u Srbiji zločini pripadnika okupacionih fašističkih formacija i snaga kolaboracije prevazilaze zločine protiv čovečnosti nakon oslobođenja. U zločine protiv čovečnosti nakon oslobođenja prevashodno treba ubrojati odnos prema pripadnicima nemačke zajednice u Vojvodini i Slavoniji, u nekoliko logora za internaciju, koji su rezultirali smrću hiljada ljudi. Međutim, ovi zločini imaju drugačiju intenciju od zločina genocida i ratnih zločina nad pripadnicima jugoslovenskih naroda (napose nad jugoslovenskim Jevrejima, Romima i Srbima) u koje su bili involvirani pripadnici nemačke zajednice iz Vojvodine. Namera posleratnih vlasti nije bila da fizički istrebi pripadnike nemačke zajednice. Primera radi, u vreme kada velik broj pripadnika NOVJ/JA gine na Sremskom frontu i drugim jugoslovenskim ratištima u završnim borbama za oslobođenje zemlje, jugoslovenski državni organi ne sprovode masovne odmazde nad nemačkim stanovništvom nalik masovnim odmazdama koje je nemački okupator sprovodio u Srbiji 1941. (sem donekle prilikom oslobađanja gradova u Banatu, oktobra 1944, pri čemu u likvidacijama nemačkih muškaraca sudeluju i pripadnici Crvene armije). Sem toga, broj stradalih stanovnika Vojvodine koji su ubijeni od strane nemačkih i mađarskih vojno-policijskih formacija veći je od broja stradalih pripadnika nemačke i mađarske zajednice u Vojvodini nakon oslobođenja.⁶⁶

66 Драган Цветковић, „Преглед страдања становништва Војводине у Другом светском рату“, *Историја 20. века*, 1/2005, Београд, 2005, стр. 92-109; Зоран Јањетовић, „Да ли су Срби починили геноцид над Подунавским Швабама“, *Геноцид у 20. веку на простору југословенских земаља*, Београд, 2005, стр. 231-238; Јован Мирковић, „Жртве Војводине у Другом светском рату према до сада обрађеним подацима Анкетног одбора Скупштине Аутономне покрајине Војводине“, *Дијалог повјесничара/историčара*, 10/2, Осјек, 22-25. ружна/септембра 2005, приг. Игор Граовац, Загреб, 2008, стр. 223-246; Александар

Takođe, namera posleratnih vlasti nije bila da fizički istrebi „klasne protivnike“, antikomuniste i članove njihovih porodica (primeri odmazde prema članovima porodica pripadnika domaćih profašističkih formacija i članovima porodica nesumnjivih ratnih zločinaca bili su vrlo retki). S druge strane, kada je reč o četničkim zločinima protiv muslimanskog stanovništva u Polimlju i, naročito u Podrinju, suočavamo se sa istrebljenjem čitavih porodica, bez obzira na pol i uzrast. Isto tako, brutalnost zločina pripadnika ravnogorskog četničkog pokreta i represivnog kvislinškog aparata nad pripadnicima porodica ili simpatizerima Narodno-oslobodilačkog pokreta u Srbiji nesumnjivo prevazilaze postupke posleratnih vlasti u kontekstu tzv. „divljih čišćenja“ (likvidacije protivnika opravdano ili neopravdano osumnjičenih za kolaboraciju i zločine), kao što prevazilaze i posleratnu političku represiju prema antikomunistima.

U intervjuu zagrebačkom istoričaru i novinaru *Večernjeg lista* Zvonimiru Despotu sekretar komisije Srđan Cvetković tvrdi da su „masovne grobnice na terenu Srbije obimom manje, ali ih je vjerovatno i više nego u Sloveniji budući da je svako veće mjesto imalo neki teren gdje su ljudi likvidirani“, iako u jednoj od prethodnih rečenica u razgovoru sa Despotom navodi kako su saradnici slovenačke Državne komisije za tajne grobnice na području Republike Slovenije „već evidentirali više od 600 grobnica“, dok su saradnici Državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle septembra 1944. „u Srbiji dosad evidentirali više od 150 lokacija, koje dalje provjeravam“. Kazujući o strukturi stradalih, sekretar komisije navodi: „Ponajprije, na teritoriju Srbije dominiraju civilne osobe u odnosu na osobe u uniformama kakvih je najviše bilo u Sloveniji. To su najčešće kmetovi općina, trgovci, bivši oficiri, pripadnici bivše političke, kulturne i privredne elite, predstavnici srednje klase koja se u Srbiji tek začinjala, ali i pripadnici i simpatizeri drugih pokreta od kojih najviše pripadnika JVuO.“⁶⁷

Međutim, ako analiziramo registar stradalih („Otvorena knjiga – registar žrtava“), koji su prezentovali saradnici Državne komisije, upadljivo je da je vrlo velik broj lica evidentiranih u registru koja potiču sa područja Srbije južno od Save i Dunava (za razliku od Vojvodine), pripadao nekoj vojnoj formaciji (Jugoslovenska vojska

---

Касаш, „Проблем колективне кривице војвођанских Немаца и Мађара у Другом светском рату – упоредна анализа“, *Извори о историји и култури Војводине*, зборник радова, ур. Дејан Микавица, Нови Сад, 2009, стр. 387-401; Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini*, Beograd, 2009; Zoran Janjetović, „Pridrudni rad Folksdojčera u Vojvodini 1944-1950.“, *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj/Jugoslaviji 1941-1945, 1945-1951*, zbornik radova, ur. Vladimir Geiger i dr., Zagreb, 2010, str. 206; Srđan Cvetković, „Pregled uhapšenih i streljanih lica od OZN-e na teritoriji Vojvodine do 20. juna 1945.“, *Istorija 20. veka*, 1/2011, Beograd, 2011, str. 189-200; Momčilo Pavlović, Srđan Cvetković, „Istraživanja državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944.“, *Istorija 20. veka*, 3/2012, Beograd, 2012, str. 9-16.

67 Zvonimir Despot, „Tajni grobovi, Tito i četnici“, *Večernji list*, Zagreb, 8. 6. 2010.

<http://blog.vecernji.hr/zvonimir-despot/2010/06/08/tajni-grobovi-tito-i-cetnici/> (pristupljeno 14. 9. 2012).

u otadžbini, Srpska državna straža), dok za nemali broj lica koja su participirala u oružanim formacijama nije navedena formacijska pripadnost.

Kada je reč o političkoj strukturi stradalih, ona je navedena za 28.535 od 36.761 lica evidentiranog do 6. decembra 2012. u „Otvorenoj knjizi – registru žrtava“ Državne komisije za tajne grobnice (s napomenom da u određenom broju slučajeva ona nije pouzdana). Najveći broj lica u izvornom materijalu okarakterisan je kao „kolaborant“: 10.702, dok je 2.191 lice okarakterisano kao „narodni neprijatelj“ (ove dve kategorije su naročito prisutne u određivanju pripadnosti nemačkog stanovništva). Za 6.708 lica navedeno je da su bili pripadnici JVuO, iako je evidentno da su u ovu kategoriju uvrštavani i brojni simpatizeri te formacije. Takođe, u ovu kategoriju treba svrstati i 890 odmetnika. Zatim slede: SDS (926), SDK, JNP Zbor (240+135), mađarska oružana formacija (548), ustaše (292), nemačka oružana formacija (279), Gestapo (216), albanska oružana formacija (159), RZK (28). Za 4.227 lica u izvornom materijalu je navedeno da su ih jugoslovenski organi kvalifikovali kao „ratne zločince“. Ovo je naročito karakteristično za Vojvodinu (valjalo bi istražiti koliko je ovih lica zaista bilo odgovorno za ratne zločine), dok je za jedan broj nesumnjivih ratnih zločinaca sa područja centralne Srbije ova karakterizacija izostala. Takođe, u spisak je uvršteno i 263 dezertera iz NOV/JA.⁶⁸

Prema podacima obrađenim do 6. decembra 2012. od ukupno dotad registrovanih 36.761 lica, socijalna struktura je određena za tek 19.122 lica, od toga 947 činovnika, 112 sudija i advokata, 787 trgovaca i kafedžija, 147 industrijalaca, preduzetnika i zemljoposjednika, 127 sveštenika, ali i 1.598 žandarma i policajaca, 714 radnika, 2.145 zanatlija, 2.204 domaćice i **8.136** zemljoradnika.⁶⁹

Ipak, uvidom u registar nije teško zaključiti da u preostalih 22.487 (41.609–19.122=22.487) najbrojniju socijalnu grupu takođe čine zemljoradnici. Po našoj donekle slobodnoj proceni, zasnovanoj na uvidu u registar „Otvorena knjiga“, nesumnjivo preko polovine stradalih u Srbiji bili su stanovnici seoskih naselja i zemljoradnici.

Licitiranje brojem „žrtava komunističkog terora“ u Srbiji predmet je ideološki i politički motivisanih manipulacija duže od dve decenije. Višestruko uvećane, neretko fabulozne brojeve stradalih protivnika nove vlasti nakon oslobođenja, početkom 90-ih, u prvim godinama političkog pluralizma u Srbiji, najpre je kolportirala desničarska i nacionalistička štampa. Najkarakterističniji primer ovakvih fabulacija, nezaobilazan kada je u pitanju geneza istorijskog stereotipa o „kažnjavanju Srbije

68 Momčilo Pavlović, Srđan Cvetković, „Istraživanja državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944.“, *Istorija 20. veka*, 3/2012, Beograd, 2012, str. 13.

69 *Isto*, str. 14.

zbog naklonosti prema četnicima“, predstavljaju izdanja kragujevačkih *Pogleda*, početkom 90-ih jednog od najtiražnijih političkih magazina u Srbiji. Urednik ovih novina Miloslav Samardžić, u uvodniku specijalnog izdanja *Pogleda* iz 1991. pominje fabuloznih „**150.000** neznanih grobova“ pobijenih protivnika nove vlasti na tlu Srbije. Samardžić napominje da se ova „približno tačna brojka“ navodno „odnosi na deo, nadamo se veći, srpskih žrtava palih u Srbiji tokom 1944-1945.“, ističući da „iako su na meti komunista pre svega bili Srbi, tada su stradali i drugi narodi, najviše vojvođanski Nemci i Mađari.“⁷⁰

Predstavnici akademskog istorijskog revizionizma, dakako, nisu preuzeli te fabulozne brojke, ali su iznosili pretpostavke o bilansu „komunističkih zločina“ koje su podrazumevale predimenzioniran (ponekad višestruko uvećan) broj stradalih na tlu Srbije nakon 1944. godine.

Uoči formiranja Državne komisije, u toku medijske kampanje koja je imala za cilj da podrži inicijativu za osnivanje komisije, *Večernje novosti* su objavile procenu broja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja, koju je izneo istoričar Srđan Cvetković: „Cvetković iznosi da je, prema najnovijim istraživanjima, tokom 1944-1945. likvidirano **najmanje 80.000** građana Srbije, čak i više ako računamo streljanje ratnih zarobljenika na Zelengori i u Sloveniji 1945.“⁷¹

Nedugo nakon formiranja Državne komisije jedan tiražni beogradski dnevni list preneo je izjavu sekretara komisije Srđana Cvetkovića o procenama broja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja: „**Više od 35.000** ljudi streljano je **na teritoriji uže Srbije**, a prema nemačkim i mađarskim procenama, između **40.000 i 45.000** osoba je stradalo u **Vojvodini**.“ Pri tom Cvetković dodaje da „tačan broj ubijenih od 1944. do 1946. verovatno nikada neće biti utvrđen, ali da brojni podaci pokazuju da je u to vreme bez suđenja likvidirano **između 60.000 i 80.000** ljudi.“⁷² Istoričar Čedomir Antić takođe je istupao u javnosti s procenama broja stradalih na teritoriji Srbije nakon oslobođenja: „Kada se saberu žrtve komunističkog režima u celoj Srbiji, dolazi se do frapantne cifre od **100.000** ubijenih ljudi.“⁷³

Napominjemo da pripadnici formacije pod komandom Draže Mihailovića nakon borbi na Zelengori nisu svi zarobljeni i nakon zarobljavanja streljani, već ih je velik

---

70 Милослав Самарџић, „Како је Србија постала социјалистичка. Злочин који мења историју“, *Погледи*, Специјално издање, 2, Крагујевац, јун 1991, стр. 2.

71 П. Васиљевић, А. Палић, „Србија сазрела за истину“, *Вечерње новости*, LVI, Београд, 3. 7. 2009, стр. 10.

72 М. Илић, „Слободан Номен о суочавању Србије са прошлошћу. Оbeležavanje и popis тајних гробница почиње у септембру“, *Blic*, 4473, Београд, 26. 7. 2009, стр. 17.

73 В. Н., „Чедомир Антић, историчар: Прихваћена срамота“, *Вечерње новости*, LVI, Београд, 15. 6. 2009, стр. 11.

broj poginuo s puškom u ruci, tako da se za njih ne može reći da su „pobijeni“. Prema istraživanju historičara Milana Terzića, u istočnoj Bosni maja 1945. godine stradalo je najmanje **5.937** četnika. Reč je o ukupnom broju eliminisanih četnika Draže Mihailovića koji se pominju u izveštajima jedinica JA (među njima se svakako nalazio i određeni broj bosanskih četnika). Od ovog broja bilo je 4.228 mrtvih na bojnopolju, 143 ranjenih i 1.556 zarobljenih. U istom razdoblju jedinice JA koje su učestvovalе u ovoj operaciji imale su 55 mrtvih, 33 nestala, 113 ranjenih i 3 zarobljena.⁷⁴

U tekstu novinara Vuka Cvijića iz 2011. godine navode se procene broja stradalih srpskih pripadnika kvislinških i kolaboracionističkih formacija u maju 1945. u Sloveniji. Ove neutemeljene procene pripisuju se ljubljanskom historičaru Mitji Ferencu i beogradskom historičaru Srđanu Cvetkoviću: profesor Ferenc kaže da je poznato da se više od 20.000 pripadnika Jugoslovenske vojske u otadžbini iz Crne Gore povlačilo preko Slovenije, kao i da su Britanci vratili partizanskim jedinicama jedan puk Srba koji je već stigao u Italiju, ali se ne zna koliko je njih ubijeno. Historičar Cvetković navodi da je, prema pretpostavkama, u Sloveniji ubijeno **oko 15.000** Srba.⁷⁵

Slobodan Homen, državni sekretar Ministarstva pravde, u izjavi objavljenoj 23. novembra 2009. ističe kako je u Sloveniji nakon zarobljavanja 1945. godine stradalo čak „**20-30.000** pripadnika Jugoslovenske vojske u otadžbini, koja se povlačila iz pravca Srbije i Crne Gore“.⁷⁶

74 Милан Терзић, „Губици четника Драже Михаиловића на Зеленгори и Сутјесци – мај 1945.“, *Војно-историјски гласник*, 2/2011, Београд, 2011, стр. 71-83.

Може се претпоставити да је међу 4.228 четника који су као мртви избројани на бојном пољу значајан број страдао у непосредној борби, док је један број свакако страдао у бомбардовању, а извештај број је стрељан након заробљивања. Такође, оправдано се претпоставља да је већина од 1.556 заробљених четника – стрељана након заробљивања, иако нису сви стрељани непосредно након заробљивања с обзиром на то да је један број заробљеника изолован у затворима у Босни и Србији. Сем тога, један број заробљених је пуштен након неколико месеци. Исто тако, могуће је претпоставити да је један део од 143 ранјена четника у извештајима уврштен међу заробљене. Напомињемо да не треба искључити ни могућност извесног прећеривања у наводењу броја елиминисаних четника у извештајима јединица ЈА које су учествовале у овој операцији.

75 Вук З. Цвијић, „Масовна стрелјања 1944-45: Озвине 'Књиге стрељаних'“, Прве црногорске независне електронске новине, 2.8.2011. <http://www.pcnen.com/portal/2011/08/02/masovna-streljanja-1944-45-oznina-%E2%80%98knjige-streljanih%E2%80%99/> (приступљено 14.11.2011)

76 Никша Булатовић, „Кости четника стижу у Србију“, *Kurir*, 23.11.2009.

<http://www.kurir-info.rs/kosti-četnika-stizu-u-srbiju-clanak-25933> (приступљено 7.9.2012)

Позната су имена **3.102** лица са подручја Црне Горе која су stradala у Sloveniji, претежно након заробљивања у мају 1945. За готово половину особа са подручја Црне Горе које су stradale у Sloveniji, чија су имена су поименице утврђена, тврди се да су убијени, односно стрељани након заробљивања, док се за остале наводи: „nestao u odstupnici“, „poginuo u odstupnici“, или се не наводи начин на који су stradali. Ипак, реално је претпоставити да је највећи број од ових 3.102 стрељан након заробљивања. (Вид. Саво Греговић, *Пуцај, рат је готов. Злим путем братоубилаштва: словеначко крваво прољеће 1945. (са именима страдалника Великог збјега од Подгорице до Камничке Бистрице)*, Будва, 2009, стр. 327-527.

3. „OTKOPAVANJE ISTINE“ ILI NORMALIZOVANJE KOLABORACIONIZMA?

Saradnici Državne komisije za tajne grobnice ubijenih posle septembra 1944. pružili su javnosti uvid u bazu podataka lica koja su stradala na područja Republike Srbije nakon septembra 1944. godine kao protivnici partizanskog pokreta i komunističkih vlasti. Baza podataka dostupna je na internetu od aprila 2012, pod nazivom: „Otvorena knjiga: registar žrtava Državne komisije za tajne grobnice posle septembra 1944.“, zbog čega saradnicima komisije treba odati priznanje.

Najznačajniji propust kada je reč u kvalifikovanju stradalih lica tiče se odsustva rubrike koja bi sugerisala da li je navedeno lice počinilac, saučesnik ili inspirator ratnog zločina, ili pak pripadnik konkretne naoružane grupe koja je počinila ratni zločin. Vredi napomenuti da je „kvalifikacija dela pod kojima su lica vođena“ takođe bila uslovljena dostupnim (najčešće) arhivskim podacima, što ne opravdava vrlo brojne nepreciznosti kada je reč o kvalifikaciji lica koja su lišena života zbog participacije u represivnom i egzekutivnom kvislinškom aparatu ili su odgovorna za ratne zločine.

Prema prezentovanim podacima Državne komisije broj stradalih na tlu Republike Srbije (uključujući Vojvodinu i Kosovo), zaključno sa 1. martom 2013, iznosi **41.609** lica. Realno je pretpostaviti da ovaj broj nije konačan i da će biti uvećan. Međutim, naša je procena da on neće biti znatno uvećan za područje Srbije južno od Save i Dunava, tj. da se neće približiti pretpostavci koju je izneo sekretar Cvetković za užu Srbiju (više od 35.000 lica).

Broj stradalih u Srbiji južno od Save i Dunava (bez Vojvodine i Kosova) iznosi **13.979** lica. U ovaj broj nije uračunato 1.078 lica sa područja opštine Zemun (pretežno nemačke nacionalnosti), s obzirom da Zemun tokom fašističke okupacije nije pripadao teritorijalnoj organizaciji Srbije.

Broj stradalih lica u registru sa područja Vojvodine i Zemuna iznosi **25.950** lica (pretežno Nemaca i Mađara). Broj lica stradalih na području Kosova i Metohije iznosi **1.690** lica (većinom Albanaca).

Vredi napomenuti da je u broj od 13.979 lica sa područja Srbije južno od Save i Dunava uračunat i velik broj lica za koja se tvrdi da su nestala. Tako, na primer, u tzv. „registru žrtava“ za područje sedam okruga u zapadnoj i centralnoj Srbiji (mačvanski, kolubarski, zlatiborski, moravički, šumadijski, podunavski, pomoravski) navode se **2.582** nestala lica. Većina nestalih lica sa ovog područja bili su pripadnici JVuO, u manjem broju SDS i SDK, koji su stradali nakon povlačenja ovih formacija iz Srbije u Bosnu (manjim delom u Sloveniju), gde su mnogi od njih poginuli tokom ratnih sukoba na strani okupatora, dok je jedan broj umro od tifusa. Neprihvatljivo je uvrštavanje ovih lica među stradale (samo na osnovu činjenice da su stradali nakon 12. septembra 1944), kada nisu ponuđeni dokazi da li su navedena

lica poginula u borbi ili su umrla od posledica ranjavanja i bolesti, ili su streljana nakon zarobljavanja, a da su prethodno pružala oružani otpor JA (neretko i nakon zvaničnog okončanja Drugog svetskog rata).

U broju od 13.979 lica sa područja Srbije južno od Save i Dunava uračunato je nekoliko stotina lica iz nesrpskih etničkih grupa (Nemci, Bošnjaci, Rusi, Slovenci, Hrvati), što je ukupno nešto manje od broja stradalih Srba u Vojvodini i na Kosovu i Metohiji u istom razdoblju.

S druge strane, kada uzmemo broj od oko 13.979 stradalih lica iz uže Srbije (uz najviše nekoliko hiljada dodatnih imena koja nisu uneta u registar iz objektivnih razloga) i kada ga uporedimo sa brojem od približno **13.960 stradalih lica u Sloveniji** nakon oslobođenja, onda nije teško zaključiti da je u Sloveniji, proporcionalno ukupnom broju stanovnika, obračun sa kolaboracionistima i protivnicima nove vlasti bio intenzivniji. Ovo navodimo u cilju osporavanja nacionalističkog stereotipa o Srbiji kao najvećoj „žrtvi komunističkog terora“ na području Jugoslavije.

Isto tako, u registar je uvršten određen broj lica koja su navedena dva puta, ali i izvestan broj lica koja su umrla prirodnom smrću nekoliko decenija nakon Drugog svetskog rata, kao i određen broj lica koja su izvršila samoubistvo i onih koja su umrla od bolesti u logorima, kako se navodi u izvorima (reč je o starijim licima nemačke narodnosti koja su umrla u logorima u Vojvodini).

Detaljna analiza pojedinih delova „Otvorene knjige – registra žrtava“, naročito za grad Beograd, kao i analiza dvodecenijskih manipulacija oko broja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja, predmet su jednog drugog našeg rada koji će biti objavljen pod naslovom „Kontroverze oko pokušaja kvantifikovanja stradalih u Srbiji nakon oslobođenja 1944.“ u zborniku radova sa međunarodne konferencije „Politička upotreba prošlosti: Istorijski revizionizam na postjugoslovenskom prostoru“, održane u Novom Sadu, 1. i 2. decembra 2012. godine.

Zaključak

Osnivanje dve državne komisije za preispitivanje i normalizovanje uloge snaga kolaboracije u Srbiji 1941-1944, uporedo sa pokretanjem medijske kampanje „Otkopavanje istine“,⁷⁷ predstavlja politički projekat Demokratske stranke. U ovom političkom i medijskom projektu tada vladajuća Demokratska stranka imala je značajnu podršku Instituta za savremenu istoriju. Pokretanje političke i medijske

⁷⁷ Koristimo termin „Otkopavanje istine“ kao zajednički imenitelj za medijsku kampanju u provladinim medijima u Srbiji koja je usledila uporedo sa osnivanjem dve državne komisije. Ova medijska kampanja imala je za cilj da ubedi javnost u opravdanost osnivanja dve komisije. Termin „Otkopavanje istine“ preuzeli smo sa stranica *Večernjih novosti*, dnevnog lista koji je najviše doprineo ovoj kampanji.

3. „OTKOPAVANJE ISTINE“ ILI NORMALIZOVANJE KOLABORACIONIZMA?

---

kampanje, opravdavane potrebom za ispravljanjem navodnih istorijskih nepravdi, imalo je za cilj sticanje političkog kapitala. U tome treba prepoznati hipokriziju vladajuće politike, odgovorne za katastrofalnu socijalnu i ekonomsku politiku, koja je rezultirala pogoršanjem socijalnog položaja većine stanovnika Srbije, odnosno nanošenjem nepravde velikom broju građana, naročito u kontekstu potiranja socijalnih prava širokih slojeva stanovništva. Definisane istorijske politike nakon političkih promena 2000. imalo je za cilj da pruži dodatno istorijsko opravdanje poretku restaurisanog kapitalizma. Revolucionarni subjekat koji je tokom Drugog svetskog rata na tlu Jugoslavije omogućio socijalnu revoluciju uporedo sa borbom za oslobodjenje zemlje od fašističkog okupatora u službenom neoliberalnom poretku sećanja predstavljen je kao snaga koja je zasnovala političku vlast zahvaljujući revolucionarnom teroru i posleratnoj državnoj represiji, a ne zahvaljujući širokoj podršci u narodu. S obzirom na to da je pobeda jugoslovenskog komunističkog pokreta osujetila restauraciju predratnog društveno-ekonomskog poretka, koji je istorijski prihvatljiv zagovornicima vladajuće ideologije nakon 2000. godine, nosioci državne istorijske politike nastoje da protivnike jugoslovenskih komunista izredova snaga kolaboracije rasterete negativnog istorijskog nasleđa. U dominantnom medijskom diskursu koji je pratio rad dve komisije prećutkivana je odgovornost snaga kolaboracije za ratne zločine i saradnju sa okupatorom.

HUSNIJA KAMBEROVIĆ

BOSNA I HERCEGOVINA U DRUGOM SVJETSKOM RATU – PREISPITIVANJA PROŠLOSTI ILI HISTORIJSKI REVIZIONIZAM?

Kada se spomene historiografija u Bosni i Hercegovini, prvo se pomisli kako u toj zemlji postoje tri različita pogleda na historiju: srpski, hrvatski i bošnjački. Iza toga slijedi teza kako postoje tri historiografije: srpska, hrvatska i bošnjačka. Ja mislim da je to krajnje pojednostavljena predstava, jer se ovdje može slijediti teza profesora Andreja Mitrovića prema kojoj se može govoriti samo o historiografiji, s jedne, i parahistoriografiji, s druge strane. Ne želim negirati utjecaj složenog, gotovo podijeljenog bosanskohercegovačkog društva na percepciju prošlosti pojedinih nacionalnih zajednica, ali tvrditi da su to jedine granice po kojima se dijeli i historiografija unutar ove zemlje, posve je pogrešno.

Zbog toga ću, prije nego nešto kažem o historiografiji u Bosni i Hercegovini i njenim pogledima na zbivanja u Drugom svjetskom ratu, kao i na odnos fašizma i antifašizma u tom razdoblju, ipak nešto kazati o percepciji ratnih događanja i ratnih aktera u bosanskohercegovačkom društvu. Tu možemo govoriti o različitom viđenju. Obično se tvrdi da Hrvati nemaju pozitivan stav prema partizanskoj pobjedi u ratu, te da prenaplašavaju stradalništvo hrvatskoga stanovništva kako na početku rata (jer se ustanak 1941. interpretira kao antihrvatski) tako i na kraju rata (akcentat se, uglavnom, stavlja na partizansku represiju). Bosanskohercegovački Srbi, kao i Srbi u Srbiji, različito percipiraju događanja iz Drugog svjetskog rata i podijeljeni su na razne struje: jedni promoviraju partizansko viđenje rata, dok drugi prednost daju četnicima. Ova podjela je sada manje-više podjela po linijama kakve su postojale i u samom Drugom svjetskom ratu – tamo gdje je partizanski pokret bio jači u ratu, danas se promovira partizanska vizija ratnih događanja, a u krajevima

u kojima je četnički pokret bio dominantniji – danas se promovira viđenje rata kao izrazito građanskog sukoba u kojem su četnici, odnosno Jugoslovenska vojska u otadžbini, bili antifašistički pokret otpora. Bošnjaci su, također, podijeljeni: jedni promoviraju partizansko viđenje rata i tezu da je partizanska pobjeda, u kojoj su oni participirali, njih spasila od četničkih zločina i ustaške asimilatorske politike, dok drugi prigovaraju partizanima tvrdeći da oni nisu ništa drugo nego četnici konvertiti,¹ koji su krajem rata na kapama kokarde zamijenili petokrakama i potom promovirali bratstvo i jedinstvo, što je bila obična zabluda na koju su samo oni pristali. Slično je uvjerenje i kod dijela Srba koji tvrde da su samo oni bili naivni i „nasjeli“ na komunističku ideju bratstva i jedinstva.

S početkom kraja komunizma i porastom nacionalizma početkom 90-ih godina prošlog stoljeća i u Bosni i Hercegovini, kao i u ostatku tadašnje Jugoslavije, počinju se preispitivati dotadašnje dominirajuće teze o Drugom svjetskom ratu, ali ovdje to nikada nije poprimilo takve razmjere kao u drugim postjugoslavenskim državama. Ovdje se sve odvijalo puno sporije i opreznije nego drugdje. Na to nije utjecala neka veća zrelost društva, nego više historijsko iskustvo. Naime, kada je početkom 70-ih historičar Rasim Hurem ponudio nešto drukčiju perspektivu gledanja na Drugi svjetski rat, pišući svoju doktorsku disertaciju o krizi NOP-a i istočnoj Bosni krajem 1941. godine, to je naišlo na žestoku reakciju političke elite i faktički na duži rok zaustavilo razvoj kritičke historiografije o Drugom svjetskom ratu. Ova knjiga Rasima Hurema je bila prva knjiga u historiografiji u Bosni i Hercegovini koja je ozbiljno preispitivala dotad dominirajuće teze o Drugom svjetskom ratu. Hurem je analizirajući stanje partizanskog pokreta u istočnoj Bosni krajem 1941. godine zaključio kako je „naglašavanje klasnog smisla narodnooslobodilačke borbe bilo osnovni faktor krize narodnooslobodilačkog pokreta“.² Ovo naglašavanje „klasnog smisla“ borbe Hurem je otkrio u „novim tonovima u politici CK KPJ i Vrhovnog štaba NOPOJ krajem 1941. i početkom 1942. godine“, koji su se manifestirali u nizu proglašenja, analiza i zaključaka što ih je CK KPJ upućivao nižim partijskim strukturama, a u kojima se nagovještavala potreba prelaska iz faze oslobodilačke borbe u fazu provedbe revolucije. Kao jedan od razloga za krizu partizanskog pokreta u istočnoj Bosni krajem 1941. Hurem je navodio i odnose partizanskog i četničkog pokreta početkom ustanka, ali tu tezu nije detaljno razrađivao. Međutim, bilo je to dovoljno da se protiv njega povede politička kampanja, koju su realizirali pojedini

---

1 Muhidin Pelešić, na primjer, pišući o kraju rata u Sarajevu, naglašava kako su u aprilu 1945. „komunisti uveli partizane u Sarajevo“, te da su „mnogi četnici obrijali [...] brade priključujući se partizanskim kolonama koje su nagnule prema Šeheru. Svi su htjeli profitirati kao 'oslobodioci'“ (Muhidin Pelešić, „Sloboda nije došla s kozaračkim kolom“, *Ljiljan*, Sarajevo 12. april 1995, 21).

2 Dr Rasim Hurem, *Kriza narodnooslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*, Svjetlost, Sarajevo, 1971, str. 281.

historičari iz Beograda i Sarajeva. Najoštriji u kritikama je bio Pero Morača, koji je na naučnom skupu posvećenom AVNOJ-u i NOB-i u Bosni i Hercegovini, održanom 22. i 23. novembra 1973. oštro kritizirao Huremove teze.³ S obzirom na to da je Morača tada slovio kao neupitni arbitar za događanja u Drugom svjetskom ratu, kasniji kritičari Huremove knjige su se samo oslanjali na Moračinu kritiku.⁴ Bilo je to vidljivo i tokom posebne diskusije što ju je Institut za istoriju u Sarajevu organizirao u junu 1975. godine, mada je ta diskusija više ličila na osudu Huremovih teza nego na naučni dijalog.⁵ U kritici je najtemeljitiji i najduži bio mr Rafael Brčić, ali je on u cijelosti izostavio diskusiju o osnovnom dijelu knjige u kojem Hurem piše o „osnovnim elementima krize NOP-a“, i to zbog toga što je u cijelosti bio saglasan sa primjedbama koje o tome ranije iznio Pero Morača.⁶

Prije ove rasprave u Institutu za istoriju, istaknuti partizanski aktivista Pašaga Mandžić kritizirao je Huremovu knjigu, i to upravo zbog toga što autor nije dovoljno naglasio ove greške partizanskog pokreta i sporazume o saradnji sa četnicima premda su ti sporazumi bili „grdna kompromitacija NOP-a u istočnoj Bosni“ i ključni za nedovoljnu uključenost Muslimana u partizanski pokret. Mandžić je smatrao da je „dubina kriza [partizanskog pokreta] u istočnoj Bosni odraz krize u rukovodstvu istočne Bosne tada, a u Huremovoju knjizi o tome nema ništa“. On je naveo da su Rodoljub Čolaković i Svetozar Vukmanović Tempo formirali četničko-partizanski štab u istočnoj Bosni bez konsultacija sa Pokrajinskim komitetom CK KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Preko tog štaba su se, prema Mandžićevom mišljenju, infiltrirali četnički oficiri iz Srbije u partizanske odrede, a sve se to negativno manifestiralo na ukupan partizanski pokret i dovelo do krize pokreta u istočnoj Bosni. Mandžić je kritizirao Huremovu knjigu kao antititovsku, ali je posebno naglašavao nedostatak analize položaja Muslimana u istočnoj Bosni tokom prve godine rata. Sve te kritike naveo je u razgovoru sa dr Nusretom Šehićem u Institutu za istoriju u Sarajevu 16. aprila 1973. godine. Šehić je o tome napravio zabilješku, na

3 AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini (1942-1943). Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine, Rad, Beograd, 1974.

4 Sredinom 80-ih, u nešto izmijenjenoj društvenoj atmosferi, Hurem mu je uzvatio kritizirajući separat „SR Bosna i Hercegovina“ iz drugog izdanja Enciklopedije Jugoslavije (Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb, 1983). Hurem je ocijenio da Moračinom prikazu događaja u Bosni i Hercegovini tokom Drugog svjetskog rata „nedostaje potrebna dubina, cjelovitost i povezanost“, te da su mnoge njegove ocjene „paušalne“, a najozbiljnija primjedba je bila da Morača ništa nije pisao o „masovnim četničkim zločinima nad Muslimanima u jesen i zimu 1941/1942. i kasnije“. Opširnije u: Rasim Hurem, „Istorija perioda 1941-1945. u Bosni i Hercegovini“, *Prilozi*, Institut za istoriju, broj 22, Sarajevo, 1986, str. 290, 293.

5 Husnija Kamberović, „Najnoviji pogledi na Drugi svjetski rat u Bosni i Hercegovini“, *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, Zbornik radova, Institut za istoriju, Sarajevo, 2006, str. 25-35.

6 *Prilozi*, Godina XI-XII, broj 11-12, Institut za istoriju, Sarajevo, 1975-1976, str. 352.

čijem je vrhu zapisao da je razgovor „obavljen u prisustvu dr. N[ikole] Babića“, koji je u to vrijeme bio direktor Instituta.⁷ Mandžić je bio spreman o tome iznijeti svoj stav i na naučnom dijelu kolektiva Instituta, ali je Rodoljub Čolaković bio puno brži i ubrzo poveo kampanju koja je sa političke scene izbrisala Pašagu Mandžića.

Nakon ovog obračuna sa Huremom i njegovom knjigom trebalo je proći gotovo dvije decenije da se pojave kritičke studije o tom razdoblju naše historije, ali nikada nisu napisane velike knjige o reviziji historije Drugog svjetskog rata. Tokom 80-ih godina u Bosni i Hercegovini se u stručnim časopisima, kada je riječ o Drugom svjetskom ratu, često pisalo o stradanjima i genocidu u ratu,⁸ ali je bilo i ozbiljnih radova koji su pravili značajnije pomake u odnosu na dotadašnje široko prihvaćene pristupe.⁹ Najznačajnija knjiga nastala tokom 80-ih godina u Bosni i Hercegovini, koja je značajnije uzdrimala bosanskohercegovačku historiografiju, tematizirala je problem muslimanskog autonomaštva i 13. SS divizije.¹⁰ Premda je ova knjiga naišla na različite ocjene, nije težila reviziji dotad vladajućih uvjerenja u historiografiji nego je dodatno argumentirala stare teze. No, njeni kritičari su bili prvi pupoljci revizionističkih pogleda, u početku puno hrabriji nego kasnije. U kasnijoj su fazi ti revizionistički pogledi čak promijenili pravac. U početku su tvrdili da je stvaranje muslimanske 13. SS divizije („Handžar“) bilo „svojevrсни ogledni uzorak u smislu mogućeg funkcionisanja SS trupa sastavljenih od muslimanskih naroda na širem evroazijskom prostoru, a ne samo faktor sigurnosti Muslimana u Bosni i Hercegovini“,¹¹ te su u organizaciji *Mladi muslimani* vidjeli djelovanje borbenog islama,¹² da bi kasnije posve promijenili pravac i sve to interpretirali na jedan posve drugačiji način.¹³ Očito su političke okolnosti bile presudne za promjenu ne

---

7 „Razgovor sa P. Mandžićem 16. aprila 1973. godine“, dokument u posjedu autora. Zabilješku je dr Nusret Šehić ustupio Seki Brkljači 1991. godine, ali je zanimljivo da je naveo kako je razgovor obavljen u prisustvu dr Nikole Babića, tadašnjeg direktora Instituta za istoriju, premda Babić nije bio prisutan nego je tražio da mu Šehić o tom razgovoru sačini i dostavi bilješku, što je ovaj i učinio.

8 Safet Bandžović, „Prisilno prekrštavanje kao genocidni oblik ustaškog rešavanja 'srpskog pitanja' u Bosni i Hercegovini, *Istorijski zbornik*, Institut za istoriju, broj 8, Banja Luka, 1987, str. 155-178; Isti, „Prilog proučavanju četničkog genocida nad Muslimanima u istočnoj Bosni“, *Istorijski glasnik*, broj 10, Institut za istoriju, broj. 10, Banja Luka, 1989, str. 157-175.

9 Rasim Hurem, „Narodi Bosne i Hercegovine prema ustanku 1941-1942“, *Prilozi*, br. 23, Institut za istoriju, Sarajevo, 1987, str. 143-174.

10 Enver Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Svjetlost, Sarajevo, 1987.

11 Ovo je važna teza i prava je šteta da autor nije kasnije tražio dalje argumente za nju.

12 Prikaz knjige Envera Redžića objavljen u časopisu *Prilozi*, br. 23, Institut za istoriju, Sarajevo, 1987, str. 240, 244.

13 *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Generalštab Armije Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1995, str. 283-287.

samo perspektive gledanja na Drugi svjetski rat nego i temeljnih zaključaka koji su se nudili kao naučno vjerodostojan stav.

Početak 90-ih je objavljen niz tekstova o muslimanskim milicijama,¹⁴ ratnim stradanjima i dr. pri čemu je akcent stavljan na žrtve vlastite nacije u toku rata, a cilj je bio, uglavnom, mobilizacija nacije pred političke, a ispostavilo se ubrzo i oružane obračune. U tom smislu u Bosni i Hercegovini je presudnu ulogu odigrala knjiga dokumenata o genocidu nad Muslimanima,¹⁵ koju su priredili historičari izvan Bosne i Hercegovine. Ona je otvorila novo polje slobode i dala prostor za pojavu niza knjiga u kojima se nudila sasvim drugačija slika događanja u Drugom svjetskom ratu. Najprije je trebalo dekomponirati do tada vladajuću sliku o početku ustanka 1941. godine. S jedne strane, valjalo je marginalizirati ulogu KPJ u tome, te umjesto osmišljene komunističke pripreme naglasiti nacionalni karakter ustanka. Ta teza će se kasnije znatno više razvijati, da bi se 2011. u Drvaru održao naučni skup na kojemu je cilj bio dokazati upravo taj nacionalni (srpski) karakter ustanka. No, više su o tome pisali srpski historičari izvan Bosne i Hercegovine. Drago Njegovan iz Novog Sada na ovom skupu u Drvaru je podnio referat u kojemu ustanak smješta u kontekst četničkog pokreta.¹⁶ On kaže kako se tu radi o gerilcima (ni četnicima ni partizanima, što bi moglo biti posve tačno), ali taj ustanak smješta u kontekst niza ustanaka, pa piše da se on može promatrati „u kontekstu pokreta otpora koji počinje 13. maja 1941. godine okupljanjem pripadnika Jugoslovenske vojske u otadžbini (JVuO), predvođenih pukovnikom Dragoljubom Mihailovićem“. Da li ovakve teze teže preispitivanju prošlosti i početka ustanka ili su čisti historijski revizionizam?

S druge strane, od 1990. godine nastojala se nametnuti i teza o muslimanskim milicijama kao muslimanskim zaštitnim formacijama. Tada je u Tuzli objavljena knjiga *Muslimanske formacije Tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, u kojoj se svim tim formacijama pridaje isključivo zaštitnički karakter, a partizansko oslobođenje Tuzle 1944. se naziva „Pad Tuzle“ i „Oktobarska katastrofa“.¹⁷ Otprilike u isto vrijeme plasirana je i teza o tome da su u aprilu 1945. komunisti „uveli partizane u Sarajevo“,¹⁸ kao da nije bilo riječi o partizanskom oslobođenju Sarajeva.

14 Dr Rasim Hurem, „Samo su branili svoja sela“, *Ogedalo*, god. I, br. 2, Prvo muslimansko dioničko društvo, Zagreb, prosinac/decembar 1990, str. 32-33.

15 Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Svjetlost, 1990.

16 Drago Njegovan, „Srpski ustanak u Drvaru i Srbu 27. jula 1941. godine protiv terora (i genocida) Nezavisne Države Hrvatske“, *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske*, Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske, Godina IV, broj 4, Banjaluka, 2012, str. 255-268.

17 Adnan Jahić, *Muslimanske formacije Tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, DD Zmaj od Bosne i KDB Preporod, Tuzla, 1995, str. 51, 71, 81.

18 Muhidin Pelesić, „Sloboda nije došla s kozaračkim kolom“, *Ljiljan*, 12. april 1995, Sarajevo, str. 21.

Zanimljivo je napomenuti da je Adnan Jahić, nakon knjige o muslimanskim vojnim formacijama u Tuzlanskom kraju, napravio niz vrijednih radova iz historije Bosne i Hercegovine, uključujući i neke o Drugom svjetskom ratu, afirmirajući se kao ozbiljan istraživač,¹⁹ ali su drugi nastavili putem kojim je on bio krenuo.²⁰ Čak je bilo takvih teza koje su na 13. SS diviziju gledale kao na začetnika muslimanske vojske koja je željela izvojevati autonomni status Bosne i Hercegovine. Neki su zastupali tezu da ova divizija nije počinila nikakve zločine u ratu, a ono što joj je pripisivano kao zločin jednostavno je karakterizirano kao „laž“.²¹ U decembru 2011. u Sarajevu je organiziran skup, u organizaciji Udruženja *Mladi Muslimani*, na kojemu je ponovo promovirana ta teza, a za 1945. se tvrdilo da nije riječ o godini oslobođenja nego o godini „okupacije“. U isto vrijeme u Mostaru je održan međunarodni naučni skup o povijesti Hercegovine na kojemu se kao ključna teza, kada se radi o ovom razdoblju Drugog svjetskog rata, nameće upravo stradanje hrvatske nacionalne zajednice i katoličke crkve.²²

Tokom rata 1992-1995. u Bosni i Hercegovini je objavljeno niz radova, pa i knjiga, o Drugom svjetskom ratu. Riječ je o djelima različite vrijednosti, ali je na ovom mjestu korisno skrenuti pažnju na knjigu pod naslovom *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*.²³ U toj je knjizi posebna pažnja posvećena pokušajima ostvarenja bosanske autonomije i u tom kontekstu je analiziran *Memorandum* što ga je 1. novembra 1942. godine grupa muslimanskih političara uputila Adolfu Hitleru. Bez imalo kritičkog pristupa navodima u *Memorandumu*, autor ovog dijela u knjizi zadržava se i na dijelu *Memoranduma* u kojem se predviđa iseljavanje oko 100.000 Srba i Crnogoraca i oko 75.000 Hrvata sa „teritorije B“, kako se naziva ta zamišljena autonomna jedinica, te naseljavanje oko 175.000 Muslimana sa teritorija koji se ustupa Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ako čak ostavimo po strani činjenicu da autor uopće ne sumnja u vjerodostojnost i autentičnost *Memoranduma*, a za sumnje postoje valjani razlozi, nevjerovatno je da se na taj navodni

---

19 Adnan Jahić, „Zbivanja u Bosni i Hercegovini 1941. Prema Hronici Mustafe Mulalića“, u: *Bosna i Hercegovina 1941: Novi pogledi. Zbornik radova*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2012, str. 169-186;

20 Fikret Midžić, „Muslimanske vojne formacije u Bosni i Hercegovini 1941-1945. S posebni osvrtom na muslimansku miliciju Huske Miljkovića u Cazinskoj krajini“, u: *Zbornik radova: Naučni skup: Bošnjaci i Drugi svjetski rat*. Mladi Muslimani, Sarajevo, 2012, str. 106-150.

21 Zija Sulejmanpašić, *13. SS divizija „Handžar“*. Istine i laži. Kulturno društvo Bošnjaka „Preporod“, Zagreb, 2000.

22 Tomislav Jonjić, „Pokolj širokobriježskih franjevaca u kontekstu uspostave jugoslavenske komunističke vlasti“, u: *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenog 2009*, Knjiga II, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2011, str. 459-490.

23 *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Generalštab Armije Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1995, str. 283-287.

Memorandum nije pogledalo kao na dokument u kojemu se predviđa etničko čišćenje! Svaka ozbiljna analiza će pokazati da iza ovog navodnog *Memoranduma* ne stoji nikakva dobro organizirana muslimanska grupa političara, nego je riječ o čistom njemačkom podmetanju čiji je cilj bio stvaranje 13. SS divizije 1943. godine.

Ipak, temeljnu knjigu u historiografiji u Bosni i Hercegovini o Drugom svjetskom ratu napisao je Enver Redžić.²⁴ U ovoj knjizi on je primijenio jedan posve neuobičajeni način prezentacije osnovnih ideja. Naime, on je u pet odvojenih poglavlja pisao o događajima na temelju dokumenata pet ključnih aktera: Nijemaca i Italijana, vlasti Nezavisne Države Hrvatske, četničkog pokreta, muslimanske politike i na kraju partizanskog pokreta. Takav pristup je doveo do brojnih ponavljanja, ali je ova knjiga zasada još uvijek najcjelovitiji i najtemeljitiji pregled događaja tokom Drugog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini. Knjige koje su nakon toga nastajale bavile su se pojedinim segmentima raznih događanja u širem jugoslavenskom kontekstu,²⁵ ili samo temom ratnih stradanja.²⁶ U posljednje vrijeme prisutna je i ovdje pojava kroz koju je prošla historiografija u Srbiji – umjesto komunističkog antifašizma promovira se nacionalni antifašizam iz Drugog svjetskog rata,²⁷ a to je put kojim je u Srbiji četnički pokret promoviran u antifašistički pokret. Ovdje su pripadnici SS jedinica na dobrom tragu da budu promovirani u antifašiste.²⁸ Ipak, neka istraživanja pokazuju kako se u većem dijelu Bosne i Hercegovine još uvijek cijene istinske vrijednosti antifašizma,²⁹ što će sigurno svoga traga ostaviti i u daljem razvoju historiografije u ovoj zemlji.

24 Enver Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, OKO, Sarajevo, 1998.

25 Fadil Ademović, *Četništvo i četnička propaganda u južnoslovenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu (1941-1945)*, I - II, Kult B, Sarajevo, 2009; Adnan Velagić, *Hercegovački Muslimani u koncepcijama četničkog pokreta (1941-1945)*, Fakultet humanističkih nauka i Muzej Hercegovine, Mostar, 2012.

26 Nihad Halilbegović, *Bošnjaci u Jasenovačkom logoru*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2006; Salko Čampara Hako i Duad Kovač, *Izdaja i zločin. Novi dokumenti o ustaškom, četničkom i partizanskom pokretu*, Futur art, Sarajevo, 2010.

27 Safet Bandžović, *Bošnjaci i antifašizam. Ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941.)*, Autor, Sarajevo, 2010.

28 Admir Mulaosmanović, „Sjećanje pripadnika 'Handžar divizije'“, u: *Zbornik radova: Naučni skup: Bošnjaci i Drugi svjetski rat*, Mladi Muslimani, Sarajevo, 2012, str. 153-161.

29 Darko Karačić, Tamara Banjeglav i Nataša Govedarica, *Revizija prošlosti. Politika sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, Friedrich Ebert Stiftung i ACIPS, Sarajevo, 2012.

ANTONIJA MASIJAS

MEĐUNARODNO PRAVO NASPRAM NEKAŽNJIVOSTI I NEGACIONIZMA

Ekipa Nizkor je međunarodna organizacija za ljudska prava među čijim glavnim ciljevima je primena međunarodnog prava u oblasti ljudskih prava i međunarodnog krivičnog prava od strane unutrašnjih pravnih sistema država.

Organizacija je osnovana 1994. godine, kada su postali dostupni prve elektronske adrese i upotreba interneta. U stvari, Ekipa Nizkor je sastavni deo istorije Interneta pošto se nalazi među prvih 1500 veb sajtova u svetu, a prvi je sajt u oblasti ljudskih prava.

Rad na prikupljanju dokumentacije *online* ulazi u okvire strategije komunikacija koje služe kao podrška našem angažovanju u domenu borbe protiv nekažnjavanja za teške zločine i, u širem smislu, u domenu praktične primene međunarodnog prava, koja uključuje i prava Indijanaca, oblast u kojoj smo takođe veoma aktivni od pre nekoliko godina u vezi sa sukobima u Latinskoj Americi.

Radimo i na takozvanom zločinu agresije, to jest zločinu protiv mira. U tom smislu, članovi smo osnivači *Global Institute for the Prevention of Agression*, organizacije međunarodnih pravnika koja je formalno osnovana na Oksfordu u maju 2011. godine s ciljem da reaguje na nedostatke Međunarodnog krivičnog suda s obzirom na tu vrstu zločina. Zločin agresije najteži je na skali međunarodnih zločina. Radi se o započinjanju nezakonitih ratova, kao što su, na primer, onaj u Iraku, invazija Poljske od strane Nemačke ili sadašnji rat u Siriji.

U pogledu zločina protiv čovečnosti obavili smo značajan posao u oblasti primene ove vrste unutrašnjeg krivičnog prava koje proističe iz međunarodnog prava.

Rad u ovom domenu omogućio je da u Španiji dođemo do faze održavanja suđenja i presude u slučaju Adolfa Šilinga, oficira Mornarice Argentine koji je učestvovao u zloglasnim letovima smrti, kada su u more bacani živi politički zatvorenici pošto bi im prethodno bio ubrizgan pentotal, i koji je učestvovao u zločinima počinjenim u tajnom zatvoru u Mašinskoj školi Mornarice u Buenos Ajresu, u kojoj je nestalo nekoliko španskih državljana. Koliko god se to ranije činilo nemogućim, suđeno mu je u Španiji, i to je prvo suđenje posle postupka u Nirnbergu ili zločina vezanih za Treći rajh u kom je primenjena krivična vrsta zločina protiv čovečnosti u običnom pravnom sistemu.

Taj sudski događaj značajan je po tome što su se sudije proglasili nadležnim, to jest, što se pravda proglasila nadležnom da primeni jednu vrstu krivičnog zakona koja je do tada primenjivana samo na osnovu odluke Saveta bezbednosti. Da pojednostavimo, to znači da je prihvaćeno da se međunarodno pravo može primeniti u običnom pravnom sistemu. Ovaj razvoj u pravu i pravnoj nauci imao je ogromne reperkusije, posebno u Latinskoj Americi, gde u ovom trenutku postoji 17 do 20 presuda koje primenjuju ovu vrstu krivičnog zakona.

Modeli nekažnjivosti i njihova konceptualizacija sa stanovišta ljudskih prava i građanskih sloboda

U ovom poslu koji smo započeli pre više od petnaest godina uspostavili smo modele onog što se naziva pitanje nekažnjivosti. Analizirali smo to pitanje i odigrali značajnu ulogu u konceptualizaciji.

Kada smo započinjali ovu analizu krenuli smo, da bismo postavili granicu, od Drugog svetskog rata. Tada su, na izvestan način, savezničke sile obavile posao racionalizacije i konceptualizacije međunarodnog prava da bi ga primenile na tako ozbiljna ponašanja kao što su ona o kojima se raspravljalo. Taj posao započet je Moskovskom deklaracijom iz 1943. godine i Londonskim sporazumom iz 1945. godine,¹ a nastavljen Nirnberškim suđenjima i njihovim presudama.²

Neposredno posle osnivanja Organizacije ujedinjenih nacija data su uputstva da se pripremi jedan međunarodni krivični zakonik.³ Mada je posao obavljen, u praksi nikada nije primenjen zato što je takozvani hladni rat blokirao svaki napredak u oblasti međunarodnog prava. Međutim, to nije jedino objašnjenje.

1 Dostupno u engleskoj verziji na: <http://www.derechos.org/nizkor/nuremberg/nlondon.html>.

2 Potpun tekst presude sa glavnog suđenja u Nirnbergu dostupan je u originalnoj verziji na engleskom na: <http://www.derechos.org/nizkor/nuremberg/judgment/>.

3 Komisija UN-a za međunarodno pravo objavila je 1996. poslednju verziju tog Zakonika u Izveštaju o ostvarenom radu u toku 48. zasedanja. „Nacrt Zakonika o zločinima protiv mira i bezbednosti čovečanstva“ dostupan je, u originalnoj verziji na engleskom na: <http://www.derechos.org/nizkor/agresion/doc/ilc1996.html>.

Izostajanje primene međunarodnog krivičnog prava zasnovanog na načelima Nirnberga i njegovih presuda omogućilo je ono što smo mi nazvali „modelima nekažnjivosti“.

Modeli nekažnjivosti zasnivali su se na činjenici da se nije poznavalo međunarodno pravo. Tako je bilo do pre deset ili petnaest godina.

Na primer, u konkretnom slučaju Španije nema nijednog pravnog fakulteta na kom se predaje međunarodno krivično pravo kao takvo. Još gore, u slučaju Španije, većina profesora – sada su to verovatno malo promenilo – dolazila je iz vojnog sektora, odnosno profesori su najčešće bili vojni pravници.

Tome treba dodati i postojanje diplomatije nekažnjivosti. Šta nazivam „diplomacijom nekažnjivosti“? Na primer, španska diplomatija i danas se služi uputstvima Ministarstva spoljnih poslova Španije iz 1951. godine da bi objasnila šta se desilo u zemlji od građanskog rata do danas. Šta to znači? Da španski ambasador u bilo kojoj zemlji na svetu, kada iskrсне problem te vrste, primenjuje „Memorandum Jordana“ uz koji ide i jedan malo poznat dokument, izveštaj Serana Sunjera, u kome se objašnjava njegova primena.

Serano Sunjer, koji je, među ostalim dužnostima, zauzimao položaj ministra spoljnih poslova Fransiska Franka, sačinio je jedan izveštaj u kom je obrazložio kako treba koristiti međunarodno pravo u objašnjenju državnog udara i građanskog rata. Taj izveštaj se i dalje primenjuje čak i u situacijama koje se odnose na druge zemlje.

Izostajanje primene međunarodnog krivičnog prava u Evropi za vreme celog posleratnog razdoblja i hladnog rata može se analizirati polazeći od slučaja SS Totenkopfa.⁴ To je slučaj koji smo pokrenuli u Španiji u vezi sa žrtvama Mauthauzena imajući u vidu da španska država nikad nije pravno priznala žrtve logora istrebljenja – ne samo Mauthauzena, mada je on najreprezentativniji kad je reč o Španiji. Povodom ovog, pravno veoma komplikovanog slučaja, Specijalni državni sud morao je da se izjasni o svojoj nadležnosti i prihvatio je da je nadležan.⁵

Ovaj evropski model zasniva se na neprimenjivanju međunarodnog krivičnog prava koje proističe iz Nirnberga. To su teške teme ali mislim da je rasprava o njima neophodna ako želimo da shvatimo osnove španskog modela nekažnjivosti i da se s njim suočimo.

U Evropi se dogodila manje-više ista stvar. Tako, na primer, Nemačka primenjuje krivični tip „ubistva“ za SS a, u stvari, otkad je okončan Drugi svetski rat, ako se izuzmu

4 Ovaj slučaj je u potpunosti dokumentovan na stranici: <http://www.derechos.org/nizkor/espana/klm>.

5 Vidi „Tekst dokumenta kojim se izjavljuje da se uzima u postupak spor formulisan u slučaju španskih žrtava nacionalsocijalističkog logora“, prethodni postupci 211/08, Istražni sud broj 2, Audiencia Nacional, Madrid, 17. jul 2008. Dostupno na: <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/klm10.html>.

suđenja koja su održali saveznici na osnovu Zakona broj 10 savezničkog Kontrolnog saveta, posle Nirnberških suđenja i tri ili četiri hiljade presuda u bivšem Sovjetskom Savezu, nirnberška presuda nije primenjivana. Prema izvorima Kancelarije za specijalna istraživanja Ministarstva pravde Sjedinjenih Država, koja je kao antinacistička kancelarija postojala do pre dve godine pod tim imenom, ima oko 60.000 bivših naci- sta kojima nikada nije suđeno u Nemačkoj niti će im se suditi. Jasno je da u narednih nekoliko godina verovatno nijedan od njih više neće biti u životu.

Ako govorimo o modelu nekažnjivosti, to govorimo sa stanovišta diskursa o gra- đanskim slobodama zato što smatramo da upravo kroz tu optiku s njim treba da se suočimo. U stvari, jedan od temelja Druge španske republike bile su upravo gra- đanske slobode. Udruženja za ljudska prava su osnovana za vreme Druge republi- ke. Potrebno je to naglasiti jer se ponekad u koncepciji političkog diskursa zaborav- lja diskurs građanskih sloboda.

Modeli nekažnjivosti i vanredno stanje

Modeli nekažnjivosti prikrivaju se u onom što možemo nazvati *permanentno van- redno stanje*; ono dozvoljava da se govori o pitanjima kao što je, na primer, pojam pre- ventivnog rata, koji su koristili bivši predsednik Džordž Buš i njegov potpredsednik. Taj koncept je 30-ih godina nametnuo Hitler, a zatim, posle 11. septembra, javno ga je zastupao Buš uz podršku nekoliko evropskih država. Kada govorim o *vanrednom stanju*,⁶ imam na umu pojam koji je definisao i razvio Karl Šmit, teoretičar države i prava koji je omogućio legalizaciju Hitlera i koji ima mnogo sledbenika u Španiji.

Posle perioda rehabilitacije na koju su ga primorali saveznici, Karl Šmit se preselio u Španiju, bio profesor na vojnoj školi u Saragosi i napisao knjigu *Teorija partizana*. Reč je o namenskom priručniku za sučeljavanje sa komunizmom u Kini. U stvari, tim priručnikom preneto je vanredno stanje iz tridesetih godina na vanredno sta- nje primenjeno u ratu u Vijetnamu. U naše vreme, ta se doktrina može primeniti na rat u Iraku i na sve programe uništavanja. Prvo izdanje te malo poznate knjižice bilo je na španskom: međutim, to je referentni priručnik u svim protivsubverziv- nim i protivrevolucionarnim doktrinama koje su primenjivale Sjedinjene Države i sastavni je deo akademskih studijskih programa vojnih akademija u gotovo svim evropskim zemljama.

Ova analiza tako osmišljenih modela nekažnjivosti i njihovih pogubnih posledica za društva obeležila je rad Ekipe Nizkor i navela nas da radimo u raznim zemljama i da podnosimo slučajeve na sudovima.

⁶ Upravo zbog negativnih posledica po pravnu državu i građanska prava Ekipa Nizkor drži specijalizova- nu stranicu o vanrednom stanju na: <http://www.derechos.org/nizkor/excep>.

„Špansko pitanje“ i njegova analiza sa stanovišta legalnosti i legitimnosti

Što se tiče pitanja Španije, znate da je španska diplomatija od kraja Građanskog rata do 1951. godine vodila borbu sa Republikanskom vladom u izgnanstvu u vezi sa predstavljanjem u tada mladoj Organizaciji ujedinjenih nacija.

Polazeći od tog datuma znate šta se desilo sa Republikanskom vladom. Španija je izgradila teorijski okvir za tumačenje državnog udara koji pojačava savezništvom sa Sjedinjenim Državama za vreme Ajzenhauerove vladavine, ali se pojavila jedna konceptualna praznina.

Šta nazivam konceptualnom prazninom? Ako pitate bilo koju osobu u Španiji, uključujući univerzitetske profesore, o ovim pitanjima, neznanje je potpuno; ako razgovarate sa članovima političkih grupa, neki će čak sumnjati da je to što govorimo istina. Problem nije samo u potpunom neznanju, već i u jednom poimanju za koje bih rekla da je u potpunosti frankističko – kako u ideološkom smislu tako i u pogledu razumevanja pravnih kategorija. Upravo se tom pravnom aspektu neposredno posvećujemo u najvećoj meri jer verujemo da je napredak na tom planu od prvorazrednog značaja za rešavanje *španskog pitanja*, koje je otvoreno od trenutka kada su ga Ujedinjene Nacije tako formulisale u svojim prvim raspravama i rezolucijama.

Ova borba je konceptualna jer nas pravni plan u ovoj ravni vodi do pitanja tumačenja demokratskih prava koja su izrasla iz Francuske revolucije, tumačenja koje u Španiji nikad nije primenjeno ili je primenjivano u tako kratkotrajnom razdoblju istorije da nije reprezentativno.

Uprkos tome, ta rasprava se mora voditi. To je ono što se formuliše kao pojam legitimteta i legaliteta. Ova analiza navodi na zaključak da španski režim ima jedan nerešen i nerešiv problem koji se držao van otvorene javne debate zahvaljujući dobrim delom tome što republikanske demokratske snage gotovo ne postoje. Međutim, španske institucije imaju svest o tome. U sadašnjoj državi, od monarha do poslednjeg ambasadora, svi su svesni duboke nelegitimnosti režima koji je izrastao iz tranzicije, nelegitimnosti koja proističe iz kontinuiteta Frankovog režima i koju je nemoguće prikriti. Ako se s pravnog stanovišta pročita govor sadašnjeg kralja i šefa države Huana Karlosa I, održan pred frankističkim Kortosom povodom njegovog stupanja na presto,⁷ o tome nema nikakve sumnje. Pravno gledano, tranzicija je mnogo više frankistička nego demokratska. U stvari, dogodilo se da je Frankov režim postigao da Ustav preuzme osnovna načela nekažnjivosti koja su bila potrebna

⁷ Govor princa Huana Karlosa Burbonskog prilikom proglašenja za kralja od strane frankističkog Kortosa, Servicio de documentacion de La Vanguardia, 22 de noviembre de 1973. Dostupno na: <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/discurso.html>.

frankistima da prežive. Ovaj Ustav preuzima, pored toga, jedan član iz Vajmarskog ustava koji dozvoljava vanredno stanje. Dosad nije korišćen (izuzev u slučaju štrajka kontrolora leta, kada je primenjen *de facto* posle proglašenja stanja uzbune,⁸ decembra 2010), ali je sasvim malo nedostajalo da bude primenjen u vezi sa Baskijom.

Ovo je situacija od koje se polazi da bi se pristupilo pitanju frankističkih zločina.

Rasprava o nelegitimnosti *versus* nelegalnosti, koja se obično vodi na pravnim fakultetima u okviru predmeta filozofija prava, u Španiji dugo nazivanog „Prirodno pravo“, preneti je u član 3 *Zakona o istorijskom pamćenju*,⁹ koji frankističke sudove proglašava nelegitimnim ali ne i nelegalnim. To jest, ako samo objavljuje njihovu nelegitimnost on održava njihovu legalnost. Oni su legalni, ali ne i legitimni.

Ta rasprava vođena je i u Kongresu i na skupovima udruženja. U njoj su učestvovali svi oni koji su bili uključeni u pripremu zakona odnosno njegovog nacarta. Naše udruženje je, zastupajući udruženja građana, davalo svoj doprinos raspravi putem saopštenja kojima smo pokušali da razjasnimo to pitanje.

U Španiji je rasprava vođena u okviru sudova i, u stvari, sam Ustavni sud ostao je na stanovištu da se ne mogu poništiti frankistički zakoni.

Iz Vlade dolazi i argument o „pravnoj nesigurnosti“, ponovo s ciljem da se ne poništi ni jedna norma. Šta Vladu sprečava da poništi represivno zakonodavstvo?

Rasprava je poprimila ogromne dimenzije; svako može preslušati govore u Parlamentu za vreme debate o *Zakonu o istorijskom pamćenju*, koji su u celosti dostupni na Radio Nizkoru¹⁰ tako da se istorijski ne može izvrdati istina o onom što se desilo u Kongresu i šta je ko govorio i branio.

Ti govori odslikavaju parlamentarnu debatu u vezi sa legitimitetom. Tako, na primer, u govoru koji je u najmanju ruku perverznan, tadašnji poslanik Parlamentarne grupe Ujedinjena leвица – Inicijativa za Kataloniju Zeleni, Žoan Erera¹¹ ne samo što brani tezu o legalnosti (nelegitimno ali legalno) nego kada govori o koncentracionim logorima, ne pominje logore istrebljenja iz Drugog svetskog rata, već one iz Kambodže, koji nemaju veze sa Drugim svetskim ratom (svi znaju da uloga

8 Videti praćenje ovog sukoba na: <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/lmh7.html>.

9 Potpuni tekst Zakona 52/2007, od 26. decembra, kojim se priznaju i proširuju prava i utvrđuju mere u korist onih koji su pretrpeli progone ili nasilje za vreme Građanskog rata i diktature dostupan je na: <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/lmh7.html>.

10 Parlamentarna debata o Nacrtu zakona kojim se priznaju i proširuju prava i utvrđuju mere u korist onih koji su pretrpeli progon ili nasilje za vreme Građanskog rata ili diktature dostupan u audio verziji na: <http://radionizkor.org/impuesp/#debate2> i u tekstu: <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/aprobacion.html>.

11 Integralni tekst govora dostupan na <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/aprobación.html#%20Herrera>.

frankističke Španije u tom istorijskom razdoblju predstavlja jednu drugu dramu „legitimnosti“ španskog režima). Jedini govornik koji se ogradio od tih teza bio je Žoan Tarda¹², iz Parlamentarne grupe Republikanske levice. Njegov govor u Kongresu sadržavao je sve ovo što mi govorimo i on je bio jedini koji je tako govorio u Parlamentu.

Mi tvrdimo da su Frankovi zakoni bili nelegitimni i nelegalni.

Verujemo da treba biti precizan u analizi pravnog modela, jer slabosti pravnog modela čine mogućim različite vrste političkog diskursa u vezi sa tim pitanjem. Bez te analize imamo politički govor koji nije sposoban da se na primeren način suoči sa modelom; dokaz se nalazi u svim godinama ćutanja u Španiji i u žalosnoj činjenici da je u svakom predavanju o ovom pitanju, na bilo kom mestu španske države, ovo što sam upravo rekla bila novost za slušaocce, a pogotovo za nove generacije.

Pitanje nekažnjivosti u Španiji i frankistički zločini

Suočeni s tom situacijom, izradili smo 2004. godine dokument¹³ „Pitanje nekažnjivosti u Španiji i frankistički zločini“, kojim smo pokrenuli kampanju protiv nekažnjivosti u Španiji. Taj dokument je sintetičan ali doktrinaran. Sačinili smo ga zato da bismo dali konzistentnost nastajućim *udruženjima pamćenja* – termin koji nije sasvim precizan jer problem nije u pamćenju/sećanju, već u nekažnjivosti. Ovaj dokument, urađen na zahtev dva udruženja,¹⁴ dobio je podršku niza udruženja¹⁵ koja su u tom trenutku postojala.

U okviru te kampanje izdali smo niz izjava i saopštenja o raznim inicijativama Vlade ili o konkretnim vidovima kampanje, kao što je poništavanje delovanja i odluka prekih sudova ili problem dece rata. Većina ovih izjava i saopštenja¹⁶ dostupna je na francuskom i engleskom jeziku a potpisala su ih bezmalo sva španska

12 Integralni tekst dostupan u audio verziji: <http://www.radionizkor.org/impuesp/#tarda2> i u pisanoj formi <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/aprobacion.htm#TARDA>.

13 Ekipa Nizkor, „Pitanje nekažnjivosti u Španiji i frankistički zločini“, Madrid, 14. april 2004. Izveštaj dostupan na <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/i,puesp.html>.

14 14. decembra 2003. održan je prvi Susret udruženja žrtava i „onih koji se sećaju“ u Ateneu, u Madridu. Na kraju susreta AFAR-IIREP i Udruženje potomaka španskog izgnanstva zatražili su od Ekipe Nizkor izradu jednog Izveštaja koji bi pomogao udruženjima da povrate izgubljeni govor građanskih sloboda i ljudskih prava i da ih uključe u svoj rad. Ovo drugo udruženje učestvovalaće kasnije u politici Monkloe u vezi sa španskim žrtvama u logora uništenja Mauthausen, a tu je situaciju izložila Ana Vieites u svom pismu Rodrigesu Sapteru (vidi fusnotu 8) zbog čega je Socijalistička parlamentarna grupa morala da se izvini u Kongresu.

15 Vidi spisak udruženja potpisnika na: <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/impuesp.html#Organizaciones>.

16 Dostupno na: <http://www.derechos.org/nizkor/espana/impu#info>.

udruženja; ako se izuzme Udruženje za povraćaj istorijskog pamćenja (Asociacion para la Recuperacion de la Memoria Historica – ARMH), koje se zalaže za ekshumacije, gotovo sva druga udruženja su stala iza njih; da budemo precizni, 2004. godine bilo ih je čak 76.

Na čemu se zasnivaju argumenti kojima smo se služili?

Prvo pitanje je nelegitimnost frankističkog režima koju sam već spomenula. Na drugom mestu su deklaracije Ujedinjenih nacija iz 1946. godine, koje predstavljaju ono što se tada nazivalo „španskim pitanjem“ i čije je objavljivanje s naše strane izazvalo veliki skandal. Te rezolucije, koje označavaju poslednji pravni čin Republike u spoljnoj politici, predstavljaju izjavu o nezakonitosti frankističkog režima i priznanje da je navedeni režim bio deo Saveza zemalja osovine. Ta rasprava se u Španiji ne vodi ili se vodi sa drugog stanovišta.

Tako na primer, poslanik PSOE-a Ramon Hauregi, koga je vlada bivšeg predsednika Rodrigesa Saptera imenovala u prvom sazivu za sagovornika udruženja koja se bave ovim temama, smatra da je frankistički režim bio diktatura koja nije imala nikakve veze sa Drugim svetskim ratom. Tu tvrdnju je izložio u sedištu Parlamenta, u raspravi sa udruženjima koja su predstavila dokument „Pitanje nekažnjivosti u Španiji i frankistički zločini“.

Rezolucije iz 1946. godine spadaju među prve koje je usvojila tek stvorena Organizacija ujedinjenih nacija, što je bilo zakonsko ime koje su joj dali saveznici, prvi put upotrebljeno 1. januara 1942. godine, u jeku Drugog svetskog rata, kada su predstavnicima 26 država usvojili „Deklaraciju Ujedinjenih nacija“, na osnovu koje su se njihove vlade angažovale da zajedno nastave borbu protiv Sila osovine.

Postoji niz početnih rezolucija vezanih za osnivanje Ujedinjenih nacija koje su objavljene u zvaničnom biltenu iz tog vremena ali koje, mada čine osnovu te organizacije, uglavnom nisu poznate.

Važno je ukazati na to da se poreklo Ujedinjenih nacija vezuje za prihvatanje načela sadržanih u Statutu i presudama Nirnberga. Pretpostavimo da su Ujedinjene nacije jedan klub i da svaka zemlja koja se u njega učlanjuje priznaje načela sadržana u Statutu i presudama iz Nirnberga. Osuda i progon nacionalsocijalizma, japanskog imperijalizma, Musolinijevog fašizma i frankizma bili su predmet prvih rezolucija.

Te rezolucije¹⁷ proglašavaju nezakonitost frankističkog režima. Zato je njihovo postojanje prikriveno u trenutku pisanja Ustava ili, drugim rečima, Španija bi morala

¹⁷ U osnovi, radi se o Rezoluciji 32 (GA Res.32 (I)). Rezolucije usvojene na Generalnoj skupštini tokom prvog dela njenog prvog zasjedanja: Dvadeset i šesta plenarna sednica, 9. februara 1946, str. 39.

da primeni te rezolucije u skladu s međunarodnim pravom, s obzirom na to da je se i dodatno tiču. Vrlo jednostavno. A šta je urađeno? Sakrili su ih i uspeli da one budu sakrivene i u sistemu Ujedinjenih nacija, tako da nisu mogle da se nabave kopije. Kada bi se primenio sadržaj Rezolucije 39(I)¹⁸, od 12. decembra 1946, bio bi to dovoljan razlog za ništavnost Ustava iz 1978, jer taj Ustav ignoriše te rezolucije i, *de facto*, proglašava frankizam zakonitim. Isto važi i za *Zakon o pamćenju*. Njegova ništavnost proističe iz činjenice da te norme ignorišu nelegalnost frankističkog režima sa stanovišta međunarodnog prava. O tome se ne može raspravljati.

Generalna skupština OUN od 4. novembra 1950. godine odlučuje da „povuče preporuku o povlačenju ambasadora i ministara iz Madrida“, i da, „povuče preporuku koja teži da isključi Španiju iz međunarodnih agencija uspostavljenih od strane Ujedinjenih nacija ili vezanih za njih...“ To jest, ova Rezolucija iz 1960. ne poništava u potpunosti one iz 1946. godine. Ostaju na snazi pasusi koji se odnose na istoriju i prirodu Frankovog režima i njegovu osudu od strane Ujedinjenih nacija. Poništavanje se jednostavno sastojalo iz povlačenja mera koje je 1946. godine Generalna skupština preporučila državama članicama.

Zbog svega toga – izjednačavanje frankističkog režima sa režimom Hitlerove nacističke Nemačke i Musolinijeve fašističke Italije, njegovo svrstavanje uz Sile osovine – UN smešta taj režim pod pravni tretman koji je, na kraju Drugog svetskog rata, dat zločinima koje su počinile evropske Sile osovine.

Tako stoje stvari sa stanovišta Ujedinjenih nacija i sa stanovišta međunarodnog prava. Kada govornik koga je imenovala Monkloa u sedištu Parlamenta insistira na legalnosti frankizma, potrebno je precizno definisati šta je frankizam.

Zato se izbegavala rasprava u akademskim i pravničkim krugovima. Za katedre filozofije prava to je bila neprijatna debata.

Što se tiče odbijanja primene međunarodnog prava u ovom kontekstu, na španskim pravnim fakultetima se o tome gromoglasno ćutalo. Tek sa presudom Specijalnog nacionalnog suda u jednom slučaju koji smo dobili (slučaju argentinskog pomorskog oficira Adolfa Šilinga, od 19. aprila 2005) ta načela međunarodnog prava su primenjena u unutrašnjem pravosudnom sistemu Španije. Nema nikakvog razloga da se zločini argentinske diktature posmatraju na taj način, a da se ne radi isto sa zločinima frankističke diktature, barem onima koji su počinjeni posle usvajanja Nirnberškog statuta.

18 Dostupno na: <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/esp12dic46.html>.

Akcioni plan

Naš izveštaj o „Pitanju nekažnjivosti u Španiji i frankističkim zločinima“ sadrži akcioni plan¹⁹ koji je prihvatila ogromna većina udruženja i koji rezimira šta znači pravno priznavanje žrtava frankizma. Radi se o pojmovnom rezimeu koji sistematizuje čitavu zbirku otvorenih pitanja. Na primer, prvi problem kojem smo pristupili tiče se neophodnosti da se ratifikuje „Konvencija o nezastarevanju ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti“,²⁰ jedna od malobrojnih koje španska država još uvek nije ratifikovala, pa čak ni potpisala. Ta konvencija utvrđuje i sadrži načelo međunarodnog prava o nezastarevanju ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti. Branioci frankizma, ili njegovi zaštitnici, znaju da ta vrsta zločina ne zastareva i da Konvencija omogućuje krivično gonjenje kako unutar tako i van granica Španije. Iako je ova rasprava stigla do Parlamenta, Španija zapravo još nije pristupila Konvenciji.

Druga tačka Akcionog plana koji smo formulisali 2004. godine odnosi se na donošenje zakona koji bi proglasio ništavnim sve zakonske radnje frankističkog režima i koji bi se pozvao na Rezolucije Ujedinjenih nacija jednoglasno usvojene od strane Generalne skupštine OUN. Kada kažemo zakonske radnje ne mislimo samo na suđenja po kratkom postupku, koja su nezakonita, već i na ukupnu legalnost frankizma. Frankistički režim je nezakonit režim zato što potiče iz državnog udara i, shodno tome, njegovi postupci su nezakoniti, to jest, nezakonite su eksproprijacije i svi činovi represije i političko-društvene kontrole koji su sprovedeni za vreme diktature. Podjednako su nezakoniti lažni dokumenti o smrti, krađa dece, kidnapovanje osoba, učešće u logorima za istrebljivanja...

U našem okruženju i u vezi sa postupcima Sila osovine takva dela proglašena su nezakonitim u Italiji, Francuskoj (Višijevski režim) i Nemačkoj.²¹ U Francuskoj su formirane komisije da utvrde koje će norme ostati na snazi a koje ne; na primer, ostao je na snazi Zakon o saobraćaju jer se smatralo da se ne tiče prava, ali je ta odluka doneta kao izuzetak, to jest, pošlo se od toga da su sve te norme ništavne jer su proistekle iz nezakonitog režima, i onda se odlučivalo koje mogu da se zadrže.

Sledeća tačka Akcionog plana tiče se ništavnosti svih krivičnih i vojnih suđenja u frankističkom režimu zbog njihovog proizvoljnog i nezakonitog karaktera; to jest, ona predstavlja kontinuitet prethodne analize ali primenjen na krivične postupke pred pravdom. O toj tački poslanik Ramon Hauregi nije hteo da razgovara.

19 Dostupno na: <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/impuesp.html#VI.-%20Plan>.

20 Dostupno na: <http://www.derechos.org/nizkor/ley/doc/imprescrip1.html>.

21 Vidi „Tekst pisma-izveštaja upućenog svim poslanicima svih parlamentarnih grupa o ništavnosti nacionalsocijalističkih zakona i presuda u Nemačkoj“, dostupan na: <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/nulidad1.html>.

Poništavanje tih procesa povuklo bi kompenzaciju i odštetu svim žrtvama. To pravo na reparaciju zajamčeno je na interameričkom i evropskom nivou. Odgovor Vlade preko njenog predstavnika za ta pitanja, gospodina Ramona Hauregija bio je da bi to imalo visoku ekonomsku cenu i da je bolje u to se ne upuštati.

Sledeća tačka našeg Akcionog plana odnosi se na donošenje zakona o ekshumaciji i identifikaciji žrtava koji bi morao da ima u vidu sve vrste zločina, potrebu da se sazna istina i utvrde procedure saglasne međunarodnom pravu u oblasti ljudskih prava. Teško je baviti se ovom temom jer se u društvu, u ovom trenutku, nametnuo pitanje ekshumacija; to je ograničenje udruženja pamćenja, koje je nanelo mnogo štete. Ekshumacije su obavljane i obavljaju se u Španiji na osnovu Opšteg prava a sa stanovišta međunarodnog prava su nezakonite. Ako kažemo da na određenom mestu postoji masovna grobnica i počnemo da iskopavamo ostatke, proizvodimo nepopravljive posledice. Prvo, zato što iskopavamo mimo forenzičkog zakonodavstva a to je prekršaj. Lako je razumeti da, prema važećem forenzičkom zakonodavstvu, niko ne sme da dira otkopani leš dok ne stigne forenzičar. Grobnica ostaje ista i posle 70 godina.

S druge strane, u Evropskoj uniji postoji protokol o ekshumacijama u slučajevima teških zločina, odnosno, nije isto otkopati žrtvu jednog ubistva i masovnu grobnicu. Postoji način otkopavanja kojim se dokazuje da je posredi čin istrebljivanja. Ta mogućnost dokazivanja nestaje kada se vrši nezakonito otkopavanje, a što je još ozbiljnije, zauvek nestaje identitet onih koji su izvađeni iz grobnice, osim kada je reč o veoma malim jamama, gde nema ni trunke sumnje o tome ko leži u njima, premda se, ni u kom slučaju, ne obavlja službeni forenzički čin koji potvrđuje identitet sa imenom i prezimenom onih koji se tu nalaze.

U španskoj oblasti Kastilji-Leonu – navodim ovo kao primer – iskopano je gotovo 80% masovnih grobnica. U ekipi Nizkor imamo objašnjenje: iskopane su jame koje su mogle da predstavljaju pouzdan dokaz čina sistematskog uništavanja, koji, prema krivičnom pravu, ima karakter zločina protiv čovečnosti, što znači da ne zastareva. Kada su započeti postupci koji su se ticali gerilaca antifrankističkog pokreta otpora – upravo smo mi prihvatili da vodimo jedan od slučajeva²² koji se odnosio na događaje iz 1947. godine, kako bismo dobili nesumnjivo svedočanstvo o tome kako je delovala španska pravda u tim postupcima – došlo je do talasa ekshumacije gerilaca bez prisustva sudije i tužioca. Tako sprovedena iskopavanja, bez učešća sudske vlasti, predstavljaju nezakonit čin kojim se uništavaju dokazi o zločinima protiv čovečnosti i onemogućuju nam da saznamo ko je ležao u tim jamama.

²² Mislimo na slučaj „Benagéber“, detaljno dokumentovan na sajtu: <http://www.derechos.org/nizkor/espana/benageber/>.

To ponašanje se može veoma lako objasniti. Kada bi se te jame iskopavale u skladu sa zakonskim protokolom koji važi za zločine protiv čovečnosti i kada bi se uzimali uzorci DNK, nešto što danas nije više nikakva misterija, uvek bi bilo moguće identifikovati žrtvu. S obzirom na način na koji je to urađeno, identifikacija više nije i neće biti moguća. To je stvarnost. Zato smo govorili o potrebi da se izradi zakon koji bi konkretno propisao kako se otkopavaju grobnice iz doba frankizma, kao što je to urađeno sa masovnim grobnicama u bivšoj Jugoslaviji. Postoji priručnik Ujedinjenih nacija za teške zločine i vansudska pogubljenja. Taj protokol se nikad nije primenjivao u Španiji. Zato kažemo da bi predloženi zakon morao imati u vidu i različite vrste sahranjivanja (tajna, zvanična, itd.) i da bi morao da reši pitanje masovnih grobnica nastalih kao rezultat plana o sistematskom uništavanju, pitanje nelegalnih sahrana kao i masovnih grobnica regularnih jedinica na ratnim frontovima.

Ukazali smo i na potrebu da se izradi jedan Priručnik forenzičke antropologije prilagođen međunarodnim normama o ljudskim pravima, ratnim zločinima i istorijskoj situaciji Druge republike i frankističkog režima, koji bi omogućio da se iskopavanja obavljaju u skladu sa odgovarajućim krivičnim uputstvima u zavisnosti od vrste zločina i žrtava, bilo da se radi o civilima ili regularnim vojnicima na ratnim frontovima.

Još jedna važna stvar je usvajanje zakonskih mera potrebnih da se normiraju banke DNK podataka za identifikaciju žrtava. Izrada jednog protokola podrazumeva stvaranje banke podataka. U Španiji postoje banke DNK podataka za normalne procese, ali ne i za žrtve frankizma. Kao evropska država Španija ima obavezu da drži legalne banke DNK, i to i radi. U Španiji postoji 10 ili 12 laboratorija. Anatomske forenzičke institut u Madridu je u stanju da to radi sa svim žrtvama frankizma, rekli su nam službenici Instituta na seminarima poput onog koji je održan na Univerzitetu u Salamanci. Ali od njih nikad nije zvanično zatraženo da intervenišu.

Objavljivanje i katalogizacija svih diplomatskih arhiva i arhiva tajnih službi do uvođenja demokratskog režima takođe je važan zadatak. U Španiji su diplomatski arhivi tajni od rata za Kubu 1898. godine. Pristup je ograničen na istoričare i to pod određenim uslovima. Nijedan istoričar nema potpuni pristup arhivima, već se istraživač – kad je reč o Ministarstvu spoljnih poslova, na primer – smesti u jednu salu u koju mu donesu tražena dokumenta; ako prigovori da neki dokument nije dobio, odgovara mu se da taj dokument ne postoji. Kako je to moguće? Iz prostog razloga što ne postoji katalog fondova sačinjen prema naučnim kriterijumima, što očigledno onemogućava da se upozna celokupno delovanje diktatora Franka i frankističkog režima.

Kad je reč o arhivima, potrebno je izraditi inventar krivičnih, sudskih, zatvorskih, vojnih, obaveštajnih, opštinskih itd. arhiva i uraditi njihovu katalogizaciju i reorganizaciju uz korišćenje sadašnjih tehnoloških sistema, ali uz primenu parametara koji služe odbrani ljudskih prava jer ne smemo zaboraviti da govorimo o arhivima represije. Zato je važno da oni jednako mogu da budu korišćeni u unutrašnjem i inostranom sudskom sistemu. To znači da treba ne samo katalogizovati i arhivirati već i staviti arhive na raspolaganje sudijama ili advokatima žrtava. To je obaveza nacionalnih arhiva. Kad je reč o arhivima koje se tiču građanskih prava, država ima obavezu ne samo da ih vodi na klasičan način već i da uradi katalogizaciju sa opisom koja će omogućiti upotrebu u međunarodnom i opštem unutrašnjem krivičnom pravu. Očigledno je da to nije urađeno niti će biti urađeno ako sudimo po tome kako danas stoje stvari.

Tražili smo i rekonstrukciju spiskova španskih i stranih žrtava vezanih za frankistički režim i, posebno, spisak dece rata, za šta se, po potrebi, mora obezbediti međunarodna saradnja, posebno u evropskim okvirima; u ovom poslu treba računati i sa organizacijama izbeglica ili sa stranim organizacijama koje su saradivale sa republikancima u izgnanstvu.

U ovom pogledu postoji jedna osnovna tema: Španija nikada nije priznala žrtve Drugog svetskog rata. Postoji, pored toga, baza podataka koju su sačinili saveznici i u kojoj Španija, po sopstvenoj odluci, ne učestvuje. Radi se o Međunarodnoj službi za potragu (International Tracing Service). Ta institucija vodi poreklo od odseka koji je stvoren 1943. godine u okviru britanskog Crvenog krsta, na inicijativu savezničkih snaga, da bi se započeo posao lokalizovanja i registrovanja osoba čije je boravište bilo nepoznato. Rad na tom zadatku doveo je 15. februara 1944. godine do osnivanja Centralne kancelarije za lokalizaciju (Central Tracing Bureau), koja je 1948. dobila današnji naziv – International Tracing Service (ITS). ITS ima svoju pravnu osnovu u Bonskim sporazumima. Šestog juna 1955. godine vlade Belgije, Francuske, Savezne Republike Nemačke, Grčke, Izraela, Italije, Luksemburga, Holandije, Ujedinjenog Kraljevstva i Sjedinjenih Država potpisale su sporazum o uspostavljanju međunarodne komisije koja bi nadgledala ITS. Po osnivanju ITS-u je poveren zadatak da pruža informacije o sudbini onih koje je proganjao nacionalsocijalistički režim i da spaja porodice razdvojene u ratu. ITS se nalazi pod upravom Međunarodnog komiteta Crvenog krsta, a finansira se iz saveznog budžeta Savezne Republike Nemačke.

To je, dakle, koordinaciono telo arhiva koji deluje u svim tim zemljama sa ciljem da se sazna boravište ili sudbina dragih bića koje je tragedija Drugog svetskog rata razdvojila od porodica. Tu se nalazi više kategorija Španaca. U stvari, Konvencija o pravima deteta ima svoj izvor u problemu španske dece apatrida.

Pravljenje spiskova žrtava i onih koji su pretrpeli represalije je jednostavna stvar, ali to nikada nije učinjeno. Mi kažemo da treba rekonstruisati spiskove žrtava i žrtava represalija počev od frankističke pobune, na legalno valjan način, dajući pravno validno priznanje i vodeći posebnu pažnju o maloletnicima, siročadi i ženama. Znamo iz jednog direktnog izvora da se u dosijeima vojnih arhiva nalaze informacije o onima koji su pogubljeni posle suđenja po kratkom postupku, ali nema liste pogubljenih.

Isto to se dešava i sa civilnim registrima. Dok je bio ministar pravde i unutrašnjih poslova, socijalista Huan Alberto Beloč izdao je Naredbu²³, 6. juna 1994, o ukidanju podatka u vezi sa uzrokom smrti u umrlici. Ova naredba ima dva člana. Prvi glasi: „U matičnim knjigama umrlih u Civilnom registru, dok se ne odobre novi modeli, ostaviće se prazan ili će biti precrtan podatak o uzroku smrti.“ A drugi, koji se odnosi na prethodne zapise, utvrđuje: „Na zahtev zainteresovanog ili pre nego što izda potvrdu bilo koje vrste umrlice zaduženi službenik će po službenoj dužnosti precrtati uzrok smrti koji se nalazi u dokumentu tako da taj podatak bude nečitljiv.“

U skladu sa ovom naredbom, i pored izmena izvršenih u oktobru 1994,²⁴ službenik Registra može precrtati podatak o uzroku smrti po službenoj dužnosti; dakle, ako je određena osoba streljana, tog podatka nema.

Prema tome, nema pristupa arhivima represije za žrtve i/ili njihove porodice, niti se može dobiti umrlica sa uzrokom smrti, čime je zacementirana nemogućnost pristupa dokumentovanim dokazima o počinjenim zločinima i na taj način, zaštićen uspostavljeni sistem nekažnjivosti.

I na kraju, kako ne preostaje mnogo vremena, nabrajam ostale tačke Akcionog plana:

- Napraviti spisak opljačkanih, blokiranih ili konfiskovanih dobara iz političkih i verskih razloga ili represalija.
- Usvojiti zakone koji bi dozvolili povraćaj dobara ili odštetu za dobra konfiskovana fizičkim ili pravnim licima iz političkih, verskih razloga ili represalija bilo koje vrste na račun države ili odgovornih vlasnika ako ih ima.
- Zakon o priznavanju svih vojnih lica koja su lojalno služila Drugoj republici – vratiti im njihov nekadašnji status i izjednačiti njihove zasluge u svakom pogledu.

²³ Tekst „Naredbe od 6. Juna 1994 o ukidanju podatka o uzroku smrti i umrlici“ dostupan na: <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/orden06jun94.html>

²⁴ Tekst „Naredbe od 13. Oktobra 1994. Kojom se menja ona od 6. juna o brisanju podatka o uzroku smrti u umrlici“ dostupan je na: <http://www.derechos.org/nizkor/espana/doc/orden13oct94.html>.

- Zakon o priznavanju svih vojnih lica i neregularnih snaga španskog porekla koji su saradivali sa savezničkim zemljama u otporu zemljama Osovine i protiv frankističkog režima – dodeliti im pravna, vojna i društvena priznanja jednaka onim koja su primenjena u zemljama kao što je Francuska.
- Rekonstrukcija spiskova svih rukovodstava svih frankističkih organizacija unutar i izvan Španije kako bi se obezbedili pravo na istinu i spoznaja o počiniocima zločina protiv čovečnosti.
- Uspostavljanje sistema odštete, ažuriranog u pogledu procene, za sve žrtve koje su u životu, to jest za naslednike ili njihove porodice, i usvajanje neophodnih mera za društveno i kulturno priznavanje; u tu svrhu treba pristupiti lokalizaciji, katalogizaciji i proglašenju za istorijsku baštinu onih mesta koja se pamte po borbi za odbranu Republike i protiv frankističke represije.

Sve to jasno pokazuje nepostojanje pravnog priznanja republikanskih žrtava, i, uopšte, žrtava frankizma. Bez ispunjavanja niza parametara koji su nužan sastojak svake pravne države nema pravnog priznavanja žrtava.

Takva je situacija, to je stvarno stanje stvari u vezi sa ovim pitanjem.

Preveo sa španskog Dalibor Soldatić

4.

ANTIFAŠIZAM I ŠPANSKI GRAĐANSKI RAT: JUGOSLOVENSKI SLUČAJ

Milivoj Bešlin: *Kraljevina Jugoslavija u borbi protiv antifaašizma 1936–1939.*

Nikola Vukobratović: *KPJ i Kominternu o Narodnoj fronti i Španjolskom građanskom ratu. Pričati o antifaašizmu*

Avgust Lešnik: *Uloga KPJ u regrutovanju jugoslovenskih interbrigadista za republikansku Španiju*

Borac u jurišu, 1938, crtež, tuš

MILIVOJ BEŠLIN

KRALJEVINA JUGOSLAVIJA U BORBI PROTIV ANTIFAŠIZMA 1936–1939.

ISTORIJSKI IZAZOV ŠPANSKOG GRAĐANSKOG
RATA KAO KRISTALIZACIONA TAČKA POLITIČKE
AKTIVNOSTI U JUGOSLAVIJI

Prvo, imali smo samo jedan skup neprijatelja – fašizam...

Drugo, postojalo je jedno bojište – Španija...

Erik Hobsbaum

Za vreme španskog građanskog rata naše simpatije su bile na strani Italije i Nemačke.

Anton Korošec

Primljen sam bio izvanredno, kao i prvi put, jer oni znaju da smo mi bili jedna od retkih zemalja, u ono vreme, koja je shvatila njihovu borbu protiv komunizma i dala im punu moralnu podršku.

Dragiša Cvetković

Prošlost je potrebno stalno preispitivati. Procesi interpretacije i reinterpretacije istorije su u temelju kritičke historiografije jer nema jednom i zauvek utvrđenih, konačnih istina, nepromenljivih i trajno važećih iskaza i interpretacija. Iz tog razloga se i može reći da kontinuirano preispitivanje utvrđenih nalaza i saznanja predstavlja jedan od ključnih principa u naučnom bavljenju prošlim događajima. Međutim, to ne znači da je svako tumačenje i (pre)vrednovanje istorijskih zbivanja jednako značajno ili vredno, odnosno da bi ga na jednak način trebalo tretirati, budući da su objašnjenja istorijskih procesa i fenomena često određena i faktorima koji su sa one strane naučnosti i racionalnosti. Reč je o fenomenu koji se naziva *istorijski revizionizam*.¹ Istorijski revizionizam – kako ga definiše Todor Kuljić – predstavlja „prerađu prošlosti nošenu jasnim ili prikrivenim namerama pravdanja užih nacionalnih

---

1 Za dobar primer teorijskog objašnjenja revizionizma videti: Vladimir Petrović, „(Ne)legitimni revizionizam: pravo i (pseudo)historiografske revizije na zapadu i istoku“, u: *Revizija prošlosti na prostorima bivše Jugoslavije*, Sarajevo, 2007, str. 21-42.

ili političkih ciljeva². Drugim rečima, u slučaju istorijskog revizionizma na delu je ne samo prevrednovanje to jest novo ili modifikovano tumačenje prošlosti, već neposredna prerada (falsifikovanje, izostavljanje, izvrtanje, itd.) istorijskih činjenica i izvođenje odgovarajućih objašnjenja koja imaju krajnje pragmatičnu i upotrebnu vrednost. Istorijski revizionizam u tom smislu predstavlja jednu političku utilitarizaciju istorijskog bavljenja prošlošću i nalaza koji su iz njega proizašli. Utoliko istorijski revizionizam, kao deo šireg pojma *kulture sećanja*, i kao nedvosmislen primer upotrebe prošlosti, predstavlja jasan odraz političke kulture u jednom društvu, odnosno, govori o dominantnim političkim vrednostima u tom društvu.³

Frekventnije manifestovanje istorijsko-revizionističkih tendencija u jugoslovenskom društvu i historiografiji javlja se još u toku druge polovine 80-ih godina XX veka, a do punog izražaja dolazi nakon 1990. godine. Promene u udžbenicima i nastavnim programima predstavljale su samo manji deo ovog fenomena, jer je istovremeno vršena sistematska difamacija partizanskog pokreta i antifašizma uopšte, te su temeljnom i relativno sistematičnom primenom *damnatio memoriae* uklanjani tragovi antifašističke tradicije iz javnog prostora: menjani su nazivi gradova, ulica, trgova i ustanova, uklanjani pojedini spomenici, dok je u odnosu prema drugim tragovima te tradicije ispoljen do tada neviđen stepen planskog apstrahovanja. Ipak, najteže konsekvence plime istorijsko-revizionističke orijentacije podnela je sama istorijska nauka usled urušavanja vlastitih temelja i kritičko-heurističkih profesionalnih metoda. Tako je tokom poslednje dve i po decenije nacionalna istorija transformisana u *hagiografije* vladara sa svetačkim oreolom, *zlatna doba* i *herojske narative*, do 1945. godine, kada je *došao komunistički mrak* i kada je bila *ukinuta demokratija*. Nasuprot demonizaciji ili brisanju iz pamćenja socijalističke Jugoslavije, intenzivnoj glorifikaciji u pokušaju konstrukcije identiteta i konstituisanju željene slike prošlosti izložena je međuratna Jugoslavija, sa namerom njenog preinačavanja u *demokratsko, građansko* i *liberalno* društvo sa kojim je poželjno uspostaviti kontinuitet, *nasilno prekinut* dolaskom komunista na vlast 1945. godine.⁴

U stagnantnom, pauperizovanom i koruptivnom društvu međuratne Jugoslavije, prema rezultatima popisa od 31. marta 1931, bilo je 55,4% pismenog stanovništva i čak 44,6% nepismenih. Očekivano, podaci su fluktuirali od oblasti do oblasti – u

2 Todor Kuljić. „Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima“, u: *Balkanski rašomon. Istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ*, Beograd, 2002, str. 9.

3 Todor Kuljić, *Kultura sećanja. Teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*, Beograd, 2006, str. 7.

4 O legitimizaciji liberalne ideologije proglašavanjem svih ostalih sistema za *neprirodne devijacije istorije* videti: Srđan Milošević, „O antikomunizmu kao izvoru legitimacije i ideološkom sadržaju tranzicionih društava“, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur. Milivoj Bešlin, Petar Atanacković, Novi Sad, 2012, str. 71-78.

delovima BiH, Makedonije i Crne Gore broj nepismenih je prelazio 80% – a zavisili su i od rodne strukture, budući da je nepismenost među ženama bila daleko izraženija.⁵ Međutim, nije nam poznato koliki je postotak formalno pismenog stanovništva znao samo da se potpiše i da raspozna je grafeme, ali pri čitanju svakog složenijeg teksta nije shvatao kontekst pročitano (tj. koliki je postotak bio funkcionalno nepismen). Društvenu strukturu činili su 77% seljačkog stanovništva i samo 11% onih koji su radili u industriji i zanatstvu, uz 300.000 onih koji su predstavljali državnu administraciju, birokratiju i javnu upravu, što je bila čak polovina onih koji su radili u industriji.⁶ Žena je tretirana, prema odredbama srpskog Građanskog zakonika iz 1844, kao maloletno biće. Takođe, čitavi narodi i nacionalne zajednice (Albanci, Makedonci, itd) bili su zvanično proglašeni građanima drugog reda, bez osnovnih prava na upotrebu maternjeg jezika.⁷ Treća po snazi politička stranka na prvim parlamentarnim izborima (1921) i pobednik na lokalnim izborima u najvećim jugoslovenskim gradovima, KPJ, bila je stavljena van zakona, njenim poslanicima protivustavno su oduzeti mandati, dok su njeni pripadnici bili izloženi svakodnevnim hapšenjima, progonima, torturi i ubistvima. Likvidacije političkih lidera opozicije i kuršum radikala Puniše Račića su tek *modus operandi* političke kulture nasilja i logičan teleološki nastavak funkcionisanja društva čiji su ključni elemenati bili diskriminacija i represija.⁸

Mnogo puta je isticano da su od 23 vlade samo dve pale u Skupštini⁹, dok je odlazak svih ostalih bio posledica arbitrarne odluke apsolutistički nastrojenog kralja, da bi i takav pseudoparlamentarizam bio zamenjen otvorenom i opresivnom diktaturom autokratskog monarha. Korupcija u Kraljevini SHS/Jugoslaviji nije destruirala društveni i politički poredak, ona je bila u njegovim temeljima kao najraširenija sistem-ska pojava.¹⁰ Represija, prebijanja i ubistva studenata, čak i u zgradi Beogradskog

5 Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga III. Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti, Beograd, 1938.

6 Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine. Knjiga IV. Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju, Sarajevo, 1940.

7 Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd, 2005.

8 Vidi Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*, Beograd, 2006. Miroslav Krleža je 1928. pre uspostavljanja Šestojanuarske diktature, bilansirajući jednodecenijski sistem represije tvrdio: „24 političke smrtne osude, 600 političkih ubojstava, 30.000 političkih hapšenja, 3.000 političkih emigranata i bezbrojnu masu političkih izгона“. Reč je o bilansu represije u miru. Rajko Jovanović, *Glavnjača kao sistem*, predgovor Miroslav Krleža, Zagreb, 1928, str. 3.

9 Svetozar Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990.

10 Izlišan bi bio i sam pokušaj bilansiranja svih korupcionaških afera tokom nepune dve i po decenije trajanja monarhističke Jugoslavije. Indikativno je da je reč o temi koja je istraživačima, očito, sasvim nezanimljiva. Vodeće paradigme korumpiranosti sistema u Kraljevini SHS/Jugoslaviji bile su: afera sa ratnim

univerziteta, bili su realnost političkog života; antisemitske uredbe o ograničavanju prava na školovanje jevrejskog stanovništva (*numerus clausus*) iz 1940. i logori za političke protivnike (Višegrad, Bileća, itd.), koje historiografija potiskuje, bili su činjenice koje se nerado pominju jer remete imaginarnu sliku prošlosti. Van tog procesa konstrukcije novog identiteta i *nove* istorije u kojoj se nasuprot racionalnoj, istraženoj i naučno verifikovanoj slici prošlosti, pojavljuju *liberalne* i *demokratske* vrednosti, spada i odnos Kraljevine Jugoslavije prema ratu za opstanak koji je vodila španska republika protiv fašizma – fundamentalnom političkom, ali i etičkom pitanju ne samo tridesetih godina XX veka. Španija je svojom tragikom i heroizmom bila paradigma čitavog XX veka, koji su velikani jugoslovenske i svetske historiografije s pravom nazvali *vremenom netrpeljivih* ili *dobom ekstrema*.¹¹ Evropa je svojom političkom mapom na najbolji način emanirala navedene sintagme.

Nasuprot totalitarizujućim tendencijama u pojedinim velikim evropskim državama, Španija je s puno nade išla u suprotnom smeru. Drugu Špansku Republiku, po nekim tumačenjima, donela je snaga intelektualne misli koja je stala uz republikansku koncepciju, vezivanu sa idejama sveopšteg napretka i liberalizacije društva. Ustav, koji je utemeljio Republiku, iz decembra 1931. godine, dao je snažan podsticaj demokratizaciji zemlje, napuštanjem konzervativnog rojalističkog obrasca, državnog centralizma, karlističkog tradicionalizma i katoličkog klerikalizma. Otvoreni su procesi federalizacije zemlje, crkva je odvojena od države, a njena imanja su nacionalizovana, žene su dobile pravo glasa, dok je agrarna reforma naznačila istinske intencije ka izgradnji pravednijeg društva. Nasuprot snažnim levičarskim i demokratskim kapacitetima, kao prepreke tim procesima stajale su desničarske, klerikalne i monarhističke stranke i pokreti. Ustav je samo ubrzao i bolje od bilo čega drugog manifestovao duboke podele u španskom društvu, na levicu i desnicu, koje vuku korene još od XIX veka. Ubrzani procesi demokratizacije i reformi, koje je podstakao Ustav iz 1931. godine bili su intenzivirani tesnom pobedom levičarskog i liberalnog *Narodnog fronta* nad konzervativno-nacionalističkim *Nacionalnim frontom*, na opštim izborima 1936. godine.¹²

---

plenom, „Bečka afera“, Afera „Omnium Serb“, zloupotrebe sa obveznicama ratne štete, sistemska korupcija činovnika u čitavoj državi, a posebno na Kosovu i u Makedoniji, „Stočna afera“, Afera „Adamstal“, Afera oko šumskog poseda manastira Dečani, Afera „Teokarević“, Afera sa izdavanjem pasoša, Afera „Turn-Tak-sis“, Afera „Batinjol“, Afera „Granap“, „Našička afera“, zloupotrebe državnog budžeta, itd. Više o tome: Zvonimir Kolundžić, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb, 1968; *Korupcija i razvoj moderne srpske države*, ur. Aleksandra Bulatović i Srđan Korać, Beograd, 2006.

11 Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema – Istorija kratkog XX veka 1914-1991*, Beograd, 2004; Andrej Mitrović, *Vreme netrpeljivih. Politička istorija velikih država Evrope 1919-1939*, Beograd, 1974.

12 S. Hulija, H. L. G. Delgado, H. K. Himenes, H P. Fusi, *Španija u XX veku*, Beograd, 2004, str. 55-82, 380; Hugh Thomas, *Španjolski građanski rat*, 1, Rijeka, 1980; Trivo Indić, *Savremena Španija*, Beograd, 1982.

Odsustvo elementarnog socijalnog konsenzusa u društvu, iskazano sintagmom o *Dve Španije*, dovelo je do porasta intersocijalnih i ideoloških kontradikcija, koje su eskalirale vojnom pobunom, nemoćnom da preuzme vlast u Republici, i Republikom koja je bila jednako nemoćna da slomi desničarske pobunjenike. Navedene okolnosti dovele su do krvavog Građanskog rata u Španiji koji je trajao od jula 1936. do aprila 1939. godine i koji je snažnom i jasnom kristalizacijom ideoloških koncepcija toga vremena – fašizma i antifašizma – predstavljao paradigmu XX veka. Tokom tri godine trajanja sukoba, koji je imao dotad neviđen odjek u celom svetu, oko pola miliona ljudi je ubijeno, umrlo od gladi ili bolesti, stotine hiljada ljudi je izbeglo, stotine sela i gradova je spaljeno ili razrušeno. Decenijama posle zvaničnog završetka rata Frankova diktatura je sprečavala izvođenje realnog bilansa prvog velikog sukoba fašizma i antifašizma u svetu. Masovna ubijanja civila i brisanje čitavih naselja sa lica zemlje, postali su prepoznatljivo obeležje rata koji nikoga nije ostavio ravnodušnim, bilo kroz podršku evropskim fašističkim silama ili internacionalnim snagama antifašizma. U vreme ekspanzije Hitlerovog i Musolinijevog agresivnog fašizma, Španija je bila, kako je napisao Erik Hobsbaum, jedino bojište gde je antifašizam, kroz odbranu prava na postojanje demokratskog, solidarnog i humanog društva, mogao da se iskaže.¹³

U Kraljevini Jugoslaviji, koja je tek nešto više od godinu dana pre izbijanja rata uspostavila diplomatske odnose sa Španijom, štampa je s pažnjom i čuđenjem pratila burne događaje na Pirinejskom poluostrvu. Prvi zvaničan akt jugoslovenske vlade u vezi s ratom u Španiji donesen je već 23. avgusta 1936. godine. Naime, predsednik Vlade i šef diplomatije Milan Stojadinović obavestio je prethodnog dana francuskog ambasadora u Beogradu da je njegova vlada spremna da se pridruži francuskoj deklaraciji o neutralnosti i nemešanju u „unutrašnje stvari Španije“.¹⁴ Jedini uslov koji je Stojadinović izneo ticao se neophodnosti tretiranja španskog slučaja kao jedinstvenog, jer se „nije moglo dovoditi u pitanje priznato načelo da jedna zakonita

13 Hugh Thomas, *Španjolski građanski rat*, 1-2, Rijeka, 1980; Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema – Istorija kratkog XX veka 1914-1991*, Beograd, 2004, str.122-127; S. Hulía, H.L.G. Delgado, H.K. Himenes, H.P. Fusi, *nav. delo*, str. 82-102; Radivoj Nikolić, „Španski građanski rat 1936-1939“, u: *Španija 1936-1939*, Beograd, 1971, str. 35-136; Olga Manojlović Pintar, „Španija kao paradigma antifašizma“, u: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*, ur. Milivoj Bešlin, Petar Atanacković, Novi Sad, 2012, str. 23-30; Erik Hobsbaum, *Interesantna vremena. Jedan život u XX veku*, Podgorica, 2005, str. 111.

14 Lider Zemljoradničke levice Dragoljub Jovanović, reagujući na spoljnu politiku vlade Milana Stojadinovića, tvrdio je početkom 1937. da „niko danas ne može biti neutralan. Evropa se podelila na dva fronta, države su se grupisale po svojim shvatanjima: na jednoj su strani demokratske, a na drugoj fašističke i reakcionarne. Ko kaže da nije ni levo ni desno, taj je desno. Ko se izjavljuje neutralnim u stvari je na strani fašizma koji je u stavu napadača.“ Arhiv Jugoslavije (u daljem tekstu, AJ), fond Milana Stojadinovića, br. 37-22-156, „Spoljna politika Stojadinovićeve vlade“.

vlada može na svoje traženje dobiti pomoć druge vlade u slučaju pobune.¹⁵ Pola godine posle ovog prvobitnog izjašnjavanja jugoslovenska vlast se jasnije svrstala i radikalizovala pitanje odnosa prema tragičnim događajima u španskom ratu.¹⁶ Vlada Milana Stojadinovića je 25. februara 1937. donela Odluku o zabrani sakupljanja i slanja dobrovoljaca u Španiju, koja je uključivala i zabranu prikupljanja novčanih i dobrovoljnih priloga, čime je faktički kriminalizovana svaka pomoć legalnoj španskoj vladi, odnosno republikanskim snagama antifaašizma, ali i pronađen legislativni osnov za progon jugoslovenskih komunista, koji su najviše (iako u tome nisu bili jedini) sakupljali i slali pomoć.¹⁷ Naime, na temelju Deklaracije vlade od 23. avgusta 1936. o nemešanju u Španski građanski rat, Stojadinovićev kabinet je u *Odluci* naredio da se „u našoj Kraljevini zabrani vrbovanje i odlazak dobrovoljaca za Španiju¹⁸, s tim da će se prema našim državljanima koji bi se ogrešili o ovo naređenje, postupiti, prema okolnostima svakog pojedinog slučaja, u smislu člana 45 Zakona o ustrojstvu vojske i mornarice i člana 42 Zakona o državljanstvu, koji za nedozvoljeno stupanje u vojnu ili građansku službu strane države predviđa kaznu gubitka državljanstva.“¹⁹ Druga tačka vladine *Odluke* odnosila se na zabranu prikupljanja novčanih priloga za sukobljene strane u Španiji, pod čime je podrazumevana i humanitarna pomoć. Navedenom vladinom odlukom zabranjen je i transport dobrovoljaca kroz Jugoslaviju, a one strane državljanke koji bi bili uhvaćeni, trebalo je hapsiti i stražarno deportovati iz zemlje.²⁰ Indikativno je da je u javnom govoru ovaj vladin aktu nazivan „Odluka“, a u poverljivim aktima dostavljanim drugim državnim organima, redovno se koristio termin „Naredba“.²¹ Za izvršenje ove vladine Odluke/Naredbe bilo je zaduženo Ministarstvo unutrašnjih poslova, koje je u tu svrhu 3. marta 1937. godine donelo svoju *Naredbu* br. 3992, kojom se preciziraju mere represije radi sprovođenja vladine

15 *Politika*, 23. avgust 1936, str. 3.

16 U ilegalnom *Proleteru* Tito je, u prvoj reakciji na ovu odluku, pisao: „Ne neutralnost, nego najpuniju pomoć dužne su ukazati zakonitoj španjolskoj vladi sve države članice društva naroda. Ovdje se radi o namjeri fašista da raskomadaju narode. Ovdje se radi o najstrašnijoj ratnoj opasnosti...“ Josip Broz Tito, „Protiv blokade Španije“, *Proleter*, br. 8, 1936; Zlatko Čepo, „Josip Broz Tito i rat u Španiji“, *Španjolska 1936-1939*, Zagreb, 1988, str. 127-128.

17 Ovu Odluku vlada Milana Stojadinovića je donela u toku finalnih pregovora o postizanju političkog sporazuma sa Italijom. Sporazum između Galeaca Čana i Stojadinovića je potpisan u Beogradu 25. marta 1937. Iako u arhivskoj građi koja se odnosi na pregovore dve kraljevine nema pomena Španije, nesumnjivo da je i ova Odluka bila motivisana željom jugoslovenskog predsednika vlade da izađe u susret Musoliniju.

18 U to vreme, prema podacima jugoslovenske tajne policije, u Španiji je bilo oko 350 boraca iz Kraljevine. AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/8.

19 *Politika*, 26. februar 1937, str. 3; AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/7.

20 AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/7.

21 AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/7.

Odluke. Policijska *Naredba* je bila obnarodovana u cilju upoznavanja najširih slojeva stanovništva s kaznama koje prete u slučaju pomoći španskim republikancima. Takođe, MUP je izdao naloge svim banovinskim upravama da se „posebnim raspisom područnim vlastima najstrože naredi, da obrate najveću pažnju na svaki pokušaj delanja, koje je zabranjeno pomenutom naredbom te u svakom slučaju sa svom strogošću i najenergičnije postupe“.²² Posebna pažnja u naredbi MUP-a Kraljevine Jugoslavije svim banovinskim upravama i upravi grada Beograda ticala se izdavanja pasoša. Naime, prema odredbama ove Naredbe, svaki pasoš koji se od toga dana bude izdao građaninu Kraljevine Jugoslavije moraće da ima obavezni i jasno istaknuti pečat sa natpisom: „NE VAŽI ZA ŠPANIJU“. Za sve one koji bi iskazali potrebu za putovanjem u Španiju, pasoš se mogao izdati samo uz posebnu dozvolu Ministarstva policije i odobrenje banovinske uprave, sa svim podacima o osobi koja traži putnu ispravu.²³ Prikupljanje novčane pomoći, čak i u humanitarne svrhe je, takođe po ovoj Naredbi, bilo najstrože zabranjeno, a presretnuti novac bi bio oduziman i prebacivan na račune Ministarstva unutrašnjih poslova. Jugoslovenske građane koji su, uprkos svim navedenim restrikcijama, otišli u Španiju, banovinska uprava i policija su bili obavezni da uvedu u svoje kartoteke i vode detaljnu evidenciju o njima. Banovinske uprave i grad Beograd bili su dužni da sačine dosijee i šalju redovne izveštaje o svakom jugoslovenskom građaninu u Španiji. Na kraju ovog obavezujućeg raspisa Odeljenja za državnu zaštitu kraljevskog Ministarstva policije bio je iskazan cilj čitave aktivnosti: „efikasno suzbijanje prikupljanja dobrovoljaca na našoj teritoriji“.²⁴ Ako se ima u vidu znatna vojna i istorijski neuporediva moralna i simbolička uloga Internacionalnih brigada u pomoći španskim republikanskim snagama,²⁵ kao i činjenica da je dobrovoljaca na drugoj strani bilo znatno manje, jasan je cilj navedenih represivnih mera – pomoć pobunjeničkim nacionalističkim i fašističkim snagama u borbi protiv legitimne španske vlade i antifašista koji su se u njeno ime borili. Navedena *Odluka* Vlade, kao i *Naredba* Ministarstva unutrašnjih poslova, kojom je *Odluka* operacionalizovana, bile su fundamentalni akti u borbi jugoslovenskog monarhističkog režima i Stojadinovićeve vlade protiv antifašizma u Španiji, koji su sinhrono korišćeni i u obračunu sa jednim od ključnih unutrašnjih neprijatelja – komunistima. Komunistička partija Jugoslavije bila je ne samo vodeći, nego najbolje organizovani promoter republikanske Španije, ali i ključni organizator u pružanju sistematske pomoći antifašističkim borcima u Španiji. KPJ, dotad rastrzana unutarpartijskim

22 AJ, fond MUP KJ, br. f. 14, Odeljenje za državnu zaštitu, broj fascikle 38, dok. 139-1018; AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/7.

23 Isto.

24 Isto.

25 Luigi Longo, *Internacionalne brigade u Španjolskoj*, Zagreb, 1967.

frakcijskim borbama, sredinom tridesetih je izašla iz faze samodovoljnosti i idejnog dogmatizma („sektašenje“) usvojivši široku narodnofrontovsku osnovu političkog delovanja u cilju što efikasnije borbe protiv nadiruće opasnosti od fašizma u Evropi.²⁶ Prema istraživanjima Sava Pešića, KPJ je odmah nakon izbijanja vojne pobune protiv demokratski izabrane vlade u Španiji uputila proglas u kojem je pozivala demokratske i antifašistički orijentisane ljude u Jugoslaviji da pruže pomoć Španiji. Centralni komitet KPJ je već 31. jula 1936. u svom proglasu istakao da narodi Jugoslavije s „divljenjem prate junačku borbu španskog naroda protiv fašizma“, dok 8. avgusta 1936. KPJ formuliše stav da će rezultati antifašističke borbe u Španiji „imati veliki učinak i na borbu za slobodu u Jugoslaviji. I zato ne može biti mesta pasivnosti, ćutnji i neutralnosti...“²⁷ Zbog svega navedenog jugoslovenski komunisti vrlo brzo kreću da organizuju zborove, politička okupljanja, predavanja i da formiraju komitete za pomoć narodima Španije. Kako je Partija bila zabranjena, a njeno vođstvo i članstvo pod stalnim pritiskom policije, brojne aktivnosti u vezi sa španskim događajima vršene su preko najrazličitijih društvenih struktura i organizacija, od sindikalnih do studentskih, u kojima je prevladavala levičarska orijentacija. Snažno delovanje KPJ manifestovalo se i u pisanju štampe koja je bila pod uticajem komunista, samim tim uglavnom ilegalne. Od početka rata 1936. i tokom 1937. godine špansko pitanje je dominantno na sednicama najvišeg partijskog vođstva, a zauzimalo je i najviše prostora na stranicama centralnog glasila – ilegalnog *Proleter*. U Parizu je, ubrzo nakon formiranja *Međunarodnog komiteta za pomoć Španiji*, konstituisan *Jugoslovenski nacionalni komitet*, koji je postao glavni centar i punkt za prihvata, organizovanje i upućivanje internacionalnih dobrovoljaca koji su ilegalno dolazili iz Jugoslavije i dijaspore. Sem Pariza, KPJ je načinila punktove za prikupljanje dobrovoljaca u svim delovima sveta gde je jugoslovenska emigracija bila brojnija: Austriji, Čehoslovačkoj, Nemačkoj, Belgiji, Kanadi, itd.²⁸ Čak je i prvi čovek jugoslovenskih komunista Josip Broz Tito u to vreme boravio u Parizu da bi pomogao organizovanje prihvata i prebacivanje dobrovoljaca u Španiju.²⁹ Prema poznatim podacima, u Španiji je tokom rata u Internacionalnim brigadama bilo

26 Istorija Saveza komunista Jugoslavije, Beograd, 1985, str. 129-147.

27 Savo Pešić, „Komunistička partija Jugoslavije i španjolski građanski rat“, u: *Španjolska 1936-1939*, Zagreb, 1988, str. 109-110.

28 Isto, str. 110-113.

29 Poslednjih godina se u delu revizionističke i nacionalističke publicistike i paraistoriografije pojavila tvrdnja, koja se s vremenom samoreprodukuje, da je Tito boravio u Španiji, ali da je to skriveni deo njegove biografije. Sukobljen i sa naukom i sa zdravom logikom, savremeni revizionizam previda da ni za jednog komunistu, niti bilo koga ko je pomagao španski i međunarodni antifašistički pokret, boravak u Španiji ne bi mogao da bude negativno vrednovan, pa samim tim nema ni potrebe za skrivanjem. Boravak u Španiji tokom građanskog rata bio je najblištaviji deo u biografijama svih antifašista. Takođe, oni kojima se Tito *privida* u Španiji za vreme rata, po pravilu zaboravljaju one koji su tamo zaista bili i to u štabu generala

oko 1700 Jugoslovena, a više od polovine, preko 850, poginulo je u prvom organizovanom otporu fašizmu.³⁰

Državni organi Kraljevine Jugoslavije, koji su se nalazili na suprotnim ideološkim pozicijama, znali su za intenziviranu aktivnost komunista, podstaknutu ratom u Španiji. Prema policijskim dojavama, ali i priznanjima uhapšenih komunista, KPJ je od početka Španskog građanskog rata posebnu pažnju posvećivala „vrbovanju dobrovoljaca za Španiju. U ovom smeru stvoreni su u zemlji posebni odbori od kojih je jedan otkriven i u Beogradu.“³¹ Prema procenama režima, svrha ove aktivnosti KPJ bila je, sem slanja dobrovoljaca „madridskoj vladi“ (kako su legalnu špansku vlast nazivali u Beogradu) i „stvaranje revolucionarnih boraca, za provođenje buduće proleterske revolucije“.³² Prema instrukcijama Kominterne, KPJ je trebalo da uputi u Španiju najmanje 3.000 dobrovoljaca iz Jugoslavije i emigracije. Zbog toga su iz izbeglištva u Jugoslaviju upućeni visoki partijski funkcioneri, među njima i Adolf Muk, koga je CK KPJ odredio da rukovodi akcijom otpremanja prikupljenih dobrovoljaca u Španiju.³³ U tu svrhu je iznajmljen francuski trgovački brod *La Corse*, koji je početkom 1937. krenuo iz marseljske luke za Jugoslaviju.³⁴ Međutim, na osnovu pomenute *Odluke* vlade od februara 1937. godine, već četvrtog marta policija i

---

Franka, poput tada oduševljenog fašiste pisca Miloša Crnjanskog. Više o tome: Olivera Milosavljević, *Savremenici fašizma 1. Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933-1941*, Beograd, 2010, str. 429-437; Zlatko Čepo, „Josip Broz Tito i rat u Španiji“, *Španjolska 1936-1939*, Zagreb, 1988, str. 126-133.

30 Savo Pešić, „Komunistička partija Jugoslavije i španjolski građanski rat“, u: *Španjolska 1936-1939*, str. 114.

31 Pitanje jugoslovenskih dobrovoljaca, učesnika u ratu, javlja se u diplomatskoj prepisci madridske ambasade i Ministarstva spoljnih poslova Jugoslavije u novembru 1936. Kako je ambasada poslala premijeru i šefu diplomatije Stojadinoviću prve informacije, on je odgovorio naređenjem da se dostavljaju imena svih jugoslovenskih dobrovoljaca, te upozorio da se mora posebno voditi računa o političkom opredeljenju tih građana, uz upozorenje da se komunistima ne sme ukazivati nikakva „blagonaklonost“. AJ, fond 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 4, dok. 936.

32 AJ, fond Organi Kraljevine Jugoslavije, Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije, (u daljem tekstu MUP KJ), dok. 27.

33 Adolf Muk (Kotor, 4. VI 1893 – Široki brijeg, 21. IV 1943). Član Komunističke partije Jugoslavije od osnivanja. U najviše partijsko telo, petočlani Politburo Centralnog komiteta KPJ izabran je na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji u Ljubljani, decembra 1934. Zbog represije prema protivnicima režima delovao je iz inostranstva, pre svega iz Beča i Pariza. Usled nepovoljnih uslova delovanja i stalnih obračuna sa komunistima, radio u ilegali pod konspirativnim imenima i pseudonimima od kojih se najčešće u izvorima javljaju: Jelka, Tizler, Levi, Cvajg, Vajsman, Ptar Primorski, Kotorić, Manojlo. U poverljivim policijskim dokumentima označen je kao „duša celokupnog ilegalnog partijskog rada“ u monarhističkoj Jugoslaviji. Iz partijskog vrha je uklonjen 1937. dolaskom Josipa Broza Tita na mesto generalnog sekretara KPJ. AJ, fond DSZD, 23/1937; AJ, f. Organi Kraljevine Jugoslavije, MUP KJ, dok. 27.

34 Brodom je pored Muka krenuo i Anton Franović, dok su ostali organizatori akcije, prvi čovek CK KPJ Milan Gorkić i dr Braina Rudin-Fos, krenuli vozom za Jugoslaviju. Tonči Šitin, „Organizacija punkta za prihvatanje španjolskih dobrovoljaca i problemi njihova odlaska iz Dalmacije 1937. godine“, *Španjolska 1936-1939*, Zagreb, 1988, str. 326.

vojska su u jugoslovenskim teritorijalnim vodama, kod Zelenike u Boki Kotorskoj, prinudile brod na predaju i uhapsile glavne organizatore prikupljanja dobrovoljaca, koji su se spremali da otputuju u Španiju, kao pomoć vladinim, republikanskim snagama.³⁵ U akciji je pored Muka uhapšen i visoki partijski funkcioner Anton Franović, a najveći kontigent dobrovoljaca, preko 500 osoba, sprečen je da otputuje u Španiju.³⁶ U isto vreme su aktivirane i žandarmerijske trupe, koje su kod Čanja opkolile i uhapsile veliku grupu od 120 dobrovoljaca, koja je trebalo da se ukrca na francuski brod. Među uhapšenima je bila i Braina Fos, koja je s Mukom i Franovićem upućena u zloglasni beogradski zatvor Glavnjaču. Nakon hapšenja, oni su u zatočeništvu bili izloženi svakodnevnim intenzivnim torturama, usled kojih su Muk i Franović priznali svoj ilegalni rad, zbog čega su bili osuđeni presudom Državnog Suda za zaštitu države na desetogodišnju, odnosno petogodišnju zatvorsku kaznu i doživotni gubitak građanskih prava.³⁷ Nakon neuspeha akcije sa brodom *La Corse*, Rukovodstvo KPJ nije preduzimalo veće akcije slanja dobrovoljaca u Španiju.

Specijalno odeljenje beogradske policije Uprave grada Beograda se posebno bavilo progonom komunista koristeći vrbovanje dobrovoljaca za rat u Španiji kao izgovor za obračun sa važnim političkim protivnikom u zemlji. Tako je januara 1938. šef beogradske tajne policije Svetozar Vujković dobio obaveštenje iz Praga da se na tajnim punktovima u Zagrebu, Osijeku, Beogradu i Ljubljani vrbuju dobrovoljci za Internacionalne brigade u republikanskoj Španiji. Po ovim saznanjima iz Jugoslavije je u Prag, gde je bila smeštena centrala akcije, bilo upućeno preko 2.000 dobrovoljaca, što je nesumnjivo bila netačna informacija, koja je znatno preuveličavala realno stanje stvari. U Pragu bi se dobrovoljci, nakon dvonedeljnog odmora, snabdevali i slali tajnim kanalima preko Austrije, Švajcarske i Francuske u Španiju. Tamo bi se, prema saznanjima beogradske tajne policije, raspoređivali u bataljon „Georgi Dimitrov“ 15. internacionalne brigade. Najbolji iz tog bataljona odlazili bi u Madrid i Barselonu na vojne i političke kurseve koje su držali sovjetski emisari za „boljševizaciju Evrope“, kako stoji u dojavi beogradske tajne policije.³⁸ Pravu nameru vlasti otkrivao je deo dokumenta koji je tvrdio da su se „međunarodni komunisti“ u tim kampovima uvežbavali i usavršavali ne samo za borbu protiv

35 AJ, f. Organi Kraljevine Jugoslavije, MUP KJ, dok. 27.

36 AJ, f. 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 8, dok. 8-1224; AJ, fond DSZD, 23/1937; Savo Pešić, „Komunistička partija Jugoslavije i španjolski građanski rat“, u: *Španjolska 1936-1939*, str. 114; Brajna Rudi Fos, „Pripreme za odlazak broda *La Corse*“, u: *Španija 1936-1939: zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu*, tom 1, Beograd, 1971, str. 436-448.

37 AJ, fond DSZD, 23/1937; AJ, f. 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 8, dok. 8-1224; Tonči Šitin, „Organizacija punkta za prihvatanje španjolskih dobrovoljaca i problemi njihova odlaska iz Dalmacije 1937. godine“, *Španjolska 1936-1939*, Zagreb, 1988, str. 331-332.

38 AJ, fond MUP KJ, br. f. 14, broj fascikle 24, dok. 208. „Imena sa podacima o španskim borcima“.

fašizma i Franka, već i protiv „svojih vlada odnosno svoje države“. Posle završetka rata u Španiji interbrigadisti će, prema proceni jugoslovenske političke policije, biti upućeni u „svoje zemlje da tamo solidarno i u kontaktu pripremaju konspirativne udare protiv svoje vlade“.³⁹ U ovoj depeši je sadržan legislativni, ali i ideološki osnov za borbu jugoslovenskog režima protiv antifašističkih boraca Španije, koji su percipirani kao neprijatelji države i rušioци sistema. Empirijski obrazac te borbe, koja je definisana kao neophodna u zaštiti države, svodio se na hapšenja, mučenja u zatvorima i druge vidove represije.

S druge strane, levičarska opozicija je bila nesumnjivo na republikanskoj strani. U Parizu je 20. oktobra 1937. konstituisan *Jugoslovenski nacionalni komitet za pomoć republikanskoj Španiji*. U osnivačkom proglasu Komiteta naslovljenom „Svim prijateljima mira i slobode“ između ostalog stoji da se u Španiji „rešava sudbina i drugih naroda“, te da zbog toga španskom narodu na toj borbi za slobodu „zavidi čitav svet“. Sam Komitet je osnovan s namerom da prikuplja pomoć za jugoslovenske dobrovoljce na španskim frontovima.⁴⁰ Februara 1938. godine u Parizu je održana sednica *Međunarodnog odbora za koordinaciju pomoći republikanskoj Španiji*. Jugoslovenski delegat u toj instituciji je bio lider Zemljoradničke levice Dragoljub Jovanović. Govoreći o odnosu jugoslovenskih vlasti prema događajima u Španiji, Jovanović je rekao: „Naša vlada je poslala generalu Franku delegata i jedan snop starih austriskih pušaka... G. dr. Stojadinović je išao u posete u Rim i Berlin, a mi predstavnici jugoslovenskog naroda, išli smo u Barcelonu da izrazimo svoje simpatije španskom narodu, koji se bori za slobodu i demokratiju i da iskoristimo tu priliku da vidimo naše Jugoslovene...“⁴¹ Kako iz Jovanovićevih reči, tako se i iz jednog studentskog proglasa koji su potpisale ideološki vrlo raznorodne i brojne opozicione grupacije studenata Beogradskog univerziteta može posredno saznati da jugoslovenska kraljevska vlada „šalje pomoć u novcu generalu Franku“, pomažući time snage međunarodnog fašizma, dok su opoziciono i levičarski nastrojani studenti podsećali da oni podržavaju vladu demokratske Španije.⁴² Za tvrdnje o finansijskoj i oružanoj pomoći Stojadinovića Franku nemoguće je bilo naći dokumentarni osnov u fragmentarno sačuvanoj arhivskoj građi. Nesumnjivo i istorijski lako proverljivo je to da se najveća pomoć jugoslovenskih vlasti frankističkim snagama sastojala u propagandnoj aktivnosti, progonu domaćih levičara antifašista i sprečavanju njihovog odlaska u Španiju. Stotine jugoslovenskih građana je hapšeno, internirano, osuđivano na osnovu optužbe za pomoć španskoj republikanskoj vojsci. Desetine

39 AJ, fond MUP KJ, br. f. 14, broj fascikle 24, dok. 208. „Imena sa podacima o španskim borcima“.

40 AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/2.

41 AJ, fond Milana Stojadinovića, fascikla 31, br. jed. opisa 37-31-225, Španija, str. 31-77.

42 AJ, fond MUP KJ, br. f. 14, broj fascikle 24, dok. 259. „Nedelja posvećena Španskoj Republici“.

časopisa, knjiga, brošura i letaka je zabranjeno uz najstrože naređenje za uništavanjem svih primeraka i to onih u kojima se pozivalo na antifašističku borbu, među njima i *Španija u plamenu*, *Mučenička Španija*, *Madrid*⁴³, *Naši u Španiji*, itd.⁴⁴ Jugoslovenska vlast je negirala elementarne principe humanosti zabranom i plenidbom čak i poziva na pomoć ranjenima i invalidima u Španiji koji su se borili na strani Republike. Takođe, progonjene su i maltretirane porodice internacionalnih vojnika iz Jugoslavije, plenjena su i spaljivana pisma koja su dobrovoljci slali svojim najbližima, zabranjivano je slanje novčane pomoći porodicama španskih antifašističkih boraca, a kada bi novac stigao do članova porodice, oni bi bili izloženi policijskoj torturi i represiji. Tako je Ministarstvo pošta, telegrafa i telefona u februaru 1938. izdalo naređenje svim poštama u Jugoslaviji da novac koji stiže „na naslove familija španskih dobrovoljaca *nema se predati strankama već vratiti pošiljaocu* sa napomenom *nedopušteno* ili *nepoznat*“⁴⁵ (kurziv M. B.). Prema policijskim naređenjima uhođeni su svi građani republikanske Španije koji bi doputovali u Jugoslaviju.⁴⁶ Svim pripadnicima internacionalnih brigada s jugoslovenskim pasošem je zabranjivan povratak u zemlju.⁴⁷ Uprkos krajnje nehumanim uslovima u francuskim logorima za bivše antifašističke borce iz Španije, na sve molbe njihovih porodica vladi da im dozvoli povratak u zemlju, jugoslovenski režim je ostajao čvrst.⁴⁸ Posebna nehumanost od strane jugoslovenskih vlasti je manifestovana u zabrani slanja hrane jugoslovenskim dobrovoljcima koji su umirali u logorima.⁴⁹ U molbi članova

43 U policijskom naređenju od 9. 11. 1937. kao razlog zabrane knjige *Madrid* je navedeno: „Na koricama knjige koje su izrađene u plavoj boji nalazi se avijonska bomba sa znakom kukastog krsta, i slika koja prikazuje majku okruženu decom, sa očima uprtim u nebo. Ceo sadržaj knjige ispunjen je slikama i tekstom, kojim se na tendenciozan način prikazuju pojedini momenti i scene iz Španskog građanskog rata.“ AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/16.

44 Među zabranjenim brošurama je i spis Dragoljuba Jovanovića, „Bio sam u Španiji“, koji je inkriminisan odlukom državnog tužioca od 20. septembra 1938. AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/39; X-1a/29.

45 AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/27.

46 Isto, Šp. X-1a/35.

47 AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu.

48 AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. IX-1a/5; Šp. IX-b/8.

49 Sudbina Jugoslovena koji su se borili u Španiji, nakon poraza republikanskih snaga, nije se razlikovala od sudbine ideja zbog kojih su otišli u rat. Oni su podelili sudbinu interbrigadista iz drugih zemalja. Tako u proglasu „Prijatelja španskih dobrovoljaca“ iz 1940. stoji da se 360 jugoslovenskih dobrovoljaca nalazi u francuskim logorima u krajnje nehumanim uslovima. Prema ovom izvoru, ranjene, invalide, bolesne ili iscrpljene antifašiste u Francuskoj su zatvarali u logore, gde su držani bez hrane, pod vedrim nebom, na zemlji, izloženi najgorim vremenskim nepogodama. Čuvari u logorima su bili Marokanci, koji su imali naređenje da se ne ustežu od pucanja. Francuska vlada ih je tretirala kao razbojnike. Nekoliko desetina Jugoslovena koji su ostali u samoj Španiji bili su izloženi Frankovim prekim sudovima. U takvim okolnostima jugoslovenske vlasti su tim svojim građanima zabranjivale povratak u zemlju. A bilo kakvu akciju koja

porodica vlastima stoji: „Prilike u kojima žive više su nego bijedne. Mi smo do sada, prema našim mogućnostima, slali u malim paketima najpotrebniju hranu kako bi ih spasili da ne umru od gladi. Pre par dana carinarnica nam je uskratila i tu mogućnost zabranivši slanje najvažnije hrane pa sada ozbiljno strahujemo za živote svojih.“⁵⁰ Odgovor jugoslovenskih vlasti na ove i slične molbe, ako ga je i bilo, upućivao je na činjenicu da učesnici građanskog rata u Španiji nisu više jugoslovenski državljani, jer im je državljanstvo oduzeto u martu 1937. godine.⁵¹ Već sam lapidarno sastavljen raspis Kabineta Bana Banovine Hrvatske iz februara 1941. dovoljno govori o namerama jugoslovenskih vlasti: „Izvestite da li je primjećeno na tam. teritoriju sakupljanje hrane i dobrovoljnih priloga za bivše španjolske dobrovoljce, koji se sada nalaze u koncentracionim logorima u Francuskoj.“⁵² Slično su postupale i ostale Banovinske uprave. Pred sam početak Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, vlast je slala naređenja i raspise svim žandarmerijskim stanicama jer je još brinula o tome kako da spreči sakupljanje i slanje pomoći bivšim španskim dobrovoljcima koji su se nalazili u logorima okupirane Francuske i da onemogući njihov povratak u zemlju. Sve policijske stanice u zemlji morale su „izvršiti proveravanja po gornjem i u svakom slučaju provesti izviđaje i postupiti po Zakonu, a redovno o svakom slučaju izveštavati ovu Upravu“.⁵³ Vlast je u zabranama i kaznama išla tako daleko da je MUP primenjivao najstrože postupke protiv studenata koji su vršili diseminaciju kratkog letka pod naslovom *Za pomoć žrtvama rata u Španiji*.⁵⁴ Slične krivične sankcije čekale su i one jugoslovenske građane kod kojih bi bile pronađene fotografije koncentracionog logora u Girsu u kome su bili smešteni bivši španski dobrovoljci.⁵⁵ Očito je svaki pomen Španije, koja je zbog bespoštodne borbe profašističke desnice i republikanskih snaga antifašizma izrasla u paradigmu, izazivao u krugovima režima antagonizam, a u prilog tome ide i činjenica da se predstavnici jugoslovenskih vlasti nisu ustezali da prenose tekstove iz nemačke nacističke štampe u sam osvit Drugog svetskog rata, u maju 1939. godine. U jednom od takvih tekstova Gebelsove propagande, koji su kraljevske banske uprave prevodile i rasturale po celoj zemlji, stoji da logorisani španski dobrovoljci, koji se u duhu nacističke

---

je pozivala na njihov povratak ili imala za cilj da se vlasti odobrovolje u tom smeru, jugoslovenski režim je najstrože zabranjivao i sankcionisao, izlažući aktere surovoj državnoj represiji. AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. IX-a/4.

50 AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/39; X-1a/58.

51 Savo Pešić, „Komunistička partija Jugoslavije i španjolski građanski rat“, u: *Španjolska 1936-1939*, str. 117.

52 AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/39; X-1a/64.

53 AJ, fond 14, MUP KJ, fascikla 229/821, dok. 585.

54 AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/46-a; Šp. X-1a/50.

55 AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/55.

propagande nazivaju „crvenim hordama“, vrše „teror i uništavanje imovine francuskih seljaka“.⁵⁶

Sama antirepublikanska propaganda u Jugoslaviji se, uostalom, nije mnogo razlikovala od one u Nemačkoj. O tome rečito svedoči opsežna analiza, koja je na veoma ilustrativan način pokazala poziciju jugoslovenskih vlasti prema republikanskoj Španiji i uopšte događajima za vreme rata 1936-1939. godine. Reč je o tekstu koji je bio štampan u časopisu *Kriminalna biblioteka*, bliskom organima represije, a Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine je upravo taj članak umnožavalo i rasturalo u okviru svoje tzv. antimarksističke i antikomunističke propagandne aktivnosti. Španski građanski rat posmatran je kao „tipičan primer savremenog komunističkog rada“, čiji je fundamentalni cilj – konstituisanje komunističke Španije. Provladin list poentira da se „komuniziranje“ republikanske Španije vrši „pred očima čitavog sveta... na svim područjima javnog i društvenog života.“⁵⁷ Čitav period španske istorije od izborne pobeđe *Narodnog fronta*, februara 1936. godine, pa preko jedinstvenog republikanskog otpora vojnoj pobuni, analizira se kao perfidno delo u „rušilačkim planovima Kominterne“ radi stvaranja još jedne komunističke države u Evropi.⁵⁸ Ovakva argumentacija jugoslovenskog režima nije se puno razlikovala od frankističke propagande u samoj Španiji. Tako je avgusta 1938. godine u jednom od tekstova iz istog izvora, takođe korišćenog u propagandne svrhe režima u borbi protiv komunizma, napisano i da je fašizam „zasnovan na respektovanju istorijskih tradicija, kulturnih tekovina i svih ostalih oznaka jedne određene nacije“, kao i da fašistička ideologija „pretstavlja neprijatelja i protivnika svim revolucionarnim pokušajima i namerama anarho-komunizma“; to konstatuje autor teksta u *Kriminalnoj biblioteci*, uz tvrdnju da je građanski rat u Španiji najbolji dokaz navedenih stavova; jer su „teški dani i krvavi događaji Španije delo Kominterne i njene uzbune na spasavanje čovečanstva“.⁵⁹

Jugoslovenske vlasti su od druge polovine 1938. godine posebno važnim smatrale pitanje dopuštenja povratka antifašističkih dobrovoljaca iz Španije u Jugoslaviju.⁶⁰ Zanimljivo je da je režim pravo svakog građanina na povratak u svoju zemlju

56 AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/52; AJ, fond 38, Predsedništvo Ministarskog saveta. Centralni presbiro, br. fascikle 1340.

57 AJ, fond MUP KJ, br. f. 14, broj fascikle 23, dok. 56. „Komunistička akcija u svetlu događaja savremene Španije“.

58 Isto.

59 AJ, fond MUP KJ, br. f. 14, broj fascikle 23, dok. 56. „Savremeni oblici komunističkog rada u svetu i kod nas“.

60 Ovo je pitanje postalo urgentno nakon odluke legalne španske vlade da pod nadzorom Društva naroda ukine sve internacionalne brigade. Oproštajna parada za ove inostrane dobrovoljce u Španiji bila je u Barseloni 15. novembra 1938.

ostavljao samovolji i arbitrarnoj odluci vlasti. Konfidentske dojave vlast je smatrala presudnim u određivanju „donošenja konačne odluke po pitanju prijema ili uskraćivanja dolaska u zemlju svojim državljanima – španskim dobrovoljcima“.⁶¹ Svoj represivni karakter režim je obrazlagao najpre činjenicom da su svi španski dobrovoljci prekršioi jugoslovenskih zakona; potom strahom vlasti da su španski dobrovoljci „zadodeni revolucionarnim i rušilačkim zanosom“, te će navedena procena biti presudna u odluci da li je njihov povratak u Jugoslaviju „po javne interese nepoželjan“, a o javnim interesima se moralo voditi računa sa *posebnom strogošću*, kako stoji u naredbama banskih uprava. Javni interes, kako se dalje navodi, bio je isključivo motivisan snažnim i radikalnim antikomunizmom predstavnika režima. Kod donošenja arbitrarnih odluka da li će nekom građaninu Kraljevine biti dopušten povratak u zemlju ili ne „mora da služi kao merilo i pravac rada osnovno pitanje, da li bi se za pojedinca moglo *pretpostaviti* da bi po dolasku u zemlju kao *propagator komunizma* i sa naročitim mandatom poslužio *destruktivnoj komunističkoj propagandi* i aktivnom radu na širenju komunističkih ideja“⁶² (kurziv M. B.).

Očito je ideja jugoslovenskih vlasti bila da se spreči svaka pomoć u hrani i lekovima za najdoslednije antifasiste, bivše španske dobrovoljce, i da im se ne dozvoli povratak u zemlju. Intencija je bila da se podstakne njihov biološki nestanak u krajnje nehumanim uslovima francuskih logora. Svojom sudbinom logorisani španski dobrovoljci u Francuskoj su živo svedočili o odsustvu elementarne humanosti ideologije i politike koja je tako nedvosmisleno za svog saveznika odabrala frankizam. Motiv u izboru vlastitog saveznika u Španiji, kao i u tretmanu jugoslovenskih građana koji su se borili u Španiji bio je ekstremni antikomunizam kao jedan od temelja vladajućeg desničarskog diskursa u Kraljevini Jugoslaviji.

Politički stav jugoslovenskih vlasti prema Španskom građanskom ratu u velikoj meri je bio determinisan i opsežnim depešama koje je Ministarstvo spoljnih poslova dobijalo iz centra događaja, od svoje ambasade u Madridu. Kvintesencija tih izveštaja može se svesti na bojazan da se pod kontrolom vladinih snaga u Španiji stvara prosovjetska i komunistička država, što nije moglo da ne izazove očekivanu reakciju konzervativnog rojalističkog režima u Jugoslaviji. Tako je u januaru 1938. izvešteno da se „bilans 1937. završio potpunom boljševizacijom *republikanske Španije*“, vladu su sačinjavali komunisti i socijalisti, ali su „komunisti oni koji vladaju, koji zapovedaju i koji imaju svu vlast u svojim rukama“.⁶³ Vojska je, prema analizi

61 AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/42

62 AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/42

63 Uprkos činjenici da je jugoslovenska Vlada imala prevod dokumenta španske Vlade o ratnim ciljevima u kom se, između ostalog, kaže da je cilj republikanaca „apsolutna nezavisnost“ i potpuna sloboda od „svakog stranog uticaja“, oslobođenje španske teritorije od svih stranih vojnih trupa, garantovanje slobode

jugoslovenske diplomatije, bila stavljena u službu komunizma, pa se zbog toga najveća pažnja obraća na političke komesare; čak je i vojni pozdrav uzdignutom pesnicom svedočio o komunističkom karakteru antifašističke Španije. Sudstvo je u izveštaju ocenjeno kao „najverniji čuvar komunističkog uređenja države“, dok su crkva i sveštenstvo izloženi „najgorim progonima“. Prema pretpostavkama jugoslovenskih diplomata, ubijeno je na stotine sveštenih lica, a u čitavoj republikanskoj Španiji „nema ni jedne otvorene crkve i najstrože je zabranjeno vršenje svakog verskog obreda“.⁶⁴ Posebno je indikativna informacija u izveštaju da je samo u Madridu ubijeno 80.000 ljudi, a isto toliko i u Barseloni. Životima ljudi u republikanskoj Španiji, prema ovom izveštaju, raspolagala je „Čeka organizovana po sovjetskom uzoru“, a omladina se vaspitavala u „čisto komunističkom duhu“. Na kraju izveštaja se zaključuje da „sadašnja *republikanska* Španija pretstavlja u svakom pogledu Sovjetsku Rusiju, a *demokratizam* i *republikanizam* su maske radi obmanjivanja inostranstva.“⁶⁵ Zanimljivo je da je ovaj izveštaj u celini unet u cirkularno pismo Kraljevskih banjskih uprava svim nižim instancama vlasti i svim policijskim ispostavama u zemlji, ali u formi naredbe Ministarstva unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije.⁶⁶ Sve procene i informacije iz navedenog izveštaja su u verziji za jugoslovensku unutrašnju upotrebu preimenovane u „obaveštenja kojima raspolaže Ministarstvo unutrašnjih poslova“.⁶⁷ U tom kontekstu, ovaj dokument se može smatrati jednim od fundamentalnih za razumevanje odnosa jugoslovenskih vlasti prema fenomenu Španskog građanskog rata, ali i odnosa prema antifašizmu u najširem smislu.

Ključ za razumevanje i poimanje rata u Španiji, za koji sam jugoslovenski MUP kaže da „po svome sadržaju, a pogotovo po svome rezultatu i konačnim posledicama, nije ograničen na samu Španiju, već su sa njime vezane mnoge pojave od opšteg, svetskog, međunarodnog značaja“, jeste snažna i sveprisutna ideologija antikomunizma, u Jugoslaviji dovedena do paroksizma. Permanentni strah od *bauka komunizma*, koji je prirodno vodio u savez sa fašizmom, ogleđa se i u sledećem stavu iz policijske analize, da su parole o „ugroženoj demokratiji, ugroženim političkim i socijalnim pravima čoveka, parole protivu fašizma, imperijalizma i rata, ideje koncentracije demokratskih snaga u obliku *narodnog fronta*, kojima se

---

veroisповести i opšteg prava glasa, kao i pravo svojine, jugoslovenska vlada je, kada je reč o republikanskoj Španiji, pre bila sklona da poveruje u frankističku propagandu o republikancima. AJ, f. 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 9, dok. 6-1253.

64 AJ, f. 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 9, dok. 6-1253.

65 Isto.

66 U izveštaju Ministarstva spoljnih poslova u poređenju sa identičnim izveštajem MUP-a pojedine formulacije su radikalizovane.

67 AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/23

toliko razmeće današnji međunarodni komunistički pokret, sve je to maska za prave i stvarne komunističke ciljeve“.⁶⁸ Pobjeda republikanske Španije, dramatično su upozoravale jugoslovenske vlasti, „značila bi nesumnjivo legalizaciju komunizma i boljševizma na Pirinejskom poluostrvu, a time i stvaranje baze za njegovu dalju ekspanziju“, pa je zbog toga uništenje antifašizma u Španiji monarhistička Jugoslavija smatrala prvorazrednom svojom i evropskom obavezom, koju je sprovodio general Franko sa svojim trupama. Posebno zanimljiv deo policijske analize je kritički osvrt na aktivnost komunista koji pomažu republikansku Španiju „svim materijalnim i moralnim sredstvima, a istovremeno sabotiraju i bojkotuju svaku državnu akciju, koja ide u prilog nacionalističke Španije“⁶⁹ (kurziv M. B.). Nažalost, u izveštaju se ne navodi ništa određenije o kojoj vrsti pomoći nacionalistima i fašistima u Španiji je reč, kao ni da li je i zvanični Beograd, sledeći primere Rima i Berlina, upućivao neku vrstu konkretne pomoći Franku.

U izveštaju jugoslovenske madridske ambasade „Ojačanje komunizma u republikanskoj Španiji“, upućenom premijeru Stojadinoviću, iznet je stav da su komunisti koji uživaju podršku Sovjetskog Saveza „svemoćni“ na teritoriji pod kontrolom legalne španske vlade. Pod njihovom komandom su vojska, policija, državna uprava i sudstvo, zbog čega oni, kako je smatrao jugoslovenski otpravnik poslova, intenziviraju svoju „totalitarnu boljševičku akciju“, koja se ogledala u potpunom osporavanju privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, verskom progonu i gušenju svakog otpora.⁷⁰ Posebnu zabrinutost jugoslovenska diplomatija je iskazala zbog „udvostručavanja“ obračuna sa desničarskim snagama, što je rezultiralo time da su španski antifašisti u vizuri ovog izvora „svakog dana punili groblja novim leševima, a tajne podrumne novim žrtvama“. Za razliku od njih frankisti, koji se u izveštajima nazivaju nacionalistima,⁷¹ navodno su se uzdržavali od prekomernih ubistava, a smrtne presude su izricali „samo u pogledu stvarnih zločinaca“.⁷²

U sličnom tonu je i poverljiva depeša jugoslovenskog otpravnika poslova iz Madrida upućena Stojadinoviću o situaciji u Španiji nakon Minhenskog sporazuma. U trijumfalističkom tonu jugoslovenski diplomata je anticipirao skoro uništenje republikanske Španije, jer je Minhen značio „definitivnu pobjedu udruženog fašizma i demokratije nad boljševizmom i anarhijom“. Po jugoslovenskim diplomatama,

68 AJ, fond 724, Jugoslovenski dobrovoljci u španskom građanskom ratu, sign. Šp. X-1a/23, 24.

69 Isto.

70 AJ, f. 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 8, dok. 833.

71 Nacionalisti i nacionalizam su u vrednosnom sistemu Kraljevine Jugoslavije bili naglašeno pozitivni i patriotski pojmovi. U tom kontekstu je i svako određivanje frankističke i fašističke desnice u Španskom građanskom ratu kao „nacionalista“ trebalo da im prida neposredno pozitivna svojstva.

72 AJ, f. 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 8, dok. 833.

potpuna izolovanost Sovjetskog Saveza, izazvaće konačnu „propast španske revolucije“, a jugoslovenska vlada se nadala da će „Evropa konačno biti oslobođena od pirinejskog spektra anarhije i boljševizma“.⁷³ Kao što je stajalo u oktobarskoj povelji voj depeši iz jugoslovenskog poslanstva u Madridu iz 1938 godine, „*republikanska Španija pretstavlja poslednje, ali i najopasnije, žarište svetskog požara i u sveopštem je interesu da se ono što pre ugasi*“⁷⁴ (kurziv M. B.). Zbog toga su jugoslovenske diplomate, ne jednom, upozoravale da „Evropa neće biti osigurana od boljševičko-anarhističke opasnosti, sve dotle dok se u Španiji opet ne uspostavi *monarhija* i ne zavede *režim jake ruke*“, čime su se veoma jasno stavljali na stranu fašizma, koji je upravo nudio ono što je za Španiju, ali i svoju zemlju, priželjkivao jugoslovenski politički vrh⁷⁵ (kurziv M. B.).

Nakon pobeđe frankističkih snaga u Španskom građanskom ratu i posle jugoslovenskog zvaničnog priznanja Frankove diktature kao legalne vlade u Madridu, otpravnik poslova jugoslovenske ambasade je uputio opsežnu analizu novoimenovanom šefu jugoslovenske diplomatije Aleksandru Cincar-Markoviću. Iako je nova vlada kneza Pavla, koju je predvodio Dragiša Cvetković, u izvesnim pitanjima jugoslovenske unutrašnje politike napravila politički diskontinuitet u odnosu na epohu Stojadinovića, pre svega u pogledu rešavanja hrvatskog pitanja, u segmentu koji se odnosio na fašizam i događaje u Španiji nije bilo nikakve promene. Kontinuitet profašističke orijentacije tu je bio očigledan. Tako se u pomenutoj analizi iz jula 1939. navodi opraštanje otpravnika poslova jugoslovenske ambasade sa Frankovim velikodostojnicima, ministrima i drugim saradnicima u Burgosu, sa kojima je „sarađivao“, kako kaže, tokom ratnih godina 1938. i 1939. U pismu novom šefu jugoslovenske diplomatije on piše da je u novom fašističkom vrhu Španije naišao na „izvanredan prijateljski prijem i predusretljivost“. Za to vreme u Burgosu se održavala centralna skupština fašističke organizacije Falanga, te su se tamo „sakupile mnoge ličnosti s kojima sam za vreme moga boravka u Španiji prijateljski opštio“.⁷⁶ U svojoj analizi najviše rangirani jugoslovenski diplomata u Španiji okarakterisao je tek završeni rat kao herojsku borbu koalicije „patriotskih španskih stranaka“ koje je okupila „zajednička mržnja protiv razorne ideologije komunizma“. Praveći razliku među pobednicima u ratu „tradicionalistima“ i „falangistima“, Mažuranić je potonje smatrao španskom verzijom italijanskog fašizma i nemačkog nacizma. Vođa vojne pobune i novi španski lider uživao je, prema ovom izveštaju,

73 AJ, f. 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 8, dok. 933.

74 AJ, f. 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 8, dok. 940.

75 AJ, f. 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 9, dok. 30-1215

76 AJ, f. 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 12, dok. 405-1333.

veliki autoritet i „još uvek kod sviju osobitu i srdačnu popularnost“.⁷⁷ Građanski rat je doneo samo jednu promenu – „da je razorna, *zločinačka ideologija komunizma* i antireligioznost, unesena u Španiju iz inostranstva i propagirana po demagozima, podržavana po posve neskrupuloznim intelektualcima i društvenom ološu, te frazama zavedenim polupismenim ili nepismenim radničkim i seljačkim masama propala, ugušena u moru krvi“⁷⁸ (kurziv M. B.). Radničke i seljačke mase, nakon pobede Frankovih snaga, „umesto da slede neskrupulozne ljude bez ikakvoga moralnog principa, često proste zločince“, sa „nepatriotskim, nebuloznim i razornim idejama“, počinju da se okreću fašističkim pobednicima koji su „bez sumnje puni patriotskih ideala“ o „totalitarnosti države, nacije i imperije...“ Visoki jugoslovenski diplomata u pismu svom šefu diplomatije izražava nadu da će Franko, koji je „u svemu do sada pokazivao umerenost i hladni razbor“ uspeti da se izbori sa nasleđem „strahovitih zločina“ koje su, navodno, počinili antifašistički republikanci. Opravdavajući represiju i nazivajući je „prirodnom“, Mažuranić je izrazio nadu da Franko zavodi red i disciplinu, te „energično, sa najboljom voljom“ preduzima korake da se „ratom i vandalizmom crvene vladavine počinjene destrukcije isprave“.⁷⁹ „Divljačka i neskrupulozna crvena vladavina“ ostavila je pustoš veću od one koju su i najpesimističniji prognozeri u toku rata anticipirali. U republikanskoj zoni „ludačkim i zločinačkim eksperimentisanjem uništena je baza moralnog i ekonomskog života“. Terminološki i semantički je indikativno da se vojna pobuna naziva u ovom izveštaju „nacionalnim pokretom“, a frankističko zauzimanje republikanske Španije „oslobođenjem“, dok su sam Franko i njegovi komandanti ocenjeni kao „viteški ljudi, koji pojam časti i zadate reči drže iznad svega“.⁸⁰ Navodeći prioritete novouspostavljene španske vlasti, jugoslovenski diplomata je napisao da će novi režim u Španiji iz političkih, ali i sentimentalnih razloga u zajednici sa Nemačkim Rajhom i Musolinijevom Italijom stvoriti jedinstven politički i ekonomski prostor koji on naziva „autarhijskim“. Pri tom se *nova* Španija nadala da će i „Jugoslavija i Mađarska da pristupe toj autarhiji, te time povećaju njen prostor i njene mogućnosti“, jer bi uz podršku ove dve zemlje taj „autarhijski prostor i mogao da se nekako ostvari i održava“. Jedini problem koji je jugoslovenski diplomata detektovao bio je sadržan u činjenici da Španija nije imala šta da izvozi u Kraljevinu, pa je predlagao

77 Isto.

78 Isto.

79 Isto.

80 U telegramu vođe Trećeg rajha Adolfa Hitlera Franku, 31. marta 1940., povodom prve godišnjice završetka građanskog rata, takođe se koristi terminologija „oslobodilačka borba španskog naroda“. Jugoslovenska državna novinska agencija Avala je vest naslovlila sa „Hitlerov telegram generalu Franku o godišnjici oslobodilačkog rata“. AJ, fond 38, Predsedništvo Ministarskog saveta. Centralni presbiro, br. fascikle 1341, dok. 452.

da se pozitivno odgovori na ponudu frankističkog oficira Sebastijana Karpi Vljara, koji je u ime Frankove vlade predlagao da se Jugoslaviji ponudi prodaja svih tipova oružja, jer je španska vojna industrija u vreme građanskog rata doživela neporedivu ekspanziju.⁸¹

Kada je postalo jasno da će se građanski rat u Španiji završiti pobedom desničarskog tradicionalizma i fašizma, jugoslovenska vlada je, ne sačekavši zvanično okončanje sukoba 27. februara 1939. godine, *de iure* priznala Frankovu vlast kao legalnu špansku vladu, nazivajući je u diplomatskim depešama *Novom Španijom* i premestivši svoje poslanstvo iz Madrida u privremenu fašističku prestonicu Burgos. Ubrzo nakon toga Ministarstvo inostranih poslova je naredilo da se sa svih pasoša skine dotad obavezna oznaka „ne važi za Španiju“, čime je liberalizovan odlazak Jugoslovena u navedenu zemlju.⁸² U junu 1939. godine novoimenovani poslanik Kraljevine Jugoslavije u frankističkoj Španiji Avakumović dobio je akreditive novih vlasti, nakon prijema kod Frankovog vicepremijera i šefa diplomatije.⁸³ Pišući jugoslovenskom ministru spoljnih poslova Cincar-Markoviću, novi ambasador je rekao da je dočekan „vrlo srdačno“ i da mu se šef španske diplomatije „zahvalio na držanju jugoslovenske vlade za vreme građanskog rata“, kao i da se založio za bogatu saradnju između dve zemlje, kako bi se i na delu pokazale simpatije nacionalističke Španije za „naš Dvor, našu zemlju i njenu politiku“.⁸⁴ U isto vreme, 10. juna 1939. godine u nepotpisanom izveštaju jugoslovenske madridske ambasade o događajima u Španiji, upućenom ministru Cincar-Markoviću, stoji da je Franko „nesumnjivi gospodar Španije“, „spasilac Španije od crvenog terora“, čovek „ogromne moralne snage“, te da su „oduševljenje kojim se borila nacionalna Španija, vojni i politički uspesi, unutrašnje reforme i sve nade“ vezani za ime Fransiska Franka.⁸⁵ Posebnu Frankovu zaslugu nepotpisani jugoslovenski diplomata je video u uništenju komunizma, čiji je *modus operandi*, u optici jugoslovenske vladajuće ideologije, svođen na: ubistva, bezakonje, krađe, cinizam, teror.⁸⁶

81 AJ, f. 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 12, dok. 405-1333.

82 AJ, f. 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 11, dok. 366.

83 Odnos jugoslovenskih vlasti prema Frankovom režimu u Španiji na dobar način je reprezentovao i izbor novog ambasadora u Madridu. Naime, 1940. Vlada je za tu dužnost odredila proslavljenog pesnika i diplomatu Jovana Dučića. AJ, f. 138, Ministarski savet Kraljevine Jugoslavije, fascikla 4, dok. 24. Dučić je ambasadorsku dužnost preuzeo 3. juna 1940. od sekretara poslanstva Jovana Đuraškovića. U Madridu je Dučić ostao do jula 1941. godine, kada ga izbeglička jugoslovenska Vlada povlači zbog činjenice da je Frankova Španija zvanično priznala kvislinšku „Nezavisnu Državu Hrvatsku“. Jovan Dučić, *Diplomatski spisi*, priredio Miladin Milošević, Beograd, 1991, str. 21-24.

84 AJ, f. 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 12, dok. 2-1339.

85 AJ, f. 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 12, dok. 296.

86 Isto.

Sve ključne depeše jugoslovenskog poslanstva u Madridu i navedene kvalifikacije španskih desničara, Franka i republikanskih snaga antifašizma ulazile su u redovne mesečne izveštaje Ministarstva spoljnih poslova Kraljevine Jugoslavije.⁸⁷ Tako se u januarskom izveštaju za 1939. navodi podatak da je ukupan broj žrtava „crvenog terora“ u Španiji 600.000, među njima 15.000 sveštenika, i da je srušeno oko 3.000 crkava i manastira.⁸⁸ Indikativno je da je u ovim izveštajima koji su odražavali politiku vlade Kraljevine, još pre zvanične pobede pobunjenika i završetka građanskog rata, Franko, a ne legalni i legitimni predsednik Republike Manuel Asanja, nazivan „šefom države“. Pri kraju dela izveštaja jugoslovenskog MSP-a stoji: „dok se crvena Španija bori za boljševizam i anarhiju i trguje sa integritetom i nezavisnošću Španije, dotle se nacionalistička Španija bori za jedinstvo države, za veru i civilizaciju, za oslobođenje Španije i Evrope od komunizma...“⁸⁹

Vrlo brzo nakon pobede fašizma u Španiji, kojoj je Kraljevina Jugoslavija u granicama svojih mogućnosti (pre svega moralno) doprinela, počela je opsežna trgovina oružjem između dve zemlje. Strogo poverljivu akciju kupovine oružja, koje je prethodno Hitler poslao Franku, vodio je ministar spoljnih poslova Cincar-Marković. Jugoslavija je od Franka, za početak, naručila protivtenkovske topove, protivkolске topove, municiju, vozila za vuču topova. Sa španske strane pregovore je vodio Huan Marč, koji je finansijski pomagao Frankov rat i bio vrlo blizak Franku nakon pobede, a sudeći prema poverljivoj korespondenciji između jugoslovenskog poslanstva u Madridu i Beograda, bio je i veoma naklonjen Kraljevini Jugoslaviji, kao i sam Franko koji je podržao prodaju oružja svojoj balkanskoj saveznicu. Dva uslova španske strane su bila da u zvaničnim ugovorima ne bude vladinih zvaničnika, jer se morao poštovati neutralan položaj Frankove Španije, i da Jugoslavija mora da ima najbolje odnose sa Musolinijevim režimom u Italiji.⁹⁰ Oba uslova su za Jugoslaviju bili prihvatljivi.

Dinamična i promenljiva istorija diplomatskih i političkih odnosa Beograda i Madrida bila je okončana 4. februara 1942. godine, kada je Frankovo Ministarstvo spoljnih poslova, uprkos snažnoj podršci u prethodnim godinama, zahtevalo

87 Nasuprot egzaltaciji jugoslovenskih zvaničnika, Erik Hobsbaum je posleratnu Španiju video kao pre svega nesrećnu i gladnu zemlju, kojom je vladao „krvoločni režim zatvoren u oklop antimodernizma, tradicionalističkog katolicizma i samodovoljne autarhije“. Erik Hobsbaum, *Interesantna vremena. Jedan život u XX veku*, Podgorica, 2005, str. 317.

88 AJ, f. 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 13, „Izveštaj Ministarstva spoljnih poslova Kraljevine Jugoslavije za januar 1939“, str. 33. Zanimljivo je uporediti ove podatke s „Pismom španskih biskupa“, uticajnim frankističkim propagandnim pamfletom katoličkog klera. *Zajedničko pismo Španjolskih biskupa biskupima cijeloga svijeta o ratu u Španjolskoj (1. srpnja 1937)*, Sarajevo 1937.

89 AJ, f. 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 12, dok. 2-1339.

90 AJ, f. 384, Kraljevsko poslanstvo u Madridu, fascikla 12.

zatvaranje poslanstva Kraljevine Jugoslavije u Madridu i počasnih konzulata u Barseloni i Valensiji. Prethodne godine, 26. juna, Frankov režim je priznao ustašku, kvislinski NDH bez obzira na tada najmasovnije zločine nad Jevrejima, Srbima i Romima.⁹¹ U polarizovanoj konstelaciji Drugog svetskog rata, kada je Kraljevina Jugoslavija bila na strani antifašističke koalicije, general Franko, koji je na vlast došao zahvaljujući svojim moćnim pokroviteljima u Berlinu i Rimu, napravio je ne samo očekivani, nego i jedini mogući izbor. Svoje izbore i odgovore na istorijski i etički izazov Španskog građanskog rata 1936-1939. godine monarhistička Jugoslavija nije preispitala. Nakon Drugog svetskog rata i pobeđe levičarske vrednosne orijentacije u Jugoslaviji, antagonistički odnos prema frankističkoj Španiji biće stavljen u kontekst antifašističke legitimacije i samoidentifikacije – principa na kojima je bila utemeljena nova, socijalistička Jugoslavija.

***

U Kraljevini Jugoslaviji, kao i u čitavoj Evropi, Španija je tokom građanskog rata 1936-1939. godine bila simbol, paradigma, ali i referentna tačka sveukupne političke, ideološke i moralne aktivnosti. Slično kao i u ostatku Evrope, Španija je u monarhističkoj Jugoslaviji kristalisala suprotstavljene ideološke orijentacije intenzivnije i jasnije od bilo kog događaja pre antifašističkog rata koji je bespoštedno vođen na Pirinejskom poluostrvu. S jedne strane komunisti, kao najsnažnija i najorganizovanija podrška španskim antifašistima, a s druge predstavnici jugoslovenskih vlasti, jasno opredeljeni na strani frankizma, reprezentovali su duboke podele i unutrašnje kontradikcije u kojima je jugoslovensko društvo funkcionisalo tridesetih godina XX veka. Opredeljenja i postupanja jugoslovenskih levičara i desničara tokom četiri godine borbe koju je republikanska Španija vodila za svoj opstanak bili su najbolja anticipacija predstojećeg rata protiv fašizma u samoj Jugoslaviji. Levica, predvođena komunistima, krenula je u beskompromisnu antifašističku borbu i socijalnu revoluciju, dok su predstavnici desne nacionalističke i fašističke ideologije otišli u kolaboraciju praćenu planskim i sistematskim zločinima.

Progonjeni kao neprijatelji od strane represivnog policijskog aparata, difamirani kroz režimske, već u dobroj meri fašizovane medije, jugoslovenski levičari, u prvom redu pripadnici ilegalne KPJ, braneći pravo na opstanak španske Republike branili su univerzalne i civilizacijske principe u svojoj zemlji, ali i njen moralni integritet. Iskustvo Španskog građanskog rata bilo je za Jugoslaviju, kao i za čitav svet dragoceno, višestruko i paradigmatično. Vojna struktura, organizacija, strategija i taktika korišćeni tokom borbi protiv frankističkih trupa u Španiji, kao i obučenost

91 Jovan Dučić, *Diplomatski spisi*, priredio Miladin Milošević, Beograd, 1991, str. 23.

u proizvodnji oružja, bili su veoma značajni za pobjedu nad fašizmom koju je izvojevala NOVJ 1941-1945. godine. Španija je svetu pokazala da su upravo komunisti vodeća snaga otpora fašizmu. Takođe, pluralizam republikanskih snaga na španskoj levoj nije puno pomogao efikasnosti borbe antifašističkih orijentacija u toku rata.⁹² Najzad, upravo je tragično špansko iskustvo istorijski dalo za pravo sinhronizaciji kompatibilnih ideja antifašističke borbe i socijalne revolucije jer su mnogi levičarski španski politički akteri, u želji da dobiju rat, žrtvovali revolucionarnu komponentu borbe, izgubivši time i rat i revoluciju, ali i, što je najvažnije, slobodu.

Kada je reč o odnosu Kraljevine Jugoslavije prema praktičnom, realpolitičkom, ali i etičkom pitanju antifašističkog rata u Španiji, nesumnjivo se može reći (imajući u vidu samo navedeni parametar) da je karakter jugoslovenskog monarhističkog režima bio profašistički. Sačuvana arhivska građa izvan svake sumnje daje dokumentarni osnov za tvrdnju da je rojalistička Jugoslavija bila Frankov antikomunistički saveznik. Nedvosmisleno odabravši stranu, prešavši put od prvobitnog nemešanja do najotvorenijeg i najdirektnijeg stavljanja na stranu desničarskih, pobunjeničkih snaga Fransiska Franka, pre kroz simboličku nego stvarnu pomoć, mnogo više medijskom podrškom i surovim i sistematičnim progonom jugoslovenskih antifašista, pre svega pristalica i članova ilegalne KPJ – vodeće snage otpora fašizmu u jugoslovenskom društvu tridesetih, monarhistički režim personifikovan u prvom čoveku Vlade Milanu Stojadinoviću povlačio je poteze prema Španiji sledeći i u tome svoje uticajne saveznike u Berlinu i Rimu. Radikalni i beskompromisni antikomunizam, strah od ideja socijalne pravde i stvarne nacionalne ravnopravnosti u Jugoslaviji odveli su predstavnike režima, po formi autoritarnog, a po sadržini desničarskog i represivnog, u tabor evropskog fašizma. Identičan obrazac ponovice ubrzo protagonisti kolaboracije sa fašističkim okupatorima u zemlji tokom Drugog svetskog rata, vođeni istim motivima kao i predstavnici režima od 1936. do 1939. godine. Lako uočljiv kontinuitet nije bio samo ideološki već i personalni. Nakon odlaska vlade Milana Stojadinovića, Aleksandar Cincar-Marković, novi šef diplomatije u kabinetu Dragiše Cvetkovića, nastavio je još energičnije da podržava fašističku Španiju započevši, odmah po akreditaciji svog ambasadora u Burgosu, opsežne pregovore o trgovini oružjem između dve zemlje. Frankistička vojna pobjeda u zvaničnoj korespondenciji jugoslovenske diplomatije nazivana je *oslobođenjem*, čime se suštinski određivao kako odnos prema događajima na Pirinejskom poluostrvu, tako i prema temeljnim vrednosnim i ideološkim diskrepancama u Evropi u osvit Drugog svetskog rata. Diskontinuitet nove jugoslovenske vlade 1939. u pojedinim segmentima unutrašnje politike nikako nije uticao

92 Hobsbaum je anarhizam u španskom građanskom ratu okarakterisao kao „tragičnu farsu“. Erik Hobsbaum, *Interesantna vremena. Jedan život u XX veku*, Podgorica, 2005, str. 314.

na spoljnopolitički i ideološki odnos prema Španiji. S druge strane, pobjednička, frankistička Španija sa zahvalnošću je odgovorila ne samo izvozom oružja u Jugoslaviju, već i ponudom za uključivanje jugoslovenske Kraljevine u *veliki autarhijski prostor*, koji bi, pored nacionalističke Španije, činili i Hitlerov Treći Rajh, Musolinijeva Italija i Hortijeva Mađarska. Možda se u svemu navedenom krije razlog za potisnutost teme Španskog građanskog rata u domaćoj historiografiji u posljednje dve i po decenije promenjene ideološke paradigme. Istorijska nauka ne svedoči o svom vremenu samo temama o kojima piše, već možda i više temama koje podvrgava sistematskom zaboravu, prećutkivanju ili ignoranciji.

Naposletku valja se setiti da su dominacija zla i istorijski pad u varvarstvo na jugoslovenskom tlu osamdesetih godina XX veka bili najavljeni upravo promenom vrednosne orijentacije i radikalno izmenjenim interpretacionim okvirom prema španskim borbama od pre pola veka, demonizacijom ljudi koji su svojim heroizmom i etičkim izborom sebe ugradili u same temelje socijalističke Jugoslavije, koja je u tom periodu sistematski razarana. U svom nasilnom, revizionističkom pohodu zao duh *vremena smrti*, ustoličen pobjedom sveprožimajuće ideologije nacionalizma, najpre je demonizovao španske borbe u Jugoslaviji, znajući da su u drugoj polovini tridesetih upravo oni bili paradigma najbolje shvaćene etike odgovornosti. Jer se duh jednog vremena ne manifestuje u oportunizmu uvek tihe većine, već u mislima i delovanju onih koji su svojom antifašističkom borbom, kao emanacijom najviših etičkih i humanih načela, branili univerzalne principe na kojima se savremeni svet utemeljio nakon 1945. godine. Španski rat za slobodu 1936-1939. godine bio je globalna moralna paradigma za ceo svet, a antifašizam je uvek prevashodno pitanje etike. Kada je reč o Jugoslaviji to je bilo nesumnjivo tridesetih koliko i devedesetih godina XX veka, ali i danas.

NIKOLA VUKOBRATOVIĆ

KPJ I KOMINTERNA O NARODNOJ FRONTI I ŠPANJOLSKOM GRAĐANSKOM RATU

Pričati o antifašizmu

Kada se u diskusiji, bilo znanstvenoj, političkoj ili svakodnevnoj, pojavi tema antifašizma, ona je redovito predmet žestokih sporova koji jasno pokazuju da je antifašizam još uvijek termin snažno nabijen suprotstavljenim značenjima, kao i termin s velikim potencijalom političke mobilizacije. Ta njegova karakteristika ne ostaje neprimijećena od sudionika, kao ni od onih komentatora tih polemika koji pokušavaju zauzeti „neutralnu“ poziciju nerijetko sarkastično komentirajući ono što vide kao nepotrebno ostrašćeni sukob. U ovaj drugi tip komentara spadaju svi oni koji zazivaju da se „povijest ostavi povjesničarima“, pošto historijski fenomeni fašizma i antifašizma pripadaju tobože davno završenim prošlim zbivanjima koje samo treba sagledati neutralnim i ahistorijskim metodologijama i historiografskim aparatima kako bi se s famozne „historijske distance“ došlo do „povijesne istine“. Osnovna greška takvih poziva na tobože trezvenu i objektivnu sliku prošlosti koja će konačno stati na kraj „povijesnim sukobima“ jest da takav pogled u potpunosti ignorira ne samo činjenicu da je antifašizam igrao jednu od ključnih uloga u političkim konfliktima tijekom dvadesetog stoljeća već i činjenicu da su današnje borbe oko njegova značenja u velikoj mjeri zapravo borbe oko legitimacije današnjih političkih poredaka i projekata. Osnovni cilj ovog teksta je historizirati antifašizam, odnosno pokazati kako je nastao ne kao termin na etimološkoj razini, nego kao ideologem, tj. pokazati povijesne sukobe u kojima je on odigrao ulogu i koji su utjecali na njegovo formiranje i odredili način na koji ga razumijemo danas. Dakle, ovdje se radi o pokušaju osvjetljivanja povijesnih uvjeta konstituiranja antifašizma.

Kao i obično kada govorimo o antifašizmu, iznijet ćemo jednu tezu koja može biti kontroverzna, a to je da su specifične strategije komunističkog pokreta odigrale odlučujuću ulogu u nastanku antifašizma i da iza onog što možemo nazvati hladnim ratom oko značenja antifašizma i monopola na antifašizam zapravo stoje stvarni Hladni rat i njegove posljedice – konkretno pokušaj poništenja, tj. revizije jedne strategije komunističkog pokreta koja je zahvaljujući svom uspjehu ostavila dubok trag na suvremenu politiku. Pritom smo odmah na početku dužni jedno objašnjenje: naravno da ne želimo reći kako je svako protivljenje fašizmu nužno bilo komunističko, odnosno da komunisti imaju monopol nad protivljenjem fašizmu. Sasvim je sigurno da je čitav niz pojedinaca, grupa ili čak političkih organizacija isticao svoje protivljenje fašizmu, koji su svi ti akteri prepoznali kao specifičan oblik vladanja od trenutka njegova nastajanja. Međutim, isto tako je jasno da ne možemo naprosto svako protivljenje talijanskom fašizmu ili sličnim režimima drugdje nazvati antifašizmom. Naime, način na koji danas koristimo termin antifašizam nije oduvijek bio moguć, a u pozadini činjenice da mi uopće prepoznamo antifašizam kao specifičnu političku borbu stoji ne samo činjenica povijesnog razvoja, nego i dugotrajna politička borba među političkim akterima dobrog dijela dvadesetog stoljeća. Također, pokušat ćemo izbjeći vrlo čestu grešku u historiografiji, a to je da se povijest antifašizma proučava kao intelektualna povijest, tj. povijest različitih definicija antifašizma.¹ Umjesto toga, baviti ćemo se političkim dokumentima koji nisu samo intelektualne rasprave, nego politički programi ili političke strategije koje su utjecale na političke sukobe u presudnim trenucima nastanka antifašizma.

Kompokret prema fašizmu u trenucima nastanka

Dakako, kao i drugi politički pokreti, i komunizam, koji se kao specifičan politički pokret konstituirao 1917. godine, odmah je reagirao na pojavu fašizma, tj. odmah ga je prepoznao kao specifičan pokret koji predstavlja posebnu prijetnju. Ovo je važno istaknuti zato što je fašizmu očito posvećena posebna pažnja. Kao što je poznato, komunističkom pokretu ovo nije bio prvi susret s izrazito konzervativnim ili reakcionarnim organiziranim oružanim grupama koje su djelovale prije svega u cilju sprječavanja razvoja revolucionarnog pokreta. Kao istaknuti primjeri takvih pokreta mogu se navesti Crne stotine u carskoj Rusiji, Freikorps u vajmarskoj Njemačkoj ili Horthyjeva vojska u Mađarskoj ranih dvadesetih. Razloge što je komunistički pokret posebnu važnost posvetio dolasku fašizma vjerojatno možemo tražiti u traumi brzine s kojom je razbijen socijalistički pokret u Italiji i činjenici da je taj poraz definitivno označio kraj perioda koji je Kominternu najavljivala kao

---

1 Mladen Dolar, „Marksistički teorijski obračun s a fašizmom“, *Marksizam u svetu*, god. 9, broj 8.

epohu socijalističkih revolucija, svakako ne bez razloga ako promatramo povijest perioda neposredno nakon Prvog svjetskog rata.

KPJ je, na primjer, u rezoluciji donesenoj početkom 1924. godine² eksplicitno navela kako se „fašizam ne može izjednačavati s običnim bijelim terorom, koji se danas vrši u većini kapitalističkih zemalja, iako su im slična sredstva kojima se služe protiv radničke klase“. Dakle, fašizam se prepoznaje kao nova, dodatna opasnost, novi mehanizam borbe protiv radničke klase, pa zahtjeva i nove oblike otpora. Ovdje dakle nije riječ samo o strategiji zaštite od uobičajene državne represije, nego o suprotstavljanju posebnom političkom pokretu koji treba poraziti posebnom političkom strategijom koja će po svom karakteru biti antifašistička. Stoga KPJ ne detektira samo načelno fašizam, nego nastoji provesti i analizu pojedinih političkih pokreta u Jugoslaviji kao što je ORJUNA³ (i slične isključivo hrvatske i srpske organizacije) te detektirati njihovu publiku kako bi im se aktivno suprotstavila novim i specifičnim političkim sredstvima.

Međutim, komunistički pokret u tom periodu nije pravio distinkciju između svoje specifične revolucionarne pozicije i svoje pozicije protivnika fašizma. Štoviše, Kominternu je definirala fašizam ne kao prolaznu taktiku u kriznim trenucima, nego kao trajnu strategiju u toj fazi razvoja kapitalizma.⁴ Drugim riječima, inzistira se na tome da nije posredi to da je buržoazija u nekom trenutku iskoristila fašizam da nasilno razbije radnički pokret kako bi se onda vratila svojim svakodnevnim parlamentarnim poslovima, nego je fašizam postao nužan način vladanja buržoazije. Očito je da je ovdje naglasak ne na nasilnom karakteru fašizma, nego na „socijalnoj demagogiji“ kojom on opravdava nacionalno jedinstvo i potčinjavanje radničkih organizacija buržujskoj državi. Prihvatanjem takve definicije, komunistički pokret je mogao svaki konkurentski nerevolucionarni pokret nazvati dijelom tog novog fašizma, pa tako i socijaldemokraciju socijal-fašizmom pošto je ona radničko organiziranje vidjela ne kao konkurentsko buržoaskoj državi, nego kao njezin „demokratski dodatak“ i podupirala nacionalne interese, prije svega kroz potporu kolonijalnim politikama. Malo je pri tome značilo što je tadašnja socijaldemokracija sebe smatrala antifašističkim pokretom, prije svega zbog protivljenja metodama kako dolaska na vlast, tako i vladanja koje nije bilo u skladu s metodama parlamentarizma ili buržoaske demokracije.

2 Rezolucija o antifašističkoj propagandi SROJ 10. 2. 1924., KPJ 1919.-1941, izabrani dokumenti, Zagreb, 1959.

3 ORJUNA – Organizacija jugoslavenskih nacionalista nastala 1921. zagovarala je „integralno jugoslavensvo“ i korporativistički sustav.

4 Wolfgang Wippermann, *Totalitarni sistem*, Centar za socijalna istraživanja (www.csi-platforma.org), 2012.

U tom trenutku, antifašizam dakako nije mogao biti specifična politička pozicija, jer su definicije fašizma (a onda i razumijevanje antifašizma) bile strogo podijeljene po linijama i drugih političkih podjela među konkurentskim pokretima. Za komuniste su socijaldemokrati bili isto što i fašisti zbog pristajanja na buržoasku državu, a komunisti su za socijaldemokrate bili isto što i fašisti (Kozi) zbog svojeg inzistiranja na „nasilnoj“ promjeni te države, tj. na ukidanju parlamentarizma. Promjena će se dogoditi tek kad u nacističkim konclogorima nestanu oba pokreta koja su najaktivnije vodila ovu dinamičnu polemiku, tj. njemačka socijaldemokratska partija i komunistička partija.

Narodna fronta

Promjena koju smo spomenuli dogodila se prije svega u komunističkom pokretu prilagođavanjem teorije fašizma koja je ostala zabilježena u povijesti kao politika Narodne fronte.⁵ Osnova te promjene je poznati Dimitrovljev referat „Ofanziva fašizma i zadaće Komunističke internacionale u borbi za jedinstvo radničke klase protiv fašizma“. Taj referat u biti ne mijenja osnovne točke komunističke kritike fašizma, ali, što je posebno važno, stavlja drugačiji naglasak na njegovu ulogu. U poznatoj formuli fašizam se definira kao „otvorena fašistička diktatura najreakcionarnijih, najšovinističkih, najimperijalističkih elemenata financijskog kapitala“.⁶ Iako diskontinuitet s ranijim definicijama fašizma i nije toliki koliko se povremeno naglašava u historiografiji (inzistiranje na socijal-demagoškoj ulozi i fašizmu kao sredstvu gušenja radničkog pokreta), na fašizam se više ne gleda kao na prevladavajuće sredstvo buržoaske vladavine, nego kao na njeno posebno sredstvo, tj. „otvorenu terorističku diktaturu“.

Takva definicija očito implicira kako je parlamentarna vladavina također diktatura buržoazije, iako ne otvoreno teroristička, ali se to, čini se namjerno, ne navodi. Dimitrov također upozorava kako je nerazlikovanje dvehu formi građanske vladavine izuzetno opasno, a ovaj očito privilegirani položaj koji je dobila buržoaska demokracija kasnije je bio predmet kritike marksističke historiografije. To posebno vrijedi za onaj vid političke borbe koji je bio posljedica takvog novog stava, a to je borba za demokratska prava u smislu građanske demokracije, te još više suradnja s frakcijom buržoazije koja se protivi dolasku fašizma. Priznanje postojanja antifašizma koji nije samo dio općeg političkog programa socijalističke revolucije presudni je trenutak u formiranju antifašizma kao specifičnog političkog pokreta.

---

5 Vladimir Marković, *Političko nasleđe antifašizma, Antifašizam pred izazovima savremenosti*, Novi Sad, jun 2012.

6 Referat druga G. Dimitrova na VII. kongresu Kominterne, „Ofenziva fašizma i zadaće Komunističke internacionale u borbi za jedinstvo radničke klase protiv fašizma“, ilegalna brošura KPJ, str. 5.

Dakle, iako politika narodne fronte nije u osnovi promijenila definiciju fašizma, promijenila je strategiju komunističkog pokreta. Njegova orijentacija prema stvaranju šireg pokreta nije, doduše, bila primarno taktika „klasne suradnje“ nego pokušaj izvlačenja masa iz fašizma, oduzimanje baze fašizmu. U Dimitrovljevom referatu, kao ni u dokumentima KPJ,⁷ ne stavlja se naglasak na formiranje suradnje s građanskim strankama, nego na formiranje jedinstvene fronte radničkih stranaka, koje bi onda u Antifašističkoj narodnoj fronti uspjele utjecati na seljake i sitnu buržoaziju da ne padnu pod utjecaj buržoazije, koja neminovno klizi prema fašističkim rješenjima za očuvanje postojećih političkih sustava. Dakle, u planovima izgradnje narodne fronte ključni cilj nije samo izgradnja jedinstva svih onih koji se iz različitih motiva protive fašizmu, nego izgradnja političke hegemonije radničkog, a onda i komunističkog pokreta u protivljenju fašizmu.

U pokušaju da se razjasni zašto je takva strategija odjednom postala moguća za komunistički pokret koristan je članak Božidara Adžije⁸, koji je neposredno prije toga od socijaldemokrate postao komunist. U članku koji služi kao marksističko teorijsko obrazloženje promjene smjera kao karakteristika vremena u kojem se gradi antifašistička fronta navodi se raspad buržoaske demokracije, pri čemu je zadatak komunističkog pokreta da postane nositelj onih demokratskih vrijednosti koje prelaskom vladajućih građanskih klasa na stranu fašizma gube svog predstavnika. Na taj način komunistički pokret se pokušava predstaviti kao nositelj općih interesa, shvaćajući da je osnova političke borbe predstaviti i vlastiti pokret i vlastiti program kao političkog predstavnika općih interesa.

Španjolski građanski rat – antifašistički rat

Španjolski građanski rat važan je primjer političke borbe u kojoj možemo promatrati primjenu te strategije. Taj rat prvi je antifašistički rat koji je tako predstavljen. Komunistička periodika uporno inzistira na tome da to nije revolucija i nije specifično komunistički ili socijalistički rat, nego općenarodni rat sila progresa i sila slobode protiv sila reakcije.⁹ Posebno je važno naglasiti specifičnu definiciju tog rata kao antifašističkog. Danas nam se konstatacija da je taj rat antifašistički rat čini kao banalna i neupitna, ali to skriva činjenicu da takva definicija ima svoju povijest i da je rezultat teških političkih borbi oko značenja. U povijesnom trenutku kada se javlja, takva definicija vrlo je specifična za Narodnu frontu, odnosno

7 Za jedinstvo radničke klase! Za narodni front slobode!, KPJ 1919.-1941, izabrani dokumenti, Zagreb, 1959.

8 Božidar Adžija, „Za demokraciju ili protiv nje, Komunisti o fašizmu (1919.-1940.)“, Zagreb, 1976.

9 *Dimitrovac*, list bataljona „Dimitrov“, Madrid, 1937, str. 3, 13, 26 (fototipsko izdanje, Arhiv za radnički pokret, Beograd, 1971).

proizlazi iz političkog programa komunističkog pokreta. Podsjetimo kako parlamentarne države kao što su Velika Britanija ili Francuska, tadašnje dvije vodeće sile, nisu definirale rat protiv fašizma kao svoju strategiju. Dapače, fašistički režimi, za razliku od Sovjetskog Saveza, bili su legitimni sudionici međunarodne politike pri čemu je prijateljstvo ili neprijateljstvo s njima ovisilo o širim međunarodnim odnosima, u kojima razlika između parlamentarnih i neparlamentarnih oblika građanskih vladavina nije igrala nikakvu ulogu¹⁰.

Ono što je možda još zanimljivije, iako smo vidjeli kako u tadašnjoj strategiji komunističkog pokreta parlamentarizam ima privilegirani položaj u odnosu na fašizam, to ne znači da komunisti automatski priznaju parlamentarne države kao dio antifašističkog pokreta. Kada onovremena komunistička periodika piše kako je „svijet podijeljen na dva pola“¹¹, ona ne misli na „demokratske“ države s jedne i fašističke s druge strane, nego misli na mase koje u tadašnjoj Španjolskoj, kao i u mnogim zemljama, imaju izbor sve više stiješnjen između fašizma i Narodne fronte, koja se javlja kao specifična strategija borbe protiv fašizma. Kada se u tekstovima javljaju demokratske države, prije svega Francuska, onda se njezina demokracičnost naglašava samo da bi se istaknulo kako ona unatoč njoj ne može biti nositelj borbe za demokraciju. Ironizirajući demokracičnost parlamentarnih država, komunistički pokret zapravo strategijom narodne fronte ističe svoju pretenziju na ulogu jedinog nositelja progresivnih i demokratskih vrijednosti.

Donekle paradoksalno, upravo u Španjolskom građanskom ratu leže korijeni velikog strateškog iskoraka komunističkog pokreta. Ta konstatacija zvuči vrlo kontroverzno ako uzmemo u obzir činjenicu da je taj rat izgubljen. Međutim, treba uzeti u obzir da su kroz taj rat formulirane sve one strategije koje su kasnije poslužile kao osnova rasta komunističkog pokreta u periodu možda i njegove najveće snage, tj. tijekom i neposredno nakon Drugog svjetskog rata. Upravo u Španjolskoj se javljaju termini narodna demokracija i narodna vojska, u kojima je jasno kako komunistički pokret pretendira da bude nositelj općenarodnih i demokratskih interesa, ali na specifičan način, koji ne podrazumijeva isti oblik države koji je postojao kada komunistički pokret nije ostvarivao tu hegemoniju. To je svakako velika novost u komunističkoj strategiji – nasuprot ranijim strategijama ustanka i rata koji vode crvena i bijela garda, koji vode snage jasnog klasnog karaktera, sada s jedne strane imamo narodnu vojsku kao jedinog nositelja općenarodnih zahtjeva a s druge strane imamo snage fašizma.

---

10 Također, treba primjetiti kako savez koji je prethodio stvaranju Ujedinjenih naroda, a koji je uključivao prije svega SAD, VB i SSSR nikada nije sebe nazivao antifašističkim, nego „anti-hitlerovskim“.

11 *Dimitrovac*, list bataljona „Dimitrov“, Madrid, 1937, str. 27 (fototipsko izdanje, Arhiv za radnički pokret, Beograd, 1971).

Danas je teško sagledati do koje je mjere riječ o potpuno novoj strategiji komunističkog pokreta, posebno zato što su doslovno sve revolucije nakon onih iz perioda neposredno nakon Oktobarske revolucije bile pod snažnim utjecajem ove strategije. Ne samo jugoslavenska, nego i kasnije revolucije kao što su kineska i vijetnamska imale su obilježje antifašističkih, narodnih, demokratskih i narodno-oslobodilačkih borbi, što odražava specifičnu strategiju ostvarenja hegemonije komunističkog pokreta u borbi za općenarodne interese. Primjena strategije Narodne fronte omogućila je izlazak iz svojevrsne slijepe ulice za komunistički pokret, tj. iz perioda u kojem on nije imao značajnijih uspjeha u period u kojem je postao praktički ključni politički faktor ne samo međunarodne politike, nego i politike gotovo svake zemlje pojedinačno.

Pri tome svakako moramo naglasiti jednu činjenicu – komunistički pokret nije „ukrao“ antifašizam, kao što nije „ukrao“ ni nacionalno oslobođenje. Ako govorimo o ostvarivanju hegemonije na te borbe, onda ne govorimo o tome da je komunizam pod lažnim pretpostavkama izigrao narod. Takvo ahistorijsko i romantično viđenje politike ne može nam pomoći da razumijemo historijske događaje. Pri tom nije stvar samo u tome da je komunistički pokret (npr. u Jugoslaviji) bio doslovno jedina politička snaga zainteresirana za ulazak u otvorenu konfrontaciju s fašizmom, već i u tome da je komunistički pokret nesumnjivo uspio u projektu mobilizacije masa za ispunjenje narodnih zahtjeva postavljajući sebe i svoj program kao jedinu snagu sposobnu za ispunjenje tih zahtjeva. Politika narodne fronte je upravo onaj instrument kojim je komunistički pokret, u specifičnim kontradikcijama vremena u kojem je djelovao, uspio primijeniti specifičnu strategiju za koju nije bio sposoban nijedan drugi konkurentski politički pokret i tako se pozicionirati kao ključni politički faktor međunarodne politike.

Revizija antifašizma i tranzicija

Ako smo na početku konstatirali kako su rasprave o antifašizmu nužno opterećene ne samo prošlim nego i suvremenim političkim konfliktima, koju ulogu u tim raspravama ima činjenica da je komunistički pokret uspješno ostvario hegemoniju kroz antifašizam? Baš kao što je politika antifašističke narodne fronte imala za cilj postavljanje komunističkog pokreta kao jedinog mogućeg nositelja općenarodnih interesa, tako politika koja negira mogućnost takve uloge komunističkog pokreta ima zadatak da ospori tu politiku. Drugim riječima, po teoriji totalitarizma,¹²

¹² Teorija totalitarizma najistaknutiji je hladnoratovski odgovor buržoaske politike komunističkoj strategiji narodnog fronta. Baš kao što su komunisti narodnim frontom uspostavili ili pokušali uspostaviti hegemoniju nad predstavljanjem narodnih i demokratskih zahtjeva, tako se teorijom totalitarizma privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju pokušava predstaviti kao jedino jamstvo slobode.

komunizam kao antidemokratski i antinarodni pokret nikada nije mogao biti nositelj općenarodnih interesa. On je nužno samo eksces, svojevrsno nasilje nad poviješću i prirodnim poretkom koje zemlje i narodi više desetljeća izgubljeni u bespućima povijesti moraju ispravljati procesom tranzicije koji će označiti povratak u normalnost kapitalizma i parlamentarizma.

U periodu nakon Hladnog rata i poraza „komunističke strane“ u njemu, povijesni revizionizam ima zadatak da komunističkom pokretu oduzme ulogu zastupanja općenarodnih interesa. To je osnovni uzrok revizije uloge i pokušaja prezentacije četničkog pokreta kao antifašističkog, tragikomičnih „rehabilitacija“ povijesnih ličnosti ili pak pokušaja konstruiranja domobranskog pokreta kao „neutralnog“ i konstruiranja tzv. srednje struje HSS-a. Ovdje se radi o pokušaju da se neke druge snage, a ne komunističke, prezentiraju kao autentični nosioci općenarodnih interesa umjesto komunista koji su u ideologijama tranzicijskog liberalizma i nacionalizma definirani kao nedemokratski i totalitarni pokret i samim tim ne mogu igrati ulogu predstavnika općenarodnih interesa. Drugim riječima, povijesni revizionizam nije znanstvena zabluda, nego nužni i neizostavni dio programa novih vladajućih klasa i političkih ideologija. Povijesni revizionizam je neizbježna posljedica tranzicije i pretenzije novih vladajućih klasa na zastupanje općenarodnih interesa, pri čemu se ta uloga mora oduzeti svim potencijalnim konkurentskim pokretima, prošlim, sadašnjim ili budućim.

U tom smislu, dužni smo uputiti kritiku svim pokušajima da se povijesni revizionizam tumači samo kao neznanstvena fabrikacija. Naime, valja se podsjetiti kako ideologija nema historiju, a to znači da tumačenje stvarnosti, pa tako i tumačenje povijesne stvarnosti nije posljedica ovih ili onih apstraktnih pravila znanosti ili kršenja tih pravila, nego je izravna posljedica političke borbe, tj. borbe za hegemoniju u tim tumačenjima. Pri tome se borba protiv povijesnog revizionizma ne može voditi pozivanjem na apstraktna pravila znanosti ni pokušajima da se vladajućim tumačenjima povijesti suprotstave znanstvenija tumačenja, a da se pritom ignoriraju materijalna osnova i borbe za hegemoniju koje stoje u pozadini tih suprotstavljenih tumačenja. Uloga povjesničara mora biti „ogoljenje postupka“ konstruiranja povijesti, upravo pokazivanje da historija nije traženje istine na temelju neutralnih znanstvenih pravila koja su iznad suprotstavljenih tumačenja, nego da se historija sastoji od suprotstavljenih tumačenja koja kao materijalnu osnovu imaju odnose moći u društvu.

AVGUST LEŠNIK

ULOGA KPJ U REGRUTOVANJU JUGOSLOVENSKIH INTERBRIGADISTA ZA REPUBLICANSKU ŠPANIJU

I.

Španski građanski rat – koji je zvanično trajao 986 dana (od 17. jula 1936. do 1. aprila 1939. godine) i u kojem je poginulo preko milion ljudi – duboko je polarizirao svetsku javnost. Dok je za demokratsku javnost tridesetih godina prošlog veka simbolizovao neograničenu volju za očuvanjem demokratije i otpor fašizmu, za evropsku desnicu značio je poslednji test na putu ka obračunu globalnih dimenzija. Međutim, tragičnost krvavog sukoba za Pirineje nije samo u tome što levice nije uspelo da zaustavi napadački pohod desnice, već ga je sudbinski odredila činjenica što su se na španskom tlu sukobile dve levice i dva viđenja revolucije, komunistička i anarhistička, dakle pristalice promišljene revolucionarne organizacije i masovne spontanosti na drugoj strani.

Međutim, da bi se shvatili uzroci ovom velikom ratnom poprištu između antifašističkih i reakcionarnih snaga, svakako je potrebno imati u vidu i osnovna društveno-ekonomska i politička grupisanja u Španiji tridesetih godina ovog stoleća, tj. učvršćivanje demokratskog republikanskog pokreta, rešavanje agrarnog i nacionalnog pitanja, pitanje odnosa rada i kapitala, pitanje životnog standarda širokih radnih slojeva stanovništva i potrebe njihova obrazovanja, Narodni front (Blinkhorn, 1995; Lešnik, 2010a). Vojni udar (*pronunciamento*) generala Franca je bio u stvari samo završni proces, najvidljivija tačka sukoba, radikalnog i konačnog obračuna „dveju Španija“ – proletarizovanih masa radništva i seljaštva i njima pridruženih demokratskih slojeva na jednoj i vladajućih klasa, zemljoposedničke

oligarhije, buržoazije, klera, monarhista, militarista i fašista na drugoj strani. U Španiji nije više moglo da bude mesta za oboje – za tradicionalnu (u prošlost zagledanu) Španiju i za očekivanu socijalnu revoluciju republikansko-proleterskog usmerenja, koja je u Španiji trebalo da razreši nagomilana otvorena socijalnoekonomska i regionalna pitanja, a na kraju i da pospeši procese demokratizacije i modernizacije (Lešnik, 2006: 37).

Parlamentarni izbori (izbori za kortes) 16. februara 1936. godine svakako predstavljaju kulminaciju političke polarizacije španskog društva koja je vodila u ratni sukob, a rezultat izbora – pobeda Narodnog fronta – istovremeno je i nesumnjiva poruka ključnim političkim činiocima u međunarodnoj zajednici, tj. zapadnim demokratijama, fašističkim snagama i Sovjetskom Savezu.

Već je sukob u predizbornom periodu bio pokazatelj pospešene polarizacije do koje je došlo u prethodnih pet godina, pri čemu je Narodni front zahtevao odlučnu ponovnu afirmaciju socijalne politike iz 1931-1933. godine, a desnica radikalne ustavne promene specifičnog većinskog glasačkog sistema. Apokaliptični značaj vizija obe strane o tome šta bi značila pobeda protivnika nudio je rečit dokaz njihove nesposobnosti za koegzistenciju. Za Narodni front bi pobeda desnice vodila direktno u „fašizam“, a za desnicu bi pobeda Narodnog fronta dovela do „boljševičke“ revolucije (Blinkhorn, 1995: 47).

Kada je u Španiji vlast preuzela nova vlada Narodnog fronta, počeo je period radikalizacije koji su pratile provokacije kako levice tako i desnice. Desničarske organizacije (od monarhista do falangista) osnivale su sopstvene naoružane milicije i započele teror protiv levičara i republikanaca. Desničarski teroristi su ubili preko pedeset poznatih ličnosti levice i radničkog pokreta; leвица je isto tako odgovorila terorom, posebno anarhisti.

Kada je u leto 1936. došao poslednji napad desnice na Republiku, raskol levice, nepomirljive deobe u okviru španskog socijalizma behu ključni element ranjivosti demokratskog pokreta (Inđić, 1987). Pobuna generala protiv Republike označila je ne samo početak onog što se naziva „građanski rat“ nego i onog što je Antonio Ramos Oliveira (1952) označio sintagmom *subguerra civil* („podgrađanski rat“), tj. međusobni sukob – do istrebljenja – socijalista, republikanaca, komunista, anarhista, anarhosindikalista i drugih pripadnika levice. Tu zapletenu unutrašnju situaciju dobro je opisao Džordž Orvel u svom čuvenom delu *Kataloniji u čast* (*Homage to Catalonia*).

Španija je prva snažno i tragično osetila brutalna nasilja militarista, jer je na njenom tlu došlo do prvog sukoba međunarodnog fašizma sa demokratijom u 20. veku. Bila je izložena napadima ujedinjenih snaga pobunjenih generala, nemačkog

nacizma i italijanskog fašizma.¹ Rat koji je međunarodni fašizam započeo protiv španskog naroda, bombardovanja otvorenih gradova, uništavanje tekovina kulture i prolivanje krvi nevinih ljudi bili su prva krvava etapa fašističke agresije, kao i probni poligon za ispitivanje kako će reagovati svet i države Evrope na nasilja i vojne agresije uoči drugog svetskog rata. Istovremeno je ovaj rat odrazio nemoć *Društva naroda* da radikalnije rešava pitanja državnog suvereniteta i teritorijalnog integriteta svojih članica i država uopšte.

Još više, mnogi tadašnji demokratski režimi su zatajili i zatvorili granice, kopnene i pomorske pristupe prema Španiji. Države bliže Španiji igrale su, navodno, neutralnu ulogu. Na inicijativu Velike Britanije i Francuske stvoren je u Londonu *Komitet za nemešanje*, kojem je do kraja septembra 1936. godine pristupilo 27 zemalja, među njima i Kraljevina Jugoslavija. Bilo je apsurdno da su ovom Komitetu pristupila Italija i Nemačka, ali je njihov cilj bio da ometaju eventualno slanje pomoći od drugih zemalja – članica Komiteta. Ništa manje apsurdno nije ni to što je u Komitetu bio i Sovjetski Savez (poznato je njegovo angažovanje!), jer se u tom antifašističkom ratu u biti rešavala i sudbina španske revolucije kao i sudbina šireg revolucionarnog procesa započetog 1917. u Rusiji. Ako imamo u vidu Staljinov dogmatizam, njegovu sektašku politiku, procese protiv stare boljševičke garde i čistke partijskih kadrova, onda je to bilo apsurdno samo na prvi pogled (Lešnik, 2008: 374). Naime, španski socijalizam je bio izrazito pluralistički, kao što je i socijalna revolucija od 1936. bila višepartijska revolucija (Tosstorff, 2000). Sve manjkavosti pretenzija da se iz jednog „svetskog“ centra (Moskve) diriguje socijalističkim i komunističkim pokretom ispoljile su se u španskom građanskom ratu. Parola Kominterne o sukobu demokratije i fašizma i način na koji je ona realizovana u praksi Narodnog fronta u Španiji, u mnogo čemu je poslužila da se zataška i neutrališe pravi, klasni sukob, jedna autentična socijalna revolucija (Longo, 1980). Skoro identičan odnos Kominterne i Moskve ponovio se, za vreme drugog svetskog rata, prema narodnooslobodilačkom pokretu i političkim promenama u Jugoslaviji (Lešnik, 2005: 54-59).

Dok su se u *Komitetu za nemešanje* vodile diplomatske igre i intrige, svetska napredna javnost je ne samo ustala u odbranu Republike i osudila špansku reakciju potpomognutu u fašističkim zemljama nego je već od prvih dana građanskog rata u Španiji pružala španskom narodu moralnu i materijalnu pomoć, a zatim i pomoć u slanju dobrovoljaca. Taj pokret solidarnosti sa španskim narodom dobio je

1 Izuzetno je bila važna i „diplomatska“ uloga Lisabona, koji je postao jedan od najvećih centara zavere protiv španske republike. Iz Portugalije je stizala pomoć koju su slali Italija i Nemačka, a pobunjenicima su bile na raspolaganju i portugalske luke, aerodromi, fabrike i čak policija i 20.000 portugalskih dobrovoljaca, *viratosi*. Među „dobrovoljcima“ na frankističkoj strani su bili najbrojniji Italijani (120.000), koji su se zajedno sa Nemcima (60.000), marokanskim najamnicima (100.000), Portugalcima, irskim katolicima i ruskim belogardejcima borili protiv republikanaca. Podaci o broju vojnika dati su za celokupni ratni period.

u pojedinim zemljama i svoje organizacione oblike stvaranjem lokalnih i nacionalnih komiteta za pomoć španskom narodu, a zatim je u Parizu u avgustu 1936. organiziran i *Međunarodni komitet za pomoć španskom narodu*, koji je koordinirao akcije međunarodne solidarnosti.²

Prvi dobrovoljci koji su se pridružili odbrani Republike bili su politički (i ekonomski) emigranti koji su se tada zatekli u Španiji i učesnici Međunarodne radničke olimpijade (Spartakijade), koja je trebala da započne u Barseloni 25. jula 1936. godine (kao antifašistički pandan Olimpijskim igrama u Berlinu), ali se zbog izbivanja pobune nije održala. Od njih su se formirale prve vojne jedinice (*centurions*) i one su uključene u jedinice *Narodne antifašističke milicije*. Postupno su u Španiju dolazili, kopnom i morem, dobrovoljci iz pojedinih evropskih zemalja, a vlada Republike dala je 22. oktobra 1936. svoju saglasnost da se od inozemnih dobrovoljaca formiraju posebne jedinice, *internacionalne brigade – Voluntarios Internacionales de la Libertad* (Međunarodni dobrovoljci slobode). U Albasetu je organiziran štab *Baze Internacionalnih brigada u Španiji* (službe za kadrove, intendanturu, za vojnu obuku, sanitet, poštu i cenzuru, informacije i obaveštajno-sigurnosnu službu, pa čak i historijska sekcija – za prikupljanje i čuvanje dokumentacije) za prve veće grupe dobrovoljaca, od kojih su najpre formirani bataljoni a zatim brigade. U bataljone su ulazile čete koje su, kao i oni, bile formirane pretežno po nacionalnoj pripadnosti, odnosno po poznavanju jezika (Renn, 1959; Longo, 1967).

U razdoblju od 1936. do 1938. godine u Španiju je došlo oko 40.000 dobrovoljaca iz 54 zemlje, a među njima je bilo oko 1900 Jugoslovena (Lešnik, 2007a: 63-88, 2007b: 116-135, 2007c: 35-49, 2010b: 89-108), da bi se borili na strani republike.³ Vojne jedinice sastavljene od njih predstavljale su izraz međunarodne solidarnosti sa španskim narodom.⁴ One su pokazale na delu da je borba španskog naroda ujedno i borba celog naprednog čovečanstva protiv fašizma i fašističke agresije.⁵ Da je zaista bilo tako

---

2 Akciju je vodio italijanski komunist Giulio Cerreti (Allard). Za razmeštanje dobrovoljaca je brinuo međunarodni odbor koji su činili Luigi Longo (Gallo), Giuseppe Di Vittorio (Nicoletti) i Francuz André Marty. Odbor je imao svoj centar u Albasetu, gde je 14. oktobra 1936. došlo prvih 500 dobrovoljaca. Po rečima Longa „putovanje dobrovoljaca iz srednje Evrope organizuje komunisti, budući maršal Tito, Josip Broz“ (Broué/Témime, Španska revolucija, str. 321).

3 Među stranim dobrovoljcima bilo je najviše Francuza (~ 10.000), Talijana (~ 3.350), Nemaca (~ 3.000), Poljaka (~ 3.000), Amerikanaca (~ 3.000), Engleza (~ 2.000), Austrijanaca (~ 2.000) itd. Značajno je to da se na Frankovoj strani borilo samo oko 1.000 stranih dobrovoljaca.

4 „Potrebno je naglasiti da ti borci nisu bili plaćeni niti su bili avanturisti, osim u retkim slučajevima. Ratovali su za svoju stvar“ (Hobsbawm, 2000: 152).

5 „I španska vlada a tako i – preciznije rečeno – komunisti koji su u njoj imali sve veći uticaj insistirali su na tome da socijalna revolucija nije njihov cilj i stvarno je izgledalo da su učinili sve kako bi održali kontrolu nad njom i preusmerili je na užas revolucionarnih entuzijasta. Ovo nije, naglasili su, pitanje revolucije, već odbrana demokratije“ (Hobsbawm, 2000: 154).

potvrđuje činjenica da su u toku Drugog svetskog rata borci internacionalnih brigada nesporno odigrali značajnu ulogu u organiziranju pokreta otpora ili narodnooslobodilačke borbe u mnogim evropskim zemljama pod fašističkom okupacijom.

II.

Dokumentarna građa o jugoslovenskim dobrovoljcima u španskom građanskom ratu najvećim se delom čuva u arhivima, muzejima, institutima za istoriju radničkog pokreta (Beograd, Zagreb, Ljubljana i dr.), no manje količine ove građe mogu se naći i kod privatnih imalaca. Po svome postanku ova se dokumentacija može podeliti na građu koja je proistekla iz rada i delovanja partijskih organa (KPJ), zatim na građu policijskih, upravnih i sudskih organa Kraljevine Jugoslavije i izvornu građu Internacionalnih brigada (AGGCE). Posebnu skupinu čini personalna dokumentacija, pisma i zabeleške interbrigadista, zbirke fotografija i štampanih materijala, te memoarska građa.

Najcelovitiji uvid u ovu problematiku daje nam zbirka „*Komunistička partija Jugoslavije i španski građanski rat*“, koja se čuva u bivšem Arhivu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (A CK SKJ), koji je posle raspada Jugoslavije (1991) prešao u sastav Arhiva Jugoslavije – AJ (od 2003. Arhiv Srbije i Crne Gore – A SCG) u Beogradu. Najvećim delom to su fotokopije dokumenata, čiji se originali nalaze u sastavu fonda Kominterne, pohranjenom u bivšem Centralnom partijskom arhivu pri Institutu marksizma-lenjinizma (IML) u Moskvi (sada Rossiiskii tsentr khraneniia i izucheniiia dokumentov noveishei istorii – RTsKhIDNI). Radi se o dokumentaciji Kontrolne komisije CK KPJ i Partijskog punkta u Parizu, te Predstavništva KPJ pri CK KP Španije, dok posebnu skupinu čine dokumenti Baze interbrigada – Odeljenja za kadrove, zatim građa 13, 15. i 129. Interbrigade, artiljerijskih delova pojedinih interbrigada, te spisi o koncentracionim logorima u Francuskoj, u kojima su bili internirani interbrigadisti nakon pada Španske Republike. U sadržajnom pogledu radi se o zapisnicima, pismima, izveštajima, dnevnim zapovestima i naredbama, spiskovima jugoslovenskih dobrovoljaca i statističkim podacima, karakteristikama i slično. Pažnju privlače i dokumenti o životu jugoslovenskih Španaca u francuskim logorima Girs, Verne i Arželes: o njihovom brojnom stanju, smeštaju, odeći, higijenskim prilikama, zdravstvenom stanju, o organizaciji kulturno-prosvetnog života u tim logorima i dr. U sastavu ove zbirke nalaze se i personalni dosjei pojedinih interbrigadista, njihove izjave, anketni listovi i biografije (Filipović, 1969; Paver, 1986).

U fondu *Kominterne – Sekcije KPJ* (Arhiv Jugoslavije u Beogradu) nalazimo i pisma generalnog sekretara KPJ Josipa Broza Tita, izveštaje i ostale materijale s

dragocnim podacima o ovoj problematici, posebno o organiziranju odlazaka jugoslovenskih dobrovoljaca u Španiju, o provalama transporta s dobrovoljcima i drugo.

Od građe upravnih organa vlasti u Kraljevini Jugoslaviji u prvom redu treba spomenuti fond *Ministarstva unutrašnjih poslova*, posebno njegovog odeljenja za državnu zaštitu, koji se takođe čuva u Arhivu SCG. Ovo Ministarstvo je budno pratilo aktivnosti naprednih snaga za pomoć Španskoj Republici i gotovo svakodnevno razasijalo okružnice podređenim organima – banovinama i kotarskim oblastima – u kojima je nalagalo represivne mere protiv članova KPJ i protiv svih onih koji su na bilo koji način iskazivali svoje simpatije za Špansku Republiku ili pokušavali preći granicu s namerom da se priključe Španskoj republikanskoj vojsci. Kao prilozima policijskih spisa nisu retka pisma jugoslovenskih Španaca, koje je cenzura zaplenila. Od 1938. godine upadljivo su učestali zapisnici o rigoroznom policijskom saslušanju svih povratnika iz Francuske. Spomenuti treba i policijske kartone članova KPJ i drugih učesnika u španskom građanskom ratu te evidencijsku policijsku kartoteku, u kojoj su evidentirani ne samo jugoslovenski Španci, nego i veliki broj najistaknutijih funkcionara KP Španije, članova republikanske vlade i drugih političkih i vojnih rukovodilaca Španske Republike.

Jedno od najdragocenijih svedočanstva o učešću Jugoslovena u borbi za odbranu Španske republike predstavljaju njihove rukopisne ostavštine i memoarska građa. Tako se čuva, na primer, u Arhivu SCG u Beogradu osobni fond Veljka Vlahovića i *Dnevnik* (1935-1937) Vladimira Čopića – Senjka⁶, u Državnom arhivu u Ljubljani osobni fond Dragotina Gustinčića, u Državnom arhivu Hrvatske u Zagrebu osobni fond Božidara Adžije i Augusta Cesarca. U bogatim zbirkama fotografija koje čuvaju muzeji, instituti i pojedini arhivi nalazimo mnogo fotografija jugoslovenskih Španaca s fronta, a još više iz logora u Francuskoj (Bebler, 1961).

Štampani materijali, kao što su leci, plakati i proglosti te novine i časopisi onoga vremena⁷ takođe su istorijski izvor koji ne treba zanemariti. Ovakve materijale poseduju svi sadašnji državni arhivi (Slovenije, Hrvatske, Srbije, Crne Gore, Bosne, Makedonije) a i većina lokalnih arhiva na tlu bivše Jugoslavije te brojne biblioteke, osobito Narodna i univerzitetska biblioteka u Zagrebu, Ljubljani.

Sačuvana dokumentarna građa nam pruža celovitu sliku o učešću jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskoj republikanskoj vojsci, o široko razgranatoj i

---

6 A SCG/AJ, f. Šp., 2., fas. IV-d/1. Čopić (jedan od osnivača KPJ) bio je politički komesar i kasnije komandant 15. internacionalne brigade Lincoln; u novembru 1938 bio je pozvan u Moskvu, hapšen i aprila 1939. ubijen (vidi: Očak, 1980).

7 Reprint izdaje: *Dimitrovac* (organ bataljuna „Dimitrov“), 1937, Beograd, 1968; „*Nuestros Españoles*“. *Ediciones del Comariado de las brigadas internacionales*, Madrid, 1937 (Sarajevo, 1984); *Krv i život za slobodu. Slike iz života i borbe studenata iz Jugoslavije u Španiji*, U.F.E.H., Barselona, 1938 (Beograd, 1969).

mногоstrukoј aktivnosti KPJ na pružanju pomoći Španskoј Republici i masovnoj podršci napredne javnosti, ali isto tako i o uzaludnim merama vlasti da onemogući i ovu pomoć i odlazak svojih građana kao dobrovolјaca u Španiju.

Istoriografska literatura o građanskom ratu u Španiji stvarana je na jezicima jugoslovenskih naroda od samog početka sukoba u ovoj zemlji (Kocbek, 1937). Već tada je u Kraljevini Jugoslaviji rasturano više brošura: *Španija* (zbirka pesama o naprednoj i borbenoj Španiji), u prevodu književnika Jovana Popovića; *Naši u Španiji* (Rodoljub Čolaković), štampana u Parizu u izdavačkoј knjižari CK KPJ; *Španija u plamenu* (Rodoljub Čolaković /R. Bosanac/), štampana u Zagrebu; već spomenuta brošura *Krv i život za slobodu*, štampana uz pomoć Nacionalnog saveza španskih studenata u Barseloni; *Španjolski susreti* (August Cesarec), štampana u Torontu 1938 (Zagreb 1961); *Španija između smrti i rađanja* (Oto Bihalji-Merin)⁸, koja je najpre rasturana u Švedskoj i Engleskoј, a tek posle Drugog svetskog rata (1946) u Jugoslaviji; to je bio prvi obimniji tekst u Jugoslaviji o građanskom ratu u Španiji. Ovi tekstovi, koji su bili publicistički i literarno obojeni, prvi su pružili istinu i suštinu o burnim događajima u Španiji.

Tek posle Drugog svetskog rata i s formiranjem socijalističke Jugoslavije prvi put su u Jugoslaviji stvoreni uslovi da se o velikim španskim događajima može pisati nesmetano, više i svestranije. Međutim, do danas – u Jugoslaviji – ova značajna tema novije svetske istorije nije bila predmet iscrpnog istraživačkog rada i celokupne naučne obrade nijedne institucije ili pojedinca koji se bave istorijom (Palić, 1986: 384; Vodopivec, 1986; Lešnik, 2011). Umesto toga, ostali smo do danas, uglavnom (osim retkih izuzetaka), na nivou prikupljanja sećanja učesnika u građanskom ratu u Španiji.⁹ Memoari Jugoslovena učesnika u odbrani republikanske Španije (Orešković-Krntija, 1950 i 1976; Maslarić, 1952; Kovačević, 1976; Nikoliš, 1980; Vlahović, 1981; Bebler, 1982, itd.) pre svega su svojevrsan i dragocen istorijski izvor jer nam otkrivaju brojne okolnosti ovog složenog zbivanja i problema – od odjeka vesti o događajima u Španiji i motivisanosti za odlazak, preko priprema i odlaska u Španiju uz brojne teškoće i prepreke, o životu i borbi u samoj Španiji, o napuštanju Španije i životu u logorima Francuske i Nemačke, o likovima boraca palih u borbama u Španiji i drugo. Ova sećanja su pisana vrlo korektno, sadržajno, s velikim simpatijama i razumevanjem za opravdanu borbu španskog naroda za demokratiju. Ovaj dragoceni istorijski materijal svakako nije još dobro iskorišćen kao deo kompleksnog i naučnog viđenja građanskog rata u Španiji. Kao zajednička karakteristika uglavnom

8 Pierre Merin, Peter Thoene (pseudonimi).

9 Vidi, npr.: Č. Kapor (ur.): *Španija 1936-1939. Zbornik sjećanja jugoslavenskih dobrovolјaca u španskom ratu*, tom I-V (Beograd, 1971); u ovoj ediciji su memoari više od 300 učesnika u Španskom građanskom ratu.

svih sećanja, pa i sećanja Jugoslovena učesnika u odbrani republikanske Španije, ističe se okolnost što se u njima ne vide, ne tretiraju i ne traže uzroci poraza i kapitulacije republikanske Španije, naročito ne sa stanovišta sumnje da se borbenim operacijama republikanske vojske špekuliralo i usmeravalo u pravcu nečijih interesa i potreba izvan Španije, što tvrdi npr. Hernández (1953). Na kraju moramo još upozoriti, da je jugoslovenska historiografska literatura o španskom građanskom ratu dopunjena i obogaćena prevodima (npr.: Renn, 1959; Longo, 1967; Tuñon de Lara, 1971; Hugh, 1980; Broué i Témime, 1986; M. Blinkhorn, 1995; Orwell, 2009, itd.).

III.

KPJ bila je glavni i moglo bi se kazati jedini organizator u Kraljevini Jugoslaviji u pružanju podrške i pomoći republikanskoj Španskoj u borbi protiv pobunjenika i fašizma. Iako je bilo i drugih pokušaja organiziranja pomoći, te su se akcije uglavnom odvijale u okvirima akcija i delovanja KPJ na svest svih progresivno-demokratskih snaga zemlje: „Borba herojskog španskog naroda nije samo borba koja će imati za rezultat pobjedu ili poraz demokratije samo u Španiji, nego je to početak oružanog sukoba fašizma i demokratije čitavog sveta [...]“ (Petranović i Zečević, 1988: 378-379, Proglas CK KPJ, 23. oktobra 1936). Upravo je svest o fašizmu, njegovom karakteru i namerama, kao i brzo spoznanje da se u Španiji vodi antifašistička borba za slobodu od čijeg je ishoda zavisila i sloboda jugoslovenskih naroda, bila najbitnija tekovina ovih akcija, što će posebno doći do izražaja u jugoslovenskom narodnooslobodilačkom pokretu u toku Drugog svetskog rata.

Zahvaljujući oceni i akcijama KPJ, španski događaji su brzo i snažno odjeknuli u Jugoslaviji, a CK KPJ već 31. jula 1936. u svom telegramu CK KP Španije ističe da radnička klasa Jugoslavije s „divljenjem prati junačku borbu španskog naroda protiv fašizma [...] Radnička klasa zemalja Jugoslavije pridružuje se međunarodnoj akciji solidarnosti proletarijata i prijatelja slobode celog sveta, koja će pomoći vašu borbu“ (A SCG/AJ, f. CK KPJ, fas. 4/1936). CK KPJ 8. avgusta 1936. godine održava sastanak na kojem daje analizu događaja, uočava uzroke koji su izazvali pobunu i ističe društveno-ekonomske i međunarodne činjenice koje su delovale na odnos snaga u španskom ratu. CK KPJ ističe da će rezultati antifašističke borbe u Španiji „imati veliki učinak i na borbu za slobodu u Jugoslaviji. I zato ne može biti mjesta pasivnosti, šutnji i neutralnosti“ (A SCG/AJ, f. KI, fas. 278/1936).

Na temelju analize španskog rata i postojeće međunarodne političke situacije i stanja u zemlji CK KPJ daje uputstva za organiziranje zborova i drugih oblika okupljanja, predavanja, te organiziranje odbora i komiteta za pomoć španskom narodu. Osim toga, snažno se delovalo putem glasila, posebno putem *Proleter*a

kao centralnog glasila CK KPJ i brojnih okružnica u kojima se govori o nužnoj potrebi pružanja pomoći španskom narodu kao najvažnijem događaju u svetu, jer je od ishoda antifašističke borbe u Španiji ovisio „ne samo dalji tok cjelokupnog međunarodnog položaja u Evropi, nego u mnogome i razvitak unutar pojedinih zemalja (Francuske, Engleske itd., uključujući i Jugoslaviju)“ (A SCG/AJ, f. KI, fas. 330/1936).

CK KPJ od samog početka rata u Španiji daje brojna uputstva i instrukcije članstvu i forumima u zemlji, šalje svoje predstavnike i instruktore u druge zemlje gde se nalazila brojnija emigracija i pri tom stalno ističe da se pitanju antifašističkog rata u Španiji treba „posvetiti najveća pažnja. Izvještavajte o svemu što se u vezi sa Španijom radi! (Proleter, 6/1937). To je posebno pozitivno delovalo na brojnu jugoslovensku političku, ekonomsku emigraciju i studente, što su se u tom momentu nalazili u drugim evropskim i nekim prekomorskim zemljama, od kojih je velik deo neposredno sudelovao u španskom ratu.

Španski su događaji u 1936. i 1937. godini centralno i najvažnije pitanje KPJ, a jugoslovenski španski borci glavna njena preokupacija sve do njihovog uključenja u narodnooslobodilački pokret i revoluciju u Jugoslaviji. Koliki su se pažnja i značaj poklanjali fašističkom otporu u Španiji vidi se i po tome što je osobno Josip Broz Tito¹⁰, kao tada najistaknutiji član najužeg rukovodstva KPJ, bio zadužen za tu akciju.

Akcije solidarnosti su bile brojne i raznolike: u mnogim mestima Jugoslavije održavaju se protestni mitinzi, šalju telegrami i izražava solidarnost sa borbom španskog naroda. Zatim se formiraju odbori i komiteti koji pristupaju prikupljanju i upućivanju pomoći za Španiju u lekovima i drugom materijalu i pored toga što je to bilo jako otežano reakcionarnim režimom predsednika vlade Milana Stojadinovića i delovanjem policije. Ministar unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije Anton Korošec je doneo naredbu (3. marta 1937) o zabrani svake aktivnosti u korist Španske Republike, uključujući i slanje dobrovoljaca, prikupljanje pomoći i slično. Oni koji su kršili ove naredbe odaslani su u koncentracione logore i zatvore, a osobama koje su otišle u internacionalne brigade oduzimano je jugoslovensko državljanstvo (Službene novine, 30/1937). Međutim, progoni i torture nisu mogli da spreče napredne ljude iz Jugoslavije, a naročito ne komuniste i radničke borce,

¹⁰ S obzirom na aluzije/spekulacije o eventualnom Titovom učešću u Španskom građanskom ratu, može se zaključiti sledeće: Tito se sigurno nije borio u Španiji (ni u jednom od spiskova španskih boraca nije bio naveden i zato taj status i nema), već je – po nalogu Kominterne – organizovao priliv regruta u internacionalne brigade iz Pariza. U tom kontekstu nije isključeno da je bio u nekakvoj misiji u Španiji. Npr. spisateljica Gusti Stridsberg se seća u svojoj autobiografiji navodnog susreta s Titom u Barseloni, u maju 1938 (Stridsberg, 1983: 413-414).

da izvrše svoje obaveze međunarodne proleterske solidarnosti i pruže pomoć španjskom narodu u njegovoj borbi protiv fašističke agresije.

Od početka španjskog rata 1936. i tokom 1937. na svim sednicama CK KPJ *španjsko pitanje* dominira, a najviše prostora zauzima u *Proleteru* i drugim glasilima radničke klase u Jugoslaviji. CK KPJ posebno analizira, a partijske organizacije i forumi u zemlji razrađuju oblike organiziranja i odlazak dobrovoljaca iz Jugoslavije i drugih zemalja (Francuske, Belgije, SAD, Kanade, Latinske Amerike, Australije) gde su se nalazili na radu (kao ekonomska i politička emigracija) ili na studijama (Čehoslovačka, Sovjetski Savez).

U Parizu je odmah nakon formiranja *Međunarodnog komiteta za pomoć Španiji* (u Komitetu je radio Jugosloven Labud Kusovac – Obarov) formiran i *Jugoslovenski nacionalni komitet* koji postaje glavni centar i punkt za prihvatanje, organiziranje i upućivanje jugoslovenskih dobrovoljaca što su dolazili iz Jugoslavije i drugih zemalja. Osim toga, CK KPJ formira i jugoslovenske sekcije u Belgiji, Čehoslovačkoj, Kanadi i drugim zemljama u kojima se nalazila jugoslovenska brojnija politička i ekonomska emigracija. Navedene sekcije imale su značajnu ulogu u organiziranju pružanja pomoći republikanskoj vladi i španjskom narodu. U Parizu su osim navedenih komiteta (Jugoslovenskog i Međunarodnog) bili formirani i drugi prihvatni centri i javke za prihvatanje dobrovoljaca.

Tajne javke za vezu putem kojih su dobrovoljci odlazili iz Jugoslavije bile su organizirane u Austriji (Grac, Beč), Čehoslovačkoj (Praga), Švajcarskoj (Bazel), Nemačkoj i Francuskoj (Pariz). Tako su bila organizirana dva kanala kojima su dobrovoljci iz Jugoslavije putovali za Španiju: jedan preko Austrije, Čehoslovačke i Nemačke do Pariza, a drugi preko Austrije i Švajcarske za Francusku. Osim navedenih kanala mnogi su odlazili na razne druge načine: 'legalnim' putem do Pariza, koristeći svetsku izložbu s krivotvorenim ili pravim pasošima. Bilo je dosta i onih koji su samoinicijativno, bez javki, pešice ilegalno pošli preko Austrije i Švajcarske za Francusku i Španiju, ili preko Austrije, Čehoslovačke i Nemačke za Pariz. Jedno vreme deo najužeg rukovodstva KPJ (Milan Gorkić – Zomer, Lovro Kuhar – Valič, Rodoljub Čolaković – Rozenko, Ivan Krndelj – Richter, Sreten Žujović – Švarc, Josip Broz Tito) se nalazio u Parizu i pomagao organiziranje prihvata i prebacivanje dobrovoljaca.

Pored velikih uspeha KPJ u organiziranju pomoći i odlaska dobrovoljaca, bilo je i određenih slabosti i propusta. Pokušaj da se jedna velika skupina dobrovoljaca iz Crnogorskog primorja i Dalmacije prebaci u Španiju nije uspeo zbog provala. Početkom marta 1937. godine u ruke policije pao je veliki broj (150) većinom mladih ljudi (pretežno komunisti i Skojevca) iz Crne Gore, Hercegovine, Bosne i

Dalmacije. Otkriven je francuski brod *La Corse* (u blizini Budve) i na taj je način „sprečeno da otputuje za Španiju preko 500 dobrovoljaca“ (A SCG/AJ, f. CK SKJ, fas. X-8/155).

Iako je celokupna partijska organizacija interbrigadista bila u sastavu KP Španije, CK KPJ je održavao stalnu vezu s dobrovoljcima i njihovim partijskim organizacijama u Španiji putem stalnih i privremenih predstavnika. Stalni su bili Blagoje Parović i, nakon njegove pogibije, Karlo Mrazović i Božidar Maslarić (Andrejev)¹¹, a povremeni Rodoljub Čolaković, August Cesarec i drugi.

Među španskim dobrovoljcima bio je i jedan broj istaknutih revolucionara i dugogodišnjih organizatora i članova najužeg rukovodstva KPJ (pet članova CK, sedam članova iz aparata Kominterne i trojica bivših poslanika u jugoslovenskom parlamentu), kao što su: Blagoje Parović, Vladimir Čopić, Roman Filipčev, Božidar Maslarić, Marko Orešković, Karlo Mrazović, Dragutin Gustinčić, Veljko Kovačević, Julio Varesko i drugi.

Treba naglasiti da su se akcije pomoći i sudelovanje u španskom ratu odvijali u vrlo otežanim uslovima i u KPJ u Jugoslaviji (od 1921. je u ilegali) i u međunarodnom komunističkom pokretu, u vreme Staljinovih „čistki“ koje su zahvatile i vrh KPJ. Smenjeno je rukovodstvo KPJ (Milan Gorkić)¹² i pripremano njeno raspuštanje; to je uzrokovalo pojačano frakcionašenje u emigraciji i na robiji, što se osećalo kao nezadovoljstvo među jugoslovenskim dobrovoljcima u Španiji.

IV.

Statistički podaci o jugoslovenskim interbrigadistima

Jugoslovenski borci su se nalazili u borbenim redovima svih međunarodnih brigada, a najviše ih je bilo u 129. međunarodnoj brigadi – u bataljonima *Dimitrov*, *Đuro Đaković* i *Masaryk*, kao i u bataljonu *Divisionario* i drugim jedinicama. Borili su se na svim frontovima i važnijim bitkama: Madrid, Harama, Gvadalajara, Brunete, Belčite, Teruel, Levante, Ebro, Katalonija i drugima.

Za analize sudelovanja Jugoslovena u jedinicama republikanske vojske jedan je od najdragocenijih izvora popis jugoslovenskih interbrigadista u zbirci *Komunistička partija Jugoslavije i španski građanski rat* (f. Šp), koja se čuva u Arhivu SCG u

¹¹ Vidi: Andrejev, „Poverljiv“ izveštaj o radu u Španiji (A SCG/AJ, f. KI, fas. 33/1939), gde B. Maslarić kritički opisuje mane u organizaciji borbe na republikanskoj strani.

¹² M. Gorkić, generalni sekretar KPJ, bio je u julu 1937 pozvan u Moskvu, uhapšen i oktobra 1939 ubijen (Očak, 1988).

Beogradu. Taj popis od 1664 imena dobrovoljaca uz koja su priloženi raspoloživi podaci (za deo boraca se ne zna mnogo više od imena) prošao je verifikaciju u Jugoslaviji. Pored toga postoji i jedna španska statistika, koju je sastavila Komisija za inozemne kadrove KP Španije u Moskvi (jula 1941) za razdoblje 1936-1938. godine. Ta statistika sadrži podatke za 1192 jugoslovenska dobrovoljca.¹³ Komparacija ta dva izvora je prilično objektivna pokazatelj o sudelovanju Jugoslovena u tom ratu (Koprivica–Oštrić, 1986): zemlje iz kojih dolaze, ritam dolazaka, starost, profesionalno-socijalna i nacionalna struktura, politička pripadnost, jedinice i rodovi vojske. Evo šta nam pokazuju statistički podaci:

Zemlje dolaska

Jugoslovenski dobrovoljci (1664)¹⁴ došli su u Španiju iz 24 zemlje: Jugoslavije (421), Francuske (420), Belgije (191), Sovjetskog Saveza (84), Kanade (83), SAD (57), Čehoslovačke (43), Španije (20), Argentine (13), Alžira (11), Austrije (8), Albanije (6), Irana (4), Italije (3), po 2 iz Švajcarske i Urugvaja, po 1 iz Bugarske, Mađarske, Nemačke, Portugala, Rumunije, Turske, Paname i Afrike. Podatak je poznat za 1376 boraca, a kod 288 nema toga podatka. Osim iz domovine, najviše ih je došlo iz zemalja ekonomske emigracije (Kolar–Dimitrijević, 1986), zatim iz Sovjetskog Saveza, gde je većina od njih bila na partijskim i vojnom školovanju, te iz Čehoslovačke iz koje je došla veća grupa jugoslovenskih studenata.

Ritam dolaska

Podatak je poznat za 1185 (71,2%) dobrovoljaca, dok ga za 479 (28,8%) nema. Tako je u 1936. godini došlo 467 (28%), u 1937. godini 632 (38%) te u 1938. godini 86 (5,2%) dobrovoljaca. Poznati su podaci i po mesecima dolaska.

Starost

Podatak o starosnoj strukturi (godina rođenja) poznat je za 1298 dobrovoljaca (78%), dok ga za 366 (22%) dobrovoljaca nema. Podaci po dekadama: 1881-1890 = 21 (1,3%), 1891-1900 = 242 (14,5%), 1901-1910 = 667 (40,1%), 1911-1920 = 367 (22,1%) i 1 (kao najmlađi) je rođen 1922. godine. U 1936. je najviše dobrovoljaca imalo 26 godina, zatim slijede sa 31. i 25. godinu starosti.

---

13 AH: *Commission des Cadres (étrangers) du Comité Central du Parti Communiste d'Espagne. Volontaires Yugoslaves en Espagne republicaine (1936-1938)*. Statistiques, Moscou-Juillet, 1941 (A SCG/AJ, f. Šp., fas. I-d/10).

14 Vidi: „Spisak španskih boraca iz Jugoslavije“ (Kapor, 1971 /tom 5/: 499-576).

Profesija

Poznati su podaci za 1287 (77,3%) dobrovoljaca, a za 377 (22,7%) nisu. Najbrojniji grupu čine radnici (63,4%), među njima je bilo 10,2% rudara, slijede studenti i učenici (5,4%) te intelektualci (liječnici, učitelji, novinari, inženjeri ...). Po zastupljenosti profesija prirodno je da su najveća grupa radnici, jer oni čine socijalnu osnovicu u organiziranom radničkom pokretu, a antifašizam im je bio zajedničko obeležje bez obzira na idejnu i političku opredeljenost za komuniste, socijaliste ili neke druge grupacije organiziranih radnika. Prirodno je da narednu grupu čine studenti i učenici, jer su to bili mladi ljudi koji su se svesno opredelili za komunistički pokret i bili spremni svoje ideje i političko opredeljenje dokazivati u praksi. To vrijedi i za sve intelektualce koji su kao celina uz radnike bili najveća i najkompaktnija grupa.

Nacionalni sastav Jugoslovena

Nacionalni sastav dobrovoljaca ne može se rekonstruirati iz jugoslovenskog spiska, jer podatak o nacionalnoj pripadnosti boraca nije zabeležen. Sačuvana je kartoteka nacionalnog sastava boraca 129. internacionalne brigade, sačinjena u Barseloni, u maju 1938 (A SCG, f. Šp., fas. V-X/6), ali su Jugosloveni (1015) u njoj iskazani zbirno. Španska statistika beleži nacionalni sastav za 1052 Jugoslovena, dok je taj podatak nepoznat za 140 boraca koji su došli iz Jugoslavije. Najbrojnija grupa su Hrvati (48%), zatim slede Slovenci (23%), Srbi (18%), Crnogorci (3,2%), te Makedonci (1,5%).

Politička pripadnost

Politička pripadnost zabeležena je u španskoj statistici za samo 1040 boraca: komunisti (561), socijaldemokrati (10), Hrvatska seljačka stranka (8), anarhisti (4), izvan stranaka 457; za 152 borca politička pripadnost nije poznata. Za komuniste je zabeleženo više vrlo značajnih podataka (dužina partijskog staža, partijske funkcije, partijsko školovanje i opšte obrazovanje, te trajanje zatvora i robije na koje su osuđivani). Šteta je što nije diferencirano označena pripadnost pojedinim komunističkim partijama i organizacijama komunističke omladine, pa tako ne možemo izdvojiti pokazatelje o članovima KPJ. Od 1192 imamo za 235 dobrovoljaca zabeleženu i sindikalnu pripadnost. Španska statistika sadrži i zanimljive podatke o članstvu jugoslovenskih dobrovoljaca u raznim drugim organizacijama, kulturnim i sportskim društvima u Jugoslaviji i emigraciji, o emigrantskom stažu, kao i rubriku „poznavanje stranih jezika“ itd.

Sudelovanje u jedinicama armije Španske Republike

Najveći broj Jugoslovena borio se u sastavu međunarodnih brigada, ali ih je bilo i u drugim jedinicama. U prikazu borbenog doprinosa Jugoslovena stvari Republike i antifašizma u Španiji postoje dve faze, faza milicije¹⁵ i faza regularne armije.¹⁶

S obzirom na složen način na koji su pristizali jugoslovenski dobrovoljci, nemoguće je precizno rekonstruirati njihovo sudelovanje u jedinicama *milicija*. U španskoj statistici zabeleženi su malobrojni brojevi pokazatelji za tu ranu fazu rata. Pregled jedinica milicija u kojima su se borili Jugosloveni uglavnom je bez brojevnih pokazatelja. Jedino u tabeli rasporeda Jugoslovena u republikanskoj armiji zabeleženo je da su u *Columna Libertad* bila tri milicionara, a u *Columna Oliver Palas* i *Columna España Libre* po jedan, te jedan u *Milicia de Bilbao*.

Kvalitativno nova faza nastupila je formiranjem prvih međunarodnih jedinica republikanske armije, u kojima su se borili i Jugosloveni: *Edgar André* (36), *Ernst Thälmann* (93), *Garibaldi* (40), *Dombrowski* (120). Španska statistika navodi da je u XI internacionalnoj brigadi (bataljoni *Edgar André* i *Dombrowski*) bilo ukupno 82, u XII (bataljoni *Thälmann* i *Garibaldi*) 99, u XIII (bataljon *Čapajev*) 78, u XIV (mešoviti mitraljeski bataljon, balkanska četa) 33, u XV (bataljon *Dimitrov*) 49, te u 129. mešovitoj internacionalnoj brigadi 543 Jugoslovena: bataljon *Dimitrov* (čete *Matija Gubec* i *Ivan Cankar*) 191, bataljon *Đaković* 150, bataljon *Masaryk* 4, bataljon *Divisionario* 108, te bez preciziranja bataljona 90. Dalje, u 35. diviziji 7; u 45. diviziji (bataljoni *Divisionario* –jedinica konjice – 13; u bazi internacionalnih brigada ukupno 53; u artiljeriji ukupno 131 (I grupa teške artiljerije *Eslavo*, bataljon Kolarov, 21, II grupa teške artiljerije *Škoda*, baterija *Liebknecht*, 22, III grupa teške artiljerije 18, IV grupa protivtenkovske artiljerije, baterija *Stjepan Radić*, 38, Artiljerijska grupa 35. divizije *Ana Pauker* 6, Artiljerijska grupa 45. divizije *Rosa Luxemburg* 5, Baterija *Gottwald* 21); u avijaciji 5; u tenkovskim jedinicama 12; u ratnoj mornarici 1; u sanitetskoj službi internacionalnih brigada 33; kao partizani (gerila) 26. Pored toga se i 65 Jugoslovena borilo u španskim jedinicama republikanske armade.

Moramo spomenuti da je među jugoslovenskim dobrovoljcima bilo i 16 žena (3 lekarke, 2 medicinske sestre, 6 radnica, 2 studentkinje, 1 službenica, 2 bez

15 *Milicije* su nastale na inicijativu stranaka i sindikata i bile su u suštini oružane snage tih organizacija. Naziv svake od njih podseća na njeno poreklo, bilo da je u pitanju naziv profesionalnog udruženja (*Artes Gráficas*) ili politička oznaka (*Claridad UGT, POUM*).

16 U ratu su se formirale dve španske armade, republikanska i nacionalističko-fašistička. Republikanska vlada je počela da osniva novu narodnu vojsku tek u oktobru 1936. U njene redove su se slile brojne jedinice milicije koje su vodili socijalisti, anarhisti i komunisti, zatim deo vojnika i oko 200 oficira bivše španske vojske, koji se nisu pridružili zavereničkim/fašističkim snagama. Na vrhuncu borbi na svakoj strani je bilo oko 500 hiljada vojnika.

zanimanja): Ana-Marija Basch, Adela dr. Bohunicki, Nada dr. Dimitrijević-Nešković, Olga Dragić-Belović (Milica Milić), Elizabeta-Liza Gavrić, Marija-Peči Glavaš, Marija Habulin, Lea Kraus, Tereza Kučera, Dobrila Mezić-Šiljak, Lujza Pihler (Borka Demić), Ottilia Reschitz-Zanoni, Ana Seles-Brozović, Kornelija Sende-Popović, Eugenia Simonetti, Marija Šneeman. Iz Jugoslavije ih je došlo 5, iz Francuske 5, iz Čehoslovačke 2 i po 1 iz Alžira, Belgije, Španije i Urugvaja. Jugoslovenke su bile uključene u sanitetsku službu međunarodnih brigada kao lekarke, medicinske sestre i negovateljice, ali u bolnicama a ne na frontu.

Španska statistika o vojnim i drugim funkcijama pokazuje, da su oficiri činili 12,4% (148), podoficiri 11% (133), politički komesari 4% (48), sanitetsko osoblje 2,8% (33, od toga 15 sanitetskih oficira), a vojnici 67% (802, među njima je bilo 35 sekretara partijskih organizacija) od 1192 dobrovoljaca Jugoslovena. Ostali (43) bili su prevodioci (24), radnici u ratnoj industriji (16) i civili (3). U ovoj statistici postoji i posebna rubrika s ocenom držanja Jugoslovena (podaci za 732 dobrovoljca, a za 460 nema ocena). To je u stvari bila moralno-politička kvalifikacija (iz 1938. godine), koja je razvrstala dobrovoljce u kategorije: vrlo dobro, dobro, srednje, loše, sumnjivi, provokatori, špijuni, trockisti itd. Većina njih (530) imala je ocenu držanja vrlo dobro, dobro ili srednje; mali broj (8) svrstan je u kategoriju trockisti. Taj optimistički podatak, na žalost, mnogima koji su se vratili u Sovjetski Savez nije spasio glavu u staljinističkim čistkama, kada su bili optuživani upravo kao trockisti i špijuni (Mujbegović i Vujošević, 1996; Očak, 1996).

Gubici u redovima jugoslovenskih dobrovoljaca (poginuli, nestali, zarobljeni, ranjeni) nisu precizno utvrđeni. Postoje različite brojke i nisu svuda iskazane sve kategorije gubitaka. U jugoslovenskom spisku to je precizno utvrđeno za 545 poginulih od 1664 dobrovoljaca, što znači, da je gubitak među Jugoslovenima bio 32%.

V.

Posle poraza Španske Republike preživeli jugoslovenski dobrovoljci iz španskog rata (520) našli su se u francuskim koncentracionim logorima: Girs, Verne, Arzeles.¹⁷ U tim logorima bilo je preko 5.000 boraca iz Španije (Jugosloveni, Nemci, Italijani, Poljaci, Mađari, Rumuni, Bugari, Česi, Slovaci i drugi). U Jugoslaviji je KPJ organizovala masovno prikupljanje i slanje pomoći (u novcu, hrani, odeći, lekovima, literaturi) zatvorenim jugoslovenskim dobrovoljcima u Francuskoj;¹⁸ nadalje,

17 Ne treba prevideti da je položaj logoraša u Francuskoj snažno oslabio u septembru 1939, posle potpisivanja sovjetsko-nemačkog pakta o nenapadanju i zabrane komunističke partije i naprednih organizacija u Francuskoj.

18 Te aktivnosti su se odvijale u okviru *Komiteta za pomoć španskim dobrovoljcima* (takozvani *Španski komiteti*) kao posebnih odbora organizacije *Crvene pomoći* u Jugoslaviji.

razvila je široku političku akciju za njihov nesmetan povratak u Jugoslaviju, te je prikupila više od 300.000 potpisa građana kojima se zahtevalo od tadašnje vlade Cvetković-Maček da dozvoli povratak u jugoslovenskih španskih dobrovoljaca (Lengel-Krizman, 1986; Pešić, 1986).

Kao što je poznato, jugoslovenske vlade su uporno odbijale da izdaju dozvole za povratak španskih dobrovoljaca. „Po pitanju povratka ovih naših dobrovoljaca, koji su u većini komunisti, od strane Ministarstva unutrašnjih poslova rešeno je, da svaki mora u našem poslanstvu u Parizu pismeno da izjavi, da se kaje što je otišao u dobrovoljce i da se odriče svake komunističke akcije po povratku u zemlju“ (Petranović i Zečević, 1988: 393, Stav Generalštaba jugoslovenske vojske, 20. XI. 1939). Doduše, u logore su stizali pojedini vladini emisari da privole internirane da pojedinačno napišu izjave u kojima bi na određen način izrazili svoje kajanje za dobrovoljno učešće u ratu na strani republikanske Španije (svi su ih odbili!). Kad je Francuska 22. juna 1940. kapitulirala, postojala je velika opasnost da bivše španske borce nemačke okupacione snage pobiju ili odvedu u logore u Nemačku. Nacionalni komiteti KPJ u logorima odmah donose odluku o brzom organizovanju punktova za prebacivanje interniraca za Jugoslaviju.

Još jedan podatak: od 250 jugoslovenskih španskih dobrovoljaca koji su uspe- li – preko ilegalnih kanala KPJ – da se prebace iz Francuske u Jugoslaviju, 130 ih je poginulo u bitkama tokom narodnooslobodilačkog rata (1941-1945), a tokom završnih velikih operacija na tlu Jugoslavije protiv nacističkih vojnih snaga sve četiri armije *Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije* predvodili su komandanti koji su bili jugoslovenski dobrovoljci iz španskog rata (Koča Popović, Peko Dapčević, Kosta Nađ, Petar Drapšin). Svakako su kod naroda i boraca „Španci“ predstavljali uzvišen pojam i pravi kult lične hrabrosti, patriotizma i odanosti borbi protiv fašizma/nacizma.

BIBLIOGRAFIJA

- AGGCE – Archivo General de la Guerra Civil Española (AGGCE), Salamanca (Sección Guerra Civil del Archivo Histórico Nacional –AHN).
- AH – Arhivo histórico PCE, Madrid.
- A SCG – Arhiv Srbije i Crne Gore, AJ – Arhiv Jugoslavije, Beograd: f. Šp. (Španija); f. KI (Kominterna), f. CK KPJ/SKJ.
- Bebler, Aleš (ur.) (1961): *Naši Španci. Zbornik fotografija i dokumenata o učešću jugoslovenskih dobrovoljaca u Španskom ratu 1936-1939*. Ljubljana: Španski borci Jugoslavije.
- Bebler, Aleš (1982): *Kako sam hitao. Sećanja*. Beograd: NIRO „Četvrti jul“.
- Blinkhorn, Martin (1995): *Demokracija in državljanska vojna v Španiji, 1931-1939* [Democracy and Civil War in Spain]. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Boban, Ljubo (ur.) (1986): *Španjolska 1936-1939. Prilozi sa znanstvenog savjetovanja*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Broué, Pierre i Témime, Émile (1986): *Španska revolucija in državljanska vojna* [La révolution et la guerre d'Espagne]. Ljubljana: Delavska enotnost.
- Filipović, Dušan (1969): „Zbirka 'Jugoslovenski dobrovoljci u španskom ratu' u Arhivu CK SKJ“. *Arhivski pregled* 15 (2): 49-60.
- Ernandez, Hesus [Jesús Hernández] (1953): *Republikanska Španija i Sovjetski Savez* [Yu fui un ministro de Stalin]. Beograd: Kultura.
- Hobsbawm, Eric (2000): *Čas skrajnosti. Svetovna zgodovina 1914-1991* [Age of Extremes]. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Hugh, T. (1980): *Španjolski građanski rat* [The Spanish Civil War]. Rijeka: Otokar Keršovani.
- Indić, Trivo (1987): „Španski socijalistički pokret i građanski rat 1936-1939“. *Istorija 20. veka* V (1): 7-56.
- Kapor, Čedo (ur.) (1971): *Španija 1936-1939. Zbornik sjećanja jugoslavenskih dobrovoljaca u španskom ratu*, I-V. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Kocbek, Edvard (1937): „Premišljanje o Španiji“. *Dom in svet* (Ljubljana): 90-105.
- Kolar-Dimitrijević, Milar (1986): „Sudjelovanje jugoslavenske ekonomske emigracije u španskom ratu“. U: Ljubo Boban (ur.), *Španjolska 1936-1939*. Zagreb: JAZU, 157-170.
- Koprivica-Oštrić, Stanislava (1986): „Jugoslavenski dobrovoljci u jedinicama španjolske republikanske vojske 1936-1939“. U: Ljubo Boban (ur.), *Španjolska 1936-1939*. Zagreb: JAZU, 134-156.
- Kovačević, Veljko (1976): *U rovovima Španije*. Titograd: Pobjeda.
- Lengel-Krizman, Narcisa (1986): „Organizacija prihvaćanja jugoslavenskih dobrovoljaca iz Španjolske u Jugoslaviju“. U: Ljubo Boban (ur.), *Španjolska 1936-1939*. Zagreb: JAZU, 192-200.
- Lešnik, Avgust (2005): „The Development of the Communist Movement in Yugoslavia during the Comintern Period“. *The International Newsletter of Communist Studies Online* 18: 25-60. http://newsletter.icsap.de/home/data/pdf/INCS_18_ONLINE.pdf.
- Lešnik, Avgust (2006): „Jugoslawen in Spanischen Bürgerkrieg“. *JahrBuch für Forschungen zur Geschichte der Arbeiterbewegung* 1: 37-51.

Lešnik, Avgust (2007a): „Le Parti communiste yougoslave et la Guerre civile espagnole (1936-1939)“. *The International Newsletter of Communist Studies Online* 20: 48-88. http://newsletter.icsap.de/home/data/pdf/INCS_20_ONLINE.pdf.

Lešnik, Avgust (2007b): „Les volontaires yougoslaves/slovenes dans la Guerre civile espagnole (1936-1939): Analyse structurelle et la liste“. *Annales – Anali za istarske in mediteranske študije* (Series Historia et Sociologia) 17 (1): 107-138.

Lešnik, Avgust (2007c): „'Krv i život za slobodu' – Jugoslovenski interbrigadisti u Španiji (1936-1939)“. *Vojnoistorijski glasnik* 56(1-2): 21-49.

Lešnik, Avgust (2008): „Les volontaires yougoslaves dans la guerre civile espagnole“. U: Stéfanie Prezioso, Jean Batou i Ami-Jacques Rapin (ur.), *Tant pis si la lutte est cruelle. Volontaires internationaux contre Franco*. Paris: Syllepse, 373-388.

Lešnik, Avgust (2010a): „Notranji in mednarodni vidiki španske državljanske vojne (1936-1939)“ [Aspectos internos e internacionales de la Guerra Civil Espanola]. U: *Slovinci v španski državljanski vojni* (*Gli Sloveni nella guerra civile spagnola / Eslovenos en la guerra civil spagnola / Slovenians in the Spanish Civil War*). Zbornik referatov znanstvenega simpozija v Kopru, 12. februarja 2010. Koper: Združenje protifašistov in borcev za vrednote NOB Koper, 11-35.

Lešnik, Avgust (2010b), „'Nuestros Espanoles'. Donesek k vlogi jugoslovanskih/slovenskih prostovoljcev v španski državljanski vojni 1936-1939“. *Prispevki za novejšo zgodovino* 50 (2): 67-108.

Lešnik, Avgust (2011): „La Guerra civile spagnola (1936-1939) nella storiografia jugoslava/slovena“. *Qualestoria* 39 (1): 29-54.

Longo, Luigi (1967): *Internacionalne brigade u Španjolskoj* [Le brigate internazionali in Spagna]. Zagreb: Epoha.

Longo, Luidi (1980): *Između reakcije i revolucije* [Tra reazione e rivoluzione. Dal sozialfascizmo alla guerra di Spagna]. Beograd: Komunist.

Maslarić, Božidar (1952): *Moskva, Madrid, Moskva*. Zagreb: Prosvjeta.

Mujbegović, Vera i Vujošević, Ubavka (1996): „Die jugoslawischen Kommunisten in den stalinistischen 'Säuberungen' (1929-1949)“. U: Avgust Lešnik (ur.): *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik / The Crisis of Social Ideas. A Festschrift for Marjan Britovšek*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo, 363-374.

Nikoliš, Gojko (1980): *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*. Zagreb: Prosvjeta.

Očak, Ivan (1980): *Vojnik revolucije. Život i rad Vladimira Čopića*. Zagreb: Spektar – Globus.

Očak, I. (1985): Jugoslavenski emigranti iz Amerike u Sovjetskom Savezu između dva rata. Zagreb, Spektar.

Očak, Ivan (1988): *Gorkić. Život, rad i pogibija*. Zagreb: Globus.

Očak, Ivan (1996): „Jugoslavenska emigracija u Sovjetskom savezu i staljinske čistke“. U: Avgust Lešnik (ur.): *Kriza socialnih idej. Britovškov zbornik / The Crisis of Social Ideas. A Festschrift for Marjan Britovšek*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo, 375-397.

Oliveira, Antonio Ramos (1952): *Historia de España*. Ciudad de México.

Orwell, George (2009): *Poklon Kataloniji* [Homage to Catalonia]. Ljubljana: Modrijan.

Orešković-Krntija, Marko (1950, 1976): *Autobiografija*. Zagreb: Alfa.

Palić, Milenko (1986): „Španski građanski rat 1936-1939 u jugoslavenskoj istoriografskoj literaturi“. U: Ljubo Boban (ur.): *Španjolska 1936-1939*. Zagreb: JAZU, 384-394.

Paver, Josipa (1986): „Arhivska građa o španjolskim dobrovoljcima u jugoslavenskim arhivima“. U: Ljubo Boban (ur.), *Španjolska 1936-1939*. Zagreb: JAZU, 364-369.

Pešić, S. (1986): „Komunistička partija Jugoslavije i Španjolski građanski rat“. U: Ljubo Boban (ur.), *Španjolska 1936-1939*. Zagreb: JAZU, 109-119.

Petranović, Branko i Zečević, Momčilo (1988): *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata*. Beograd: Rad.

Proleter (1937), 6.

Renn, Ludwig (1959): *Španski rat* [Der spanische Krieg]. Sarajevo: Narodna prosvjeta.

Službene novine Kraljevine Jugoslavije (1937), 30.

Stridsberg, Gusti (1983), *Mojih pet življenj* [Menschen, Mächte und ich]. Maribor: Založba Obzorja.

Tosstorff, Reiner (2000): „Andreu Nín und Joaquín Maurín. Vom revolutionären Syndikalismus zum antistalinistischen Kommunismus“. U: Theodor Bergmann i Mario Keßler (ur.), *Ketzer im Kommunismus*. Hamburg, VSA-Verlag, 218-241.

Tuñon de Lara, Manuel (1971): „Španska državljanska vojna“. U: Roberto Bonchio (ur.), *Zgodovina revolucij XX. stoletja* [Storia delle rivoluzioni del XX secolo], II. Ljubljana: Komunist, 85-285.

Vlahović, Veljko (1981): *Španski građanski rat*. Beograd; Komunist; Titograd: Pobjeda.

Vodopivec, Peter (1986): „Zgodovinopisje in Španska državljanska vojna“. U: Pierre Broué i Émile Témime, *Španska revolucija in državljanska vojna*. Ljubljana: Delavska enotnost, 477-486.

5.

ČIJE JE SEĆANJE?

Dolores Kabra: *Udruženja za istorijsko pamćenje*

Anhel del Rio Sančes: *Istorijsko pamćenje i tragovi frankističke represije*

Đuzep Fernandes Trabal: *Mir u arhivima? Rat i izgnanstvo u dokumentima*

Olga Manojlović Pintar: *Još jednom o Milanu Nediću, emigraciji i reviziji istorije*

Španski seljak, 1937, crtež, tuš

DOLORES KABRA

UDRUŽENJA ZA ISTORIJSKO PAMĆENJE

Budući da je ovaj skup posvećen istorijskom revizionizmu i reinterpretaciji prošlosti, a moje učešće borbi za povraćaj istorijskog pamćenja, želim da kažem da je, s moje tačke gledanja, stvaranjem mreže udruženja započeo jedan pokret od društvenog značaja koji sugerise i predlaže ujedinjavanje političke i građanske volje kako bi se razmatrala pitanja od zajedničkog interesa i označili strateški ciljevi za njihovo rešavanje. Učestvujem na ovom seminaru ne samo kao arhivar već i kao osoba zainteresovana za zaštitu svih arhiva i zbirki dokumenata koji se odnose na naše istorijsko pamćenje jer smatram da to ima prvenstven i suštinski značaj u našem zadatku obelodanjivanja istine, one prave istine o našoj bliskoj prošlosti. To je nezaobilazno i izuzetno važno kako bi se suzbile sve brojnije revizionističke i negacionističke teze koje prete da u potpunosti osvoje polje istorijske analize. Učestvujem na ovom skupu i u svojstvu generalnog sekretara udruženja Arhiv rata i izgnanstva (Archivo Guerra y Exilio – AGE), osnovanog 1997. godine, prvog španskog udruženja međunarodnog karaktera.

Od početaka...

Da bismo se precizno usredsredili na borbu protiv negacionista (onih koji bi da pregovaraju o našoj istorijskoj prošlosti), napravili smo program ciljeva i načina na koje ćemo suzbijati njihove teze; na terenu su to *Karavani sećanja*, događaji s mnogostrukim sadržajima, a u Kongresu se poslanicima predočavaju još nerešeni zahtevi i predlozi. Sve to prati neprestan i obiman rad na prikupljanju dokumentacije da bi se što verodostojnije prikazala istina i proširilo polje delovanja i istraživanja.

Zbog toga je potpisan sporazum sa Nacionalnim arhivom Katalonje (Arxiu Nacional de Catalunya).

Ciljevi se nameću sledećim redosledom:

1. Arhivi. Povraćaj arhiva i dokumentarnih zbirki, izrada dokumentarnih imenika građe koja se nalazi u javnim i privatnim arhivama, digitalizacija i povraćaj arhiva koji se nalaze izvan Španije, stvaranje inventara materijala koji je deponovao AGE u istorijskim arhivima i preuzimanje arhiva represije i stavljanje njihovog sadržaja na uvid istraživačima i javnosti. Pri tome se ne sme zaboraviti da davalac predaje dokumentaciju koja je nastajala i bila čuvana tokom dugih godina represije i izgnanstva s punim poverenjem u očuvanje celovitosti depozita. AGE će obezbediti da se spreče manipulacije datom građom; zbog toga će strogo naučni pristup i dobra volja istoričara i istraživača imati prednost prilikom konsultacija. Onaj ko je na sebe preuzeo moralnu obavezu da ne iskrivljuje zaostavštinu kako ona ne bi umrla dva puta – jednom zbog zaborava, a drugi put zbog deformisanja i negacionističkog tumačenja – mora biti kolektiv ili pojedinac u koje davalac ima poverenja.
2. Povraćaj i širenje kolektivnog pamćenja. Tom zadatku posvećeni su učesnici u Građanskom ratu i otporu diktaturi, međunarodni kongresi i susreti, seminari, karavani sećanja, debate, konferencije, predstavljanja knjiga, pravljenje dokumentarnih i igranih filmova, izdavanje knjiga i videa, radijski programi, časopisi, bilteni i koordiniran rad s profesorima i učiteljima, sredstva masovne komunikacije i druge aktivnosti.
3. Institucijama iz parlamentarne sredine davati predloge u vezi sa zahtevima različitih kolektiva koje je tranzicija ostavila po strani, a tako se prema njima sada odnosi i demokratski sistem. Svi ti predlozi i zahtevi išli bi preko AGE-a ili bismo se mi pridružili drugim inicijativama za pokretanje debate u parlamentima španske države o pitanjima kao što su deca rata, gerilci, nestali, zatvorenici, izgnanici i sve grupe građana koje su trpele fašističku represiju.
4. Institucionalni put. Potpisivanje sporazuma i specifičnih ugovora o saradnji sa institucijama od kojih se očekuje da će priznati vrednosti i građanski kodeks koje smo nasledili od Republike i preuzeti na sebe održavanje, podsticanje i obogaćivanje našeg moralnog nasleđa, usmerenog posebno na najmlađe. Cilj nam je da se to nasleđe integriše u društvo zahvaljujući povraćaju istorijskog pamćenja i širenju spoznaje o najdubljim korenima naše neposredne prošlosti.
5. Zbir volja. O snažiti Udruženje sporazumima o bratimljenju sa drugim udruženjima, domaćim ili međunarodnim; zasad smo zbratimljeni s

trideset udruženja istorijskog pamćenja. Učiniti napor da se poveća njihov broj i podstakne spremnost za stvaranje socijalnih mreža koje bi radile u sredinama od uticaja na parlamente i građanske pokrete i održavale buktinju borbe za istorijsko pamćenje, ali pamćenje bez nostalgije, pamćenje koje je snažno i okrenuto ka sadašnjosti.

6. Pravda. Širiti i sprovesti u praksi, na svim poljima, plan akcije predviđen dokumentom *Pitanje nekažnjivosti u Španiji i frankistički zločini*, koji je sačinila Ekipe Nizkor, koji je, među drugim udruženjima za istorijsko pamćenje, potpisao i AGE 14. aprila 2004. godine i koji i danas ima punu važnost.

Na putu ...

Moram da podsetim, ovde u Beogradu, na međunarodne brigadiste nekadašnje Jugoslavije i posebno na Lazara Udovičkog, koji je zajedno s našom nedavno preminulom predsednicom, sovjetskom dobrovoljkom, tumačem u generalštabu Gloriose, pukovnikom avijacije Španske republike Adelinom Kondratijevom, proširio moje horizonte u pogledu internacionalizma. Njih dvoje otvorili su mi oči da bolje sagledam moralni i istorijski dug koji ova demokratija ima prema dobrovoljcima za slobodu. Godine 1996. svima njima odata je počast, što je označilo i veliko buđenje kolektivnog sećanja i uvod u osnivanje AGE-a marta 1997. godine, i što nas je dovelo, zajedno sa svim ostalim kolektivima s kojima smo zajedno trpeli represiju, do procesa potpune spoznaje o suštini rata za istrebljenje kojem je građane ove zemlje izložio represivni aparat diktatora Franka. Što je više ta bitna spoznaja prodirala u samo tkivo AGE-a, tragedija je postajala sve vidljivija – preko knjiga, dokumentarnih i igranih filmova, odavanja počasti, kongresa i susreta. To je značilo i više napora i odlučnosti za parlamentarce koji su morali da zastupaju u parlamentima predloge rezolucija i predloge zakona koje smo promovisali. Počeo je i rad na nalaženju arhiva. Najpre smo u mnogim prilikama javno iznosili ono što nam je dojavljivano, svesni teškoća koje će nastupiti kad dođe vreme da se ispituju arhivi represije i svesni zapuštenosti i lenjosti državne administracije, koja bi trebalo da brine o toj dokumentaciji od nemerljivog značaja.

Politička skica sistema u kojem moramo da realizujemo povraćaj svog kolektivnog pamćenja...

Znaci promene u našem društvu duboko su izraženi iako ima onih koji te znake tumače samo u izbornom ključu; bilo bi, međutim, neodgovorno s naše strane ako bismo sve svodili na smenu političkih partija u državnoj vlasti.

U velikom delu društva vodi se mutna, nedovoljno eksplicitna polemika o našoj neposrednoj prošlosti. Dugo se pokušavalo da se u osvrtanjima na prošlost govori samo o Građanskom ratu, a potpuno je izostajala rasprava o vrednostima Republike, koja je smatrana prethodnicom rata, dok se preko diktature prelazilo kao preko nekog čudnog međuvremena u našoj neposrednoj prošlosti koje ne traži posebnu analizu.

To prinudno udaljavanje koje je nametnula frankistička desnica, a levica prihvatila bez polemike nakon smrti diktatora, omogućilo je razvoj nekih oblika demokratskog života koji su nastali veštački, kao da im je nedostajalo konkretno poreklo. Oni su se pojavili u godinama tranzicije, inspirisani našim demokratskim evropskim susedima, uz blagonaklon pogled severnoameričkih vlasti, a konkretizovani su u ustavu savršenog demokratskog kroja. Društvo je taj Ustav prihvatilo u meri u kojoj je on priznavao slobode i uspostavljao izborni sistem i njegovu zakonodavnu i administrativnu strukturu. Ipak, osećalo se da je to više poklon od društava demokratske tradicije nego nešto rođeno iz stvarnog društvenog konsenzusa, da i ne govorimo o istorijskom konsenzusu. Upravo zbog toga Ustav je doneo veliku traumu levisci: raspad i bezmalo ukidanje ilegalnih, ali jakih radničkih sindikata, apsolutno ćutanje o izgnaničkoj Španiji, prikrivanje postojanja zatvorenika, ali i pojedinaca odgovornih za represiju i mučenja u vreme diktature, ćutanje o borbi gerilaca za slobodu i o otporu. Sve u svemu, politički predstavnici celog španskog društva odnosili su se vrlo negativno prema prihvatanju njegovog nužnog istorijskog nasleđa (sa izuzetkom baskijskih i katalonskih nacionalista, koji su imali jake partije demokratske desnice i nisu videli nikakav razlog, ni izborni niti neki dublji, da odustanu od svog istorijskog nasleđa borbe i otpora diktaturi).

Tako je počeo da živi jedan punopravni demokratski sistem veštački ubačen u društvo kojem *de facto* nije bilo dozvoljeno – premda *de jure* jeste – da izađe iz frankizma. Od društva se skrivala nedavna diktatura, njena brutalnost, njeni zločini, streljanja i mučenja; oprezno je navučen veo preko onoga što su činili odgovorni tokom četrdeset godina društvene, kulturne i egzistencijalne tragedije; ćutalo se o onima koji su bili mučitelji, sudije i visoki fašistički činovnici, visoki predstavnici režima s pravom da pljačkaju, otpuštaju i hapse, ispituju i ponižavaju na hiljade građana koji su bili žrtve despotizma, vojnog i policijskog varvarstva; zaboravu je prepuštena i uloga katoličke crkve u blagosiljanju zločina, njeno direktno učešće u njemu i u porobljavanju svesti više generacija dece rođene u Španiji. U stvari, cilj je bio da celo društvo zaboravi svoju ružnu prošlost i krene novim putem izbegavši neophodnu katarzu i nužna sučeljavanja kroz koja moraju da prođu sva društva izašla iz fašizma i diktature ukoliko žele da krenu napred s punom demokratskom snagom.

Rezultat je bio slabo i krhko društvo koje je sa entuzijazmom dovelo na vlast socijalističku partiju izniklu iz skromne aktivističke osnove, ali prekomerno naraslu od

silne želje koju je probudila u velikom delu društvenog tela, a delimično i zbog toga što je ta partija bila najudaljenija od strahova koji su kod glasača mogle da probude druge političke snage. Trebalo je da se obrazuje jedna nova administracija kojoj izvesno nije odgovaralo da postane naslednica diktature (jednostavno zbog njene krajnje neefikasnosti) i onda su na hiljade administrativnih mesta s malim kompetencijama ili na izborne političke položaje na lokalnom nivou dovedeni ljudi koji su odrastali i bili vaspitavani u frankističkom sistemu, ali su verovali u političke, ekonomske i socijalne prednosti demokratije. Tako se PSOE uvećavao bez škole za kadrove dostojne tog imena, bez građanske, demokratske i sekularne tradicije, a sve to nije moglo da postoji u društvu kojem nije bilo preneto istorijsko pamćenje. Konačni ishod bio je izborni rezultat koji je značio predavanje vlasti desnici; što je još gore, rukovodioci poražene levice nisu bili u stanju da se suoče s kritikom niti su mogli da artikulišu mehanizam za komunikaciju sa svojim glasačkim telom koji bi im omogućio da analiziraju greške i nedostatke proistekle iz tranzicionog pakta o ćutanju.

I tako je na vlast došla desnica, takozvana desnica...

Na vlast je došla desnica. A došla je predstavljajući se kao raskid sa frankizmom, koji, kao što su izbori jasno pokazali, više nije mogao da pridobije ni dva posto glasača. Zbog toga su se vlasti ograničile na penzionisanje svih starijih od pedeset godina osim, naravno, starog *kaudilja* Frage, kao i na čitanje priručnika o običajima u demokratiji, nedavno uvezenog od evropskih desničara i američkih konsultantskih timova. Novo lice bio je Hose Marija Asnar, koji je nastojao da se prikaže kao predstavnik demokratske desnice koja nije nastavljač stare diktatorske prošlosti. Sve je to bilo tako po formi, bar dok vlada, manjinska i zbog toga u strahu, nije stekla zaštitu katalonskih i baskijskih nacionalista, koji su veoma rado uzeli državnu desnicu za ruku da bi je povelu putem, njima dobro poznatim, demokratskih običaja i struktura. Ali, avaj! Idući tim putem vlada je uspela da zadobije apsolutnu većinu i za samo nekoliko godina njene ogoljene vladavine pokazala se surova realnost. Izbiše na videlo stara Klio i večita Nemezis, zajedno s nasledem iz prošlosti; čelnici desnice se probudiše iz čudnog i besmislenog sna o demokratskim formama i, besprekorno ih se pridržavajući, ispuniše ih jedinim istorijskim sadržajem koji su baštinili. Neizbežno, kada je popio čašu koju mu je Nemezis nasula, doktor Džekil se pretvorio u mister Hajda, a društvo, zgranuto, moglo je samo da posmatra bolnu transformaciju.

Sada smo sve razumeli. Desnica je bila poražena u svojoj političkoj akciji jer nije znala da se integriše u demokratski, građanski, laički sistem. Nije htela da nadvlada svoj očigledan kompleks demokratske inferiornosti i pribegla je odbrambenom, naizgled agresivnom stavu. Našavši se ponovo u svojoj prirodnoj, frankističkoj, autoritarnoj, nacionalno-katoličkoj i tobož rodoljubivoj tradiciji, nije bila sposobna

da prođe teški ispit vladanja u demokratiji koje podrazumeva menjanje društva i sopstveno menjanje. Začaurena u samu sebe, završila je u defanzivi u odnosu na većinski deo društva koji je počeo da je doživljava kao strano telo.

Naime, društvo u kojem je delovala takva desnica nije više bilo društvo diktature, ne samo zbog toga što je došlo novo vreme već i zbog realnih društvenih promena. Španija je postala urbano društvo, evropeizovano, globalizovano i integrisano u radno nestabilni, oportunistički, dezintegrujući, deprofesionalizovani neoliberalni sistem, koji stalno nešto nudi, ali gotovo uvek na nižem nivou. Sve to suočava špansko društvo sa problemima koji su za njega novi. Ono je postalo slično društvima koja iza sebe imaju dugu demokratsku tradiciju, a da ni samo ne zna kako je do toga stiglo. Uz to, ima mnogo onih koji misle da je za te mnogobrojne promene, koje uglavnom smatraju korisnim i progresivnim, zaslužna vladajuća monarhistička institucija.

Međutim, na samom dnu društvene svesti opstajao je nedemokratski, represivni, u biti fašistički kompleks, koji počiva na strahu a izražava se molbama uticajnim osobama, a one naravno pripadaju desnici, da u nečem posreduju; traže se sumnjivi putevi za postizanje ciljeva umesto da se primenjuje pravni poredak; više se ulazi u sukobe i svađe nego što se uzda u profesionalne i radne zasluge; prihvata se da je svaka moć arbitrarna i diskreciona i da svakom položaju pripadaju autoritarnost i prepotentnost, da je tradicionalna porodica temelj uspostavljenog poretka, da je beskorisno suprotstavljati se gazdi, šefu na poslu ili lokalnom poglavaru, da je bolje galamiti u kafani nego se organizovati u građansko ili sindikalno udruženje... Ljudi se okupljaju na haotičan način i u njima živi osećanje dubokog nepoštovanja prema vojnoj kasti i crnomantijašima, ali ipak udruženo sa snažnim osećanjem potčinjenosti u odnosu prema njihovim institucijama: Civilnoj gardi i verskim školama. Sve se to dešava uprkos ogromnoj ekonomskoj krizi i krizi vrednosti, i uprkos tome što društvo na to sve energičnije reaguje preko Pokreta 15 maj i drugih buntovničkih pokreta ali nedovoljno snažno s obzirom na to da ne postoje jedinstveni ciljevi a i stoga što ideje odveć sporo sazrevaju.

U međuvremenu, levica u opoziciji bila je prinuđena da pređe dug put na kojem se ponovo susrela s dobrim građaninom demokratom kome je bilo potrebno da ponovo veruje i da zaleći svoje rane. Levici se ipak, s druge strane, mora odati priznanje da je stvorila stvarnu socijalnu politiku s moćnom mrežom pomoći. Za tu novinu zaslužne su prve vlade koje su dale oblik normalnim socijalnim mehanizmima primerenim svakom demokratskom društvu, mehanizmima koji nisu mogli postojati u frankističkoj Španiji. Kasnije, zbog unutrašnjih podela na levisi, posebno u PSOE-u (iz kog su izašli kadrovi sa dugogodišnjim stažom) i, pre svega, zato što se u javnosti raširila predstava o razjedinjenoj levisi kojoj nedostaju stvarne

građanske i demokratske vrednosti i čije je glavno oružje poricanje očiglednog, dogodilo se neizbežno: poraz na izborima. Levica je bila prinuđena da ustukne pred desnicom, koja je na vlast došla više zahvaljujući porazu levice nego zahvaljujući sopstvenim zaslugama. Da su se, kojim slučajem, mogle sagledati pojedinosti te slike, bilo bi moguće uočiti sva problematična polja u kojima je počivala suština ove nove vlade, ali društvo je opažalo samo krupni plan.

Kako je to bilo moguće?

Pre nego što se pristupi analizi ovog aspekta potrebno je precizno sagledati kakav se odnos stvarao u periodu desničarske vlade između poražene levice i društva. Ta levica, ona od ranije i ona što je stvarana kasnije, smatrala je da demokratski koreni nasleđeni iz borbe protiv diktature nisu izborno rentabilni, da ih neće prepoznati široki spektar glasača centra čiji će glasovi odlučivati o tome ko će vladati, desnica ili levica, i da su društveni zahtevi u vezi s nasleđem istinske demokratske tradicije – za koju su se od vremena Republike do smrti diktatora na hiljade muškaraca i žena žrtvovali najpre u rovovima, a zatim u zatvorima, izgnanstvu, gerili, ilegalnoj borbi i torturi – samo nerealni zahtevi starih sanjara ili onih nekoliko najtvrdoglavijih pojedinaca izgubljenih u nostalgiji za nekadašnjom neuspelom borbom. Mi koji se suočavamo sa zidom ćutanja znamo da takva levica duboko greši, da društvo i te kako uočava i prihvata kao svoje komponente tog nasleđa, i da je to nasleđe, iako mu zvanična Španija ne nudi hleb i so u znak dobrodošlice, još uvek i te kako živo u svakom naselju, u gradovima i selima i u milionima domova. Ućutkano, skriveno, ponekad skrajnuto, ali živo. I znamo da ima na milione onih koji osećaju potrebu da sagledaju razloge i uzroke zbog kojih su njihovi očevi, dedovi, braća i sinovi, njihovi susedi i kolege bili proganjani, mučeni, proterivani, hapšeni i streljani.

Razlaz je, i onda i sada, bio tragičan. Društvo se uputilo jednim, a levica drugim, prilično različitim putem. Strah levice od prihvatanja nasleđa demokratske tradicije, građanske i svetovne, koju je društvo počelo da obnavlja, imao je svoje poreklo u problemima izbornog oportunitizma. Da li će se izgubiti socijalno uporište? Da li će li nove generacije išta od toga razumeti? Da li će levica biti optužena za istorijski revanšizam i ispasti iz trke na ovom nivou demokratskog razvoja? Da li će zahtevi za republikom dobiti na snazi i poremetiti dobre odnose levice sa monarhijom?

Problem je, međutim, bio drugi. Stvarni problem levice bio je to što ni ona u svojoj glavi nije znala kako da prevlada diktaturu ili, ako hoćete, što je odbila da je prevaziđe da bi potpisala tranzicijske sporazume koji su garantovali stabilnu vladu, i to odmah.

Posle su došli brigadisti, gerilci, zatvorenici, otpor frankizmu...

Svi koji su zahtevali da dobiju svoje mesto u zajedničkoj istoriji dočekani su sa emocijama i suzama, sa dubokim priznanjem od hiljada građana koji su pohitali da se sretnu s njima, svesni da ponovo pronalaze svoje stare drugove, svoje mrtve očeve, braću zatvorenike, prognanike, nestale, svoje sinove, zaboravljene ali i te kako prisutne i stvarne u pamćenju svake kuće, svake gradske četvrti i svakog sela. Taj društveni pritisak naterao je stranke levice da prihvate prisustvo prošlosti u svojoj političkoj aktivnosti, a desnicu da proguta prisustvo svih tih kolektiva u političkom i društvenom životu. Mase su to posmatrale s velikim zadovoljstvom, kao nešto sasvim prirodno, kadrovi srednjeg nivoa su izražavali nepoverenje onda kada su njihova mesta zavisila od viših organa, a rukovodstvo je, bez preteranog entuzijazma, davalo potrebnu pomoć kako bi izborno kapitalizovalo jedan takav socijalni ambijent.

Dostignuća Druge republike ostala su, međutim, nepriznata; ona nisu postala sastavni deo ili osnova našeg istorijskog i mentalnog kontinuiteta. I dok smo mi, kao društvene organizacije, u svom radu na povraćaju pamćenja i njegovom unošenju u društvenu svest imali pomoć ljudi svuda gde je stizala naša aktivnost, zvanične instance su, sa entuzijazmom, insistirale na vrednovanju poznatih ličnosti iz vremena Republike i izgnanstva obeležavajući stogodišnjice, datume rođenja, smrt nekog od njih ili bilo koji drugi događaj koji bi im pružio priliku da se u medijima predstavljaju na najbolji način i pokažu svu širinu svog blagonaklonog duha. Takvo predstavljanje je izvesno značilo i ideološko pomeranje tih ličnosti prema centru, u većini slučajeva, nažalost, bez mogućnosti da onaj kome je odavana počast digne svoj ugašeni glas i pobuni se protiv flagrantne manipulacije. Konformistički intelektualci oduševljeno su pozdravljali takvu politiku – pri čemu nije ni najmanje sporno da su ti ljudi zaslužili priznanja koja su im data, ali se istovremeno nisu nimalo uzbudili i pobunili što su mnogi drugi gurnuti u zaborav i što za javnost ne postoje hiljade ljudi koji su svoj život posvetili, a neretko ga i žrtvovali, borbi za slobodu.

Tako 1996. godine, posle uspešnog odavanja počasti preživelim iz Internacionalnih brigada, nastaje Arhiv rata i izgnanstva – AGE. Verujemo da je taj događaj označio prekretnicu u načinu na koji je špansko društvo, posle smrti diktatora, opažalo sopstvenu istorijsku prošlost. Ako je tranzicija ka sadašnjoj demokratiji privedena kraju uspostavljanjem pakta ćutanja o represiji, diktaturi i, posebno, preživelim gerilcima oružanog otpora frankizmu – građanstvo je, počev od te jubilarne godišnjice 1996, počelo da izražava potrebu za vraćanjem ućutkane prošlosti tražeći da se prekine nametnuta tišina na koju su, u manjem ili većem stepenu, svi bili pristali.

Posle odavanja počasti internacionalnim brigadama, kao koordinacioni sekretar organizacije tog događaja predložila sam, zajedno sa velikom grupom članova, da

se nastavi rad na istom zadatku, ali sada na opštem planu, tako da se obuhvate i zatvorenici, gerilci, prognanici, deca rata i unutrašnji prognanici. Došlo je do oštre debate između pristalica takvih stavova i onih koji su branili tradicionalističko shvatanje da treba održavati samo jedno malo udruženje koje bi uglavnom imalo ulogu da svedoči i malo bi vodilo računa o novim iskustvima i novim ciljevima. Kada se zbog veoma narušenog zdravlja povukao Santjago Alvares, koji je predavao odavanju počasti brigadistima i bio inteligentan političar, sposoban da okuplja ljude, a i zbog nezainteresovanosti ljudi u vrhu PSOE-a za taj projekat koji im se nije činio blizak njihovoj političkoj konjunkturi, rukovodstvo pokreta ostalo je u rukama osoba koje su više pripadale starom slatkorečivom partijskom aparatu, mediokritetima i – nikad stvarnim – aktivistima, ljudima koji su izašli iz mračne noći misleći da im se ukazala prilika da pokažu da još nisu potpuno utonuli u san niti se pretvorili u buržuje u tami istorije. Posle svega, bili su to ljudi osuđeni da izdaju tu konačnu provalu istorijskog pamćenja; pripadali su dvema partijama, socijalističkoj i komunističkoj, kojima nije bilo stalo do toga da se unese svetlo, već da i dalje ostane senka, i ti nesrećnici su im poslužili kao platforma za negacionizam i revizionizam; bile su to osobe spremne da odlučno spreče svaki razvoj i svaki korak koji bi bio više od pukog svedočenja. U takvoj situaciji, mi koji smo se zalagali za drugačiji, aktivistički pristup, morali smo sve da počnemo iz početka, a našem novom udruženju se ubrzo pridružio i veliki broj aktivista, kako iz akademskih sredina, tako i iz prostora političke i društvene akcije. To je, dakle, bio početak AGE-a i polazeći od tog nasleđa organizovan je sav naš sadašnji rad.

Osnovano marta 1997. godine, Udruženje je postavilo sebi kao glavni cilj stvaranje Opšteg arhiva Građanskog rata i diktature i okupljanje onih koji će raditi na stvaranju društvenog ambijenta spremnog da prihvati taj cilj i, generalno, povraćaj istorijskog pamćenja o celom tom periodu, što zahteva da se iz senke i iz interesnog sakrivanja izvuku njegovi protagonisti i da se doprinese pisanju istorije koja će svakom od nas dati mesto koje mu po pravdi i nužnosti pripada.

A onda je došao Rodrigues Sapatero... I Udruženje je tokom petnaest godina intenzivno rada prešlo prvu etapu karakterističnu po:

- povraćaju brojne istorijske dokumentacije;
- senzibilizaciji mnogih osoba i kolektiva za neophodnost da se deluje na sprečavanju gubitka istorijske dokumentacije i nebrige o njoj;
- senzibilizaciji mnogih javnih institucija za potrebu da se ta dokumentacija prikuplja, katalogizuje, adekvatno čuva i stavi na uvid za izučavanje;
- borbi protiv ambijenta koji bi pogodovao zaboravu i čak bio neprijateljski prema našoj istoriji.

Rad na buđenju svesti od samog početka se suočio sa osećanjem dubokog poraza; podlegli su mu mnogi preživeli protagonisti, čvrsto ubeđeni da pripadaju prošlosti koja više gotovo nikog ne interesuje i da su njihova uloga i uspomene beznačajne za špansko društvo. Nije nam bilo teško da ubedimo mnoge od njih da je njihova istorija zajednička istorija svih nas, bilo da je napisana u izgnanstvu, zatvoru ili ilegalni, i to je omogućilo brz i postojan rast Udruženja. Nešto teže je bilo predstavljati te ideje u sredinama profesionalnih političara i institucija. Otpori su se ispoljavali sa različitih pozicija – s jedne strane zid ćutanja, stvoren Sporazumima iz Monkloe, izazvao je u profesionalnim političkim sredinama opštu psihozu ćutanja i neku vrstu opreza, pa čak i straha da se te teme iznose u javnost, dok su se, s druge strane, mnogi političari desnice ponašali bahato i prema tim pitanjima se odnosili kao prema nečem prevaziđenom i zastarelom ili kao prema sitnicama koje pripadaju davno prohujalom vremenu. Suočeno s takvim stavovima, Udruženje se opredelilo za taktiku kojom je nastojalo da svojim stavovima približi sebi najbliže nivoe vlasti: odbornike i poslanike u lokalnim parlamentima. To se pokazalo kao prihvatljiva taktika jer se preko tih osoba mogla postići šira prisutnost u političkim krugovima, što je pak omogućilo da se snažnije utiče na državni parlament, a danas i na rukovodstva stranaka.

S druge strane, javne institucije nisu imale nikakvih ideja u tom smislu, tako da je njihov odgovor delovao improvizovano i vrlo uzdržano. Zbog toga ni ministarstvo kulture ni njegova odeljenja, ni poslanici ni odbornici nisu reagovali na naše predloge programskim i koherentnim odlukama; mnogi od njih oduševljavali su se našim predlozima ali su zatim u svojim sredinama nailazili na jak otpor. Tako smo u Ministarstvu kulture Španije (MEC) naišli na dobar prijem kod generalnog direktora Arhiva, ali je on ubrzo uklonjen s položaja s kog je mogao da podupre naše predloge. Budući da je PSOE izgubio izbore i budući da se radilo o državnom ugovoru, taj dokument smo potpisali s Ministarstvom kulture oktobra 1997. godine. Imali smo i par susreta s ministarkom – tada je na tom položaju bila Esperansa Agire – i saglasili smo se da, između ostalog, treba osnovati Opšti arhiv Građanskog rata u čijoj upravi bismo bili i mi, kao i da u Moskvi treba podići spomenik Špancima koji su dali živote u odbrani Sovjetskog Saveza. Kao što je poznato, ministarka je uklonjena dve godine nakon što je preuzela tu dužnost, a vlada je ispraznila sav sadržaj ovog projekta tako da je on danas mrtav; spomenik je podignut jedino zahvaljujući velikodušnosti sada već pokojne predsednice Adeline Kondratijeve, angažovanju Španskog centra u Moskvi (CEM) i dobroj volji Nacionalnog arhiva Katalonije, s kojim smo potpisali sporazum o razumevanju.

Sve to donelo nam je velike početne teškoće, kako u osnivanju Opšteg arhiva Građanskog rata, tako i u dobijanju subvencija za brojne radne grupe koje su nastajale na različitim mestima. Što se tiče osnivanja Opšteg arhiva, posle odlaska

ministarke Ministarstvo kulture je, kao što se zna, formiralo Opšti arhiv, ali pod starim nazivom Arhiv Salamanke. Nismo mogli da učestvujemo u nadgledanju rada Arhiva preko arhivistkinje Visente Kortés, člana uprave našeg udruženja, jer je on već bio potpuno oformljen i sve je bilo urađeno mimo nas. Samim tim, smatrali smo da je likvidiran projekat iza kojeg smo stajali, tako da smo nastavili da tražimo nove alternative. To je, na sreću, urodilo plodom.

Dok smo pokušavali da održimo najbolji odnos sa Ministarstvom kulture, istovremeno smo nastojali da se približimo vladama autonomnih zajednica (CCAA), koje smo smatrali senzibilnijim za te teme. Tako smo za kratko vreme postigli dogovore i potpisali sporazume s Katalonijom, Madridom, Andaluzijom, Ekstremadurom i Valensijom, i zadržali najbolje odnose sa Baskijom (Euskadi). U slučaju Katalonije, zahvaljujući potpisanom sporazumu, stavljen nam je na raspolaganje njihov Nacionalni arhiv (Arxiu Nacional de Catalunya), ustanova s kojom od 1999. godine imamo odlične odnose i gde smo deponovali svu raspoloživu dokumentaciju Udruženja, koja je u vrlo kratkom roku u Arhivu pomno obrađena i stavljena na raspolaganje istraživačima sa svim potrebnim garancijama.

Ostali sporazumi omogućili su nam realizaciju brojnih aktivnosti tokom poslednjih godina; na prvom mestu započeli smo izradu vodiča o dokumentarnim izvorima Rata i izgnanstva za područje Madrida, održali smo u Valensiji 2000. godine seminar o usmenim svedočenjima, zatim susrete u Valensiji posvećene gerili koji su omogućili da se dođe do „Predloga Rezolucije o javnoj rehabilitaciji“; dva dana bila su posvećena druženju sa antifrankističkom gerilom, a u Madridu su se 2000. godine okupili gerilci, istoričari, arhivisti, pravnici, političari, parlamentarci i novinari. Održana su četiri Karavana sećanja; prvi je obišao devet autonomnih oblasti i dvanaest sela i gradova tokom jednog meseca, a njegovi učesnici bili su brigadisti, gerilci, bivši zatvorenici, deca rata i izgnanici i svuda su održani skupovi i svečanosti povodom njihovog dolaska, uz srdačan prijem od strane naroda i predstavnika vlasti; drugi karavan bio je u provinciji Sevilja, treći u Alhesirasu, četvrti u Seraniji de Rondi i najzad onaj koji smo realizovali s našom predsednicom Adelinom 2008. godine, kada smo obilazili španske parlamente i održali desetine skupova i susreta u gradskim većnicama, skupštinama i sindikalnim centrima, ali i u inostranstvu. Zahvaljujući tim sporazumima napravljene su i dokumentarne video serije o ratu i represiji u Ekstramaduri i Kataloniji s mnogobrojnim ličnim svedočenjima preživelih, a u Madridu je priređena izložba o ratu i diktaturi, koja je potom obišla više gradova. Zajedno sa Adelinom uspeali smo tih oktobarskih dana 2012. da postignemo sporazum o digitalizaciji fonda 45.

Internacionalnih brigada iz Arhiva Kominterne pošto smo prethodno sedam godina prisustvovali sastancima Međunarodnog komiteta za kompjuterizaciju Arhiva

Kominterne (INCOMKA) kao članovi posmatrači, na osnovu važećeg sporazuma između Udruženja i Ministarstva kulture Rusije i na osnovu rada naše ekipe u Moskvi. Na osnovu ugovora koji imamo sa Rusijom, istraživačima iz celog sveta sledeće godine ponovo će biti stavljena na raspolaganje ta građa od kapitalnog značaja.

Kao što smo već naglasili, politika Udruženja bila je da za svoju aktivnost zainteresuje političke krugove najbliže građanstvu; nastojali smo da sklopimo sporazume s provincijskim i gradskim skupštinama koje su pokazivale najviše razumevanja za naš rad. Sporazumi koje smo potpisali s tim institucijama omogućili su podizanje spomenika, postavljanje spomen ploča u znak sećanja na žrtve represije, na streljane i prognane, održavanje prigodnih skupova na kojima je odavana počast gerilcima i zatvorenicima, a štampane su i knjige sećanja i svedočenja i organizovani su susreti istraživača i protagonista na lokalnom nivou.

U svakom slučaju, posao kojeg smo se prihvatili zahteva veliki rad i ogromnu upornost. Veliki hendikep Udruženja nije, međutim, bio samo manjak materijalnih sredstava potrebnih za aktivnost tokom svih ovih godina, već i politički ambijent, često neprijateljski raspoložen prema našim stavovima o nužnosti odbrane istorijskog pamćenja. Ta široko rasprostranjena odbojnost prema nama prisutna je i danas.

Dešavalo se da budemo izolovani, ali smo uvek bili svesni da pripadamo onim milionima građana koji traže svoje mesto u istoriji: brigadistima, izgnanicima, zatvorenicima, gerilcima, onima što su bili proganjeni zbog svojih ideja, ponekad i u sopstvenim porodicama. Znali smo i to da su političke partije, javne institucije, gimnazijski pa i fakultetski udžbenici istorije, sredstva javnog informisanja osporavali naše mesto i uskraćivali nam pravo na javni prostor. Činjenica je da je posle odavanja počasti Internacionalnim brigadama stanje počelo postepeno da se menja i da su počeli da se pojavljuju knjige, igrani i dokumentarni filmovi, da su održavani komemorativni skupovi i postavljane ploče na ulicama i grobljima, da je štampa počela da objavljuje reportaže i, što je najvažnije, u mnogim mestima organizuju se lokalne grupe koje se uključuju u te aktivnosti uz podršku građana i učešće preživelih koji su svedočili o onom što se dešavalo s njihovim rođacima i prijateljima. Sada se otkriva da je ovo zemlja nestalih, streljanih, progananih, mučenih i da je diktatura trajala četrdeset godina ne zbog toga što su general Franko i njegovi saradnici, rukovođeni svojim interesima, imali neke izuzetne političke sposobnosti, nego zato što se diktatura održavala surovošću kojoj nije bilo premca u XX veku: masovnim pogubljenjima, zatvorima, progonima i mučenjima. Bila su to zlodela policije, falange i vojnih lica, a katolička crkva imala je u svemu tome svoju ulogu; korupcije i pljački bilo je na sve strane i iza njih je stajala despotska manjina koja je ubirala lavovski deo plena tokom četrdeset godina frankističke vlasti. Sada zauzimamo svoje mesto u Evropi uprkos tolikim zataškavanjima naše ne tako daleke

prošlosti; sada je mnogo manje onih koji se usuđuju da o njoj sude kao o nečem potpuno nevažnom i prevaziđenom zahvaljujući demokratiji i kruni; s druge strane su oni koji u demokratiji i u kruni vide dužnike za žrtve koje je podnosio narod tokom tolikih godina da bi najzad stiglo vreme slobode. Društvena senzibilnost vidljivo se promenila, ne onda i onoliko koliko smo mi to želeli, ali ipak na vreme da se izmiri istorijski dug; promenio se i politički senzibilitet, mada u manjoj meri jer većina naših političara nije navikla da osluškuje glasove odozdo, a i u celom svetu sve su brojniji oni koji sve više dižu glavu da ne bi videli, čuli ili omirisali stvari koje im se ne čine korisnim za sopstvenu karijeru.

Reakcionarni talas koji dominira Evropom i celim svetom, kao i ratni vihori koji ne jenjavaju već postaju sve jači takođe su protiv nas i predstavljaju hendikep za našu stvar. Naše prisustvo optužuje, unosi nemir i nezadovoljstvo među one koji su dobro situirani, ali predstavlja i glas otpora i borbe građane izloženih poniženju zaboravu i preziru. Na kraju ćemo mi biti – već i jesmo – karika između poraženih, ali ne i pobeđenih u borbama iz prošlosti i boraca za budućnost. Mi znamo da su mladi ljudi prihvatili naš rad u njegovom najdubljem značenju, da su to mladi koji nisu upoznali frankizam čak ni u njegovim poslednjim trzajima niti su doživeli zlo-
slutni 23. februar. Lokalna štampa je redovno prisutna pri obeležavanjima sećanja na gerilce, streljane i pomrle po zatvorima ili u izgnanstvu, a na te skupove dolaze i brojni aktivisti i funkcioneri stranaka tradicionalne desnice; oni učestvuju u njima i preuzimaju brigu o našoj prošlosti da bi opravdali svoja zvanja većitih demokrata. Jasno je da postoji opasnost da nas trivijalnost apsorbuje, da se u našim sećanjima vidi neka vrsta turističke ili čisto avanturističke atrakcije ili nešto što je lično, zanimljivo ali sporedno, ali taj rizik ne treba da suzbijamo mi, već je to dužnost svih svesnih građana, svih onih koji sebe doživljavaju kao naslednike borbi za slobodu, naslednike dvesta godina patnji i napredovanja po trnovitom putu ka jedinstvu i bratstvu naroda, koji se, kao što dobro znamo, mogu izgubiti u svakom času.

I zbog toga mora da se nastavi naša borba za kolektivno pamćenje. Dobro znamo da smo već zašli na jedan novi teren upravo zato što smo stariji i što smo svesni da mladima imamo da ispričamo nešto novo, da im prenesemo istinu o našoj dosadašnjoj borbi i da im kažemo da će se ona nastavljati sve dok postoje nepravda i ugnjetavanje u svetu. Umeli smo da ne ćutimo ni onda kada je dizati glas značilo zatvor, mučenje i smrt. Zašto bismo ćutali sada kada možemo da govorimo? Ne govorimo o pređašnjim bitkama; zapravo, govorimo o tome kakva nas stvarnost očekuje u budućnosti i najavljujemo svima, u ovoj globalnoj krizi, da se sve što je bila naša borba nastavlja kao borba svih pobeđenih, ugnjetavanih, eksploatisanih, svih onih kojima je uskraćen glas. Vremena se menjaju i ljudi odlaze, ali sve dok postoji jedan jedini glas koji neće da ćuti pred nepravdom, naše ideje i otpor žive i

živeće i dalje. Zato mislimo da se u ovoj tranziciji treba usredsrediti na budućnost Udruženja i to gradeći jedno živo pamćenje, uz pomoć povraćene dokumentacije i istorije koja se piše svakoga dana i koja će konačno vratiti mesto i dostojanstvo i nama i svima onima koji su znali da ostanu verni svom narodu i odani Republici. Odbacujemo prevaru kojom se postavljaju u istu ravan pobednici i poraženi, prevaru kojom se traži navodna ljudska strana kod svih boraca bez obzira na njihove motive i razloge, kojom se ublažava teror prošlosti, kao da se od Republike stiglo do demokratije uz pomoć nekakve čarobne vremenske mašine i kao da se ništa nije desilo u užasnim godinama diktature. Ne prekopavamo mi po istoriji rata, već po istoriji španskog fašizma i našem odlučnom otporu tom fašizmu tokom četrdeset godina. Molimo sve koji se bave ozbiljnim istorijskim istraživanjima o onome što se desilo između 1936. i 1939. godine da nam pomognu svim sredstvima u pisanju istorije, naše prave istorije.

Naši zadaci

Nastavićemo da prikupljamo dokumentaciju, usmena svedočenja sve dok to bude moguće, a malo je godina za to ostalo. Međutim, iznad svega nam je potrebno da sve to uđe u institute, u gradske većnice, da se na ulici, pred svima, predstavi istorija koju sada prvi put pišemo svi zajedno, svesni da taj rad zahteva najveću moguću fleksibilnost, najveći kontinuitet na lokalnom planu, najveću političku podršku partija i institucija.

Udruženje čine njegovi članovi, njegova delegirana tela, njegovi upravni organi, i svi oni radiće zajedno na istim zadacima s najvećim entuzijazmom i sa sve većom nezavisnošću u odnosu na rukovodeće jezgro. Znamo da će se tu naći i oni sa oportunističkim i utilitarističkim ambicijama, naporedo sa onima koji imaju više poštenja i više dostojanstva, a vreme će pokazati veći ili manji entuzijazam svakoga od nas i ocrtati naš put, jer ništa u ovom životu nije unapred napisano i jedino se možemo pouzdati u pošten i dobar rad. Rukovodimo se spoznajom, koja nam uvek mora biti na pameti, da ono što nije napisano ne postoji i da, izuzev onog što je objavio uski krug ozbiljnih istoričara, naša istorija tek treba da se napiše.

Ali i u tome dolazi do promena.

Vidimo kako se približava kraju to dugo putovanje našeg izmučenog ali gigantskog pamćenja. Sada leвица ima potrebu da u njega unese svoju prošlost kako bi celom društvu pokazala svoju veličinu, svoje stvarne vrednosti, težinu koju ima ogromno moralno i građansko nasleđe Druge republike kako bi to nasleđe dostojanstveno suprotstavila beščasću fašističke prošlosti velike španske desnice. Rezultat bi, sa stanovišta zvanične levice, trebalo da bude jedna dobro upakovana prošlost koja bi

se izložila na elegantan, čist, lep, ali realan način, bez mistifikacija. Ne treba mi da se o tome brinemo, oni će to uraditi sami, u njihovim specijalizovanim radionicama, kako bi rezultat bio istinski realističan, ali ne i agresivan. Potrebno je i pravedno da tako bude posle toliko proteklog vremena i nestanka direktnih protagonista. Niko ne treba da pravi skandal od toga, a mi, društvene organizacije, treba da dostavimo potrebnu dokumentaciju. To su dokumenti i neoborive optužbe koje sem nas niko ne bi mogao da iznese na svetlost dana ni tokom sledećih decenija. Ako to ne bismo učinili, propala bi i ta druga borba i sve bi bilo izgubljeno i uzaludno.

Mi moramo da pređemo i na druga polja delovanja, dublja, dugotrajnija, aktuelnija, a da pritom ne napustimo ni ovo staro bojno polje. Moramo usmeravati naše napore ka novim frontovima na kojima ćemo voditi poslednju bitku, polagano, strpljivo, ali na jedini siguran način. Postojeće tako, s jedne strane, valjano, vredno istorijsko pamćenje, a s druge ono zanimljivo i prikladno za medijskopolitičku upotrebu. No, nezavisno od svega toga, počinje naša odlučujuća bitka.

Dva polja delovanja...

Ima ova bitka: dokumentaciju, obrazovanje i pedagogiju, i pravdu.

Na prvom polju, naša argumentacija mora biti neoboriva, efikasna, potkrepljena dokazima, vrlo agresivna: radi se o skrivenim i sakrivanim arhivima, rasutoj dokumentaciji, tužbama na osnovu dokumenata i svedočenja i pred međunarodnim sudovima, uništavanju dokumentacije od strane odgovornih za fašističke zločine, ukratko, radi se o istoriji fašističke diktature, i to ne više iz vremena dalekog Građanskog rata. Sve to nas samo po sebi obavezuje na pedagogiju. Mi moramo biti oni koji će predati ključeve za istinski građansko obrazovanje jednog mladog demokratskog i sekularnog društva koje ne poznaje svoje korene i koje želi da bude stvarno demokratsko, a ne da se samo predstavlja takvim; postoji generacija koju moramo da naučimo da sebe doživljava kao naslednika Druge republike i njenih duboko slobodoljubivih i socijalističkih tradicija. Većini se to čini nemogućim zadatkom i ne znaju kako da mu pristupe, jer ne veruju u mladost, jer su ubeđeni da jedino oni mogu biti u pravu. Istorija je njihova zatočenica, ona nije njihova učiteljica. Mi moramo da se suočimo s tim poslednjim izazovom, što smo i učinili kad smo se našli pred vremenskim tunelom dugim trideset pet godina; na nama je da dovršimo tu bitku, posle toga neka bude šta mora biti. Nismo optimisti, ali znamo da će ono što budemo uradili imati stvarnu vrednost za budućnost. Drugog izbora nemamo.

Prvo treba napraviti razliku u odnosu na sećanje koje je čisto sentimentalno i nostalgično. Takvo sećanje ćemo bez problema prepustiti drugim organizacijama

kojima ono više odgovara. Ne možemo u tome da ih sprečavamo niti to treba da činimo, jer oni imaju svoja, a mi imamo naša polja delovanja.

O čemu ćemo onda mi da govorimo? O onom trajnom i onom aktuelnom:

- razlozima naše prošle i sadašnje borbe
- fašističkom varvarstvu
- dubokom značenju demokratskih vrednosti
- građanskoj i svetovnoj kulturi
- građanskim slobodama i pravima
- klasnoj solidarnosti i obelodanjivanju eksploatacije i nepravde
- miru kao cilju čovečanstva.

Naš govor, govor protagonista otpora u prošlosti, mora da bude lekcija građanske svesti i poštovanja istinskih demokratskih vrednosti, lekcija o značaju slobodarskih i socijalističkih vrednosti stvaranih tokom skoro dvesta godina socijalnih borbi, o slobodi savesti, o sekularizmu, o solidarnosti, o internacionalizmu, lekcija koja će biti ispunjena našim ličnim povestima, ali ne o bitkama, već o razlozima, duboko ljudskim i univerzalnim, zbog kojih smo morali da ih vodimo. Govor o tome ne može za nas nikako da bude apstraktan; on jednostavno logički proihodi iz naših godina po zatvorima, godina izgnanstva, mučenja i gubljenja života. Naša škola su naši životi, danas jednako kao i pre, jer se mi nikada nismo predavali niti prihvatili mutne tranzicije; ti su životi rođeni u jednoj drugačijoj prošlosti, ali mi ih živimo – i toga moramo da budemo naročito svesni – danas.

Upitajmo društvo, a posebno najmlađe u ovom društvu, koja su društvena zla prisutna danas. Znamo odgovor: to su terorizam, nezaposlenost i građanska nesigurnost. Neki će uključiti u odgovor i korupciju. I ništa više. Niko neće pomenuti nedovoljna socijalna davanja, nedostatak sloboda, nedostatak demokratskog funkcionisanja u jednom društvu koje je strukturno demokratsko. Zašto smo se onda borili? Zar zato da bismo živeli u društvu s najvećom privatnom sigurnošću i sa nekakvim stabilnim zaradama? Ako verujemo u to, onda nismo razumeli sopstvenu prošlost.

Koja su bila najveća i najvrednija dostignuća Republike? Bez sumnje škola i nada radničke klase u jednu drugačiju budućnost. I kao indirektna posledica, mogućnost da posle izvesnog broja godina celim društvom istinski upravlja narod, da intelektualci i profesionalci služe narodu umesto da ga, kao dosad u istoriji, potcegnuju i pokušavaju da njime manipulišu, kao i da se celo društvo okrene postizanju pravde i slobode, i da na tim idealima gradi svoju budućnost.

Sada se bitka prenosi na obrazovanje na svim nivoima. Naš posao će biti da opišujemo ovaj svet ne gledajući u ono što je sporedno, već u njegovu srž. Tu počinje debata o radu koji nam predstoji, o onome što je proizašlo kao rezultat iz jednog duboko proživljenog iskustva:

- opisivati vrednosti na kojima je nastala Republika a koje su i dalje žive;
- predstaviti nastavu istorije kao nešto živo, istinito, demokratsko, građansko i svetovno;
- propagirati naše nasleđe u časopisima, na konferencijama, kongresima, seminarima itd;
- saradivati u stvaranju alternativnog edukativnog modela;
- i na kraju, naučiti celo društvo da slavi antifašističke borce iz svih epoha i zemalja, a posebno naše, pale za slobodu i bolju budućnost.

Jasno je da budućnost koja je pred nama ne obećava mnogo. Suočavamo se sa socijalnim kolapsom svetskih razmera, ali upravo zbog toga potrebno je više nego ikad istraživati u našem delovanju.

Na drugom polju, bitka se tiče pravde i mi, kao AGE, počeli smo da je vodimo iznevši pred međuministarsku komisiju, koju je osnovala vlada Rodrigesa Sapatera 2004. godine, mišljenje u vidu replike na dokument koji će biti usvojen 2007. godine kao Zakon o Istorijskom pamćenju, a koji je vidljivo nepravičan, koji ne samo da odstupa od međunarodnog prava nego mu i protivreči, jednako kao što protivreči i evropskim pravnim načelima, a uz to narušava i nacionalno špansko zakonodavstvo. Pismo koje sledi predstavlja završni deo ovog izlaganja o revizionizmu i negacionizmu.

Bili smo pozvani na sastanak održan 2. decembra i nakon toga smo poslali naš odgovor u sledećem otvorenom pismu:

Gospođo Predsednice Komisije Marija Fernandes de la Vega

Ovim pismom želimo da Vam zahvalimo na pažnji koju ste ukazali AGE-u primivši nas 2. decembra nakon što nas je vaša Komisija pozvala na razgovor kako bi se upoznala s našim viđenjem problema s kojima se suočavate u svom radu.

Znali smo da je Komisija već razgovarala sa nekih 25 udruženja kojih se direktno tiču ova pitanja, što vam je bez sumnje pružilo širi uvid u tu materiju iako je možda bilo teško, posle samo mesec dana rada i četrdesetak sati intervjuja, doći do jasnih i zadovoljavajućih zaključaka s obzirom na razmere tragedije koju je izazvala frankistička represija, na njene užasne

posledice po republikansku dijasporu, na težinu problema španskog izgnanstva u svetu, na učešće španskih republikanaca u borbi protiv fašizma u celoj Evropi i svetu tokom mnogih godina, kako u svetskom ratu tako i kasnije, na njihovo prisustvo u svim oblicima aktivnosti u različitim zemljama koje su ih prihvatile, na učešće hiljada građana u pokretima otpora diktaturi tokom četrdeset dugih godina, na ogroman broj građana koji su bile žrtve dugih i teških zatvorskih kazni, robovskog rada, deportacija, gubitka profesionalnih zanimanja i, što je najgore, na streljanja i ubijanja bez suda i bez ikakvog prava na odbranu ili, u mnogim slučajevima, nestanka bez traga ljudi koje bi uhapsile i odvele iz njihovih domova razne fašističke bande, policija, vojnici ili drugi agenti fašističke represije.

Tu su i godine zatvora, teški nameti kojima je frankizam podvrgavao milione građana, kako preko ekonomskih sankcija koje je režim proizvoljno nametao ili su ih diktirali preki sudovi, tako i direktnom krađom imovine pobeđenih od strane vladodržaca, samovoljnim zaposedanjem hiljada privatnih kuća i partijskih i sindikalnih sedišta itd.; tu su i deca rata; mnogima od njih izgubio se svaki trag, oterana su u izgnanstvo, ponižavana u Socijalnoj pomoći; ne smeju se zaboraviti ni žene obrijanih glava, upotreba ricinusovog ulja, batine pesnicama ili palicama, omalovažavanje i ponižavanje miliona građana, spaljivanje knjiga, progoni i marginalizovanje mnogih stručnjaka, naučnika, umetnika, profesora prisiljenih da napuste svoje akademske aktivnosti i žive u krajnjoj bedi bez mogućnosti da upotrebe svoje znanje i iskustvo u korist društva. Učitelji su streljani jer su počinili strahovit zločin – želeli su da nauče decu da žive u jednom boljem, tolerantnijem i pravednijem društvu, a na hiljade škola je zatvoreno ili predato mračnom i fanatičnom kleru; biblioteke su surovo pročišćene, a arhivi otimani kako bi se njihov materijal koristio protiv građana – da bi se oni hapsili, slali u zatvore i streljali zbog svojih ideja. Na WEB stranici Nizkor možete da pročitate dokument Arhivi i nekažnjivost. Sve u svemu, reč je o svetu koji je mogao da postoji, a koji je diktatura zauvek eliminisala. Sakupljali smo građu koja će vam, po našem mišljenju, biti potrebna za rad, činjenice s kojima bi trebalo da se suočite.

Zbog toga smo mislili da možemo doprineti vašem uvaženom radu ne samo razgovorom na koji ste nas pozvali već još nekim priložima koji nam se čine neophodnim.

Pre svega želimo da izrazimo uverenje da ste vi konačno pokrenuli jedan proces koji je bio neophodan i koji bi najzad mogao da dovede našu zemlju

do stvarnog pomirenja i do stvarne demokratije, koji, kao što je poznato, nikad nisu postojali u našoj istoriji uprkos ogromnim naporima i žrtvama naroda. Jasno je da je za to bilo neophodno okončati dugu istoriju ponižavanja, eksploatacije, bede i mržnje. Republika je, s velikim zanosom, pokušala da to učini pre više od pola veka, ali je taj pokušaj presečen tragičnim državnim udarom i nesrećnim ratom protiv naroda i građana. Nastupila je duga noć kojom je fašizam pritisnuo zemlju kao težak kamen.

Nije, međutim, bilo lako uništiti žudnju naroda za slobodom i demokratijom. To se potvrdilo tokom četrdeset strašnih godina i u tom dugom periodu naše nedavne istorije diktatura je nastojala da nam ukine slobodu i da nas ostavi bez kulture; na hiljade radnika oterano je u progonstvo ili bedu; ljudi su hapšeni, mučeni i ubijani do posljednjeg časa te duge noći u nastojanjima diktature da ispuni svoju nemoguću misiju i učutka glas koji nije prestajao da zahteva slobodu. Nije bilo nijednog dana u kom nije bila podignuta ta zastava, niti ijednog dana u kom neko nije rizikovao život štampajući letke koji su pozivali u borbu za slobodu, rasturajući ih po ulicama, ispisujući po zidovima kuća reč sloboda. Umiralo se pod mecima ili udarcima, ali nije bilo ni jednog jedinog dana u kojem se nije čuo poziv da se borba nastavi.

Danas živimo u režimu javnih sloboda sa izbornim sistemom kojem se priznaje demokratičnost i sa značajnim pravnim garancijama primerenim pravnoj državi. Neki kažu da je sve to postignuto zahvaljujući izuzetnoj veštini onih koji su posle smrti diktatora znali da postignu dogovor o bezbolnoj tranziciji ka demokratiji, da je takvih bilo i na jednoj i na drugoj strani, na strani pobedenih i na strani pobednika iz tog davnog rata. Štaviše, ima i onih koji kažu da je sadašnji španski Ustav proizvod jednog valjanog kontinuiteta, počev od čudovišnog pravnog korpusa diktature pa sve do najširih demokratskih garancija, da je zahvaljujući umešnosti sa kojom su bili reformisani zakoni postignut režim sloboda bez većih tenzija i nasilja.

To je besumnje mišljenje pobednika, naslednika diktature koji su prihvatili da se odreknu svojih pravnih mehanizama u zamenu za čvrst pakt čutanja i očuvanja vlastite ekonomske i političke moći izgrađene tokom frankizma kako bi i dalje uživali u njenim plodovima i beneficijama. Jasno je da su zbog toga morali da gurnu pod tepih i sakriju neke ozloglašene fašiste, što im nije bilo suviše teško, i da eliminišu neke mučitelje koji su radili u specijalnim službama za nove demokrate i koji su možda znali suviše; ali to nikada, još od vremena diktature, nije bio previše komplikovan zadatak.

Gebelsova krilatica je bila „Nach und Nebel“, noć i magla. U Španiji je ona primenjivana u punom smislu tokom deset ili petnaest godina, a kasnije samo u izuzetnim slučajevima, jer je već bio stvoren frankistički lažni pravni sistem; i premda osuda od strane UN-a nikad nije bila povučena, oni isti interesi koji su dali vlast generalima 1939. godine dali su i garancije njene međunarodne stabilnosti za još mnogo godina.

Sada smo čuli gospodina Bona, ministra od kog zavise oružane snage, kako kaže da se sunce najzad probilo kroz tamne oblake. Razumemo njegovu finu aluziju na fašističku krilaticu Nach und Nebel i zahvaljujemo mu se što je hteo da na nju podseti građane, a posebno one koji ne mogu da zaborave svoje mrtve, svoje nestale, svoje zatvorenike, svoje izgnanike, svoje streljane, ranjavane, prebijane, i ponižavane, građane koji ne mogu da zaborave onu sveprisutnu ćutnju, strah, glad, nasilnu emigraciju, one koji još čuvaju fotografiju oca, muža, sina ili brata koji su nestali i bili pokopani u nekom jarku posle masovnih i tajnih egzekucija. Posebno smo zahvalni što nas iz Ministarstva odbrane precizno podsećaju na taj tragični slogan i to shvatamo kao novi doprinos sadašnje vlade definitivnom rešavanju starog problema frankističkog nasleđa.

Na kraju će sinuti svetlost i učiniće da sve bude jasno, kako nagoveštava gospodin Bono, i čini nam se da nam on time ukazuje na cilj Komisije kojom Vi predsedavate. Na kraju će se oformiti jedna posebna kancelarija u kojoj će moći da se sazna šta je bilo s hiljadama nestalih tokom frankizma, na kraju će biti donet zakon u Parlamentu kojim će dobiti svoja prava mesta i žrtve diktature i izvršiocu represije, na kraju će frankistički zločini biti jasan i saglediv deo naše istoriji koji se više neće skrivati i prećutkivati, tako da će generacije što dolaze spoznati šta je bio fašizam na našem tlu i koliko nas je skupo koštala i košta demokratija. Na kraju ćemo svaku stvar staviti na njeno mesto i svi ćemo znati, a to će se i obznaniti, da slobode koje danas imamo dugujemo onima koji nijedan jedini dan diktature nisu prestajali da se bore za njih i koji su umirali uspravno braneći ih; i niko neće moći da misli da se do tih sloboda došlo – kao što se neki čak usuđuju da izjave javno – zahvaljujući ogromnoj veštini s kojom su frankistički zakoni prilagođeni liberalnom režimu.

Kažemo to zato što smo na jednom sastanku Komisije kojom Vi predsedavate bili neprijatno iznenađeni kada je jedan član Komisije, koji je obavljao funkciju glavnog direktora Državne advokature, tvrdio da je sadašnji ustav direktan naslednik frankističkog zakonodavstva i da zbog toga on (rekao

je on a ne vlada) nije u stanju da podvrgne javnoj osudi pravni frankistički korpus, jer bi to bilo u protivrečnosti sa samim Ustavom.

Osim toga što je očigledno da mi ne možemo da razumemo takvo rezonovanje, utoliko pre što dolazi od nekog ko bi hteo da odbrani frankizam i diktaturu iako je jasno da ste vi kao Komisija moralno i politički odgovorni pred građanima da jasno osudite sav represivni pravni korpus frankizma, nije manje očigledno ni to da nas građanstvo upućuje, bez mnogo zazora, šta i kako da uradimo: treba da se pripreme odgovarajuća zakonska akta kojima će Parlament osuditi diktaturu. Pretpostavljamo da obavljanje takvih poslova čini deo radnih obaveza Direktora Državne advokature za koje on dobija platu, a ne mi, koji je, razume se, nemamo.

U svakom slučaju, stoji vam na raspolaganju poznati izveštaj „Pitanje nekažnjivosti u Španiji i frankistički zločini“. Sastavila ga je komisija Nizkor, koja je mnogo radila i u drugim zemljama gde su brutalne diktature pro-uzrokovale daleko manje mrtvih, prognanih i zatvaranih nego u Španiji. U tom izveštaju pokazuje se, s pravne tačke gledišta, i krajnje jasno, da represivno zakonodavstvo frankizma može biti razmatrano samo u svetlu međunarodnog prava i međunarodnih sporazuma koji čine deo španskog pravnog korpusa. Ono je stoga pravno ništavno, i zato je nedopustiva revizija ijednog pojedinačnog frankističkog procesa ili njegove presude: svi ti slučajevi su pravno ništavni. Umesto da se pojedinačno razmatraju kao obični zločini, oni moraju biti tretirani kao zločini protiv čovečnosti jer po svom obimu i nameri spadaju u tu kategoriju i zato nikad ne zastarevaju.

Nije nam poznato kojim bi se mehanizmom moglo proglasiti ništavnim represivno zakonodavstvo frankizma, ali vas podsećamo da je upravo demokratski izabrani Parlament Republike, koji se pozivao na pravnike svetskog ugleda, proglasio 1931. godine ništavnim Krivični zakonik iz 1927; nije, dakle, izvršio njegovu reviziju, već ga je proglasio ništavnim; a argentinski parlament proglasio je ništavnim neslavni zakon nazvan Punto Final kojim su bili razrešeni za svoje zločine mučitelji i egzekutori i svi oni koji su bili odgovorni za represiju tokom zlokobne diktature iz sedamdesetih godina prošlog veka.

Zbog toga verujemo da je obiman i izuzetan rad koji predstoji vašoj komisiji, iako veoma složen, ujedno i relativno jednostavan, i u njegovom obavljanju možete računati na svesrdnu pomoć stotina hiljada građana. Samo je potrebno da vlast otvori javnu debatu koju građanstvo traži još od kraja

diktature, a koja je neophodna za zdravlje društva, da je otvori uz učešće svih onih koji su bili učutkivani silom ili državnim političkim sporazumima od pre trideset pet godina jer upravo ti ljudi mogu precizno da svedoče šta je bio fašizam u Španiji dvadesetog veka.

Jasno je da sve to podrazumeva polemiku, otvorenu i živu raspravu u kojoj učestvuju građani, što je, srećom, deo izbornog programa kojim se vaša stranka predstavila i, na sreću, pobedila na izborima.

I kada se, konačno, u skladu s tim programom, otvorio ovaj proces, treba da ga obavimo tako što ćemo pozvati sve zainteresovane; debata mora da bude slobodna i javna i da na kraju dobije svoje pravno uobličenje u našem Parlamentu.

Radujemo se, naravno, dobrom početku i navijamo da ono što je počelo tako korektno i krenulo u dobrom pravcu stigne do željenog cilja. Jasno je da će na tom putu biti mnogo opasnosti i provokacija, jer nam je svima dobro znano da se u strukturama moći u svim krajevima naše zemlje nalaze poluskriveni stari branioci i eksponenti najistrajnijeg nacional-katoličkog fašizma, i da to ide dotle da i na najvišim mestima državne politike i dalje nekažnjivo vladaju oni koji nisu bili spremni da priznaju svoje učešće u zločinima, streljanjima, zatvaranjima i nametnutim izgnanstvima. Niko se ne protivi da se na izborima kandiduje svako ko to hoće, pa i oni što su možda učestvovali u frankističkoj represiji, ali, naravno, nakon što im zakon odredi njihovo mesto saučesnika u zločinima protiv čovečnosti koji su, kao što se zna, zbog svoje prirode, nezastarivi; a nakon što ti ljudi budu izloženi moralnom i političkom sudu koji zaslužuju, kao što se desilo u mnogim zemljama koje su patile pod fašističkom diktaturom – neka se kandiduju na izborima, pa i neka legalno pobeđe ako posle svega to bude volja glasača.

Prošlo je skoro isto onoliko godina demokratije koliko ih je prošlo i u diktaturi i mi samo želimo da počivaju u miru svi oni koji su izgubili život u toj dugoj borbi bez kraja, da najzad počivaju u miru, u svojim mestima i sa svojim narodom, da se zna zašto su se borili i patili, i da im se da mesto u istoriji kakvo zaslužuju. Mučiteljima i zločincima niko nikad neće oprostiti ono što su činili i mi želimo da se i njima odredi njihovo mesto u istoriji kako bi se znalo ko su i šta su činili.

Počeli smo, dakle, da privodimo kraju ovaj težak ali nužan proces, uz saradnju s jednom vladom koja je svesna naše istorije i koja zna da taj projekat

podrazumeva najširu i slobodnu debatu o našoj neposrednoj prošlosti; s vladom koja se neće pokolebati pred pritiscima ili sumnjivim ponudama, i koja neće oklevati da na Parlament prenese glavnu ulogu u tom poslu koji je počeo obrazovanjem i radom parlamentarne Međuministarske komisije, koja će pozvati sve zainteresovane građane da se izjasne, i to u javnoj i otvorenoj formi, kako ne bi govorilo samo dvadeset i pet organizacija koje ste Vi već pozvali – i dobro je što ste to učinili – ali treba pozvati i stotine lokalnih udruženja bivših prognanika, zatvorenika, robova frankizma, one kojima su oduzeti struka i imetak, fondacije koje su svih ovih godina održavale sećanje na nekadašnje partije i sindikate, stručnjake međunarodne reputacije koji su od prvog dana, jasno i glasno, upirali prstom na frankističko varvarstvo; pozvati, dakle, sve one koji su nezaobilazni da bi društvo moglo da prođe kroz neophodnu katarzu i najzad se oslobodi aveti diktature.

Posle svega ostaje još težak, ali i jednostavan parlamentarni rad na donošenju zakona kojima bi se na dostojanstven način konačno stavila tačka na taj zlokobni period naše istorije. Tim zakonima jasno bi se osudili državni udar iz 1936. godine i potonja diktatura, a posebno represivno varvarsko zakonodavstvo koje bi bilo proglašeno ništavnim od samog svog nastanka i koje je, od samog početka, naišlo na eksplicitnu osudu od strane međunarodnih sudova i tela i najšire javnosti. Kada se ono proglasi ništavnim, niko više nikada neće moći da bude nazvan razbojnikom ili antisocijalnim elementom samo zato što je branio slobodu.

Onog dana kada smo se sreli s Vama neko je rekao na Komisiji da je namera da se reši najveći broj pojedinačnih slučajeva preostalih iz vremena diktature. Znajte da je to upravo ono što ne želimo. Mi tražimo pravdu, a ne dobročinstvo; ta pravda se tiče svih nas i nikog posebno nećemo izdvajati. Istorija i naše društvo zahtevaju upravo to, a ne nekakvu beskrajnu listu pojedinaca. Ne želimo da se daju nekakve penzije onima koji ih nisu stekli jer su bili u progonstvu ili zatvoru, već tražimo da se priznaju prava svima koji su trpeli progone pod diktaturom. Zakoni određuju da ako neko već ima adekvatnu penziju ne može da prima drugu, pri čemu se gubi iz vida ono što je najvažnije – da je reč o pravu da je dobije koje kasnije, shodno zakonu, neće biti ostvareno. Tražimo, znači, pravo, a ne pregršt bezličnih novčanica preko kojih se nastoje učutkati neki glasovi. Novac je svakako neophodan, kao što su neophodni put, neko ministarstvo ili plata nekog generala, ali ne iz milosrđa, već zbog pravde i prava, bilo da se radi o putevima, ministarstvima ili platama generala. Ili o vašim platama.

Verujemo da je to put koji se sad otvara pred nama i da se ni u kom slučaju ne sme dopustiti da bude osujećen nekakvim sumnjivim manevrisanjima koja bi mogla doći iz same Socijalističke partije ili vlade. Sa izvesnom zabrinutošću vidimo da se ova tema, za čije rešavanje je nadležno Potpredsedništvo Vlade, sve više prebacuje u Ministarstva unutrašnjih poslova i Odbrane, što ne razumemo najbolje. Da li je neki ministarski odsek imao bilo kakve veze sa stvaranjem i podrškom nekom udruženju nastalom u poslednje vreme u cilju da se po svaku cenu otvaraju masovne grobnice i da se iz njih iskopaju posmrtni ostaci, kao da se radi o praistorijskoj arheologiji, a ne o našim mrtvima i nestalima koje treba sahraniti na hrišćanski način čak i ako su nedvosmisleno prihvatili agnostičku ili nehrišćansku ideologiju? Da li je glavna ličnost Državnih advokata i član pomenute Komisije svestan da kad jednom budu iskopani i preneti na groblje oni koji su bili poubijani i bačeni u jarkove bez prisustva sudije i bez odgovarajućih dokumenata o tome, da će tada nestati i svi dokazi da se radilo o čisto političkim ubistvima? Zbog čega udruženje koje radi na tome da što pre nestanu svi dokazi frankističkih zločina dobija nagrade, zvaničnu podršku i čestitke? Premda im je te nagrade dodelio PSOE, predaće im ih, bez sumnje, sekretar Državne bezbednosti Ministarstva unutrašnjih poslova, kao što se desilo prošlog 11. decembra s nagradom „Demokratija i sloboda 2004“, koju su ustanovili PSOE i Forum Hulian Besteiro, a koju je predao, što je zanimljivo, gospodin Kamačo, koji u vladi obavlja upravo tu dužnost? Šta je to što povezuje aktivnosti na potiskivanju istorijskog pamćenja s nekim neobičnim policijskim odsecima? Kom bezbednosnom ili obaveštajnom telu pripada funkcioner koji je tokom našeg razgovora u Komisiji sedeo ne naspram nas, zajedno sa vama, već pored nas, ispoljavao neskrivenu želju da prikupi sve papire koje smo doneli i ponašao se više u skladu s manirima jednog agenta seljačke Civilne garde nego kao državni službenik određen da bude od koristi žrtvama frankizma i pomogne im u ispunjenju njihovih očekivanja?

Nemojte sumnjati u to da smo svi zajedno na ovom poslu; hteli vi to ili ne, i vi ste tu, na strani koju sami izaberete, ali svi smo zajedno, na sreću ili nesreću, ili bolje rečeno, na sreću naše zemlje i naših ljudi, a na nesreću onih što žele da sakriju prošlost i učine sve da ona iščezne zajedno s našim mrtvima, izgnanima i zatvaranima, kako bi nestalo i to sećanje, tako vredno i dostojno ponosa. I znajte svi da se mi borimo već mnogo godina i da su pre nas bili mnogi drugi i da će naš rad, i kada nas ne bude, preuzeti naši sinovi, naši unuci i svi koji žele da nastave ovu borbu. Niko od nas neće

odustati sve dok ne dođemo do kraja; mi nismo umorni, oni koji se s nama suočavaju verovatno jesu. Pored toga, vlade se biraju na četiri godine, a nas je izabrala naša savest i obeležila diktatura još pre više decenija. Sve to daje nam snagu da istrajemo i u decenijama koje dolaze.

Stojimo Vam na raspolaganju za svaku saradnju koja bi bila korisna za razvoj tako obimnog projekta. Znajte da su milioni građana još jedanput procenili da Vaša partija ima ogromne mogućnosti, a u tom smislu i naša vlada, i da ćemo joj svi pomagati koliko god bude potrebno kako bismo svi zajedno najzad stigli do vlade istinskog pomirenja i napretka. Nemojte nas izneveriti.

Ovo je bilo prva i jedina komunikacija sa navedenom Komisijom, nikada više nas nisu pozvali. U Službenom biltenu Španije (BOE) mogli smo da pročitamo 27. decembra, dan uoči praznika nevinih svetaca, da je usvojen tekst Zakona.

Kasnije, 19. juna 2008, tim Nizkor, uz podršku našeg udruženja, podneo je prvu tužbu u Španiji povodom španskih žrtava u nacističkim logorima smrti u Drugom svetskom ratu. Tužba je predata Istražnom odeljenju br. 2 Specijalnog državnog suda 17. jula 2008. godine. Posle toga je usledio slučaj Garson, ali to je druga priča koja traži posebno poglavlje.

Prevela Nada Đermanović

ANHEL DEL RIO SANČES¹

ISTORIJSKO PAMĆENJE I TRAGOVİ FRANKISTIČKE REPRESIJE PAMĆENJE NA SCENI

Prodor fenomena nazvanog Povraćaj istorijskog pamćenja (RMH – Recuperación de la Memoria Histórica), koji se odnosi na otkrivanje poricanih i zaboravljenih istorijskih stvarnosti i vraćanje dostojanstva žrtvama građanskog rata i frankističke represije u svim njenim dimenzijama, značio je džinovski korak napred u postepenoj *defrankizaciji* jedne Države i jednog društva sa očiglednim demokratskim deficitima u toj oblasti (Navarro, 2002). Nesumnjivom pozitivnom rezultatu, to jest otkrivanju jedne mračne prošlosti koja je za dobar deo građanstva, posebno za široke slojeve omladine, izgledala kao nešto nezamislivo u njihovoj zemlji² treba dodati sve intenzivnije preispitivanje – prvi put pokrenuto – političke tranzicije koju je većina

---

1 Profesor socijalne antropologije, član Grupe za društvena istraživanja Participativne akcije univerziteta Pablo de Olavide i andaluzijski delegat Prijatelja iz Mathauzena i drugih logora. Treba reći da status antropologa i istraživača nije u sukobu s mojom bezrezervnom podrškom osnovnim ciljevima društvenog pokreta čiji sam član. Puna identifikacija sa žrtvama ne samo da nije u sukobu sa istraživačkom doslednošću već, sasvim suprotno, ona biva direktno osnažena moralnom predispozicijom aktivističkog angažovanja. Teško da neko sa izvesnom dozom ljudske osećajnosti, čak i kada obavlja ulogu društvenog naučnika, može da ostane hladan i na distanci, i da ne ispolji svoju ogorčenost jednim stravičnim, nemoralnim i genocidnim režimom kao što je bio onaj koji se nametnuo i vladao represivnim nasiljem u Španiji tokom četiri duge decenije.

2 U poslednjoj deceniji, pored povećanja broja iskopavanja masovnih grobnica, pojavile su se nove studije u kojima se pokazuje izopačena priroda frankističke države, utemeljene na represivnom nasilju bez presedana u poslednjim vekovima naše istorije: masovna hapšenja, institucionalizacija mučenja, pokolji, nestajanja, sramni uslovi u zatvorima, koncentracioni logori, izbeglice ubijene u nacističkim logorima smrti, robovsko izrabljivanje kome su bile podvrgnute na hiljade političkih zatvorenika u realizaciji javnih i privatnih radova; deca ukradena republikanskim majkama, progon i zatvaranje određenih skupina ljudi – mimo onih koji su bili republikanski i/li revolucionarno opredeljeni – kao što su masoni, nastavnici, slobodni mislioci, homoseksualci, itd; velika pljačka imovine „crvenih“ organizacija i porodica, ponižavanja i proganjanja na poslu i tako dalje, što sve svedoči o nemilosrdnosti fašističke države koja je nastavila da traje, sa različitim

političkih snaga veličala i uzdizala do kategorije osnivačkog mita španske demokracije. RMH je omogućio stvaranje jednog novog društvenog pokreta sa izvanrednom sposobnošću mobilizacije veoma heterogenih grupacija: pripadnika porodica žrtava različitih generacija i ljudi koji su dolazili iz najrazličitijih sredina nauke, politike i umetničkog stvaralaštva. Zahtevi društva su tih godina poprimili takve dimenzije da razne vlade – centralna i autonomnih pokrajina – nisu imale drugi izlaz do da preduzmu mere pravno-administrativnog karaktera u odnosu na dokumentaciju i arhive, priznavanje profesionalnih prava, davanje državljanstva potomcima izgnanika, priznanja i odštete određenim kolektivima žrtava i tako dalje.

Pojava grupa koje zahtevaju politike pamćenja u vezi s traumatskom prošlošću globalni je fenomen. Na najrazličitijim prostorima planete pojavljuju se pokreti građana koji uspevaju da objedine široke sektore društva oko jedne prošlosti koja je ostavila mnoge neraščišćene dugove. Sudski procesi započeti u drugoj polovini poslednje decenije XX veka i tokom čitave 2000. godine protiv vojnika odgovornih za represiju u diktaturama Čilea, Argentine ili Gvatemale, pa i protiv njihovih najviših predstavnika – Pinočea, Videle i Riosa Monta – zajedno sa sve upornijim zahtevima za politiku sećanja poslednjih godina, posebno u latinoameričkim zemljama i u evropskom okruženju, izvršili su veliki uticaj na špansko društvo u osveščivanju određenih društvenih grupa koje takođe insistiraju na *istini, pravdi i odšteti* u zemlji u kojoj se nije pristupilo tranzicionoj pravdi³ tri decenije posle smrti diktatora Franka.

Memorijalistički pokret pojavljuje se u španskoj državi s novim milenijumom i za samo nekoliko godina postojanja uspeva da uđe u prostor zvanične politike i javne debate na intenzivan i postojan način, u toj meri da se sam *izraz istorijsko pamćenje*, donedavno jedva korišćen u ograničenim profesionalnim sredinama, proširio i popularisao na spektakularan način. Istina je da rasprostranjenost izraza „istorijsko pamćenje“ čini da on, zdravorazumski gledano, ima vrlo široko i nedovoljno definisano značenje, koje obuhvata veoma heterogene stvarnosti. Ali je istina i to da se danas značenje tog pojma uglavnom povezuje s terminima *republika, građanski rat, frankistička diktatura, žrtve, zajedničke grobnice, pravda...* Postoje velike rezerve u akademskom svetu, naročito među istoričarima zato što taj termin povezuje dva suprotna pojma. Jedan je pamćenje, koje je ljudska sposobnost,

---

intenzitetom, tokom četiri decenije. Da bi se precizno ocenila represivna priroda nove frankističke države od početka pobune iz 1936, preporučujemo četiri naslova opšteg karaktera: Juliá, S. 1999, Cazorla, A. 2000, Casanova, J. 2002. i Espinosa, F. 2010.

3 Tranziciona pravda – pravda tranzicije u terminologiji Ujedinjenih nacija – predstavlja celinu sudskih i političkih mera sa kojima se suočavaju zemlje u kojima su počinjene zloupotrebe velikih razmera i posebno teške u kontekstu jedne diktature ili oružanog sukoba, u okviru procesa tranzicije u demokratiju i mir. Među njima se nalaze sudske krivične radnje, komisije za istinu, politika reparacija i druge institucionalne mere (Chinchón, 2011).

subjektivna i lična, a drugi istorija, naučna disciplina koja jeste, ili teži da bude, objektivna i društvena. Bez želje da se upuštamo u pojmovna razjašnjenja, smatramo da istorijsko pamćenje treba shvatiti u vezi sa društvenim pokretom koji teži da povrati i socijalizuje traumatičnu i nepoznatu istoriju podređenih grupa – poraženih u ratu – sa ciljem da im se povrati dostojanstvo i pruži pravda.⁴ Suštinsku ulogu u tom zadatku preuzela su memorijalistička udruženja koja poslednjih godina niču po celoj državnoj teritoriji.

Prekinuti ćutanje, zahtevati pamćenje

Da bismo shvatili povezanost i društvenu rasprostranjenost pokreta za povratak istorijskog pamćenja (RMH), moramo razmotriti njegovu unutrašnju prirodu, koju su pre svega odredili neposredni potomci žrtava frankističkih represalija. Tome su išli na ruku i politički kontekst stvoren posle izborne pobeđe desničarske Narodne partije (PP) 1996. godine i raskid, ili bolje rečeno, razgradnja „pakta ćutanja“ koji se održavao još od takozvane političke tranzicije iz diktature ka demokratiji. O toj temi postoji jedna zanimljiva akademska kontroverza između onih koji brane prećutni „pakt ćutanja“ ili ne priznaju njegovo postojanje, a pripadaju političkim snagama koje su bile nosioci tranzicije, i onih koji pokušavaju da izbegnu političku instrumentalizaciju bliske prošlosti (Republika, građanski rat i frankistička represija). Profesor Santos Huliya, s veoma kritički nastrojene pozicije prema memorijalističkom pokretu, već dugo brani stav da ne samo što ne postoji nikakav pakt ćutanja već bi se moglo govoriti i o „prezasićenosti pamćenjem“ u godinama koje su okončale diktaturu (Julía, S. 2006). Tu tezu osporava istoričar Fransisko Espinosa (2007), koji ukazuje na to da su odsustvo historiografskih studija o represiji i velike poteškoće na koje su istorijska istraživanja nailazila i u toku osamdesetih godina XX veka bili određeni politikom ćutanja, *ne-sećanja*, koja je donosila zaborav i pozivala da se pređe preko jedne od najtragičnijih epizoda naše istorije.

Naše istraživačko iskustvo u ruralnoj andaluzijskoj sredini⁵ potvrđuje nam da je *ćutanje* bilo dominantan stav među porodicama poraženih. I danas – mada u

---

4 Etička dimenzija revandikacije pamćenja žrtava dobija temeljni značaj. Filozof Reyes Mate, najbolje je analizirao osnove na kojima treba ostvariti taj povratak u prošlost koji on postavlja kao moralnu obavezu: pošto se zločini sa etičkog stanovišta ne propisuju, ćutanje i zaborav ovekovečuju nepravde počinilaca i čine nas saučesnicima dželata (Mate, 2003).

5 Od 2001. godine do danas razvio sam razne antropološke istraživačke projekte zasnovane pre svega na terenskom radu i posmatranju što me vodilo po dobrom delu Andaluzije i drugih teritorija u prikupljanju svedočanstava o frankističkoj represiji u raznim varijantama: politički zatvorenici kao robovi (Kanal zatvorenika); deportovani u nacističke logore smrti (Andalužani u Mauthauzenu); lokalizovanje masovnih grobnica žrtava represalija u provinciji Sevilja (Mapa jama)... Pored toga, učestvovao sam u raznim iskopavanjima ostataka leševa i u brojnim ceremonijama (skupovi, odavanja počasti, otkrivanja monolita, spomenika, itd.). Potrebno je ukazati na to da iako se društveni fenomen RMH javlja na celoj teritoriji španske države,

manjoj meri – često se uočava latentan strah kada treba da se govori o značenju represije na lokalnom nivou. Za mnoge porodice i u mnogim mestima to je bila i ostala tabu tema. Čak u opštinama u kojima je na vlasti levica naišli smo na zvanično prećutkivanje rada RMH-a sa obrazloženjem preuzetim iz trijumfalističkog diskursa frankizma i ozvaničenim od strane kovača tranzicije: „*Otkud potreba da se pretura po prošlosti i čeprka po starim ranama?* Žig „crveni“, koji je obeležio znatan deo stanovništva svrstanog na stranu poraženih u ratu opstao je uprkos smrti diktatora i godinama demokratije (Del Rio i Valceunde 2005). Na mnogim mestima, naročito u manjim i srednjim selima u kojima ne postoji anonimnost, bili smo svedoci da, kada se u neformalnom razgovoru pokrenu te teme i kada se neko reši da progovori, to čini uvek tihim glasom i osvrće se da proveri ima li u blizini nepoželjnih slušalaca. S druge strane, Frankove pristalice nisu doživele to osećanje jer zvanične institucije nikad nisu dovodile u pitanje njihov politički status. Frankistička desnica se reciklirala, često prividno, u demokratiju i danas se bezmalo pojavljuje kao njena obnoviteljica. Sve to je plod *neuzorne tranzicije* – da se poslužimo rečima Visensa Navara (*El Pais*, 8. 1. 2003) – tokom koje su snage desnice, iznikle iz frankizma, nametnule svoju dominaciju nad levicom koja se pokazala slabom i bojažljivom. Kao što dobro opaža katalonski politikolog, u nepotpunoj tranziciji nalaze se koreni demokratskog i socijalnog deficita s kojim se danas suočava španska država (Navarro, V. 2002, str. 179-215).

S našeg stanovišta, na liniji Espinosinih postulata, smatramo da je „pakt zaborava“ značio pobedu konzervativnog istorijskog diskursa koji je polazio od toga da se „ne čačka prošlost“ i da se odustane od društvene, moralne, ekonomske i pravne rehabilitacije žrtava fašizma. Izvršena je neka vrsta *memoricida*, da se poslužimo izrazom Cvetana Todorova (2002), čiji će se dometi i odgovornosti tek pokazati uprkos uništavanju arhiva od neprocenjive historiografske vrednosti po nalogu Rolfa Martina Vilje, ministra unutrašnjih poslova postfrankističke koalicije Unije demokratskog centra (UCD), koja je vladala Španijom od 1977. do 1982. godine. Društvene posledice politika *ne-pamćenja* bile su tako očigledne da je bivši predsednik socijalističke vlade od 1982. do 1996. godine Felipe Gonsales morao da izjavi: „Nije bilo veličanja, pa čak ni priznanja žrtava frankizma, i zbog toga se ja danas smatram delom odgovornim za gubitak našeg istorijskog pamćenja, koji sada desnici dopušta da poriče strahote koje je činila diktatura, i to bez ikakvih posledica sa izbornog ili društvenog stanovišta“ (Gonzalez, F. i Cebrian, J. L. 2001, str. 37). I u akademskim i političkim sredinama postoje duboka razilaženja u pogledu

---

priroda represije i posledice koje su iz nje proistekle, koliko god svuda slična, varira u zavisnosti od društvenih struktura i teritorije. U tom smislu, kroz tekst ću naglašavati više andaluzijsku specifičnost politika sećanja i društvenih pokreta i, u nekim aspektima, njihovu različitost u odnosu na ostale regione zemlje.

sprovodljivosti pakta za konsolidaciju demokratije.⁶ U tom smislu potrebno je istaći da je memorijalistički pokret od samih početaka ispoljavao snažan kritički stav prema španskoj tranziciji kao razdoblju u kom su žrtve frankizma doživele drugi poraz. Oktobra 1977. godine usvojen je Zakon o amnestiji – smatran kao *zakon tačke i kraja* – koji izjednačava antifrankističke borce sa odgovornima za represiju, jednom rečju žrtve sa dželatima.

Fransisko Espinosa deli razdoblje od državnog udara – čija je posledica bio građanski rat – do naših dana na četiri etape sa stanovišta društvenog prisustva politika pamćenja poraženih. Decenije diktature (1936-1977) bile su vreme „poricanja pamćenja“ jer je u njima postojalo samo jedno moguće pamćenje: pamćenje pobednika čiji je sadržaj bio osnivački mit *svetog krstaškog rata* protiv „komunizma“ i „marksističkog varvarstva“. Za njima sledi tranzicija (1977-1982), u kojoj se izrodila „politika zaborava“ putem konsenzusa između vodećih snaga levice i frankističkih sektora koji su se reciklirali u demokratiju. Od 1982. do 1996, u godinama dok je bila na vlasti Socijalistička radnička partija Španije (PSOE), usledila je etapa „suzpenzije pamćenja“, u kojoj se – možda zbog strategije izborne rentabilnosti (da se ne bi izgubili glasovi među umerenom srednjom klasom, koja bi se mogla osetiti neprijatno zbog prizivanja prošlosti) ili možda iz straha od vojske s prevratničkim sklonostima⁷ – nije zahtevao povraćaj demokratskog, antifašističkog i republikanskog pamćenja, ne samo u prvim godinama već tokom celog mandata. U periodu vlade PP-a (1996-2004), posebno u drugom parlamentarnom sazivu (2000-2004), dolazi do istinske „provale sećanja“, koja traje do naših dana (Espinosa, F. 2006: 171-204). Počev od tog trenutka, nesumnjivo pod uticajem akcije i društvenog odjeka pokreta sećanja, zapaža se da su organizacije kao što su PSOE, Komunistička partija Španije (PCE) i koalicija Ujedinjena leвица (čiji je član, među ostalima PCE) promenile stav u vezi s korišćenjem skorašnje istorije, kao što ćemo kasnije videti.

Logično, širenju nove strategije koja podrazumeva to „ponovno izbijanje sećanja“ doprinose neki mediji, posebno oni koji pripadaju grupi PRISA⁸ na državnom nivou i koji otad naširoko pokrivaju teme vezane za frankističku represiju, posebno za njenu najspektakularniju manifestaciju: iskopavanje masovnih grobnica.

Društveni pokreti koji se zalažu za povraćaj pamćenja poraženih rađaju se, dakle, u svetu potomaka žrtava represalija, u kontekstu instrumentalne političke borbe

---

6 Više detalja vidi u Aguilar, P., 2004. i Navarro, V., 2002.

7 Pokušaj jednog dela vojnog establišmenta identifikovanog sa frankizmom da izvede državni udar 23. februara 1981. godine još je bio svež u pamćenju građanstva.

8 Dnevni list *El Pais* i radijski kanal *SER* – najčitaniji odnosno najslušaniji u zemlji – odigrali su bitnu ulogu u objavljivanju vesti i pokretanju javnih debata.

(desnica na vlasti naspram levice u opoziciji) koja pogoduje društvenoj artikulaciji tog pamćenja.

Inicijatori pamćenja: afektivna dimenzija društvenog pokreta

Termin *pamćenje*, takav kakav koristimo, pojavljuje se u vezi sa društvenim pokretom koji zahteva svoju istinu i odupire se prihvatanju „službenih istina“ koje prikrivaju prošlost ili podstiču zaborav. Taj pokret se rađa iz građanske osnove na samostalnan način da bi se potom, u oktobru 2000. godine, konstituisao na državnom nivou kao Udruženje za povraćaj istorijskog pamćenja (ARMH). Prethodno su se pojavila udruženja koja su radila na specifičnim pitanjima, na primer Udruženje prijatelja internacionalnih brigada, koje je organizovalo masovno odavanje počasti „Dobrovoljcima slobode“ u Madridu 1996, ili udruženje Arhiv rata i izgnanstva (AGE) osnovano 1998. godine, organizator *Karavana sećanja*, koji je obišao zemlju pronoseći svedočenja *dece rata*, izgnanika, gerilaca i brigadista tokom jeseni 2000. Za razliku od ostalih, ARMH će se ubrzo umnožiti, te će biti osnovano više desetina udruženja lokalnog, okružnog, provincijskog ili pokrajinskog karaktera, koja su nezavisna jedna od drugih, ali ujedinjena zajedničkim ciljevima i razmenom iskustava.⁹

Prve osobe koje su se angažovale u radu na povraćaju istorijskog pamćenja iz udruženja formiranih sa tim ciljem bili su neposredni potomci žrtava prve frankističke represije. Konkretnije, unuci i unuke nestalih i ubijenih za vreme građanskog rata i prvih godina diktature, ljudi čija tela leže u nekoj od više stotina masovnih grobnica, i onih otkrivenih i onih koje tek treba lokalizovati. Ovoj grupi, inače političko-ideološki veoma heterogenoj, premda većinski pozicioniranoj na levlci, pridružuje se druga s preciznije definisanim profilom: mladi istraživači, uglavnom istoričari, koji obavljaju, gotovo bez ikakvih sredstava, dragocen istraživački rad lokalnog karaktera i, u većini slučajeva, izvan akademskih krugova.

Da bismo istakli ulogu tih aktivista ili „inicijatora pamćenja“, poslužićemo se jednim pojmom koji koristi Elizabet Helin kada govori o onim učesnicima koji „teže društvenom priznanju i političkom legitimitetu jedne narativne verzije prošlosti“. I njima je stalo da održe vidljivom i aktivnom društvenu i političku pažnju za svoje

9 ARMH su autonomna, nestranačka udruženja, mada su mnogi njihovi članovi aktivni u raznim političkim i sindikalnim organizacijama levice. Taj pokret treba smestiti u sektor građanskih i ljudskih prava, pre nego u političko-društveni, gde deluju AGE ili *Forum za pamćenje*. U Andaluziji su ova udruženja usvojila razna imena: *Udruženje za istorijsko pamćenje i pravdu Andaluzije u provincijama Kadisa, Sevilje i Uelve*, *ARMH u Granadi i Haenu*, *Udruženje protiv zaborava i ćutanja i za povraćaj istorijskog pamćenja* u Malagi. Pored toga postoje mnoga udruženja lokalnog i okružnog karaktera.

inicijative.¹⁰ Mnogi od onih koji danas čine tvrdo jezgro memorijalističkog pokreta, i koji su najčešće rođeni pedesetih ili šezdesetih godina, bili su aktivni tokom godina tranzicije u organizacijama raznih boja antifrankističke levice, od komunističke partije do drugih političkih i sindikalnih organizacija radikalne levice. Međutim, u mnogim slučajevima, politički angažman tih mladih ljudi nije bio svesno determinisan porodičnim nasleđem represije koju su pretrpeli njihovi dedovi. To jest, nije bilo veze ili kontinuiteta među tim generacijama u pogledu političke svesti. Diskursi koji potiču od ovih inicijatora, pretežno članova porodica žrtava, sadrže emocionalni supstrat koji ima veći kapacitet socijalne kohezije od onog koji dolazi iz političko-partijskih sredina. Ta veza između diskursa i društvene baze uslovljena je ogromnom evokativnom moći pamćenja represije (doživljeno i preneto sećanje), koje uspeva da spoji mnoštvo sitnih porodičnih sećanja u jedinstveno *kolektivno pamćenje*. Izgradnji tog *kolektivnog pamćenja* suštinski doprinosi jedan skup rituala sećanja koje je generisao razvoj memorijalističkog pokreta i koji su danas sastavni deo njegovog identiteta: iskopavanje grobnica, komemoracije, odavanja počasti, spomenici, skupovi na kojima se izlažu svedočanstva žrtava...

Politička instrumentalizacija pamćenja

Političke organizacije levice s većom mogućnošću društvenog uticaja (PSOE i, manje, PCE i IU) shvatile su ogromni afektivno-simbolički potencijal MH-a i videle u tome priliku da stvore nove prostore za širu podršku sopstvenim političkim projektima preko istorijskih referenci čijim se legitimnim naslednicima smatraju. Međutim, u njihovim strukturama još postoje mnogi politički kadrovi koji su pristali da plate cenu „pakta o ćutanju“ kao nešto pozitivno i neophodno „za dobro i konsolidaciju demokratije“. To su oni koji su o tom vremenu govorili u prvom licu množine „*mi koji smo izveli tranziciju*“ i koji to smatraju najvrednijom medaljom u svojoj političkoj biografiji. Međutim, rastao je pritisak u bazama tih organizacija koje su tražile veću uključenost u aktivnosti na povraćaju istorijskog pamćenja. Na kraju krajeva, u mnogim slučajevima većina žrtava pripadala je njihovim partijama i sindikatima. Pređeni put bio je težak i dugačak dok te organizacije nisu konačno usvojile istorijsko pamćenje kao političku i programsku praksu iako je to podrazumevalo izvesnu samokritiku – dosad tek napola obavljenu – od onih koji su u velikoj meri odgovorni za prećutkivanje činjenica koje su završile u zaboravu. Treba istaći da se memorijalistički pokret stvarao polazeći od inicijativa u osnovi porodičnog i lokalnog karaktera. Ako su u prvom trenutku partije levice ispoljile

---

¹⁰ Elizabeth Jelin pozajmljuje pojam *moral entrepreneur* od američkog sociologa Howarda Becka da bi definisala društvene aktere koji su, pokrenuti humanitarnim osećanjima, mobilisali svoje energije u funkciji jedne ideje koju su primenili na polje borbe za pamćenje (Jelin, E. 2005. 17)

izvesne simpatije za taj novonastali pokret koji su inicirale porodice žrtava i nezavisni istraživači – mada se, kao organizacije koja raspolažu sredstvima nisu dovoljno angažovale u tom poslu – desnica je, naprotiv, prešla put od početnog stava ravnodušnosti do stava oštrog suprotstavljanja čim je, posle izborne pobeđe PSOE-e u martu 2004. godine, stvar počela da poprima institucionalne okvire. Nekoliko meseci kasnije osniva se Međuresorska komisija za proučavanje stanja žrtava građanskog rata i frankizma; ona će među udruženjima pobuditi velika očekivanja, ali ih neće ispuniti. PP i medijska desnica koriste od tada istorijsko pamćenje kao stalni argument u frontalnom sukobljavanju s vladom PSOE-a, uz uporan i pojednostavljen govor o „otvaranja starih rana“, podelu građanstva na osnovu odnosa prema temi koja je „prevaziđena tranzicijom“ ili prema „trošenju javnih para na beskorisne stvari u vremenima krize“.

Kako se pokret širi po celoj Španiji poput mrlje od ulja i postaje društveno sve prihvatljiviji, vodeće partije levice pokušavaju da ga instrumentalizuju kroz prisustvo svojih aktivista u rukovodstvima udruženja. Taj proces politizacije nosi sa sobom značajne lomove. Krajem 2002. godine aktivisti Komunističke partije stvaraju Forum za pamćenje kao zasebno udruženje, odvojeno od ARMH-a – i od udruženja srodnika žrtava – koje optužuju da je „nedovoljno politično“ da je „bez ideologije“, sa jasnom voljom da se uzdignu, sledeći *marksističko-lenjinističke* postavke kojima se nadahnjuju, u avangardu jednog pokreta klasne borbe u kom treba da se okupe svi aktivisti levice „koji žele da pronađu, preko RMH-a, svoje izgubljene znakove identiteta, reference i znanje za izgradnju jedne levice XXI veka“ (Pedreno, 2003). Malo kasnije, ta organizacija doživljava značajan unutrašnji rascep koji odgovara divergentnim linijama unutar PCE-a i Ujedinjene levice i čija je posledica podela na dva udruženja: Forum za pamćenje (Asociación Foro por la Memoria), organski vezan za PCE i Federaciju foruma za pamćenje (Federación de Foros por la Memoria), koja je okupljena oko jednog od njenih članova osnivača i koja ima veoma aktivne grupe na različitim mestima državne teritorije. PSOE, sa svoje strane, na svom XXXVI Kongresu, održanom jula 2004. godine, usvaja rezoluciju u kojoj poziva „na moralno obeštećenje za brojne naše drugove koji su bili žrtve progona i ubijanja, kao i na ispunjenje duga prema njima na dostojnom mestu, gde bi im se mogli iskazati moralno priznanje i pravda koju zaslužuju“ (Gálvez, S. 2006). S druge strane, PSOE Andaluzije preusmerava svoju memorijalističku aktivnost prema već postojećim udruženjima srodnika, i februara 2005. godine imenuje odgovorne za radne grupe o MH-u u osam provincija, tako da već postoje brojne lokalne grupe u kojima je jedna osoba zadužena za taj posao.

Državni parlament 2006. proglašava godinom istorijskog pamćenja i 2007. usvaja Zakon o istorijskom pamćenju.¹¹ To su godine enormnog broja naučnih istraživanja, kulturnih aktivnosti o skorašnjoj prošlosti i njihovog predstavljanja široj javnosti. Takođe je, na inicijativu nekih udruženja i organizacija – nijedno od njih nije istorijskog karaktera – podnet zahtev Specijalnom državnom sudu za istraživanje prisilnih nestanaka, koji će kasnije imati ogromne reperkusije, posebno nakon odluke sudije Baltasara Garsona o otvaranju slučaja i pokretanju istrage protiv frankizma sa svim pravnim implikacijama koje je time izazvao.

Zvanične institucije pokušavaju da predvedu proces usvajajući određene mere koje bi zadovoljile rastuće društvene zahteve. Kako centralna vlada tako i ona iz Andaluzije 2005. godine usvojile su, preko Ministarstva Predsedništva i Pravosudnog saveta i Komesarijata za Istorijsko pamćenje,¹² među ostalim merama i programe subvencija memorijalističkim organizacijama, opštinama i univerzitetima, namenjene, u osnovi, zadacima istraživanja i „institucionalnog i društvenog priznanja za osobe nestale tokom Građanskog rata i u posleratnom periodu“. Pored toga finansiraju se veći projekti u Andaluziji koje promovišu udruženja: projekat „Sva imena“ (baza podataka o frankističkoj represiji u Andaluziji dostupna preko Interneta) i „Mapa jama u Andaluziji“ (istraživanje radi lokalizovanja i obeležavanja zajedničkih grobnica).

Položaj i stav partija ni u kom slučaju nije bio nevin. MH se pretvara u dobar argument oko kog nova levica, svesna njegovog velikog simboličnog potencijala, nastoji da se artikuliše. Zahtev za Republiku, prošlu i buduću, drugi je simbol koji se može instrumentalizovati. Nikad ranije nije bilo toliko trobojki na skupovima na kojima su povratak istorijskog pamćenja tražile organizacije koje ranije nisu koristile barjak kao identifikaciono obeležje (Del Río Sánchez, 2003); nikada ranije nije održano toliko svečanosti i skupova povodom 14. aprila, dana proglašenja Druge republike. Poslednjih godina sve je više, u mnogim mestima, zajednički organizovanih manifestacija za Treću republiku na kojima vodeću ulogu imaju memorijalistička udruženja i članovi porodica žrtava.

---

11 Zakon kojim se priznaju i proširuju prava i utvrđuju mere u korist onih koji su bili žrtve progona ili nasilja u toku građanskog rata i diktature odmah je izazvao ogromnu polemiku koja je uslovlila njegovo odlaganje u nekoliko navrata da bi na kraju bio usvojen u parlamentu glasovima poslanika PSOE, IU, Partido Nacionalista Vasco i Bloque Nacionalista Galego skoro na samom kraju drugog mandata socijalističke vlade. Zakon su odbacili i desnica, koja ga je smatrala nepotrebnim, i onaj deo levice i memorijalističkih udruženja koji ga je smatrao nedovoljnim.

12 Posle formiranja nove vlade koalicije PSOE i IU, nastale kao rezultat andaluzijskih izbora u martu 2012, ukida se Komesarijat za Istorijsko pamćenje i osniva se Generalna uprava Demokratskog pamćenja koja se pridodaje Savetu lokalne administracije i institucionalnih odnosa u nadležnosti IU.

Te inicijative i projekti imaju neposredne posledice s velikim društvenim efektom. Samo mapa jama u Andaluziji utvrđuje postojanje 614 inventariranih grobnica i 47.349 žrtava frankističke represije (8.367 žrtava levičarskog nasilja)¹³, što pokazuje da je ova pokrajina imala daleko najveći broj žrtava.¹⁴ S druge strane, više od sto andaluzijskih opština podiglo je monolit ili spomenik tim žrtvama na prostoru masovnih grobnica koje na kraju postaju „mesta pamćenja“, gde se uspostavlja jedan niz rituala sećanja na značajne datume u kalendaru, kao što su 14. april, dan Republike, 18. juli, dan državnog udara ili 1. novembar, dan mrtvih. Pored toga, zahvaljujući uglavnom otvaranju vojnih arhiva i politici subvencija, od tada je više-struko porastao broj istraživanja lokalnog karaktera o represiji, koja su imala ogroman odjek u mnogim mestima. Pre svega, ta istraživanja su razbila tabu ćutanja. Objavljivanje tih dela podstiče na svedočenje osobe koje su se ranije uzdržavale da to učine. Ništa od toga nije bilo uzaludno jer su se sa lokalnom istorijom otvorile rasprave o porodičnom pamćenju, koje su produbile kako individualni identitet tako i kolektivni istorijski identitet naroda. Daleko od toga da je podsticalo lažne polemike (mnogo puta ponavljane priče o ponovnom otvaranju starih rana), objavljivanje dela o prikrivenoj i prećutkivanoj istoriji nekog mesta obično je imalo za rezultat smirenu raspravu koja bi na kraju dovela do toga da se prvi put ustanove i sprovedu činovi obeštećenja za dotad nepostojeće žrtve (odavanje počasti, spomen ploče, spomenici, monoliti, institucionalni činovi, itd.). Lokalna istorija represije ne samo što vraća narodu i valorizuje jedan deo njegove prošlosti već tu prošlost smešta u lokalnu svakodnevicu i normalizuje donedavno žigosanu raspravu (Del Rio, 2010).

Na suprotnoj strani, kao reakcija na „povratak pamćenja“, pojavio se „istorijski revizionizam“. Podržale su ga ultrakonzervativne grupe za pritisak, koje imaju široku medijsku pokrivenost¹⁵ i koje nemaju drugi cilj do da održe frankističku viziju stvari (i pamćenje pobjednika) i da doktrinarno hrane široke slojeve društva koji se kreću u okviru onoga što se naziva „sociološki frankizam“. Pio Moa, Sesar Vidal, Himenes Losantos, Nikolas Salas, između ostalih, neki su od njihovih najvažnijih

13 Mapa grobnica žrtava građanskog rata i posleratnog razdoblja u Andaluziji može se pogledati na: <http://www.juntadeandalucia.es/administracionlocalyrelacionesinstitucionales/mapadefosas/index.jsp>.

14 Istoričar Francisco Espinosa beleži za čitavu teritoriju Španije sledeće brojke: 130.199 žrtava frankističke represije (još uvek nisu obavljena dubinska istraživanja u brojnim pokrajinama) i 49.272 žrtava republikanskog nasilja (Espinosa, 2010).

15 Postulati „istorijskog revizionizma“ nailaze na dobar prijem u sredstvima komunikacija i izdavačkim grupama otvoreno svrstanim na stranu političke desnice i vrha katoličke crkve (El Mundo, La Razón, ABC, Libertad Digital, COPE, La Esfera de los libros...). Na istoj liniji su zauzeli stavove „lideri javnog mnjenja“, komentatori, pa čak i uvodničari tih medija, što pokazuje da su u španskom društvu veze s frankizmom veoma duboke. Dovoljno je videti ogromnu medijsku gužvu koja se i dalje podiže kada se povlače – ili se to samo pokušava – određeni simboli frankizma sa javnih mesta: statue Franka, Hose Antonija ili fašističkih vojnih starešina, imena ulica, trgova i zgrada (škole, bolnice, razni centri), ploče...

predstavnik. Istoričari Fransisko Espinosa i Alberto Reig Tapia objavili su odlične radove koji ubedljivo razobličuju trikove tih pseudoistoričara koji nastoje da predstave neofrankističku doktrinu u obliku istorijskog eseja. (Espinosa, F. 2006. i Reig, A. 2006).

Otkopavanje pamćenja: tragovi frankističke represije

Frankovu Španiju neki istoričari definisali su kao „ogroman zatvor“, „ogromnu kasarnu“ a trebalo bi dodati i „ogromno groblje“, uz napomenu da više od tri decenije posle Franka ona to i dalje jeste. Građanski rat i represija koja se obrušila na obe pozadine ostavili su zemlju prepunu nezakonitih sahrana van groblja: pored ograda imanja, na otvorenim poljima, u jarcima i jarugama. Od 1939. godine, malo posle završetka sukoba, započinje proces iskopavanja jedinih vidljivih žrtava: onih koje su pale „za Boga i Španiju“ i njihovih sahrana na javnim masovnim ceremonijama. Zemlja je preplavljena motivima veličanja *mučenika*; ploče, krstovi palih i spomenici podsećaju, u svakom, pa i najudaljenijem naselju ko su osobe dostojne priznanja i obožavanja. Na drugoj, društvenoj i simboličkoj strani, porodice ubijenih republikanaca, oni koji su znali gde su pokopane žrtve, tajno su na tim mestima ostavljali cveće ili su bili nemi i nemoćni svedoci njihovog pljačkanja i uništavanja. Nova država podiže „javna mesta sećanja“ kao iskupljenje za svoj mračni poduhvat započet 18. jula 1936. godine. Porodice žrtava pobeđenih pretvaraju mnoge zajedničke grobnice u „tajna mesta pamćenja“. Tokom decenija ti ljudi su čekali dan kada će moći da dođu do tela svojih srodnika, da ih iskopaju i dostojno sahrane, u skladu s ritualom koji bi omogućio realizaciju osujećenog žaljenja i normalizovao društveni status poginulog i njegove porodice. Dugo trajanje diktature onemogućilo je najbližim srodnicima žrtava da dožive ostvarenje svojih želja i oni su svojim potomcima preneli zavet: pronaći ostatke, gde god da se nalaze, i vratiti ih u okrilje porodice, u mesto porekla ili boravka.

Tek će posle smrti diktatora i, pre svega, posle formiranja prvih demokratskih opštinskih uprava 1979. godine započeti proces iskopavanja i vraćanja dostojanstva zajedničkim grobnicama republikanaca postavljanjem ploča, mauzoleja, spomenika ili monolita; obim tog procesa još je nedovoljno izučen. Same porodice su, na sopstvenu inicijativu, iskopavale i dostojanstveno sahranjivale svoje voljene. Grupe porodica i meštana išle su od sela do sela da donesu kući mrtve. U mnogim drugim slučajevima, opštinske uprave u kojima su vladale levičarske formacije preuzele su taj zadatak, ali izgleda da su svi ti procesi bili obustavljeni, ili se barem o njima nije javno govorilo, posle pokušaja državnog udara 23. februara 1981. godine. Toj paralizi su nesumnjivo doprinele glavne partije levice, PSOE i PCE, odgovorne u različitom stepenu za „pakt ćutanja“ i „suspenziju pamćenja“.

Iskopavanje trinaest republikanaca iz Priaranse del Bijersa u Leonu, godine 2000, bilo je prvi slučaj ekshumacije u toj novoj etapi „ponovnog izbijanja pamćenja“. Vest o iskopavanju, političkom i društvenom identitetu trinaest pronađenih leševa i okolnostima zločina počinjenog pre šezdeset četiri godine proširila se veoma brzo, čak i preko državnih granica, i izazvala ogroman društveni efekat. Traganje porodica za informacijama bilo je tako uporno da se jedan čin pravde, u početku ograničen na porodični/lokalni domen, preko noći pretvorio u društveni problem na državnom nivou. U nekoliko narednih meseci pojavile su se na stotine osoba koje su tražile ostatke ubijenih članova svoje porodice i tako je započeo proces otvaranja jama. Knjiga *Las fosas de Franco* (Frankove jame) Emilija Silve i Santjaga Masijasa, objavljena marta 2003. godine, za mnoge porodice ne samo što postaje izvor detaljnog obaveštavanja o događajima koje organizuje ARMH već, iznad svega, budi nadu da povraćaj ostataka njihovih dragih, koji je dotad ličio na himeru, posle više od šezdeset godina može da postane stvarnost.

Nema sumnje da je društveni i medijski efekat ekshumacija označio presudan trenutak u obnavljanju pamćenja, tako da više nema povratka natrag. Kao što dobro primećuje istoričar Havijer Rodrigo u članku „Omnipresentes o invisible“ (Sveprisutni ili nevidljivi): „Početak najnovijeg kruga ekshumacija zajedničkih grobnica u Španiji postavio je društvo pred veliki problem. Leševi i rodbina, jame i nestali stvarali su jednu mapu terora o kojem nije postojala svest dok na svetlo dana nisu izašle te lobanje i te kosti izvađene iz zemlje. Sve ostalo došlo je kasnije, od osude fizičkih i simboličnih ostataka frankističke diktature u demokratskom društvu do zahteva za konkretnim politikama restitucije, odavanja počasti i vraćanja dostojanstva žrtvama (između ostalog, i sudskim putem)“ (*El Pais*, 27. 11. 2005).

Do sada su memorijalistička udruženja uz podršku rodbine žrtava preuzimala izazov otvaranja grobnica u skladu s naučnim protokolima ponašanja i uz učešće arheologa, antropologa, forenzičara i kulturnih radnika, istoričara, psihologa, dokumentarista, itd.¹⁶ U prvoj deceniji ovog stoleća bilo je čak 270 ekshumacija širom zemlje, a ubedljivo najviše u Kastilji i Leonu. U njima su pronađeni ostaci 5.338 žrtava (Etxeberría, 2011). Posebno se ističe poduhvat na starom groblju San Rafael

16 U početku nisu sva iskopavanja sledila odgovarajući protokol postupanja, i to je bio razlog za razmimoilaženja sa univerzitetskim profesionalcima i među samim udruženjima, uz optužbe da jedna loše izvedena ekshumacija uništava dokaze frankističke represije. Ovaj sukob se smirio s obzirom na to da su se poslednjih godina sva udruženja snabdela protokolom i da slede naučni metod postupanja registrovan u sačinjenim izveštajima koji predstavljaju prave dokaze nekažnjenih zločina. Među mnogim primerima je i izveštaj koji su uradili antropolozi forenzičari Francisco Etxeberría i Lourdes Herraste iz uglednog naučnog društva Aranyadi o ekshumaciji koju je sproveo ARMH iz Burgosa 2003. godine u Olmedilju de Roa (Burgos), gde je pronađeno osam osoba ubijenih za vreme građanskog rata: <http://www.sc.ehu.es/scrwwwsr/Medicina-Legal/olmedillo/olmedillo.htm>.

u Malagi, gde je izvršena dosad najobimnija ekshumacija u španskoj državi; uz učešće raznih administracija (centralne, pokrajinske i lokalne), pod rukovodstvom Univerziteta u Malagi i uz podršku lokalnog ARMH-a obavljeno je iskopavanja u više zajedničkih grobnica i pronađeni su ostaci 2.840 žrtava. Prema mapi masovnih grobnica, ukupan broj žrtava u njima dostiže 4.000.

Ministarstvo Predsedništva je organ koji je na državnom nivou preuzeo na sebe od 2006. godine¹⁷ politiku subvencija za otvaranje grobnica, ekshumaciju i genetsku identifikaciju ostataka. Komisija stručnjaka procenjuje sprovodivost naučnog istraživačkog projekta i ekshumacije; za sredstva mogu da konkurišu samo neprofitna udruženja i grupe članova porodice. Iako udruženja tu pomoć uvek smatraju nedovoljnom s obzirom na velik broj zahteva porodica koje žele da povrate ostatke svojih dragih, posao ekshumacije se ostvaruje zahvaljujući dobrovoljnom radu tehničara, suseda i dobrovoljaca koji dolaze i iz dalekih zemalja.

U nedostatku jedinstvene državne regulative za te aktivnosti, neke autonomne zajednice (Euskadi i Katalonija) usvojile su mere kojima se mogu podržati ekshumacije ako postoje odgovarajući uslovi, mada udruženja ukazuju na mnoga ograničenja i restrikcije u njihovom sprovođenju. Zakon o MH-u ne vidi ekshumacije kao vladin imperativ, to jest kao državnu obavezu, već prepušta autonomnim zajednicama i opštinama da lokalizuju grobnice obavezujući „nadležne administracije“ da porodicama nestalih u građanskom ratu i frankističkoj represiji olakšaju njihovu lokalizaciju i identifikaciju izradom „mape grobnica“.

Projekat „Mape grobnica“, koji je promovisao memorijalistički pokret i javno predstavila vlada Andaluzije 2010, ukazuje na jednu otkrivenu činjenicu koja dobija status zvanične istine: više od 47.000 izbrojanih žrtava stradalo je od represije u pozadini a ne u ratnom sukobu. Civili, muškarci i žene, deca i starci, koji su *odvođeni u šetnju* i na koje je primenjen *zakon bekstva*; ili su pogubljeni primenom ratnog proglašenja pobunjenika *prekog suda* ili farse koju su predstavljali ratni sudovi. Projekat ne podrazumeva ekshumaciju i genetsku identifikaciju ostataka iz svih lokalizovanih grobnica. Mnoge grobnice su ostale ispod novih grobnica, asfalta, novih naselja i javnih zgrada ili u jarugama kojima prete klizišta. Zahteva se da ta mesta budu registrovana i proglašena „mestima sećanja“ kako bi postala deo istorijske baštine Andaluzije.

Među udruženjima postoje brojne polemike o ispravnosti i metodama ekshumacija. Neka od njih – posebno AGE i Udruženje rodbine i prijatelja zajedničke grobnice u Ovijedu – protive se ekshumacijama zato što smatraju da se tako brišu dokazi

---

¹⁷ Narodna Partija (PP) je zadržala u svojoj prvoj godini mandata, 2012, politiku subvencionisanja ekshumacija, ali sve ukazuje na to da neće dodeljivati sredstva naredne godine i da će tako okončati javne politike demokratskog pamćenja.

frankističke represije i zato što ti događaji predstavljaju „televizijske spektakle“ s „patetičnim prizorima“ i „starkeljama koji plaču“, što doprinosi deaktiviranju svakog političkog naboja.¹⁸ Oni zastupaju predlog da se jame proglašavaju za „mesta pamćenja“ kako bi se njihovim obeležavanjem, podizanjem spomenika i ustanovljavanjem ceremonija ovekovečilo antifrankističko pamćenje (Francisco Ferrándiz 2006. 556-56).

S druge strane, između ARMH-a i Foruma za pamćenje došlo je do velikih razilaženja kada je trebalo osmisliti ceremonije ili, bolje rečeno, ono što antropolog Fransisko Ferandis (Francisco Ferrándiz) naziva „simbolična i politička protokolicizacija“ ekshumacija. „Dok ARMH usvaja opšti diskurs o unapređenju ljudskih prava i smatra srodnike žrtava prvonadležnim u upravljanju žalošću i komemorativnim ceremonijama u vezi sa ekshumacijama – i u tome ih u potpunosti podržava – Forum za pamćenje smatra neophodnom politizaciju ekshumacija i uključivanje u proces nekih elemenata iz spektra komemorativnih akcija leve orijentacije“ (Ibid: 557-58). U tom smislu se razume prisustvo političko-partijskih simbola u aktivnostima koje sprovodi Forum: crvene i republikanske zastave, pevanje *Internationale* sa uzdignutom pesnicom ili tretiranje posmrtnih ostataka kao drugova.

Svaki proces ekshumacije ima veliki antropološki značaj zbog ogromnog ritualnog bogatstva i priča koje aktivira među prisutnima, rodbinom, prijateljima i susedi-ma. Kao što je veoma dobro analizirao Fransisko Ferandis (2006), ti procesi razvijaju „sećanja koja izmiču“ oslanjajući se na one priče koje su ostale prikrivene i koje mogu da niknu samo u početnim situacijama izvanrednog emotivnog naboja. Ekshumacije zajedničkih grobnica koje se često nalaze na zapuštenim delovima groblja ili u jarcima i jarugama, i kasnija sahrana ostataka na groblju omogućavaju rodbini žrtava da obavi čin bolnog oproštaja, koji je godinama odlagan i koji je, u stvari, najvažniji element celog tog procesa. Članovi porodica žrtava dobijaju utehu i katarzu posle više od sedamdeset godina čekanja, zahvaljujući tome što sad i oni, kao većina građana, imaju dostojno mesto za ostavljanje cveća i negovanje sećanja. Kao što je zabeležio Žoan Frigole: „Samo povraćaj identiteta mrtvih i njihovo simbolično smeštanje na javna mesta, to jest, uključivanje u sistem klasifikacije iz kog su bili isključeni, može da im povрати dostojanstvo“ (Joan Frigolé, 2003).

Institucionalizacija i novi izazovi memorijalističkog pokreta

Politika subvencionisanja memorijalističkih organizacija donela je velike rezultate i postignuća u smislu obelodanjivanja zlodela frankizma i vraćanja dostojanstva njegovim žrtvama, ali je imala i druge vrlo značajne posledice za razvoj samog pokreta. U godinama u kojima su znatna javna sredstva dodeljena ovom sektoru,

¹⁸ Vidi saopštenje AFAFC iz Ovijeda na <http://www.fosacomun.com/comunicado.htm>.

neverovatno se povećao broj organizacija, udruženja i zadužbina, što je izazvalo atomiziranje pokreta, heterogenost i, ponekad, sukobe koji reprodukuju ideološko-političke podele u društveno-političkoj areni. Prema registru Ministarstva unutrašnjih poslova i Pravosuđa Vlade Andaluzije, godine 2010. bilo je registrovano više od sedamdeset memorijalističkih udruženja kojima treba dodati mnoga druga koja nisu registrovana, a imaju redovne delatnosti. Ako su u prvom trenutku udruženja nicala odozdo, pre svega na inicijativu rodbine, i odlikovala se unutrašnjim pluralizmom – koji nije lišen mogućnosti sukoba – sada se, na višim političkim instancama, stvaraju nove organizacije, često na talasu subvencija, a njihova delatnost usmerena je pre svega na upravljanje javnim sredstvima i kontrolu projekata koje ostvaruju pojedinci/preduzeća u vidu podugovora. U ovu dinamiku je gurnut dobar deo izvornih udruženja, te njihov aktivizam počinje da posustaje u sudaru sa zamornom delatnošću birokratskog upravljanja. U tom smislu dolazi do paradoksalne situacije jer sada ritam rada udruženja diktiraju zvanične institucije preko subvencija i/ili odobravanja pojedinih projekata, što oduzima mnogo energije.

To su rizici rastućeg procesa institucionalizacije koji, manje ili više namerno, može dovesti do potiskivanja, kontrole, pa čak i do supstitucije inicijativa građanskog društva.

BIBLIOGRAFIJA:

- AGUILAR FERNÁNDEZ, Paloma (2004) Guerra civil, franquismo y democracia, *Claves de la razón práctica*, br. 140, Madrid
- CASANOVA, Julián (ur.) (2002) *Morir, matar, sobrevivir. La violencia en la dictadura de Franco*. Barcelona, Crítica
- CAZORLA SÁNCHEZ, Antonio (2000) *Las políticas de la victoria. La consolidación del Nuevo Estado franquista (1938-1953)* Madrid, Marcial Pons
- CHINCHÓN, J. (2011) „Justicia transicional“. U: ESCUDERO, R. (ur.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el olvido*. Madrid, Los libros de la Catarata, str. 101-07.
- DEL RÍO, Ángel (2008) „Políticas de la memoria, movimientos sociales y exhumaciones: la memoria como catarsis para enfrentarse al pasado de la represión franquista“. U: MEDINA, R., MOLINA, B. i GARCÍA-MIGUEL, M. (ur.) *Memoria y reconstrucción de la paz*. Madrid, Los libros de la Catarata, str. 117-38.
- DEL RÍO, Ángel (2010) „Elogio de la historiografía local de la represión franquista“. U: ROMERO, F. i ZAMBRANA, P. *Del rojo al negro. República, Guerra Civil y represión en El Gastor 1931-1946*. Granada, Tréveris, str. 17-22.
- DEL RÍO SÁNCHEZ, Ángel i SÁNCHEZ GARCÍA, Juan Manuel (2003) *La Marcha a Rota: la peregrinación de la izquierda andaluza. Simbolismo e identificación en un ritual político, Actas del IX Congreso de Antropología de la Federación de Asociaciones de Antropología del Estado Español*. Barcelona, Institut Català d' Antropologia (revidirana verzija na www.pensamientocritico.org/anrio)
- DEL RÍO SÁNCHEZ, Ángel i VALCUENDE DEL RÍO, José Ma (2005) *Represión, explotación y estigma: los presos-esclavos del Canal del Bajo Guadalquivir*. U: ORTIZ, Juan (ur.) *Guerra y Exilio en Andalucía*. Sevilla, Universidad Pablo de Olavide
- ESPINOSA, Francisco (2006) *Contra el Olvido. Historia y memoria de la guerra civil*. Barcelona, Crítica
- ESPINOSA, Francisco (2007) *De saturaciones y olvidos. Reflexiones en torno a un pasado que no puede pasar*. GÁLVEZ, S. (Coord.) *Dossier. Generaciones y Memoria de la represión franquista: Un balance de los movimientos por la memoria*. Hispania Nova, br. 7. <http://hispanianova.rediris.es/7/dossier.htm>
- ESPINOSA, Francisco (ur.) (2010) *Violencia roja y azul. España, 1936-1950*. Barcelona, Crítica
- ETXEBERRÍA, F. (2011) „Exhumaciones“. U: ESCUDERO, R. (Coord.) *Diccionario de memoria histórica. Conceptos contra el olvido*. Madrid: Los libros de la Catarata, str. 77-83.
- FERRÁNDIZ, Francisco (2006) *Exhumaciones y políticas de la memoria en la España contemporánea*. U: GÓMEZ ISA, Felipe (ur.) *El derecho a la memoria*. San Sebastián, Diputación Foral de Guipúzcoa
- FRIGOLÉ REIXACH, Joan (2003) *Cultura y genocidio*. Barcelona, Publicacions Universitat de Barcelona
- GÁLVEZ BIESCA, Sergio (2006) *El proceso de la recuperación de la „memoria histórica“ en España: Una aproximación a los movimientos sociales por la memoria, Internacional Journal of Iberian Studies* 19: 1, str. 25-51.
- GONZÁLEZ, Felipe i CEBRIÁN, Juan Luis (2001) *El futuro no es lo que era. Una conversación*, Madrid, Aguilar
- JELIN, Elizabeth (2005) *Las luchas por las memorias, Telar. Revista digital del Instituto Interdisciplinario de Estudios Latinoamericanos*, Universidad Nacional de Tucumán, br. 2-3, 11-27.
- JULIÁ, Santos (ur.) (1999) *Víctimas de la guerra civil*. Madrid, Temas de Hoy

JULIÁ, Santos (2006) „Bajo el imperio de la memoria“, *Revista de Occidente*, br. 302, str. 7-20.

MATE, Reyes (2003) *Memoria de Auschwitz*. Actualidad moral y política. Madrid, Trotta

NAVARRO, Vicenç (2002) *Bienestar insuficiente, democracia incompleta. Sobre lo que no se habla en nuestro país*. Anagrama, Barcelona

PEDREÑO, Jose Ma (2003) Definición y objeto de la recuperación de la memoria histórica, na www.nodo50.org/foroporlamemoria

REIG TAPIA, Alberto (2006) *Anti Moa*. Barcelona, Ediciones B

SILVA, Emilio i MACÍAS, Santiago (2003) *Las fosas de Franco. Los republicanos que el dictador dejó en las cunetas*. Madrid, Temas de Hoy

TODOROV, Tz. (2002) *Memoria del mal, tentación del bien: indignación sobre el siglo XX*. Barcelona, Península

Preveo sa španskog Dalibor Soldatić

DUZEP FERNANDES TRABAL

MIR U ARHIVIMA? RAT I IZGNANSTVO U DOKUMENTIMA

Pre nego što počnem izlaganje želim da iskažem zahvalnost fondaciji Roza Luxemburg, odeljenju za jugoistočnu Evropu, na pozivu da učestvujem na ovom međunarodnom skupu posvećenom temi *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam*. Želim posebno da zahvalim mom prijatelju i kolegi Milu Petroviću, s kojim realizujem više različitih projekata u dužem vremenskom razdoblju, kao i Karolini Udovički i ostalim članovima *Udruženja Španski borci 1936-1939*. Za mene je zadovoljstvo da budem u Beogradu i podelim ove dane sa svima vama.

Učestvujem na ovom skupu u ličnom svojstvu i kao predstavnik Nacionalnog arhiva Katalonije, jedne ustanove koja već godinama sakuplja privatne arhive o ratu u Španiji i izgnanstvu: lične i porodične, kao i zbirke, tekstualnu i fotografsku dokumentaciju ustanova i organizacija. Naš cilj je da spasimo od gubitka i zaborava najveći mogući broj zbirki i dokumenata: jedan program povraća sećanja na sve one osobe koje su učestvovala u ratu i posle njega morale da napuste Španiju usled tragičnih i svima poznatih okolnosti. Naš cilj su male zbirke pripadnika narodnih milicija, brigadista, političara i sindikalista na lokalnom nivou ili, jednostavno, anonimnih pojedinaca koji su najpre doživeli radost Republike i revolucije, a potom patili i na svojoj koži iskusili rat, represiju i izgnanstvo. Reč je o ličnim dokumentima s velikim emocionalnim nabojem. Sakupljanje takvih dokumenata nije samo stvar arhivističke tehnike: to je suštinski jedan veoma human zadatak. Arhiv prepoznaje i valorizuje dokumente, saraduje u njihovoj konzervaciji i upoznaje društvo sa svim tim životnim svedočanstvima. Svaki obavljeni zadatak predstavlja odavanje počasti protagonistima tih povesti, kao i onima koji su posvetili

život njihovom čuvanju i onda ih, jednim gestom ogromne plemenitosti, darovali Arhivu i na taj način stavili na raspolaganje istraživačima i budućim generacijama. Sadržaj mog učešća ovde stoga je neodvojiv od mog ličnog iskustva u svakodnevnom radu na povraćaju arhiva Sećanja. Imao sam ogromnu sreću što sam mogao da posvetim deo svoje profesije arhiviste ovom poslu sa puno strasti i da upoznam uzbudljive ličnosti i živote. Svom radu dugujem to što sam upoznao Beograd i što danas mogu da učestvujem kao pozvani gost na ovom skupu na koji donosim, pre svega, svoje lično, a ne arhivističko iskustvo. Hvala vam što me slušate.

Naslov mog izlaganja može izgledati preterano upitno, ali on nipošto nije retoričke prirode. Mir u arhivima? Od odgovora koji dajemo na ovo pitanje zavisi šta možemo smatrati definitivno okončanim ratom u oblasti arhiva i španske dokumentarne baštine. Događaji koji su se zbili u vezi sa kontroverznim pitanjem Arhiva građanskog rata u Salamanki, i posebno u vezi sa zahtevom Vlade Katalonije za povratak fondova koje je oduzela nacionalna armija u Kataloniji 1939. godine ukazuju, izgleda, da se zatvaranje te teme još ne nazire. Dopuštamo, na početku, da je pitanje „Papira iz Salamanke“, kako se popularno naziva ta polemika, politički instrumentalizovano i da su ga vlade i jedne i druge stranke, i mnoga sredstva komunikacija, predstavili kao teritorijalni spor. Vraćanje dokumenata legitimnim vlasnicima, svim onim pojedincima, partijama i sindikatima s teritorije jedne autonomne zajednice, određeni mediji predstavljaju kao metaforu razjedinjenosti španske države i slabosti centralne vlasti pred kontinuiranim nacionalističkim zahtevima. Suprotno od toga, otpor njihovom vraćanju – uz pozivanje na sveti princip Jedinstva Arhiva, koji je u ovom slučaju neprimenljiv budući se radi o fondu nastalom nasiljem i pljačkom – posmatra se iz Katalonije kao dodatni simptom španskog centralizma i poraza pluralne vizije države. U stvarnosti je polemika o „Papirima iz Salamanke“ pre svega pitanje ljudskih prava, to jest obeštećenja žrtava i priznanja jednog određenog Pamćenja koje se želi sahraniti u Arhivu, u ovom slučaju Arhivu Salamanke, napravljenom na osnovu lažnih osnova konsenzusa i zajedničkog sećanja. Zakon donet u Kongresu 2005. godine, koji je propisao povratak originala njihovim vlasnicima, bio je korak u ispravnom smeru; međutim, njegovu primenu su otad sistematski ometale vlade koje su se u međuvremenu smenjivale i tako smo dospeli u sadašnje stanje zamora i razočaranja.

Kako su država i određene partije i kolektivi mogli otići tako daleko u manipulaciji i instrumentalizovanju jednog tako osetljivog i naoko nevažnog pitanja? Ne pretenđujem na to da dam kategoričan odgovor na ovo pitanje, već da eventualno doprinesem njegovom razumevanju. Da bismo to uradili, moramo se vratiti u tridesete godine prošlog veka i analizirati učinak rata i revolucije na španske arhive i posebno obratiti pažnju na slučaj Katalonije, koji mi je najbolje poznat. Moje izlaganje će

stoga u prvom delu nastojati da ponudi sažet prikaz peripetija koje su pretrpeli arhivi u ratu u Španiji i posledica političkog, vojnog i ideološkog sukoba na istorijsko dokumentarno nasleđe; a drugi deo sadrži promišljanje politika koje su razvijale demokratske vlasti na planu povraćaja pamćenja sadržanog u dokumentima.

Na prvom mestu, izgleda očigledno da u ratu nestaju dokumenti i to mnogo više u sukobu građanskog karaktera čije se zaraćene strane međusobno poznaju. To se dogodilo tokom tri duge godine španskog rata i niko to ne poriče. Ono što me ovde zanima jeste razlikovanje između gubitaka u oblasti baštine, koji su nastali kao rezultat nediskriminativnih ratnih akcija (vazдушna bombardovanja, opsade, udarne trupe) od onih za koje su odgovorni vojnici ili civili čiji su ciljevi bili upravo prisvajanje, manipulacija i uništavanje dokumenata koji sadrže pamćenje neprijatelja. Ili, što je isto, pravljenje razlike između takozvanih ratnih „kolateralnih gubitaka“ i namernog uništavanja. Da bi se to razjasnilo, mora se prvo odgovoriti na sledeće pitanje: da li su u pozadini Republikanske Španije vlasti sistematski nastojale da unište arhive i biblioteke grupa i društvenih klasa koje su mogle smatrati političkim neprijateljima? Odgovor je NE i podaci koji nam stoje na raspolaganju pokazuju upravo suprotno. Godine 1936. godine u Španiji su postojale dve administracije sa zakonskim i izvršnim nadležnostima u oblasti dokumentarne baštine – centralna vlada i autonomna vlada Katalonije – i obe su razvijale neumornu aktivnost na spasavanju dokumentarnog i bibliografskog blaga od paljenja i razaranja. Španska vlada je obrazovala *Upravu za privremenu zaplenu, zaštitu i čuvanje Nacionalnog umetničkog blaga* koja je samo u Madridu spasila 40 dokumentarnih zbirki i 70 biblioteka. Vlada Katalonije je, u Barseloni, osnovala Opšti istorijski arhiv koji je usmerio svoje napore na arhive parohija, katedrala, manastira, palata i okružnih tužilaštava. Daću jedan primer: fondovi plemstva – a bilo ih je više od trideset – koji su ostali napušteni i bez gospodara posle bekstva njihovih vlasnika zbog straha od revolucionarnog terora tokom prvih meseci rata u mnogim slučajevima su spaseni od uništenja. Izabrana formula – konfiskacija – ne izgleda simpatična, ali u kontekstu u kojem se delovalo činila se jedino valjanom jer je pružala legalno pokriće organima i funkcionerima koji su obavljali taj zadatak rizikujući u mnogim slučajevima i vlastite živote. Time, logično, nisu izbegnuta žaljenja dostojna delovanja državnih vlasti – Ministarstva javnog obrazovanja u odnosu na stare dosjee funkcionera ili nekih sedišta opštinskih vlasti – koje su uništavale arhive da bi proizvodile papirnu masu za štampanje propagandnih publikacija.

U proleće 1936. godine započela je u Republikanskoj Španiji nova epizoda verskog proganjanja od strane antifašističkih komiteta i organizovanih partijskih i sindikalnih patrola, naročito Nacionalne konfederacije rada (CNT), Anarhističke iberijske federacije (FAI) i Radničke partije marksističkog ujedinjenja (POUM) u

Kataloniji. Bio je to žestok odgovor na nasilje koje je bilo svojstveno prirodi vojne pobune. Dotičemo ovde jednu veoma osetljivu tačku i ranu koju su te žrtve i njihovi potomci, kao i španska crkva, uporno održavali otvorenom. Obavljena istraživanja potvrđuju da su mnogi opštinski arhivi nastradali u napadima i paljevinama opštinskih administracija: posle Aragona, Katalonija je bila najviše pogođena oblast, sa skoro 150 opustošenih opštinskih arhiva. Što se tiče Crkve, seoski parohijski arhivi su bili glavne žrtve zato što su mnoge crkve i kuće sveštenika bile opljačkane. Velike gubitke pretrpeli su i notarski arhivi – u Kataloniji je to naročito bio slučaj u oblasti Taragona – i neki registri zemljišnih knjiga i hipoteka. Postoje autori, koji su, imajući u vidu ove činjenice, smatrali da je u Republikanskoj Španiji postojala jedna realnost veoma bliska onom što se smatra kulturnim genocidom. Kvalifikacija je ozbiljna i izvesno neprimenjiva na istorijski kontekst akcije uništavanja. Na prvom mestu, teško je dokazati postojanje sistematskog programa lokalizovanja i uništavanja dokumenata kao deo šireg programa uništavanja Pamćenja proganjanih grupa, to jest, buržoazije, plemstva i crkve. Da je postojao takav plan, njegov krah bi bio potpun, budući da su najvažnije zbirke opštinskih i crkvenih vlasti u celosti spasene akcijom vlasti. To isto se dogodilo i sa arhivima velikih preduzeća koja su, nakon što su bila kolektivizovana ili preuzeta od države, nastavila rad pod kontrolom sindikalnih komiteta, a arhivi su ostali na istom mestu, neoštećeni. Neka od njih, poput izuzetno značajnog metalurškog preduzeća iz Barselone (Maquinista Terrestre y Maritima), zaštitila su svoje dokumentarne zbirke prebacivši ih u protivavionska skloništa. I na drugom mestu, nije primećeno učešće administrativnih državnih struktura, što je presudan element da bi se jedna nekontrolisana akcije razaranja prekvalifikovala u koherentan plan genocida. Vlasti su delovale, kao što smo rekli, u suprotnom smeru, nastojeći da zaštite ugrožena dobra. Uprkos svemu tome, brojni napadi na umetničko, dokumentarno i bibliografsko blago bili su široko korišćeni od strane frankističke propagande kao pokazatelj crvenog varvarstva i izopačenosti Republike. Oni će zauvek ostati jedna mrlja u njenoj istoriji i nezaobilazna polazna tačka za revizionističke verzije istorije.

U Nacionalnoj Španiji panorama je bila drukčija zato što se tu moglo zapaziti presudno delovanje Države u sprovođenju kulturne represije. Katkad je država bila neposredni pokretač, a u drugim slučajevima delovala je a posteriori da bi napravila red nakon prvih mera koje su spontano sprovodili falangisti. Delovanje vlasti Nove države u dokumentarnoj i bibliografskoj oblasti svodi se na tri reči: čišćenje, oduzimanje, izgon. Rat je izazvao masovno izmeštanje miliona dokumenata levičarskih i republikanskih organizacija koje su bile smatrane vojnim ciljevima. Snage generala Franka koje su napale i okupirale teritoriju Katalonije između leta 1938. i zime 1939. godine donosile su sa sobom jedan studiozno pripremljen, opsežan i detaljan plan

konfiskacije arhiva od strane vojne obaveštajne službe. Dekretom generala Franka od 27. aprila 1938. bio je osnovan *Državni ured za sakupljanje dokumenata* (DERD), zloglasni organ kojim je rukovodio karlistički vojnik Marselino Uribari, čiji je zadatak bio da napravi red u oduzetom dokumentarnom materijalu i učini jednoobraznim postupak konfiskacije nepokretnih neprijateljskih arhiva. Njegov zadatak, prema dekretu, bio je „*sakupljanje, čuvanje i klasifikovanje svih onih dokumenata koji su bili korisni za dobijanje prethodnih saznanja o delovanju državnih neprijatelja*“. Terminologija i koncept su u celosti bili totalitarni. U skladu s linijom delovanja fašističkih vlasti, režim je sebi stavio u zadatak da sprovede sistematsku kampanju čišćenja i odstranjivanja pojedinaca, partija, sindikata i kolektiva protivnih Nacionalnom Pokretu i zato su mu bili potrebni dokumenti. Prevaziđena je početna faza direktnog ubijanja, kada su opustošene one oblasti poluostrva u kojima je pobedila vojna pobuna. Godine 1939. već su bili postavljeni i počeli da deluju represivni organi režima a za korektno funkcionisanje vojnih sudova bila je potrebna dokumentarna evidencija. Katalonija je bila teritorija od strateškog značaja zbog toga što se nalazila uz granicu, i frankisti su znali da su republikanske partije, sindikati i kolektivi tu premestili svoje arhive kako bi mogli da ih pošalju u inostranstvo. DERD je svaki okupirani grad podvrgao procesu sistematske kontrole i premetačine na osnovu podataka dobijenih od tajnih doušnika. Zahvaljujući sačuvanoj evidenciji javnog ili privatnog karaktera, znamo da su predmet aktivnosti DERD-a bili organi katalonske vlade (Generalitat), političke i sindikalne organizacije, poslanici, članovi vlade, visoki funkcioneri i značajne ličnosti iz kulture i umetnosti koji su se izjasnili u prilog Republici, kao i svaka ustanova suprotstavljena religiji i principima nacionalnog pokreta.

Između juna 1939. i februara 1940. godine izašlo je iz Barselone više železničkih kompozicija u pravcu Salamanke, gde su se nalazila sedišta različitih organa frankističke administracije. Računa se da je poslato oko 3.500 vreća konfiskovanih dokumenata ukupne težine oko 140 tona: bio je to samo deo oduzetih dokumenata budući da je prvo čišćenje u Barseloni izvršeno da bi se odstranilo sve ono što se nije smatralo korisnim. Nakon toga u Salamanki je odstranjeno još dokumenata za koje je procenjeno da ne mogu biti korisni sudovima, tako da do danas sačuvane zbirke predstavljaju otprilike deseti deo onoga što je bilo konfiskovano. U Salamanki nije formiran nijedan arhiv u skladu sa univerzalno prihvaćenim tehničkim pravilima, već samo jedan dokumentarni depozit koji je služio Specijalnom sudu za represiju masonerije i komunizma, a nakon ukidanja tog Suda 1963. godine, služio je Sudu za javni red, koji je preuzeo njegovu ulogu i nastavio da funkcionise do kraja frankističkog režima. Kada su konačno ukinuti sudovi represije, oduzete dokumentarne zbirke su prenete u nadležnost Predsedništva vlade i, vrlo brzo nakon toga, 1977. godine, u Ministarstvo kulture, koje ih je zadržalo u Salamanki kao deo odeljenja

Nacionalnog istorijskog arhiva. Parlament je 2005. godine doneo zakon kojim je poverio vladi Katalonije da obavi posao vraćanja dela konfiskovanih arhiva fizičkim i pravnim licima u Kataloniji. Nacionalni arhiv Katalonije je vratio 15 zbirke opljačkanim osobama i kolektivima ili njihovim legitimnim naslednicima.

Oduzete i u Salamanku prebačene zbirke predstavljaju samo deo republikanskih arhiva koji su se nalazili u Kataloniji. Nisu u sve arhive upale trupe nacionalista. Vlade (Španske) Republike i Katalonije, velike stranke i sindikalne organizacije uspele su da prebace najveći deo svoje dokumentacije u inostranstvo, jedan deo u Sovjetski Savez, drugi u Francusku i Englesku, a ostalo u razne zemlje Južne Amerike. Mnogi dokumenti su oštećeni i izgubljeni. Maršrute i raznovrsne teškoće na koje su nailazile te dokumentarističke zbirke, svaka ponaosob, moraju se zasebno istraživati, ali njihov najveći deo je ipak vraćen u Španiju. Ono što zabrinjava jeste činjenica da nisu svi vraćeni arhivi smešteni u javne institucije jer su neki predati privatnim fondacijama koje su pod kontrolom političkih stranaka.

Vratimo se na tragičnu 1939. godinu. Sudbina arhiva korporacija i pojedinaca naklonjenih Nacionalnom pokretu je bila drugačija. Većina prinudno oduzetih zbirki, koje su štatile Vlada Republike i Vlada Katalonije i koje su preživele rat u podrumima Nacionalne biblioteke – u slučaju Madrida – ili na raznim lokacijama izvan Barselone poput Viladraua, u Kataloniji, vraćena je u celosti svojim vlasnicima. Frankističke vlasti su poverile Službi za prikupljanje arhiva i biblioteka zadatak hitnog vraćanja zbirki organima, kolektivima i osobama koji su potvrdili svoje vlasništvo, tako da su, za nekoliko meseci, crkva, plemstvo i porodice za koje se procenjivalo da pripadaju desnici mogli da ih preuzmu bez ikakvih troškova.

Ta operacija je iscrpno praćena u novinama, a da pritom ni u jednom članku ili vesti nije rečeno da su zbirke spasene zahvaljujući intervenciji republikanskih vlasti. Podrazumevalo se da je sve što uradi Republika obeleženo grehom ništavnosti i tako je propuštena istorijska prilika da se nacionalizuju istorijski arhivi Starog režima na način na koji je to učinjeno u Francuskoj za vreme Francuske revolucije. Godine 1948. španski parlament je usvojio *Zakon o obnovi Arhivske porodične i istorijske baštine*. Taj zakon je onima čiji su arhivi uništeni za vreme takozvane „vladavine crvenih“ ponudio mogućnost da dobiju besplatne kopije nestalih dokumenata iz javnih arhiva. Priznanje, pomoć i obeštećenje za jedne; čišćenje, oduzimanje i izgnanstvo za druge.

Prelazim na završni deo mog izlaganja posvećenog, kao što sam rekao na početku, politikama koje su bile razvijane za vreme demokratije da bi se povratilo pamćenje sadržano u dokumentima. Svetu arhiva bilo je potrebno vreme da bi se probudio iz duge letargije frankizma. Godinama je administracija imala jedan isključivo

istoricistički pogled i bila usredsređena na konzervaciju srednjovekovnih i modernih zbirki, to jest onih iz najblistavijih vremena španske istorije. Zbirke iz XIX i XX veka ostale su zaboravljene, gotovo da im se nije poklanjala nikakva pažnja sve do 1970. godine, kada jedna generacija nefrankističkih istoričara započinje nova izučavanja socijalne i ekonomske istorije. Čak su i posle osnivanja Državnog arhiva (Alcalá de Henares) 1969. godine nedavno formirani arhivi centralne administracije trpeli posledice zbog nepostojanja stalne brige, kao i zbog njihove raspršenosti. Frankizam je u potpunosti ignorisao dokumentarne zbirke iz vremena Republike i rata tako što ih je pomešao sa ogromnom masom kutija iz raznih ministarstava. Pored toga, glavne državne institucije su u potpunosti izmicale kontroli kulturnih vlasti, pa su i dalje držale svoje arhive hermetički zatvorene i izdvojene; takav je slučaj sa arhivima vojne administracije i sudova za javni red, kao i sa onima koji su pripadali šefu države i koje su Frankovi naslednici, posle njegove smrti, sklonili; oni se danas čuvaju u jednoj privatnoj fondaciji. Ti problemi ni danas nisu rešeni u celosti. A što se tiče arhiva iz izgnanstva, nepotrebno je podsećati da su oni bili potpuno nevidljivi za frankističke vlasti. Kao vrhunac svega do sada rečenog, treba podsetiti na nesrećnu odlučnost ministra unutrašnjih poslova Rodolfa Martina Vilje, koji je 1977. godine naredio da se uništi centralni arhiv Falange i JONS-a (Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista), koji je bio čuvan u sedištu Ministarstva Nacionalnog pokreta. Sa njim su nestala dokumentarna svedočenja o zlodelima prvog frankizma, posebno onima koja su za vreme rata počinili karlistički dobrovoljci i falangisti na teritoriji pod kontrolom nacionalista. To je veoma težak gubitak, posebno sada kada se traži utvrđivanje sudske odgovornosti za zločine režima. Vlasti nisu bili prisiljene da bilo šta uništavaju zato što je zakon o Političkoj amnestiji iz 1977. godine ukinuo mogućnost sudskih istraga i kažnjavanja zločina iz rata i posleratne represije. Bilo je bolje ne otvarati ponovo rane, zaboraviti neprijatne dokumentarne zbirke Španije iz XX veka i prepustiti ih isključivo bezopasnim akademskim istraživačima. Španske vlade koje su se smenjivale, jedne ili druge boje, uvek su davale prednost zvaničnim obeležavanjima događaja iz hispanске prošlosti, poput Pet vekova Otkrića, u odnosu na bliža i polemičnija obeležavanja skorijih događaja iz naše savremene istorije koji zahtevaju ozbiljnije promišljanje. U španskim autonomijama težilo se tom istom, ali su slavni događaji iz španske prošlosti zamenjivani onim iz date pokrajine. Uz sve to, s vremena na vreme, neizostavno bi se oglasio neki političar visokog ranga i svečano potvrdio da se naš građanski rat smatra okončanim a sa njim i tranzicija. Neki autoritativni glasovi su govorili o „odsustvu upravljanja prošlošću“ u vreme tranzicije.

Ipak, ništa od predviđenog se nije ispunilo tako da se danas u Španiji, u različitim društvenim slojevima, održava živim interesovanje za sve teme koje su u vezi s

ratom, izgnanstvom i represijom. Arhivi nisu ostali po strani i do izvesne tačke su postali popularni. Šta se dogodilo tokom ovih godina? Verujem da je reč o različitim činocima. Prvi od njih je veliki napredak arhivističkih tehnika za koji treba zahvaliti, pre svega, novim informacionim tehnologijama i saradnji profesionalaca na svetskom planu. Javni arhivski centri su modernizovani; otvorene su nove tipologije dokumentarnih zbirki, u novim formatima, od fotografskih i audiovizuelnih arhiva do privatnih zbirki. Ne vrti se sve oko arhiva javne uprave budući da u svetu postoji velik broj ličnih, porodičnih i političkih zbirki sa informativnim sadržajima jednakim ili superiornim u odnosu na one iz javnih arhiva. Univerziteti su, u isto vreme, povećali broj diplomaca iz istorije i drugih humanističkih nauka a mladi istoričari se, u velikom broju, interesuju za dvadeseti vek. Isto tako, arhivske ustanove postale su otvorene za građanstvo, to će reći za neprofesionalce koji se zanimaju za genealogiju, porodičnu istoriju i mikroistoriju, i na kraju – postavljaju pitanja o ratu i frankizmu. Nesporno je da su se, tokom poslednjih decenija, španski arhivi modernizovali i da su u potpunosti usklađeni sa onima u zemljama iz našeg okruženja.

Ostavljam za kraj izlaganja podatak koji smatram presudnim: tokom poslednjih godina u Španiji se vrlo intenzivno razvijala borba za potpuni povratak Istorij-skog pamćenja, borba koja zahteva priznanje patnji prouzrokovanih represijom i izgnanstvom i njihovu nadoknadu. Arhivi se tako pretvaraju u osnov akcija za poštovanje ljudskih prava. Anonimni građani najednom počinju da ih posećuju da bi dobili potvrde ili dokumentovane dokaze koji služe kao osnova za neko ekonomsko pravo ili građansko priznanje. Razmatrali smo šta bi se dogodilo u španskim arhivima ako bi se, uz primenu univerzalnog zakonodavstva o zločinima protiv čovečnosti, mogle pokrenuti istražne radnje o frankističkoj represiji koje su zabranjene nacionalnim zakonodavstvom. Tada bi neizbežno izbili na videlo ograničenja i mane španskog arhivističkog sistema. Zainteresovani bi se sudarali sa zatvorenošću vojnih arhiva, koji odavno ne dobijaju potrebnu pažnju i nemaju odgovarajuće kadrove i infrastrukturu. Pojavili bi se problemi sa zbirkama iz Građanskog rata ili sudova represije. I otvorilo bi se pitanje pristupa zbirkama iz dvadesetog veka koje se čuvaju u arhivima crkve, čije normalno korišćenje još nije moguće. U osnovi, ušli bi u igru veoma važni pojmovi kao što su verodostojnost i nepristrasnost arhivskih ustanova i profesionalna etika. Nije mi namera da vam skiciram sveobuhvatnu panoramu španskih arhiva, koja ostaje okvir mog izlaganja, već isključivo da ukažem na neke od izazova sa kojima se susreću arhivi i arhivisti kada se radi o zbirkama koje se odnose na izgnanstvo i represiju.

Završavam ovo izlaganje tvrdnjom da arhivi danas više nisu samo uređena skladišta dokumentarnih zbirki; oni su se pretvorili u Ustanove Pamćenja ili, bolje rečeno, Pamćenja, na tragu mislilaca kao što su Pol Riker ili Pjer Nora. U toj tački

postoji jedno snažno nesaglasje između oficijelnog diskursa koji poverava arhivima zadatak da čuvaju jedinstveno kolektivno Pamćenje – Nacionalno pamćenje – i stvarnosti jednog raznolikog društva koje održava otvorenim mnoga sećanja. Nijedan glas ne sme da bude ućutkan i svi su dostojni da budu oživljeni u arhivima. Zato bi javni arhivi hitno morali da se uključe u posao prikupljanja individualnih sećanja sadržanih u ličnim i porodičnim arhivima onih koji su umrli ili su završili u izgnanstvu. A državni organi morali bi mnogo više da se uključe u zaštitu dokumentarističkih zbirki koje se čuvaju izvan Španije i da rade na povratku originalnih dokumenata ili njihovih digitalizovanih kopija.

Mir u arhivima? Prepuštam svima vama da razmislite o odgovoru na to pitanje.

BIBLIOGRAFIJA

Ramon ALBERCH – José Ramon CRUZ, *¡Archívese! Los documentos del poder. El poder de los documentos*, Madrid: Alianza coop, 1999.

Ramon ALBERCH, *Archivos y derechos humanos*, Gijón: Trea coop, 2008.

Archives of the Security Services of Former Repressive Regimes; report prepared for UNESCO on behalf of the International Council of Archives by Antonio Gonzalez Quintana, Paris: UNESCO, 1997.

Mariano BOZA PUERTA – Miguel Ángel SANCHEZ HERRADOR, „El martirio de los libros: una aproximación a la destrucción bibliográfica durante la Guerra Civil“, *Boletín de la Asociación Andaluza de Bibliotecarios*, br. 86-87 (januar-jun 2007), str. 79-95.

María Luis CONDE VILLAVERDE – Rosana de ANDRÉS DÍAZ, „Destrucción de documentos en España: historia, prevención, reconstrucción“, *Archivum*, XLII (1996), str. 119-129.

Josep CRUANYES, *Els Papers de Salamana: l'espoliació del patrimoni documental de Catalunya 1938-1939*, Barcelona: Edicions 62, 2003.

Ester CRUCES BLANCO, „La destrucción y la ocultación de los símbolos: documentos, archivos y mentalidad colectiva“, *Revista Andaluza de Archivos*, br. 5 (enero-junio 2012), str. 146-175.

Josep FERNÁNDEZ TRABAL, Josep, „Fondos del Arxiu Nacional de Catalunya sobre la guerra civil espanyola y el primer exilio, 1936-1845“, *Ebre 38 Revista Internacional de la Guerra Civil 1936-1939*, 2 (2005), str. 111-132.

Josep FERNANDEZ TRABAL – Pelai PAGÈS – Ignasi SARDÀ, „La guerra civil a Catalunya setanta anys després. Un balanç historiogràfic i arxivístic“, *Guerra civil a Catalunya, testimonis i vivències*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2007, str. 17-31.

Antonio GONZÁLEZ QUINTANA, „La política archivística del gobierno español y la ausencia de gestión del pasado desde el comienzo de la Transición“, *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, br. 6 (2006).

Antonio GONZÁLEZ QUINTANA, „Los archivos de la represión: balance y perspectivas“, *Actas de la XXXVII CITRA*, Comma, 2004, str. 59-74.

Antonio GONZALEZ QUINTANA, „Documentos sin fronteras para una justicia universal“, u *Justicia, terrorismo y archivos*, Salamanca: Asociación de Archivos de Castilla y León, 2011, str. 163-181.

Josep M.T. GRAU – Manel GÜELL, „Um capítol oblidat de la Revolució i la Guerra Civil Espanyola a Catalunya: la destrucció del patrimoni documental (1936-1939)“, *Serra d'Or*, núm. 521 (maj 2003), str. 33-37.

Jaume Enric ZAMORA, „El salvament dels arxius catalans durant la Guerra Civil espanyola“, *Lligall, Revista Catalana d'Arxivística*, 16 (2000), str. 85-151.

Elena YESTE PIQUER, „Guerra de archivos: el patrimonio documental de la memoria“, u *Cuartas Jornadas Archivo y Memoria*, Madrid, 19. i 20. februar 2009.

Preveo sa španskog Milo Petrović

OLGA MANOJLOVIĆ PINTAR

JOŠ JEDNOM O MILANU NEDIĆU, EMIGRACIJI I REVIZIJI ISTORIJE

U tekstu „O odnosu prema prošlosti“ jedan od najznačajnijih savremenih historičara Nemačke Eberhard Jelke napisao je da je prošlost moguće prihvatiti ili potisnuti, ulepšavati i opravdavati, slaviti, oplakivati, odbacivati, proklinjati, ali bez obzira na to koji način posmatranja i tumačenja odaberemo, ona uvek ostaje naš suštinski, ako ne najsuštinski deo. Štaviše, konstatovao je Jelke, celokupan ljudski život u biti predstavlja uspostavljanje odnosa prema onome što se dogodilo u prošlosti.¹ Na taj način on je izrazio dominantno shvatanje koje je prošlo gotovo sve humanističke nauke i savremena društva na kraju 20. veka, a po kom su interpretacije prošlog osnov za konstituisanje sistema vrednosti i izgradnju individualnih i kolektivnih identiteta u sadašnjosti.

Od pada Berlinskog zida konstitutivni element izgradnje identiteta evropskih društava predstavljali su projekti koji su uključivali pojedince i grupe u proces „otkopavanja“ potisnute, zatrpane, odnosno zaboravljene istorije i prikupljanja usmenih svedočanstava učesnika prošlih zbivanja. U čitavoj Evropi je pokrenut niz fondacija, udruženja građana, umetničkih projekata koji su definisali koncept unificiranja

---

1 Eberhard Jelke, „O odnosu prema prošlosti“, sa nemačkog prevela Drinka Gojković, *Reč*, br. 39, god. IV, novembar 1997, str. 167-171. Jelke je problematizovao i shvatanje pojma istorije, tvrdeći da je istorija ono što čovek pravi od prošlosti. Štaviše, samu reč *Geschichte* nije vezao za glagol „geschten“ („dogadati se“) već za glagol „schichten“ („raspoređivati“) i zaključio je da je istorija raspoređivački rad, uređivanje znanja o prošlosti, odnosno izveštaj o onome što se zbilo. Njegova kritika mogućnosti saznanja prošlog, izrečena u vremenu sumnje u naučnu objektivnost istorijske metodologije, predstavljala je artikulaciju stavova koji su odbacili pozitivističke principe i suženi pogled u prošlost, ali nisu značili i dekonstrukciju stava o istoriji kao nauci koja uobličava objektivno znanje o prošlim događajima.

mesta vezanih za proces osmišljavanja i sprovođenja fašističkih zločina.² Prostorne analize mesta nasilja kao najstražnijih „mesta sećanja“ prepletene su sa svedočanstvima direktnih učesnika istorijskih događaja (posebno onih koji su ostali na margini društva i s protokom vremena postajali nevidljivi u javnosti). Njihov osnovni cilj je bio da se onemogućí zaborav žrtava, ali i da se stalno podseća na zločince koji su počinili najstražnije zločine u istoriji čovečanstva. Tragajući za fizičkim ostacima istorije, brojni pojedinci uključeni u rad novoformiranih udruženja suočavali su savremene generacije sa monstroznošću nacističke ideologije i prakse. U ponovo ujedinjenoj Nemačkoj, upravo je koncept „topografije terora“ uveo društvo u fazu preispitivanja i razmišljanja o pojmovima kolektivne krivice i odgovornosti. U isto vreme, u Španiji je konstituisana nova zajednica sećanja kroz suočavanja s potisnutom prošošću i traganja za „zatrpanim“ istinama koja su podrazumevala iskopavanja masovnih grobnica i pronalaženje posmrtnih ostataka protivnika Frankovog režima. U načinu na koji su otrgnuti od zaborava oni koji su ubijeni pre nekoliko decenija sublimirani su vrednosni sistemi savremene Španije. Za društvo koje se suočavalo s nasleđem fašističke diktature, upravo je otkopavanje grobnica koje su svedočile o masovnim zločinima predstavljalo važan element u procesu postepene (ali isuviše često prekidane) defašizacije.

Potreba savremenih društava da „ožive“ istoriju kroz „arheološke“ i „antropološke“ metode saznavanja prošlosti u velikoj meri je, međutim, zavisila od političkog konteksta i nosila različite sadržaje, i neretko je proizvodila dijametralno suprotne posledice.³ Prikazivanje slojeva nasilja prisutnih na određenom toposu otvaralo je društva i jačalo demokratske procese, ali je korišćeno i za snaženje „teorija totalitarizama“ na kojima je počivao koncept negiranja i brisanja predstave o unikatnosti nacističkih zločina.⁴

Brojni pokušaji razumevanja načina na koji su se događaji u prošlosti odvijali podrazumevali su i preispitivanje odnosa „objektivnog“ i „subjektivnog“ značaja, odnosno analize povezanosti stručnog znanja i ličnog iskustva (njihove

---

2 Reinhard Rürup (ur.), *Topography of Terror, Gestapo, SS and Reichssicherheitshauptamt on the „Princ-Albrecht-Terrain“*, *A Documentation*, Verlag Willmuth Arenhövel, Berlin, 2006.

3 U godinama neposredno pred raspad Jugoslavije otkopavanja masovnih grobnica i sahrana kostiju žrtava ustaškog terora su upotrebljeni u procesu političke manipulacije i nacionalne antagonizacije u socijalističkoj Jugoslaviji.

4 Važan primer za diskusiju o ovom pitanju je i savremeni koncept memorijalizacije logora Buchenwald koji je pošao od nužnosti prikazivanja kontinuiteta istorije i stoga predstavio dve faze postojanja logora: prvu, u kojoj je Buchenwald bio nacistički koncentracioni logor od 1937. do 1945. i drugu, kada je predstavljao jedan u nizu logora NKVD-a u Nemačkoj, u periodu od 1945 do 1950. Iako je uspostavljena gradacija i vreme logora NKVD-a stavljeno u drugu ravan, upravo su njegove žrtve individualizovane pred posetiocima logora kroz pojedinačne grobove i privatna spomen obeležja koja su podizali članovi rodbine, za razliku od žrtava nacističkog logora Buchenwald. <http://www.buchenwald.de/643/>.

međuzavisnosti ili potčinjenosti).⁵ Rasprava o navedenim temama je direktno vodila prepoznavanju i uočavanju načina na koji se formira, odnosno menja slika prošlosti i otvorila pitanje: kada „privatizovana sećanja“ postaju okvir za redefinisanje ideoloških okvira i političkih aktivnosti, odnosno na koji način usmena kazivanja, lična sećanja i literarni predlošci o prošlosti koji su suprotstavljeni zvaničnim sintezama, postaju prihvaćeni i počinju da proizvode nove zaključke, pa čak i činjenice? U traganju za odgovorima na ta pitanja značajno polje promišljanja i zaključivanja predstavlja i analiza načina na koji je tumačenje uloge Milana Nedića u Drugom svetskom ratu – tumačenje koje je proizvela politička emigracija – postepeno šireno i prihvaćeno u delu javnosti u samoj zemlji. Interpretacije Nedićevih najbližih saradnika i rođaka, određene potrebom ličnog opravdanja kroz viktimizaciju neprijatelja iz vremena rata, postale su okvir novih istorijskih interpretacija i na taj način osnov ponovnog konstituisanja starih ideoloških koncepata na kraju 20. veka.

* * * * *

Odlukom Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Milan Nedić, predsednik takozvane Vlade narodnog spasa u vreme nemačke okupacije Srbije 1941-1944. proglašen je za ratnog zločinca 8. juna 1945. godine.⁶ Kako je navedeno u kratkom opisu i kvalifikaciji zločina, optužen je zbog: Izdaje naroda, Službe okupatoru, Mučenja i terorisanja stanovništva, Pljačke. Odluka Državne komisije dopunjavana je u dva navrata: najpre kada je Nedić apostrofiran i kao najodgovorniji za sabotažu naoružavanja Kraljevine Jugoslavije pred rat, za razbijanje jedinstva naroda Jugoslavije i rušenje otporne snage naroda,⁷ i drugi put kada je označen kao „jedan od najvećih izdajnika i zločinaca srpskog naroda“.⁸ Dva puta saslušan po izručenju Jugoslaviji u decembru 1945. godine, Milan Nedić je izvršio samoubistvo u istražnom zatvoru početkom februara 1946. godine i u istoriji tokom narednih decenija ostao upamćen kao „izdajnik i zločinac“.⁹

Dominantna, a može se reći i neupitna predstava o Nediću kao kolaboracionisti u socijalističkoj Jugoslaviji tokom prvih posleratnih godina nije se bitno razlikovala ni među pripadnicima srpske emigracije – onima koji su napustili zemlju ili odbili

5 Videti: <http://www.forensic-architecture.org/>.

6 Tekst Odluke Komisije za ispitivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Demokratske Federativne Jugoslavije videti u: Anđelka Cvijić, Milenko Vasović (ur.), *Milan Đ. Nedić, Život, govori, saslušanja*, Beograd, 1991.

7 Druga Odluka o proglašavanju Milana Đ. Nedića za zločinca nema datum. Ibid., str. 202.

8 Treća Odluka je takođe bez datuma. Ibid., str. 204

9 U brojnim enciklopedijskim odrednicama on je navođen kao izdajnik i ratni zločinac; vidi *Mala enciklopedija Prosveta*, Prosveta, Beograd, 1978; *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, Leksikografski zavod FNRJ, 1961.

da se u nju vrate posle oslobođenja i uspostavljanja socijalizma. Ona je proizilazila iz složenog nasleđa Drugog svetskog rata i nikada jasno definisanih odnosa među brojnim učesnicima ratnih dešavanja. Tokom prvih posleratnih dana Nedić je, prema pisanju njegovog biografa, najpre od strane Slobodana Jovanovića, predsednika jugoslovenske vlade u izbeglištvu, apostrofirao kao jedan od „najvažnijih kolaboratera“ nacista u Srbiji. Ubrajajući ga među „kvislinške elemente poznate po svojoj službi neprijatelju“, Jovanović je pokušavao da još jednom dokaže antifašistički stav vlade u Londonu u danima kada je i sam osuđen pred Vojnim većem u Beogradu na procesu Dragoljubu Mihailoviću, i kada je javnosti iznosio svoju odanost pobedničkoj savezničkoj koaliciji.¹⁰

Navedene kvalifikacije koje je izneo Slobodan Jovanović su svakako bile uslovljene i neprijateljstvom koje je tokom samog rata postojalo između jugoslovenske izbegličke vlade u Londonu i Nedićeve vlade u Beogradu, a koje je sve vreme predočavano javnosti u Srbiji kroz snažnu propagandu i govore samog Nedića. U svojim *Poslasticama*, Nedić je protivnike pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu i članove izbegličke vlade nazivao „nesrećnicima, ratnim krivcima, beguncima sa bojnog polja, bezumnim Srbima – nesrbima, upropastiteljima svoga rođenog naroda“ koji su „sa zločinačkom nepromišljenošću“ uleteli „u naručje din-dušmana“ i koji su „komunističko-masonska-jevrejsko-engleskoj mafiji i prodali svetu srpsku zemlju za trideset srebrnika, gurnuli [...] je u propast, u jad čemer, istrebljenje i smrt.“¹¹

Javna razilaženja i optuživanja iz vremena rata (koja su prema nekim svedočenjima daleko od očiju javnosti s vremenom prevaziđena) nastavljena su i tokom prvih posleratnih godina u emigraciji, te su se i sporadični pokušaji Nedićeve rehabilitacije završavali neuspehom. Pokušaji stavljanja imena Milana Nedića u istu ravan sa imenom Draže Mihailovića nailazili su na usmene i pismene napade od, kako je govoreno, „strane nekih nacionalista“ koji su Nedića videli kao narodnog izdajnika.¹² Kako su pisale pristalice Nedićevog režima koje su po završetku rata uspele da emigriraju u SAD, upravo tu je „komunistička propaganda uspela toliko (sic! O.M.P.), da

---

10 Prema pisanju Stanislava Krakova, Slobodan Jovanović je u članku koji je objavio u časopisu *Times*, 15. jula 1946, na dan donošenja presude u procesu protiv Mihailovića i dvadesettrojice, apostrofirao Nedića i njegove bliske saradnike kao „najvažnije kolaboratere“ koji su stoga stavljeni pod slovo Z, a njegovo ime jasno je obeleženo preko Radio Londona još od 1942. Stanislav Krakov, *General Milan Nedić, Prepuna čaša čemera*, knjiga druga, Minhen, 1968, str. 365.

11 „U ime Srbije“ Nedić je predstavnicima vlade u Londonu uputio reči „teške optužbe koja će pasti na vaše glave, kada već nemate poštenja i razuma niti svesti da bi vas ona samo do sada kaznila!“ Poručivao im je da su „u trenucima bezumlja, u trenucima zaslepljenosti i pomračenja srpskog razuma, sunuli sa zločinačkom nepromišljenošću u naručje din-dušmana naših, vekovnih dušmana slovenstva: komunističko-masonska-jevrejsko-engleskoj mafiji i prodali svetu srpsku zemlju za trideset srebrnika, gurnuli ste je u propast, u jad čemer, istrebljenje i smrt.“ „Poslanica našim beguncima u tuđini“, 28. juna 1942. u Cvijić, Vasović, *Ibid.*, str. 12

12 Petar Martinović Bajica, *Milan Nedić*, Čikago (Il.), 1956, str. 13.

su starosedeooci – bez malog izuzetka, smatrali Milana Nedića nemačkim čovekom i srpskim izdajnikom¹³. Uz zgražavanje je konstatovano: „Ovome su pripomogli i neki naši 'veliki' novodošli, koji su na javnim skupovima i preko štampe govorili i pisali protivu Milana Nedića.“ Posledica trvenja i otvorenih neprijateljstava bila je tako i zabrana održavanja parastosa Nediću u srpskoj crkvi u Geri, u Indiani.¹⁴

Međutim, u skladu s razvojem novih političkih realnosti obeleženih hladnim ratom i snaženjem jugoslovenske pozicije u bipolarnom svetu, Nedićev lik je u redovima emigracije, bez obzira na svu njenu heterogenost, dobijao nove sadržaje koji su do neprepoznatljivosti menjali istorijske činjenice. S patosom je konstatovano da je godinama Nedić sramoćen „od londonskih nacionalista“, a „ubijen od komunista“, i njegov lik je ocrtavan kao lik martira koji se svesno žrtvovao za dobrobit nacionalne zajednice. Na taj način, on je postao jedan od osnova novog istorijskog narativa, koji je nužno podrazumevao prevrednovanje prošlosti i raspodelu uloga u skladu sa savremenim odnosom prema socijalističkoj Jugoslaviji i komunističkoj ideologiji.

Prvi u nizu događaja koji su uticali na promenu postojećih znanja bio je održavanje parastosa u srpskoj crkvi u južnom Čikagu 1956. godine, tačno deset godina posle njegove smrti. Iako nisu prisustvovali samom događaju, episkop Dionisije i vladika Nikolaj su ga podržali. Na taj način, crkva je svojim neupitnim moralnim autoritetom u redovima emigracije prva opravdala Nedićevu saradnju sa okupatorom.¹⁵ Posle više od jedne decenije, koliko je prošlo od govora koji je održao na sahrani Dimitrija Ljotića, vladika Nikolaj je svoj javni angažman nastavio da temelji na ideologiji antikomunizma, koja je deset godina posle završetka Drugog svetskog rata postala globalna politička vododelnica.

U čemu se sastojala nužnost prevrednovanja Nedićeve uloge u Drugom svetskom ratu deceniju po njegovom završetku? Zbog čega je upravo njemu pripisano jedno od centralnih mesta u, kako je isticano, nacionalnom panteonu Srba? Još tokom rata taj epitet mu je pripisivan od strane pristalica i širen u javnosti. Upravo takvo tumačenje je upotrebljeno kao platforma za ujedinjenje srpske političke emigracije, a uobličio ga je Stanislav Krakov, pisac i sestrić Milana Nedića. Kako je istakao u Nedićevoj biografiji, koju je objavio u dve knjige 1963. i 1968. godine, bio je to preduslov da emigracija preživi.¹⁶ „Srpska, a da je sreće i celokupna jugoslovenska emigracija, ima samo jedan sudbonosni imperativ [...] A taj imperativ je: sloga nacionalne emigracije [...] Ili će naša emigracija biti ujedinjena i istupati složno kada

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid,

¹⁵ Petar Martinović Bajica, Ibid, str. 14.

¹⁶ Stanislav Krakov, *General Milan Nedić, Na oštirci noža*, knjiga prva, Iskra Minhen 1963; Stanislav Krakov, *General Milan Nedić, Prepuna čaša čemera*, knjiga druga, Iskra Minhen 1968.

se radi o najsvetijim pitanjima jedne nacije, o njenoj slobodi i njenom dostojanstvu, ili će emigracija lagano izumreti kao beslovesna masa koja ni sama nije znala zašto beži u široki svet, i koja će svojom tvrdoglavošću, svojom kobnom međusobnom netrpeljivošću i neshvatanjem zadatka koji pred njom stoji izgubiti svaku vezu sa svojom zemljom, sa svojim narodom i njegovim potrebama i nevoljama.“ Krakov je strahovao da će na taj način emigracija sebe odseći „ne samo od sadašnjosti već još više od budućnosti“.¹⁷

Tako je u opisu Nedića, Krakov rekonstruisao epske slike koje je tokom rata gradio kvislinški režim i upotrebio ih za legitimaciju novih okvira nacionalnog ujedinjenja. U skladu s tim, preuzeo je specifična tumačenja, koja su u vreme rata u Nedićevoj Srbiji dobili junaci narodne poezije sa kojima je trebalo da se identifikuju savremenici. Miloš Obilić i Kraljević Marko, Karađorđe i Miloš Obrenović i čitava plejada ličnosti iz prošlosti upotrebljena je za kovanje sintagme o jedinstvu „štita i mača“, odnosno „borbe i odbrane“. Kolaboracija je dobila svoje novo tumačenje – kao svesno žrtvovanje u odbrani naroda.¹⁸ U tom ključu, Krakov je jasno izrazio svoje tumačenje Drugog svetskog rata na tlu Srbije: „Teški pečat od olova udarila je prava istorija na te moskovske i londonske mistifikacije, na tu podelu nacionalnih Srba, monarhista i antikomunista, pravih rodoljuba koji, ma gde bili, ma kako se zvali svesno umiru za svoj narod, za njegovo preživljavanje, za njegovu slobodu. Zar crveni dele danas i juče kada su dobili vlast, još Srbe na dražinovce i nedićevce? Oni i jednim i drugim, sa istim falsifikovanim pečatom, udaraju žig izdajnika, ratnih zločinaca i narodnih neprijatelja.“¹⁹

U tom shvatanju nacije formalno je ponuđena ruka pomirenja čak i onima koji su označeni kao glavni neprijatelji u ratu i miru koji je za njim došao. Promovisana je ideja izjednačavanja komunističkih žrtava sa svim ostalim srpskim žrtvama koje su pale kroz istoriju. Stanislav Krakov je svoja tumačenja izrazio na sledeći način: „I nema ovde ni jednog jedinog, kada prvenstveno govorim o žrtvama srpskog naroda, pred čijom smrću, pa bio on nacionalista ili komunista, ne bih imao duboki pijetet i divljenje, jer su to bili ljudi koji su umirali boreći se za svoje Vjeruju. I nema ni jednog o kome bih, kada je danas samo zagrobna senka, napisao ma kakvu ružnu reč, jer smrt briše sve grehove i sve zablude u koliko ih je i gde bilo.“ U ključu svojih predratnih romana, Krakov je, glorifikujući vojničke žrtve, ustoličavao princip monolitnog nacionalnog jedinstva. „Skrnaviti leš, ili uspomenu jednog

---

17 Stanislav Krakov, *General Milan Nedić, Na oštrici noža, knjiga I*, Iskra, Minhen 1963.

18 Stanislav Krakov, *General Milan Nedić, Prepuna čaša čemera*, knjiga II, Minhen 1968, str. 8.

19 Ibid., str. 10.

mrtvog junaka, pa ma to bio i neprijatelj, nije nikada bila osobina ni srpskog ni makog drugog civilizovanog naroda. To je žalosna privilegija hijena i marodera.“²⁰

Navedene reči i sintagmu o „veličanstvenoj zagrobnoj vojsci Srbije“, Krakov je definisao u identičnom ideološkom okviru koji je u Španiji promovisao Franko služeći se konceptom „nacionalnog pomirenja“. *Valle de los caídos* – Dolina palih je po zamisli fašista trebalo da formalno ujedini sve koji su pali u građanskom ratu. Suštinski je, međutim, upravo taj memorijal esencijalizovao osnov Frankovog vladanja Španijom koji je podrazumevao stigmatizovanje i teror nad onima koji su se našli na suprotnoj strani u građanskom ratu. Radilo se o pokušaju utemeljenja ideje nacionalne superiornosti i nedeljivosti kroz velikodušno priznanje svetosti žrtve svim pripadnicima nacije. Izjednačavanje je, međutim, bilo samo prividno i jasno je getoizovalo borce za Republiku. Isto je ponudio i Krakov, koji je nacionalnom pripadnošću opravdao saučesništvo u najtežem zločinu u istoriji čovečanstva, sugestivno vršeći zamenu uloga i od zločinaca čineći žrtve. U vreme zategnutih odnosa Istočnog i Zapadnog bloka, a posteriori je snažnim antikomunizmom pokušao da opravda kolaboraciju u Srbiji tokom Drugog svetskog rata. Svaki pokušaj definisanja, odnosno samodefinisanja istorijskih aktera tako je označen dokazivanjem njihovog antikomunističkog angažmana. Na taj način je čak i označavanje Ljotićevog Zbora kao prononsirane fašističke organizacije, predstavljano kao „smišljena komunistička zamka“.²¹

Na taj način su potisnute činjenice koje su dokazivale da je Nedićeva kolaboracija proizilazila iz suštinskog prihvatanja, aktivnog uobličavanja i najzad svesnog promovisanja ideologije nacional-fašizma. Pisanje Miroslava Spalajkovića, predratnog političara koji je tokom celog rata bio blizak Nediću i nazivao ga duhovnim ocem Srbije, najjasnije odslikava navedenu tvrdnju. Spalajković je 1944. godine naglašavao da se rat koji je trajao „ne vodi samo između dve protivničke grupe velikih sila, nego između dve suprotne političke i društvene ideologije“.²² Za njega je rat predstavljao „epohalni sukob između dva suprotna shvatanja o poretku u svetu“. Stoga je glorifikovao ulogu Milana Nedića tvrdeći da on gradi autentični „srpski narodni socijalizam“, koji je razlikovao i od fašizma i od nacional-socijalizma, ali koji je po Spalajkovićevim rečima „ipak bliži ovom drugom nego prvom. U prirodnom

20 Stanislav Krakov, *General Milan Nedić, Na oštrici noža*, knjiga I, Iskra, Minhen 1963, 8.

21 „Veliki je komunistički uspeh, da su u narodu još pre Drugog svetskog rata uspeli da pokret „Zbor“ prikažu narodu kao fašističku organizaciju. Tu komunističku smišljenu zamku, prihvatila je docnije i jugoslovenska vlada, a ne ulazeći dublje u taj problem, zabranila je rad „Zbora“ i njegove novine i bilten.“ Vidi Petar Martinović Bajica, *ibid.*, str. 285.

22 Dr M. Spalajković, „Spasilac Srbije“, Predgovor drugom izdanju knjige *Moja reč Srbima, Govori Milana Đ. Nedića održani u 1941-1944 godini*, Beograd 1944.

zadružnom okviru jedinka nalazi realniju podlogu za svoj opstanak i jače jemstvo za svoj umni i moralni razvitak nego u korporativnoj apstraktnoj povezanosti.²³

Studije i biografije Milana Nedića iz pera posleratne emigracije objavljivane u Sjedinjenim Američkim Državama i Nemačkoj pojavile su se u Srbiji s raspadom Jugoslavije i socijalizma, isto kao i sabrana dela Stanislava Krakova.²⁴ Navedene publikacije nisu dobile svoja kritička izdanja, pa je tako ono što je Spaljkić nazvao „srpskim narodnim socijalizmom“ dobilo gotovo bespogovornu recepciju u javnom polju. Izmišljanje tradicije, koje je u vreme Nedića dobilo snažan zamajac i koje se ogledalo u odbacivanju „pojma o demosu kao samovoljnom suverenu“ i vraćanju srpskog naroda starom duhu „zadružnog većanja i patrijarhalnog poštovanja umnih i moralnih vrednosti“, postalo je ravnopravan politički koncept organizacije društva.²⁵ Ono što je bilo osnov delovanja i organizovanja nacističkih sledbenika tokom rata, a kasnije platforma ujedinjenja političke emigracije u vremenu Hladnog rata, postalo je važan element samodefinisanja srpskog nacionalizma na prelazu 20. u 21. vek. Tako je ideologija nacionalnog pomirenja, na kojoj je nekoliko decenija ranije Franko održavao izolaciju španskog društva, našla svoje zagovornike i u Srbiji posle raspada jugoslovenske zajednice. Vrhunac te prakse predstavljalo je održavanje pomena Milanu Nediću i Dimitriju Ljotiću 1997, a zatim i 2009. godine. Tada im je na Dan pobeде i Dan Evrope u Sabornoj crkvi u Beogradu održan pomen kao nedužnim žrtvama komunističkog terora.²⁶ Istovremeno su u političkom i akademskom diskursu sve snažnije počele da se ispoljavaju ideje o nužnosti njihove rehabilitacije i istorijskog opravdanja. Na taj način, odnos prema Drugom svetskom ratu je ostao otvoreno i nedefinisano pitanje u današnjoj Srbiji.

Upravo stoga je od izuzetnog značaja otvaranje diskusije o tome da li je savremena revizija istorije posledica izmenjenih političkih okolnosti koje su dovele do zaborava i odbacivanje prošlosti utemeljenoj na osudi rasističke prirode fašizma i njegovog zločinačkog ispoljavanja ili je upravo prihvatanje izmenjene slike prošlosti predstavljalo preduslov legitimizacije novih vrednosnih sistema i uspostavljanja postjugoslovenskih i postsocijalističkih identiteta. Odgovor na ovo pitanje ključno će uticati na razvoj Srbije u budućnosti.

---

23 Ibid.

24 Boško N. Kostić, *Za istoriju naših dana, Odlomci iz zapisa za vreme okupacije*, Nova iskra, Beograd, 1991; Stanislav Krakov, *General Milan Nedić, Na ostrici noža*, I, Biblioteka Dokumenti, Nova iskra, Beograd, 1995; Boško N. Kostić, *Istina o Milanu Nediću*, Društvo – Nova Iskra, Beograd, 2009; Stanislav Krakov, *General Milan Nedić, I-II*, Nova iskra, Beograd, 2012.

25 Tim rečima je Spaljkić definisao Nedićevu ideologiju. Dr M. Spaljkić, „Spasilac Srbije“, Predgovor drugom izdanju *Moja reč Srbima, Govori Milana Đ. Nedića održani u 1941-1944 godini*, Beograd, 1944.

26 <http://www.e-novine.com/index.php?news=25863>

RESUMENES

BIOGRAFIJE

RESUMENES¹

– FRANCISCO MARTÍNEZ LÓPEZ “EL QUICO”

LUCHA ARMADA CONTRA LA DICTADURA FRANQUISTA: CULTURA PLURAL O CULTURA DE PARTIDO ÚNICO

Los relatos dominantes de la resistencia armada al franquismo imponen un orden del discurso y categorías de narración de la experiencia resistente que construyen sujetos y formas legítimas pero que, a su vez, producen invisibilidad. Así sigue dominando, a propósito de la guerrilla anti-franquista donde luchó Francisco Martínez López « El Quico » de 1939 a 1951, un relato militarista que conduce a uniformizar las formas y los contenidos de la acción resistente. Ese relato deja fuera de cuadro el papel de la base social – obrera y campesina – de este movimiento, el papel de las mujeres resistentes. El artículo trata de transmitir, una experiencia personal de la resistencia al franquismo – primero como enlace de la Federación de guerrillas de León Galicia de 1942 a 1946 y después como combatiente clandestino del Ejército Guerrillero de 1947 a 1951. Intenta exponer cómo, en esa región de León Galicia, la cultura plural del movimiento guerrillero se enfrentó con la cultura burocrática y jerarquizada de los aparatos político-militares que pretendieron controlar los focos de resistencia y principalmente el PCE por mediación de su “Ejército guerrillero”. El autor quiere darles a sus compañeros de combate, sumergidos en el olvido, un lugar de memoria que, no les darán nunca, por supuesto ni los archivos militares o judiciales de la dictadura, ni el relato consensual ni negacionista, pero tampoco ese mismo relato uniformizador ni los archivos del PCE.

– LATINKA PEROVIĆ

REVISIONISMO Y NACIONALISMO

En este artículo se analizan las constantes de la ideología nacional serbia, en primer lugar el concepto de un Estado que unifique a todos los serbios. Esa idea fue el detonante de numerosas guerras en la historia contemporánea de Serbia, que implicaron muchas víctimas. Paralelamente, los confines del Estado dictaban el desarrollo interno. Se hace especial referencia a las guerras de los noventa del siglo XX y al nacionalismo como respuesta a la caída del comunismo. El anticomunismo se basó en el nacionalismo, la arcaización de la sociedad y la construcción de un pasado que jamás ha existido. El por qué de lo anterior se sigue atribuyendo a los líderes como tales y no a la ideología, que en lugar de cambiar, a través de los nuevos líderes y el espejismo de estar cambiando, de hecho se viene afianzando.

---

¹ Zahvaljujemo Ambasadi Španije i Mariji Minić na prevodu tekstova autora iz Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije na španski jezik

---

– PELAI PAGÈS

LA GUERRA CIVIL ESPAÑOLA Y EL REVISIONISMO HISTÓRICO: IDEALISTAS CONTRA HISTORIADORES. REVOLUCIÓN SOCIAL Y/O ANTIFASCISMO

La transición española - de la dictadura franquista a la monarquía parlamentaria-supuso un período de consenso oficial sobre la guerra civil: todos fuimos culpables, todos salimos derrotados, etc. La derecha aceptó esta interpretación con la complicidad de la izquierda. Pero en los años 90 un conjunto de ideólogos de la derecha retomó el discurso oficial del primer franquismo para volver a culpar a la izquierda de todos los males que asolaron a España. Mientras, iniciado el siglo XXI, ha aparecido un revisionismo de izquierda que inculpa a las organizaciones de la izquierda radical de la derrota de la República.

– FRANCISCO MORENO GÓMEZ

HISTORIA, MEMORIA Y DERECHOS DE LAS VÍCTIMAS

Entre los estragos del golpe militar de 1936 aún pervive un tácito y semioculto programa de silencio y de manipulación, a fin de que no se conozca la verdadera historia del golpe militar y de la guerra, ni se desmonte la historia franquista ni se conozca la realidad del exterminio. Mitos y falacias contra la historia, que deben ser desmitificados.

– LINO VELJAK

DOS ESTRATEGIAS DEL REVISIONISMO HISTÓRICO

El creciente revisionismo histórico se manifiesta en dos vertientes o en dos diferentes estrategias (basadas en dos diferentes conceptos): 1. (neo)franquista, 2. neofascista/neonazi. La primera estrategia supone el modelo franquista, aplicado para reconciliar a los vencedores y los vencidos después de la Guerra Civil Española. En el pasado reciente, esta estrategia se vio reflejada en nuestro espacio en el intento de Tudjman de reconciliar a los *ustachis* y los partisanos, partiendo del denominador común que era el nacionalismo croata (la inspiración en el modelo franquista fue explícita), al igual que en el intento actual de reconciliar a los *chetniks* y los partisanos (incluidos los *nedicevci* y los *ljoticevci*), en cuyo caso el denominador común es el nacionalismo serbio. La segunda variante se manifiesta en los intentos de revalorizar el rol de ambos bandos, el vencedor y el vencido, en la Segunda Guerra Mundial: las fuerzas derrotadas se valoran de modo positivo mientras que el antifascismo (identificado con el bolchevismo) se valora de modo negativo. En consecuencia, se plantean dos preguntas: 1. ¿cuál es la función de la relativización de las citadas dos estrategias? y 2. ¿serán estas estrategias antitéticas o complementarias?.

– TODOR KULJIĆ

SOCIEDAD DE CLASES SIN LUCHA DE CLASES. EL CAPITALISMO SIN ALTERNATIVAS COMO CONTEXTO DEL REVISIONISMO HISTÓRICO

Tan pronto el capitalismo llegó a triunfar tras la caída del Muro de Berlín, el compromiso social se convirtió en un lujo. El socialdarwinismo neoliberal, sobre las alas del globalismo, dejó de ser prudente. Por cierto, no solo debido a eso. El neoliberalismo se vio aun más alentado por el hecho de que la inteligencia marxista de ayer no tardara nada en aceptar

el dogma sobre el capitalismo sin alternativas, circunstancia que ayudó a que la nueva situación se afianzara aun más. Una vez convertidos los marxistas de otrora, todo se iba desarrollando mucho más fácilmente. En todos los rincones, los excomunistas se convirtieron en unos nuevos condottieros ideológicos. Tanto el mercado como el Estado llegaron a presentarse como moralizantes de la noche a la mañana ante la desaparición de la monumental fuerza explosiva del marxismo, basada sobre la igualdad, solidaridad e internacionalismo. Asimismo, iba en aumento el desprecio por el compromiso socialdemocrático. El neoliberalismo pasó a ser algo normal, ya que su anormalidad fue anulada precisamente por aquellos que en el pasado habían vivido de su anormalidad. Se hizo patente que el socialismo no se había estado apoyando sobre una inteligencia orgánica, sino sobre la inteligencia mercenaria, la del régimen.

El neoliberalismo sí que está en crisis, pero carece de alternativas. El vencedor sigue estando ciego por la euforia, mientras que el vencido no ha sacado la moraleja. De ahí que, a pesar de la crisis, no hay quien sea el sujeto del cambio. Una vez antagonizadas las tensiones internacionales, se pacificaron instantáneamente los conflictos entre las clases. Por eso tenemos en la era de la PostGuerra Fría la sociedad de clases sin la lucha de clases. La ausencia del equilibrio ideológico y el debilitamiento de la izquierda no solo ha venido a degradar al marxismo, sino también a la socialdemocracia y al socialliberalismo. Simplemente dicho, una sociedad sometida a riesgos no es capaz de buscar al sujeto de la emancipación.

– JUAN CARLOS MONEDERO

LOS LÍMITES DEL MODELO DEMOCRÁTICO ESPAÑOL

Si el antifascismo fue el impulso democrático que construyó el Estado social en Europa, los pactos de silencio de la transición española hurtaron ese referente, dejando a la democracia inerte para defenderse de los ataques posteriores, cuando la crisis económica regresara los comportamientos autoritarios propios de los años treinta. La democracia de baja intensidad en España es una consecuencia de esa falla de la memoria que no permite construir un relato de lucha democracia y que debilita la defensa y ahondamiento de los elementos propios de la democracia.

– LEV CENTRIH

REVISIONISMO EN LA HISTORIOGRAFÍA Y LOS DEBATES PÚBLICOS SOBRE EL PASADO EN ESLOVENIA: ¿DE QUÉ SE TRATA EN REALIDAD?

El revisionismo en la historiografía académica eslovena y los encendidos debates públicos acerca del pasado desarrollaron en los ochenta y los noventa del siglo XX dos corrientes: la línea liberal formó el discurso sobre la esencia patriótica de la lucha de liberación del movimiento partisano esloveno mientras que la línea conservadora «elogió» el papel del Partido Comunista que supuestamente abusó de la resistencia armada para sus propios objetivos y al hacerlo de ese modo causó una guerra civil que al final condujo a la masacre de los oponentes. Esas dos líneas disputaron, si se produjo en Eslovenia en 1941 una revolución socialista, y no obstante coincidieron en que la lucha de clases fue meramente un instrumento del Partido Comunista para moldear la historia a su antojo. Como consecuencia de ello el anticapitalismo en esa época perdió toda connotación seria

en los debates académicos y públicos; cuanto mucho fue considerado como una utopía y en el peor de los casos como la versión roja del genocidio. Y lo que es más, las rupturas históricas sobre el territorio esloveno (yugoslavo) fueron interpretadas a través de la óptica de la cultura y no de la economía.

Se sostendrá que la empresa revisionista no se dirigió en realidad a los partisanos o veteranos del Partido Comunista con miras a discreditarlos, pues habían perdido el poder y la influencia políticas en los ochenta (una parte importante de ello ya en los sesenta), sino al proyecto político del nuevo bloque histórico que tomó forma en Eslovenia durante el proceso de privatización y de la incorporación a las organizaciones euro-atlánticas. El actual bloque histórico no desarrolló ningún proyecto socio-político genuino para proveer una defensa ante las políticas neoliberales impuestas por la UE y las instituciones financieras internacionales. Por otra parte, el bloque histórico de fines del siglo XIX hasta los años treinta del siglo XX logró construir un sistema de cooperativas en el campo con la ambición valiente de salvar a los campesinos del capitalismo. Este proyecto fue frágil y ambiguo – puesto que se basaba en el paradigma católico de la solidaridad social, pero allanó el terreno para serios debates anticapitalistas, diferenciaciones fructíferas entre los movimientos políticos y la estrategia revolucionaria que se formaron en los treinta del siglo XX en feroces luchas (de clase) que eventualmente introdujeron el estado del bienestar después de la guerra. En otras palabras : las élites (católicas conservadoras) desde el siglo XIX hasta los treinta del siglo XX sabían bien que resultaba imposible competir con economías más avanzadas, que la carrera hacia abajo no tenía sentido y hallaron la única solución en la estrategia pseudo-anticapitalista. Las élites eslovenas contemporáneas (neoliberales-conservadoras) por otra parte, rechazan desarrollar cualquier tipo de estrategia socio-política que pueda compararsele y he ahí la razón del por qué no quieren absolutamente o son incapaces de defender el estado del bienestar. El revisionismo histórico de los años ochenta y noventa del siglo XX hasta hace poco contribuyó bien a constituir el marco ideológico dentro del cual cualquier estrategia de defensa, no sólo genuinamente social radical sino también seudo-anti-sistémica, queda obsoleta.

– JUAN MANUEL RODRÍGUEZ

EL MOVIMIENTO ANTIFASCISTA CONTRA EL REVISIONISMO HISTÓRICO

Como es sabido, la Historia la escriben los vencedores y en el caso de España el revisionismo fascista presenta el golpe de Estado de 1936, la Guerra Civil y la dictadura como una consecuencia de la propia República dado el marcado carácter democrático y social que ésta estaba adquiriendo tras el triunfo del Frente Popular. Es decir, los verdugos culpan a las víctimas de su propio genocidio.

Se dice que la Transición española fue el proceso de cambio de la dictadura franquista a la monarquía parlamentaria. Sin embargo, la realidad demuestra que lo que llaman democracia no lo es, porque ésta mana del pueblo, como la II República, y no por imposición del fascismo y los poderes financieros, como la Constitución de 1978.

– OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ

FASCISMO Y REVISIONISMO HISTÓRICO

El tema del presente artículo es el actual fenómeno del revisionismo histórico en Serbia, enfocado casi por completo en la “revisión” de la Segunda Guerra Mundial y, de forma indirecta, en la ideología fascista. La intención es dar respuesta a la pregunta ¿por qué fue, de entre toda la historia contemporánea de los últimos dos siglos, precisamente la del fascismo (como ideología y práctica), científicamente analizada a fondo, la que de repente pasara a ser discutida y sometida a la “revisión” en el transcurso de la transición social? ¿Por qué se ha convertido la muy conocida historia de la Segunda Guerra Mundial en el objeto de la más burda negación, sin que haya unos nuevos conocimientos? ¿Cómo ha ocurrido que la “ciencia histórica” se haya convertido en una mera interpretación de lo conocido, y no en una investigación de lo desconocido?

– SRĐAN MILOŠEVIĆ

RELATIVIZACIÓN Y REVISIÓN: SOBRE EL SIGNIFICADO DEL TÉRMINO FASCISMO Y SU ACTUAL (AB)USO EN SERBIA

En este artículo se explica en primer lugar cómo entiende el autor el concepto del antifascismo a la luz de su vinculación con la izquierda. Asimismo, se destaca el problema del abuso del concepto del antifascismo, hasta tal extremo que incluso se califica de antifascistas a aquellos fenómenos históricos que de ninguna manera se puedan calificar así, al tiempo que margina al auténtico legado antifascista. Se señala que el mayor problema es la nacionalización del antifascismo en la Serbia actual.

– MILAN RADANOVIĆ

¿LA “EXHUMACIÓN DE LA VERDAD” O LA REVISIÓN DEL COLABORACIONISMO? ACERCA DEL TRABAJO DE DOS COMISIONES REVISIONISTAS BAJO EL AUSPICIO DEL GOBIERNO DE SERBIA 2009-2012

El Gobierno de Serbia procedió a formar en 2009 dos comisiones estatales encargadas de reinvestigar los acontecimientos históricos ocurridos a finales e inmediatamente después de la Segunda Guerra Mundial en el territorio de Serbia. Ésta fue la primera vez que en la Serbia postsocialista una institución estatal se encargara de emprender y llevar a cabo la investigación de los citados acontecimientos. No obstante, la participación de un cierto número de científicos y figuras de la vida pública de inequívoca posición anticomunista, así como las declaraciones del Secretario de Estado de Justicia, coordinador de estas comisiones, y las de algunos miembros de la comisión, sugieren claramente su intención de hacer una revisión del legado histórico y declarar víctimas a algunos militantes y simpatizantes de las organizaciones *quisling* y colaboracionistas, ejecutados en Serbia después de la liberación (1944-1945) por las unidades armadas bajo el control de los comunistas y los órganos del Estado socialista de postguerra. El Gobierno formó el 29 de abril de 2009 la *Comisión Estatal para Investigar las Circunstancias de Ejecución del General Dragoljub-Draza Mihailovic*, y luego, el 9 de julio, o sea el 12 de noviembre de 2009, constituyó la *Comisión Estatal para la Localización y Señalización de todas las Fosas Secretas con Restos de los Ejecutados después de la Liberación en 1944* (abreviado: *Comisión Estatal para las Fosas Secretas de los Ejecutados a partir del 12 de septiembre de 1944*).

– HUSNIJA KAMBEROVIĆ

BOSNIA Y HERZEGOVINA EN LA SEGUNDA GUERRA MUNDIAL – ¿EL REPLANTEO DEL PASADO O EL REVISIONISMO HISTÓRICO?

En este artículo se arroja luz sobre los estudios realizados en Bosnia y Herzegovina en el transcurso de los últimos dos decenios, dedicados al tema de Bosnia y Herzegovina en la Segunda Guerra Mundial, con especial acento en los estudios que tratan el comienzo (1941) y el fin (1945) de la guerra. Se parte de la situación general en la historiografía, analizando las causas de la ausencia de grandes obras revisionistas y señalando diferentes aproximaciones en la interpretación de la Segunda Guerra Mundial en Bosnia y Herzegovina por parte de diferentes comunidades étnicas. A través de la conexión que los citados estudios establecen entre estas tesis y el contexto político en el que se habían publicado, se procura demostrar que aquí no se trata de revisar el pasado, en el sentido de un proceso lógico dentro del desarrollo historiográfico, que se basara en unas nuevas fuentes históricas, sino del revisionismo histórico como proceso de adaptación del pasado a las necesidades de la actualidad.

– ANTONIA MACÍAS

“DERECHO INTERNACIONAL /VERSUS/ NEGACIONISMO E IMPUNIDAD”

Tras los avances producidos en el derecho internacional durante la década de los 90 en relación con las víctimas de crímenes graves contra los derechos humanos, después del 11 de septiembre de 2001 se han intensificado las políticas llamadas de “estado de excepción” y los intentos de reemplazar la aplicación del derecho internacional por iniciativas pseudo-legales que eluden el reconocimiento jurídico de las víctimas y sitúan a los perpetradores fuera del marco de jurídico de los estados de derecho... Antonia Macias aborda la cuestión de los modelos de impunidad y su conceptualización desde los derechos humanos y las libertades civiles, lo que lleva inexorablemente a hablar de la relación entre modelos de impunidad y estado de excepción desde la construcción doctrinal que Carl Schmitt hizo al respecto.

A la hora de hacer este análisis la ponente parte, por poner un límite, de la Segunda Guerra Mundial. Ello se debe a que, de alguna manera, fue entonces cuando las potencias aliadas llevaron a cabo un trabajo de racionalización y conceptualización del derecho internacional para aplicarlo a conductas tan graves como las que estaban en discusión, trabajo que empezó con la Declaración de Moscú de 1943 y el Acuerdo de Londres de 1945, y después ya con los juicios de Nuremberg y sus sentencias. Procesos como los desarrollados en los países del Cono Sur de América -Chile, Argentina, Uruguay- tras sus últimas dictaduras, o el marco de resolución de las guerras centroamericanas de los años 80, muestran que los modelos de impunidad se han basado en que el derecho internacional no era conocido ni aplicado. Las características propias del modelo español serán presentadas a partir de un análisis desde la legalidad y la legitimidad, para finalmente exponer la cuestión de la impunidad en España y los crímenes franquistas y la situación actual de las víctimas del franquismo, marcada por la falta de reconocimiento jurídico de las mismas, así como las consecuencias de este modelo en la sociedad española actual.

– MILIVOJ BEŠLIN

EL REINO DE YUGOSLAVIA EN LA LUCHA CONTRA EL ANTIFASCISMO (1936-1939)

El propósito de este artículo es exponer, a través de la posición del Gobierno del Reino de Yugoslavia frente a la guerra que la España republicana había librado por su subsistencia (1936-1939), la actitud de la elite política gobernante frente a los valores fundamentales del antifascismo. El enfoque se pone en las decisiones paradigmáticas del Gobierno yugoslavo, en virtud de las cuales fue terminantemente prohibida, y de hecho criminalizada, toda ayuda y apoyo al Gobierno legítimo español y a las fuerzas que lucharon contra el fascismo. Precisamente con su actitud frente al antifascismo español, castigando brutalmente cualquier intento de solidaridad izquierdista, el régimen monárquico yugoslavo aprovechó la oportunidad para ajustar cuentas con su principal adversario político y enemigo interno – los comunistas.

– NIKOLA VUKOBRATOVIĆ

EL PARTIDO COMUNISTA Y LA INTERNACIONAL COMUNISTA SOBRE EL FRENTE POPULAR Y LA GUERRA CIVIL ESPAÑOLA

La Guerra Civil Española marca un antes y un después en la historia contemporánea. Para la izquierda, esta guerra representa además la culminación de los más gloriosos mitos sobre el heroísmo y el sacrificio revolucionario, pero también de los conflictos y traiciones entre las fracciones. Las controversias en torno a las causas de la derrota del bando republicano se vienen prolongando y agudizando hasta nuestros días. En ello ocupan un especial lugar las Brigadas Internacionales, indudablemente la más importante manifestación de la solidaridad, cuya influencia sobre la evolución de las guerras de liberación nacional, tanto en Yugoslavia como en otros países, es incalculable. Lamentablemente, debido a las ya mencionadas interpretaciones contradictorias, en los análisis históricos a menudo no se presta suficiente atención a los exhaustos y dinámicos debates estratégicos y tácticos desatados en el seno del movimiento comunista, que habían influido decisivamente, durante y después de la Guerra Civil Española, en el desarrollo del comunismo internacional, dejando un profundo rastro en la historia mundial del siglo XX. En este artículo, mediante una nueva lectura de diferentes fuentes, sobre todo la prensa comunista dedicada a la Guerra Civil Española, se pretende esclarecer las controversias relativas a las Brigadas Internacionales y la Política del Frente Popular a través del PCY y los brigadistas yugoslavos, así como el por qué de las interpretaciones históricas contradictorias.

– AVGUST LEŠNIK

EL PAPEL DEL PCY EN EL RECLUTAMIENTO DE LOS BRIGADISTAS YUGOSLAVOS PARA LA DEFENSA DE LA ESPAÑA REPUBLICANA

En el conflicto bélico entre las “dos” Españas -la militarista y la democrática- perdieron la vida más de un millón de personas. La Guerra Civil Española había llegado a polarizar profundamente la opinión pública mundial. Mientras la junta militar encontró apoyo en el nazismo alemán y el fascismo italiano, la opinión democrática mundial apoyaba activamente

la defensa de la República española. En el período 1936-1938 acudieron a España cerca de 40.000 voluntarios procedentes de 54 países, entre ellos más de 1.900 yugoslavos.

El PCY era el principal, y se podría decir el único, organizador en el Reino de Yugoslavia del apoyo y la ayuda a la España republicana en la lucha contra los sublevados y el fascismo. Aunque hubo también otros intentos de organizar ayuda, esas acciones se desarrollaban generalmente en el marco de la actividad del PCY dirigida a concienciar a todas las fuerzas progresistas y democráticas del país. El Comité Central del PCY, desde el mismo principio de la guerra en España, facilitaba instrucciones a sus militantes y foros en el país, enviaba sus representantes e instructores a otros países con emigración más numerosa, insistiendo en la necesidad de que se prestara máxima importancia a la guerra antifascista en España. Lo anterior tuvo eco especialmente positivo sobre la nutrida emigración económica yugoslava y los estudiantes, que en ese momento se encontraban en otros países europeos y transatlánticos y de los que muchos tomaron parte activa en la guerra española.

El desarrollo de la situación en España durante los años 1936 y 1937 será el tema central y el más importante del PCY, además de la ayuda a los brigadistas antes de que se incorporasen luego al movimiento de liberación y revolucionario en Yugoslavia. Sobre la gran importancia que se atribuía a la resistencia al fascismo en España testimonia también el hecho de que el mismo Josip Broz Tito, entonces el más sobresaliente miembro de la cúpula del PCY, estuviera encargado de esa acción. Conviene resaltar que las acciones de ayuda y la incorporación a la guerra española se realizaban bajo unas condiciones muy difíciles a causa de la situación por la que atravesaba entonces el PCY tanto en Yugoslavia (ilegalizado en 1921) como en el seno del movimiento comunista internacional en la época de las “purgas” estalinistas, que se habían extendido también a la cúpula del PCY.

— DOLORES CABRA

ASOCIACIONISMO DE MEMORIA

Las asociaciones de memoria de nuestro pasado más reciente deberían haber nacido durante la transición, ello hubiera evitado que se asentará en la legislación española el modelo de impunidad todavía tutelado por la herencia del franquismo. De ahí la importancia, aunque demasiado tarde, de que emergieran las asociaciones de memoria para luchar, en su proyección histórica, contra el revisionismo que desde el sistema se impulsa para reescribir la historia colectiva.

— ÁNGEL DEL RIO SÁNCHEZ

LA MEMORIA HISTÓRICA Y LAS HUELLAS DE LA REPRÉSION FRANQUISTA

El artículo trata sobre la importancia que ha adquirido en la última década el movimiento memorialista en España —aunque más centrado en el caso andaluz—, en el desvelamiento y la divulgación de la represión franquista que hasta entonces había quedado fuertemente silenciada, favoreciendo la hegemonía de los discursos y versiones de la historiografía franquista basados en mitos, falacias y perversos ocultamientos. La enorme producción de investigaciones sobre los alcances de la represión, unido a la relevancia adquirida por las víctimas republicanas y la apertura de fosas comunes pone de manifiesto las distintas concepciones existentes en torno a las políticas de la memoria que deben implementarse sobre un pasado traumático que ha irrumpido con fuerza en nuestra sociedad.

– JOSEP FERNANDEZ TRABAL

“¿PAZ EN LOS ARCHIVOS? GUERRA Y EXILIO A TRAVÉS DE LOS DOCUMENTOS”

1. Consecuencias de la guerra en los archivos: ocultación, exilio y confiscación.
2. Elementos esenciales de una campaña de recuperación de la Memoria Histórica de la Guerra Civil a través de los archivos.
3. La experiencia del Archivo Nacional de catalunya y el convenio con AGE.

– OLGA MANOJLOVIĆ PINTAR

UNA VEZ MÁS SOBRE MILAN NEDIC, LA EMIGRACIÓN Y LA REVISIÓN DE LA HISTORIA

El análisis de la producción editorial de la emigración política serbia resulta muy importante para entender la manera en que se construyó la interpretación revisionista de la Segunda Guerra Mundial. El presente artículo analiza las tesis fundamentales, formuladas por los representantes de la emigración política y aceptadas de manera no crítica en algunos ambientes de la elite cultural del país.

BIOGRAFIJE

– MILIVOJ BEŠLIN,

magistrirao (2008) na odseku za istoriju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu. Prijavio temu doktorske disertacije: *Pokušaj modernizacije u Srbiji 1968-1972, između „revolucionarnog kursa“ i reformskih težnji*. Angažovan na republičkim naučnim projektima: *Vojvođanski prostor u kontekstu evropske istorije i Društveni odnosi Srba i Hrvata, nacionalni identitet i manjinska prava sa aspekta evropskih integracija*. Objavio više stručnih članaka, rasprava i prikaza u domaćim naučnim časopisima. Oblasti interesovanja: politička i društvena istorija socijalističke Jugoslavije, teorija istorije, studije nacionalizma.

– DOLORES CABRA LOREDO,

generalna sekretarka udruženja *Arhiv rata i izgnanstvo*. Diplomirala arhivistiku, bibliotekarstvo i dokumentaciju na Internacionalnom institutu u Madridu.

U publikacijama akademskog i opšteg karaktera objavljuje članke o pitanjima koja se tiču povraćaja istorijskog pamćenja, o nedavnoj prošlosti i usredsređuje svoju aktivnost na spasavanje arhiva koji se nalaze u rizičnim situacijama.

Radila je u Arhivu Protokola Madrida, kao istraživač crteža i grafika u Nacionalnoj biblioteci Madrida, u brojnim istorijskim arhivima u svojstvu eksperta saradnika.

– LEV CENTRIH,

istoričar i sociolog. Član programskog saveta Sophia Publishing House u Ljubljani, član redakcije časopisa *Borec* iz Ljubljane i dopisni član uredništva The international newsletter of communist studies online. Izabrana bibliografija: *Marksistična formacija*, Založba cf*/ Ljubljana, 2011; *The Journal Perspektive and Socialist Self-management in Slovenia: In Search of a New Anti-Stalinist Society. Towards a Materialist Survey of Communist Ideology* (The International Newsletter of Communist Studies Online, 2009).

– JOSEP FERNANDEZ TRABAL,

doktor istorijskih nauka na Univerzitetu u Barceloni i arhivista. Rukovodilac je Odeljenja istorijskih fondova Nacionalnog arhiva Katalonije (pri Vladi Katalonije) i profesor na Visokoj školi arhivistike Univerziteta u Barceloni. Specijalizovao se za prijem, obradu i upravljanje privatnim arhivima.

– HUSNIJA KAMBEROVIĆ,

doktorirao (2001) na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Godinu dana (1988-1989) radio u Institutu za istoriju u Banjoj Luci, a od 1989. neprekidno je zaposlen u Institutu za istoriju u Sarajevu, gdje je biran u sva naučna zvanja, od naučnog saradnika (2002) do naučnog savjetnika (2010). Također je biran u zvanje docenta (2005) i vanrednog profesora (2010) na Odsjeku za historiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Trenutno je direktor Instituta za istoriju u Sarajevu.

Bavi se historijom Bosne i Hercegovine 19. i 20. stoljeća. Objavio je pet knjiga i oko 70 naučnih rasprava u raznim časopisima i zbornicima radova.

– TODOR KULJIĆ,

sociolog, profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu. Bavi se sociologijom politike, istorijskom sociologijom i kulturom sećanja. Objavio je desetak knjiga: *Oblici lične vlasti, Tito, Prevladavanje prošlosti, Kultura sećanja*. Prevođen na nemački i slovenački jezik.

– AVGUST LEŠNIK,

redovni profesor za sociologiju i istoriju društvenih pokreta na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Ljubljani. Područja rada: socijalnopolitičke doktrine i pokreti, istorijska sociologija, sociologija političkih institucija, sociologija političkih režima, istorija i teorija evropskih integracija. Autor je knjiga: *Spor med Jugoslavijo in informbirojem* (1978); *Titova partija v boju s Staljinovim dogmatizmom* (1981); *Tretja internacionala - Komintern* (1988); *Razcep v mednarodnem socializmu, 1914-1923* (1994); *Od despotizma k demokraciji. Razvoj ustavnosti in parlamentarizma* (2000). Objavio više studija i članaka o španskom građanskom ratu i učešću jugoslovenskih dobrovoljaca (pored slovenačkog, na srpskom, nemačkom, francuskom i italijanskom jeziku).

– ANTONIA MACÍAS HERNANDEZ,

advokatica, generalna sekretarka organizacije za ljudska prava Ekipe Nizkor, koja radi na primeni međunarodnog krivičnog prava u nacionalnim zakonodavstvima.

– OLGA MANOJLOVIĆ PINTAR,

naučna saradnica na Institutu za noviju istoriju Srbije u Beogradu. Polja njenog interesovanja su sećanja i konstrukcija kolektivnih i individualnih identiteta. Bila je urednica

zbornika radova *Tito – viđenja i tumačenja*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2011, *Istorija i sećanje, Studije istorijske svesti*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2006. Autorka je većeg broja radova objavljenih na srpskom i engleskom jeziku.

– OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ,

istoričarka, redovni profesor na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu. Objavila je šest knjiga i preko pedeset naučnih članaka u stručnim časopisima i zbornicima. Radovi su joj prevođeni na engleski, francuski, nemački, ruski i mađarski jezik.

– SRĐAN MILOŠEVIĆ,

istraživač saradnik na Institutu za noviju istoriju Srbije, Beograd. Diplomirao je na katedri za istoriju Jugoslavije 2007. Doktorand je na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Bavi se historijom Jugoslavije (pre svega temama iz oblasti agrarne politike u 20. veku), zatim istorijskim revizionizmom i historijom historiografije.

– FRANCISCO MARTINEZ LOPEZ „EL QUICO“

pripadao je, kao antifrankistički gerilac, gerilskoj grupi Leon-Galicija, najpre kao saradnik, a zatim i kao član Komunističke partije. Godine 1947. izbegao je hapšenje i pridružio se oružanoj borbi protiv Franka. Četnaestog septembra 1951. godine prešao je, sa trojicom drugova, Pirineje i njegovo izgnanstvo u Francuskoj je potrajalo do 1977.

Napisao je autobiografiju *Guerrillero contra Franco. La guerrilla antifranquista de León 1937-1952 (Gerilac protiv Franka, Antifrankistička gerila u Leonu 1937-1952)*. Objavljena je na francuskom 2000. godine, na španskom 2001. godine, na galicijskom 2006. Pod naslovom *Guerrillero contra Franco, guerrillero contra el olvido (Gerilac protiv Franka, gerilac protiv zaborava)*, objavljena je na španskom 2011. godine.

Učestvovao je u mnogim akcijama obrazovnih ustanova za mlade, na kongresima, konferencijama i drugim manifestacijama.

Predsednik je Udruženja Arhiv rata i izgnanstva u pokrajini Valensija i član rukovodstva udruženja Arhiv rata i izgnanstva u Madridu.

– JUAN CARLOS MONEDERO,

doktor političkih nauka. Poslediplomske studije završio na univerzitetu u Hajdelbergu. Nedavno objavljene knjige: *La transición contada a nuestros padres. Nocturno de la democracia española* (Tranzicija ispričana našim očevima, Nocturno španske demokratije), (Madrid, 2011) i *Dormíamos y despertamos. El 15M y la reinvencción de la democracia* (Spavali smo i probudili se, 15. maj i ponovno izumevanje demokratije) (Madrid, 2012).

– FRANCISCO MORENO GÓMEZ,

doktor filozofije i književnosti. Jedan od osnivača Društva za izučavanje građanskog rata i frankizma (SEGUEF) i član udruženja *Arhiv, rata i izgnanstva*. Najveći je poznavalac frankističke represije u provinciji Kordoba i jedan od vrhunskih specijalista za tu oblast u Španiji. Među njegovim radovima ističu se knjige *La República y la Guerra Civil en Córdoba* (Republika i građanski rat u Kordobi), zatim *La Guerra civil en Córdoba (1936-1939)* Građanski rat u Kordobi (1936-1939) i treća knjiga kojom se zaokružuje taj istraživački poduhvat *Córdoba en posguerra (La represión y la guerrilla, 1939-1950)* Kordoba u posleratnom razdoblju (Represija i gerila, 1939-1950). Objavio je 1985. godine *La última utopía: apuntes para la historia del PCE andaluz. 1920-1936* (Poslednja utopija: prilozi za istoriju Komunističke partije Andaluzije/Španije). 2001. godine objavio je studiju *La resistencia armada contra Franco: tragedia del maquis y la guerrilla* (Oružani otpor protiv Franka, Tragedija pokreta otpora i gerile). 2002. godine učestvovao je u zborniku *Morir, matar, sobrevivir* (Umreti, ubiti, preživeti) koji je koordinirao Julian

Kasanova (Julian Casanova). 2008. godine je objavio delo *1936: El genocidio franquista en Córdoba* (1936: frankistički genocid u Kordobi).

– PELAI PAGÈS I BLANCH

je profesor savremene istorije Univerzитета u Barseloni od 1975. Autor je brojnih studija o Drugoj Republici, građanskom ratu, frankizmu i tranziciji. Specijalizovao se i za analizu španskog radničkog pokreta i nacionalizama u savremenoj istoriji Evrope. Iz njegove obimne bibliografije pomenaćemo nekoliko dela objavljenih poslednjih godina: *Guerra, franquismo i transició als Països Catalans* (Rat, frankizam i tranzicija u katalonskim zemljama) (Valensija 2006); *Cataluña en guerra y revolución* (Katalonija u ratu i revoluciji) (1936-1939) (Sevilja 2007); *Les lleis de la repressió franquista* (Zakoni frankističke represije) (Valensija 2009); *Andreu Nin. Una vida al servicio de la clase obrera* (Andres Nin, Jedan život u službi radničke clase) (Barselona, 2011). Urednik je međunarodnog časopisa o građanskom ratu 1936-1939 *Ebre 38*.

– LATINKA PEROVIĆ,

naučna savetnica Institutu za noviju istoriju Srbije u Beogradu u penziji. Bavi se istraživanjem istorije političkih i društvenih ideja u Srbiji, kao i srpskih političkih i intelektualnih elita od 19. do 21. veka. Objavila je veći broj naučnih radova i monografija od kojih se izdvajaju: Pera Todorović, Beograd 1983; Od centralizma do federalizma: KPJ o nacionalnom pitanju, Zagreb 1984, Srpski socijalisti XIX veka, Prilog istoriji socijalističke misli, knj. I – III, Beograd 1985-1995; Planirana revolucija, Ruski blankizam i jakobinizam, Beograd – Zagreb 1988; Zatvaranje kruga, Ishod rascepa 1971-1972, Sarajevo 1991; Srpsko-ruske revolucionarne veze, Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji, Beograd 1994, Izmedju anarhije i autokratije, Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX-XXI), Beograd 2006.

– MILAN RADANOVIĆ,

apsolvent istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Oblasti istraživanja: istorijski revizionizam u postsocijalističkoj Srbiji, istorija Narodnooslobodilačkog pokreta u Berogradu 1941-1944, represija nad prosovjetskom opozicijom u Jugoslaviji 1948-1956. Objavio je nekoliko radova iz oblasti istorijakog revizionizma.

– JUAN MANUEL RODRÍGUEZ,

aktivista je društvenih pokreta i pripadnik *Antifašističke koordinacije Madrida*.

– ÁNGEL DEL RÍO SÁNCHEZ,

profesor socijalne antropologije na Univerzitetu Pablo de Olavide u Sevilji. Istraživač je unutar multidisciplinarnog projekta Visokog saveta za naučna istraživanja: *Las políticas de la memoria en la España contemporánea: Análisis del impacto de las exhumaciones de la guerra civil en el siglo XXI* (Politike sećanja u savremenoj Španiji, Analiza uticaja iskopavanja masovnih grobnica iz građanskog rata u XXI veku). Koautor je knjiga *El Canal de los Presos (1940-1962)* (Kanal zatočenika (1940-1962)); *Trabajos forzados: de la represión política a la explotación económica* (Prisilni radovi: od političke represije do ekonomske eksploatacije) (2004); *Andaluces en el campo de Mauthausen* Andaluzani u logoru Mauthausen (2006); *La recuperación de la memoria histórica: una perspectiva transversal desde las ciencias sociales* (Povračaj istorijskog pamćenja: transversalna perspektiva iz društvenih nauka) (2007); Saradivao je kao dokumentalista i antropolog na nekoliko filmova: *Presos de silencio* (Zatočenici tišine) (2004); *Memoria de las cenizas* (Sećanja iz pepela) (2012). Član je Generalnog saveta projekta *Sva imena* (baza podataka o frankističkoj represiji u Andaluziji, dostupna na Internetu).

– LINO VELJAK

je magistrirao je i doktorirao na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, stručno se usavršavao u Frankfurtu/M. Tokom studija sudjelovao u studentskom pokretu na tragu 1968, zbog čega je 1974. godine u Ljubljani (zajedno s još petoricom studenata iz Beograda, Zagreba i Ljubljane, među kojima je bio i Zoran Đinđić) osuđen na zatvorsku kaznu. Od 1979. predaje na Odsjeku za filozofiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (od 2002, u zvanju redovnog profesora). Od devedesetih godina među utemeljima je antiratnog i antinacionalističkog pokreta u regiji bivše Jugoslavije, kao i političke ljevice u Hrvatskoj. Objavio šest autorskih i pet uredničkih knjiga iz područja filozofije i socijalne teorije, te više stotina radova, a gostovao na većem broju (uglavnom evropskih) univerziteta.

– NIKOLA VUKOBRATOVIĆ,

povjesničar i komparatist književnosti iz Zagreba. Znanstveni interesi uključuju socijalnu, kulturnu i povijest pobuna Ranog novog vijeka i dvadesetog stoljeća na Balkanu i u Srednjoj Europi. Jedan od osnivača medijske zadruge za izdavanje alternativnih medija, aktivan u udruzi „Alerta – Centar za praćenje desnog ekstremizma i protudemokratskih tendencija“ i brojnim drugim socijalnim inicijativama.

– MILO PETROVIĆ,

sociolog. Interesovanje za Španiju, Španski građanski rat i međunarodnu solidarnost u odbrani Španske republike datira od 1976. godine, kada organizuje u Studenstkom kulturnom centru u Beogradu *Nedelju za Španiju*. Od sredine devedesetih uključuje se u rad *Udruženja jugoslovenskih dobrovoljaca španske republikanske vojske 1936-1939*. Sada je predsednik Udruženja *Španski borci 1936-1939* i član rukovodstva udruženja *Arhiv rata i izgnanstva-AGE* iz Madrida.

IMENSKI

REGISTAR

IMENSKI REGISTAR

A

Aćimović, Milan 154, 165
Ademović, Fadil 181f
Adžija, Božidar 227f, 236
Agilar Fernandes, Paloma (Aguilar Fernández, Paloma) 91, 282
Agire, Esperansa (Aguirre, Esperanza) 262
Ajera Redin, Marino (Ayerra Redín, Marino) 57
Ajzenhauer, Dvajt (Eisenhower, Dwight) 186
Albarka, Hulijan (Albarca, Julián) 20
Alberti, Žordi (Alberti, Jordi) 47f
Alfonso XII 86
Alkala, Sesar (Alcalá, César) 34
Alvares, Fransisko (Álvarez, Francisco) 115
Alvares, Ilario (Álvarez, Hilario) 17, 20
Alvares, Manuel (Álvarez, Manuel) 16
Alvares, Santijago (Álvarez, Santiago) 261
Amedo, Hose (Amedo, José) 115
Andrade Garsija, Benigno-Fuseljas (Andrade García, Benigno-Fucellas) 18, 21
Andrejev 241
Andrejević Kun, Đorđe 14
Antić, Čedomir 162, 170
Antonić, Slobodan 162
Antonov – Ovsenko, Vladimir 44
Aranitović, Dobrilo 31f
Arandin 21
Ares, Abel (Ares, Abel) 17, 23
Arigi, Đovani (Arrighi, Giovanni) 99f, 104
Armada, Alfonso (Armada, Alfonso) 114
Arsić, V. 148f
Asanja Dijas, Manuel (Azaña Díaz, Manuel) 87, 219
Asnar, Hose Marija (Aznar, José María) 85, 112, 257
Atanacković, Petar 200f, 203f
Augstein, Rudolf 65
Avakumović, Jovan 218

B

Babić, Nikola 178
Baldis, Fransisko 21
Baldwin, Peter 65f
Bandžović, Safet 178f, 181f
Banjeglav, Tamara 181f
Barionuevo, Hose (Barriónuevo, José) 115
Baš, Ana-Marija (Basch, Ana-Marija) 245
Batić, Vladan 145f
Batu, Žan (Batou, Jean) 43f
Bebler, Aleš 236, 237, 247
Bedmar, Arcángel 36f
Bek, Huard (Beck, Howard) 284f
Belen, Ana (Belén, Ana) 85
Beljo, Manolito (Bello, Manolito) 21
Beloč, Huan Alberto (Belloch, Juan Alberto) 195
Bennassar, Bartolomé 61f
Benjamin, Valter (Benjamin, Walter) 11, 75
Berk, Edmund (Burke, Edmund) 65
Berluskoni, Silvio (Berlusconi, Silvio) 89
Bešlin, Milivoj 4f, 199, 200f, 203f, 320, 323
Bihalji – Merin, Oto 237
Bilbija, Bojan 149f, 150f, 151f
Biskarondo, Marta (Bizcarrondo, Marta) 38
Blinkhorn, Martin 231, 232, 238
Boban, Ljubo 247
Bohunicki, Adela 245
Bojović, Jovan R. 144f
Boloten, Barnet (Bolloten, Burnett) 42
Bonkio, Roberto (Bonchio, Roberto)
Bono, Hose (Bono, José) 83, 272
Borak, Neven 103f, 107f
Borbon, Maria de las Mercedes de (Mercedes de Borbón, María de las) 88
Borković, Milan 165f
Bosanac, R. v. Rodoljub Čolaković
Bosto, Sulejman 146f, 166f
Bošnjak, Miodrag 155f

Božović, Branislav 165f
 Branković, Milenko 64f
 Brčić, Rafael 177
 Britovšek, Marjan 106f
 Brkljača, Seka 178f
 Brodel, Fernan (Braudel, Fernand) 104
 Broz, Josip Tito 46f, 78, 79, 124, 141, 164, 204f,
 206, 234f, 239f, 240
 Brue, Pjer (Broué, Pierre) 44f, 238, 247
 Bude, Hajnc (Bude, Heinz) 77
 Bueno, Manuel (Bueno, Manuel) 18
 Bulatović, Aleksandra 202f
 Bulatović, Nikša 171f
 Burbonski, Huan (Borbón, Juan de) 88
 Buš, Džordž (Bush, George) 185

C

Centrih, Lev 4f, 98, 316, 323
 Cesarec, August 236, 237, 241
 Cincar Marković, Aleksandar 216, 218, 219, 221
 Čipek, Tihomir 146f, 166f
 Colić, Mladenko 146f
 Conde Villaverde, María Luis 304
 Crnjanski, Miloš 207f
 Cruanyes, Josep 304
 Cruces Blanco, Ester 304
 Cvetić, Bosa 144f
 Cvetković, Dragan 159f, 167
 Cvetković, Dragiša 199, 216, 221
 Cvetković, Mirko 147
 Cvetković, Slavoljub 165f
 Cvetković, Srđan 151, 153, 154, 156, 157, 161,
 162f, 164, 166, 167, 168f, 170, 171
 Cvetković, Vladimir 162
 Cvijić, Anđelka 307f
 Cvijić, Vuk Z. 154f, 171

Č

Čalija, Jelena 149f
 Čampara, Salko Hako 181f
 Čaves Palacios, Hulijan (Chaves Palacios,
 Julián) 55
 Čekić, Smail 144f
 Čepo, Zlatko 204f, 207f
 Četnik, Milan 151, 155
 Čolaković, Rodoljub 177f, 178, 237, 240, 241

Ć

Ćano, Galeaco (Ciano, Galeazzo) 204f
 Ćeka, Pedro 21
 Ćereti, Đulio (Cerreti, Giulio) 234f
 Ćinčon, Havijer (Chinchón, Javier) 279f
 Ćopić, Vladimir Senjko 236, 241

D

Dačić, Ivica 79
 D'Hondt, Victor 114
 Dalem, Franc (Dalhem, Franz) 43
 Dapčević, Peko 9f, 246
 David, Fuentes (Fuentes, David) 16, 17
 Dedeić, S. 148f
 Dedijer, Vladimir 144f, 179
 Dekić, D. 153f
 Demić, Borka v. Pihler, Lujza
 Demosten 53
 Depe, Frank (Deppe, Frank) 76
 Despot, Zvonimir 167
 Dijaz Pau, Hose Marija (Días Pau, José María) 21
 Dimitrijević, Bojan 147, 149, 156, 162
 Dimitrijević, Dragoljub B. Beli 144f
 Dimitrijević-Nešković, Nada 245
 Dimitrov, Georgi 226f, 227
 Dinić, Tanasije 154
 Dionisije, episkop 309
 Dizdar, Zdravko 144f
 Dobrivojević, Ivana 201f
 Dokić, Đura 154
 Dolar, Mladen 224f
 Dominges, Mišel (Domínguez, Michel) 115
 Dragić-Belović, Olga 245
 Drapšin, Petar 246
 Drašković, Vuk 153
 Dučić, Jovan 218f, 220f
 Dulić, Tomislav 145f
 Duruti, Buenaventura (Durruti, Buenaventura) 17

Đ

Đilas, Milovan 31, 72, 155
 Đinđić, Zoran 29, 157
 Đorđević, Tihomir 29
 Đurašković, Jovan 218f
 Đurić, Marija 155
 Đurović, Blažo 151, 152
 Đurović, Đura 151

E

- Écéverija, Fransisko (Etxeberría, Francisco) 289f, 293
 Ekert, Rajner (Eckert, Rainer) 133f
 Elgoriaga, Hulen (Elgorriaga, Julen) 115
 Elorsa, Antonio (Elorza, Antonio) 38
 Elvira, Fransisko (Elvira, Francisco) 17, 19
 Erera, Žoan (Herrera, Joan) 187
 Ernandes Kardona, Fransesk Havijer (Hernández Cardona, Francesc Xavier) 48f
 Ernandes, Hesus (Hernández, Jesús) 42
 Ernandes, Migel (Hernández, Miguel) 8
 Eshin 53
 Eskaris, Hesus (Escariz, Jesús) 17
 Espinosa Maestre, Fransisko (Espinosa Maestre, Francisco) 40f, 279f, 280, 281, 282, 287, 288, 293
 Ester Boras, Hose (Ester Borrás, José) 24
 Estrada, Suzana (Estrada, Susana) 85
 Evangelist Krek, Janez 106

F

- Fajn, Džon (Fine, John) 32
 Falaize, Benoit 33f
 Faulenbach, Bernd 133f
 Ferandis, Fransisko (Ferrándiz, Francisco) 291
 Ferenc, Mitja 157, 158, 171
 Ferdinand VI 114
 Feri, Libert (Ferri, Llibert) 44f
 Fernandes de la Vega, Marija Tereza (Fernández de la Vega, María Teresa) 269
 Fernandes Krespo, Antonio (Fernández Crespo, Antonio) 17
 Fernandes Trabal, Dužep (Fernández Trabal, Josep) 4f, 295, 322, 323
 Fernández, Teófilo 21
 Fest, Joachim 65
 Filip Makedonski 53
 Filipčev, Roman 241
 Filipović, Dušan 247
 Fini, Đanfranko (Fini, Gianfranco) 129
 Finker, Kurt (Finker, Kurt) 133f
 Fontana, Hosep (Fontana, Josep) 12, 52
 Fotić, Konstantin, 124f
 Fraga, Manuel (Fraga, Manuel) 82, 86, 94f
 Frankl, Peter 104f
 Franko i Baamonde, Fransisko (Franco y Bahamonde, Francisco), *passim*
 Franović, Anton 207f, 208

- Frihole, Žoan (Frigolé, Joan) 291, 293
 Fukujama, Francis (Fukuyama, Francis) 73, 76
 Fusi, Huan Pablo (Fusi, Juan Pablo) 202f

G

- Gabarda, Visent (Gabarda, Vicent) 39f
 Galvan, Tierno (Galván, Tierno) 90
 Gálvez Biesca, Sergio 285, 293
 Garsija Damborenea, Rikardo (García Damborenea, Ricardo) 115
 Garsija Delgado, Hose Luis (García Delgado, José Luis) 202f
 Garsija Estaniljo, Viktor – El Brasilenjo (García Estanillo, Victor – El Brasileño) 18, 20
 Garsija Lorka, Federiko (García Lorca, Federico) 52
 Garsija Markes, Hose Marija (García Márquez, José María) 40f
 Garsija, Lisardo (García, Lisardo) 16
 Garson, Baltasar (Garzón, Baltazar) 7, 89, 286
 Gavrić, Elizabeta-Liza 245
 Gavrilović, Miladin 147, 150, 155
 Gebels, Jozef (Goebbels, Joseph) 272
 Geiger, Vladimir 158f, 167f
 Gejmen, Vital (Gayman, Vital) 43
 Gembling 23
 Genovès i Morales, Dolores 44f
 Georgijev, Slobodan 147f
 Gera, Adolfo (Guerra, Adolfo)
 Gera Gonsales, Alfonso (Guerra González, Alfonso) 90
 Gerero, Rafael (Guerrero, Rafael) 53f
 Gero, Erno (Geró, Ernó) 44
 Gidens, Entoni (Giddens, Anthony) 85
 Glavaš, Marija – Peči 245
 Gligorijević, Jovana 145f
 Glišić, Miloš 154
 Glišić, Vladan 141f
 Gojković, Drinka 305f
 Goldstein, Ivo 159f
 Gomes Gajoso, Hose (Gómez Gayoso, José) 18, 20
 Gomes Valbuena, Marija (Gómez Valbuena, María), 114
 Gonsales Markes, Felipe (González Márquez, Felipe) 85, 86, 90, 94, 115, 281
 Gonsales, Valentin (Gonzalez, Valentín) 42
 Gonsalez Quintana, Antonio 304
 Gonsales, Evaristo (González, Evaristo) 20

González, Josep Antoni Pozo 37f
 Gorkić, Milan 207f, 240, 241
 Govedarica, Nataša 181
 Grahek-Ravančić, Martina 159, 166f
 Gramši, Antonio (Antonio Gramsci) 32, 76
 Graovac, Igor 144f, 159, 167f
 Gregović, Savo 171f
 Griffin, Rodžer (Griffin, Roger) 129f, 132, 139
 Grosse Kracht, Klaus 65f
 Gustinčić, Dragotin 236, 241
 Gutjeres Meljado, Manuel (Gutiérrez Mellado, Manuel) 84

H

Habermas, Jirgen (Habermas, Jürgen) 65, 84
 Habulin, Marija 245
 Halilbegović, Nihad 181f
 Harvi, Dejvid (Harvey, David) 104
 Hauregi, Ramon (Jáuregui, Ramón) 189, 191, 192
 Hebek, Meri R. (Habeck, Mary R.) 42f
 Hebrang, Andrija 62
 Helin, Elizabet (Jelin, Elizabeth) 283, 284f, 293
 Herraste, Lourdes 289
 Herbert, Ulrich 65f
 Hesel, Stefan (Hessel, Stéphane) 83
 Hewins, Ralph 65f
 Hilderbrand, Klaus 65
 Hill, Cristopher 39f
 Hillgruber, Andreas 65
 Himenes Losantos, Federiko (Jiménez Losantos, Federico) 87, 287
 Himenes Viljareho, Karlos (Jiménez Villarejo, Carlos) 56
 Himenes, Huan Karlos (Jiménez, Juan Carlos) 202f
 Himenes, Huan Ramon (Jiménez, Juan Ramón) 96
 Hiron, Hose Manuel (Girón, José Manuel) 16, 21
 Hitler, Adolf (Hitler, Adolf) 84, 116, 123, 128, 133, 134, 180, 203, 217, 222
 Hobsbaum, Erik (Hobsbawm, Eric) 32, 76, 199, 202f, 203, 221f, 234f
 Homen, Slobodan 146, 147, 148, 149, 150, 153, 161, 162, 171
 Hopkins, Terrence K. 99f
 Horti, Mikloš (Horthy Miklós) 222
 Houson, Džerald (Howson, Gerald) 43f

Hribar, Spomenka 104f
 Hribernik, Aljaž 104f
 Huan, Hesus de (Jesús de, Juan) 40f
 Huan Karlos Burbonski (Juan Carlos de Borbón) 88, 96, 112, 186
 Hugh, Thomas 202f, 203f, 238
 Hurem, Rasim 176, 177, 178f, 179
 Hutinec, Goran 159f

I

Ibanjes, Hesus (Ibañez, Jesús) 95
 Idaka, Hidoaki 49
 Iglesias, Andres (Iglesias, Andrés) 17
 Ihan, Alojz 104f
 Ilić, M. 170
 Ilić, Velimir 146
 Inđić, Trivo 4f, 247
 Injiges Garsija, David (Íñiguez García, David) 48f

J

Jahić, Adnan 179, 180
 Jaklič, Marko 104f
 Jančar, Drago 102f
 Janša, Janez 102
 Janjatović, Bosiljka 165f
 Janjetović, Zoran 167f, 201f
 Jekel, Eberhard (Jäckel, Eberhard) 65, 305
 Jelić-Butić, Fikreta 144f
 Jonić, Velibor 154
 Jonjić, Tomislav 180f
 Jovanović, Dragoljub 203f, 209
 Jovanović, Dragomir-Dragi 154
 Jovanović, Miroslav 150
 Jovanović, Rajko 201f
 Jovanović, Slobodan 30, 79, 308
 Jovanović, Žarko S. 144f, 145f
 Jovanović, Žikica – Španac 9, 64
 Jurčević, Josip 159

K

Kabaniļas, Marija de 22
 Kabra, Dolores (Cabra, Dolores) 4f, 14, 253, 321, 323
 Kalabić, Nikola 149, 150f
 Kalisto, Enrike (Calisto, Enrique) 17
 Kamberović, Husnija 4f, 177f, 319, 323

- Kampo Kanedo, Adorasjon (Campo Canedo, Adoración) 17
 Kampoamor, Klara (Campoamor, Clara) 88
 Kamps, Hudit (Camps, Judit) 48f
 Kapor, Čedo 237, 242, 247
 Karačić, Darko 181f
 Karadorđević, Aleksandar 79
 Karadorđević, Pavle 79
 Karamatić, Ivica 63f
 Karasko Formigera, Manuel (Carrasco Formiguera, Manuel) 48
 Kardaba, Marsijano (Cárdaba, Marciano) 45f
 Kardenjas, Migel (Cardeñas, Miguel) 21
 Kardona, Gabrijel (Cardona, Gabriel) 48f
 Kardosa Morales, Hose Antonio (Cardosa Morales, José Antonio) 114
 Kariljo, Santjago (Carillo, Santiago) 21, 23, 49, 84
 Karlavilja, Maurisijo (Carlavilla, Mauricio) 42
 Kasanova, Hulijan (Casanova, Julián) 47f, 279f
 Kasaš, Aleksandar 168f
 Kasorla Sančes, Antonio (Cazorla Sánchez, Antonio) 279, 293
 Kastro, Enrike (Castro, Enrique) 42
 Kastro, Hose (Castro, José) 17
 Kastro, Luis (Castro, Luis) 40f
 Katarina Velika 43
 Katz, Vera 159f
 Kintana, Ljuis (Quintana, Lluís) 54
 Kisić – Kolanović, Nada 160f
 Klessman, Kristof (Kleßmann, Christoph) 133f
 Kocbek, Edvard 247
 Kodovila, Vitorio (Codovila, Vitorio) 44
 Kojadinović, Dragan 145
 Kolanović, Josip 159f, 160f
 Kolar-Dimitrijević, Míra 242
 Kolmenero, Gregorijo (Colmenero, Gregorio) 20
 Kolundžić, Zvonimir 202f
 Komin Kolomer, Eduardo (Comín Colomer, Eduardo) 42
 Kondratijeva, Adelina 255
 Konesa, Hulija (Conesa, Julia) 59
 Koprivica – Oštrić, Stanislava 242, 247
 Kopsi, Najdžel (Copsey, Nigel) 129f, 131f, 133f
 Korać, Srđan 202f
 Koreta, Marianne 33f
 Korošec, Anton 199, 238
 Kortés, Visenta (Cortés, Vicenta) 263
 Koselek, Rajnhart (*Koselleck* Reinhart) 96
 Kostić, Boško N., 312f
 Koštunica, Vojislav 145
 Kovačević, Veljko 247, 341
 Krakov, Stanislav 140, 308, 309, 310, 311, 312
 Kraljević Marko 310
 Kraus, Lea 245
 Kresal, France 107f
 Krleža, Miroslav 201f
 Krndelj, Ivan-Richter 240
 Krstić, Vladimir 155f, 156f, 157f
 Krus, Manuel (Cruz, Manuel) 54
 Kučera, Tereza 245
 Kuhar, Lovro-Valić 240
 Kuljić, Todor 4f, 32, 63f, 67f, 71, 137, 164f, 199, 200f, 315, 324
 Kun, Mira 14
 Kurtoa, Stefan (Courtois, Stéphane) 102
 Kusovac – Obarov, Labud 240
- L**
- Lafuente Zorrilla, Isaías 61f
 Lakof, Džordž (Lakoff, George) 86
 Lakrus, Fransisko (Lacruz, Francisco) 36
 Lalić, Veljko 147f
 Langujlo, Mario-Pinče Kastro (Languillo, Mario-Pinche Catro) 17
 Largo Kabaljero, Fransisko (Largo Caballero, Francisco) 87
 Latas, Branko 144f, 145f
 Lazarev, Gojko 162
 Lazarević, Žerko 107f
 Lengel-Krizman, Narcisa 245, 247
 Lepen, Žan-Mari (Le Pen, Jean-Marie) 74
 Lešnik, Avgust 4f, 11f, 231, 232, 233, 236, 320, 324
 Lončar, Bogdan 64f
 Longo, Luiđi (Longo, Luigi) 233, 234, 238
 Lopušina, Marko 164f
 Losada, Hose (Losada, José) 16
 Losada, Juan Carlos 48f
 Losurdo, Domenico 65
 Luburić, Vjekoslav Maks 61, 62
 Luke, Albreht fon (Lucke, Albrecht fon) 77
- LJ**
- Ljopis, Rodolfo (Llopis, Rodolfo) 23, 90
 Ljotić, Dimitrije 29, 64, 66, 67f, 126, 156, 309, 311, 312
 Ljušić, Radoš 162

M

- Mandžić, Pašaga 177, 178
 Manojlović Pintar, Olga 4f, 136f, 203f, 306, 322, 324
 Marinković, Nikola, 138f, 141f
 Marinković, Radovan M. 144f
 Marjanović, Jovan 144f
 Marković, Predrag 162
 Marković, Slobodan 157
 Marković, Svetozar 29
 Marković, Vladimir 226f
 Marković, Vlado 144f
 Marks, Karl (Marx, Carl) 75
 Marti, Andre (Marty, André) 43, 234f
 Martin Vilja, Rodolfo (Martín Villa, Rodolfo) 7f, 281, 301
 Martin, Hose Luis (Martín, José Luis) 37f
 Martinez Lopes, Fransisko – El Kiko (Martínez López, Francisco – El Quico) 4f, 14, 314, 324
 Martinez Maler, Odet (Martinez Mahler, Odette) 14
 Martinez Ojaga, Hose (Martínez Oyaga, José) 58
 Martinez Reverte, Horhe (Martínez Reverte, Jorge) 48f
 Martinović Bajica, Petar 308f, 309f, 311f
 Masijas, Abelardo (Macías, Abelardo) 17, 20
 Masijas, Antonija (Macías, Antonia) 4f, 319, 324
 Masijas, Asunsjon (Macías, Asunción) 20
 Masijas, Santjago (Macías, Santiago) 289
 Maslarić, Božidar 237, 241
 Maurin, Jeanne 39f
 Maurin, Joaquín 39f
 Mauris, Brindis (Mauriz, Brindiz) 17
 Mayo Méndez, Samuel-Saúl 21
 Mažuranić, 216, 217
 Mejer, Tomas (Meyer, Thomas) 75
 Mezić-Šiljak, Dobrila 245
 Midžić, Fikret 180f
 Mihailović, Dragoljub – Draža 79, 124, 126, 137, 138, 143, 144f, 145, 146-174, 179, 308
 Mikavica, Dejan 168f
 Miladinović, Veljko 150f, 152f
 Milans del Boš, Hajme (Milans del Bosch, Jaime). 114
 Milenković, Ljiljana 166f
 Miletić, Antun 144f
 Milić, Milica v. Dragić – Belović, Olga
 Milikić, M. D., 156f
 Milosavljević, Marijana 156f
 Milosavljević, Olivera 4f, 64f, 123, 131f, 132, 137, 207f, 318, 324
 Milošević, Miladin 147, 218f, 220f
 Milošević, Slobodan 28, 29, 145
 Milošević, Srđan 4f, 129, 139f, 200f, 318, 324
 Minev, Stepan 44
 Mir, Mikel (Mir, Miquel) 39
 Miraljes, Rikardo (Miralles, Ricardo) 38
 Mirković, Jovan 167f
 Mitrović, Andrej 32, 133, 175, 202f
 Moa, Pio (Moa, Pío) 33, 34f, 87, 287
 Mommsen, Hans 65
 Monedero, Huan Karlos (Monedero, Juan Carlos) 4f, 82, 316, 325
 Monson, Hesus 21
 Morača, Pero 177
 Moradieljso, Enrike (Moradiellos, Enrique) 38
 Morales, Ana (Morales, Ana) 59
 Moran, Giljeramo (Morán, Guillermo) 16, 20
 Moran, Mario (Morán, Mario) 16, 20
 Moreno Gomes, Fransisko (Moreno Gómez, Francisco) 4f, 50, 315, 325
 Mrazović, Karlo 241
 Muhika, Mateo (Múgica, Mateo) 48
 Mujbegović, Vera 245
 Muk, Adolf 207, 208
 Mulaosmanović, Admir 181f
 Murijas, Antolin (Murias, Antolín) 17
 Musolini, Benito (Mussolini, Benito) 84, 134, 139, 189, 190, 203, 217, 219, 222
 Mušicki, Kosta 154

N

- Nach, Mary 46f
 Nađ, Kosta 246
 Navaro, Visens (Navarro, Vicenc) 7, 278, 281
 Nedić, Milan 29, 64, 67, 126, 127, 140, 154, 155, 157, 307, 308, 309, 310, 311, 312
 Negrin i Lopes, Huan (Negrin y López, Juan) 20, 37
 Neira, Hose (Neira, José) 17
 Neruda, Pablo (Neruda, Pablo) 8
 Nieto, Severino (Nieto, Severino) 17
 Nieto, Viktorino (Nieto, Victorino) 17, 20
 Nikolić, Kosta 63f, 64f, 147, 149, 150f, 155
 Nikolić, Radivoj 203f
 Nikoliš, Gojko 237
 Nin i Peres, Andreu (Nin i Pérez, Andreu) 35, 38, 44

Nolte, Ernst 65
 Nora, Pjer (Nora Pierre) 302
 Nunjes, Lisandro (Nuñez, Lisandro) 17
 Nunjes, Ramon (Nuñez, Ramón) 17

NJ

Njegovan, Drago 179

O

O'Donel, Giljermo (O'Donnell, Guillermo) 92
 Obilić, Miloš 310
 Obradović, Boško, 138f, 139f
 Obradović, Dositej 29, 67
 Obrenović, Miloš 157
 Očak, Ivan 248
 Olechnowicz, Andrzej 131f, 133f
 Olesti i Prats, Isabel (Olesti i Prats, Isabel) 46f
 Olsina, Emili (Olcina, Emili) 48f
 Orešković, Marko – Krntija 237, 241
 Orlov, Aleksandar (Orlov, Alexander) 44
 Orvel, Džordž (Orwell, George) 3, 38, 232, 238, 293, 327
 Ostojić, Predrag 150f
 Otegi, Arnaldo (Otegi Arnaldo) 115
 Otero, Enriqueta 21
 Ouro Fabar, Hose (Ouro Fabar, José) 17

P

Pajes i Blanç, Pelai (Pagès i Blanch, Pelai) 4f, 33, 39f, 40f, 44f, 45f, 315, 325
 Pajović, Radoje 144f
 Palić, A. 161f, 162f, 170f
 Palme, Ulof (Palme, Olof) 52
 Pantić, Dragoljub – Draga 144f
 Para, Marselino de la (Parra, Marcelino de la) 17
 Parović, Blagoje 241
 Pael, Kolin (Powell, Colin) 94
 Paunković, M. 152
 Paunković, Radoslav 144f
 Pavelić, Ante 62
 Paver, Josipa 249
 Pavlaković, Vjerman 166f
 Pavlović, Boško 154
 Pavlović, Momčilo 147, 157, 160, 161f, 162, 167f, 169f
 Pečarić, Josip 66f
 Pedreira de la Iglesia, Hose (Pedreira de la Iglesia, José) 21

Pedroncini, Guy 65f
 Pejn, Stenli Džordž (Payne, Stanley George) 35f
 Pelesić, Muhidin 176f, 179f
 Pena, Camino 21
 Penezić, Slobodan Krcun 155
 Penoukos Lopes, Hesus (Penoucos López, Jesús) 17
 Peres Baro, Albert (Pérez Baró, Albert) 45f, 46f
 Peres Martines, Manuel (Pérez Martínez, Manuel) 115
 Peres Vaga, Eduardo-Tameiron (Pérez Vaga, Eduardo-Tameiron) 17
 Perović, Latinka 4f, 27, 314, 325
 Pešić, Savo 206f, 207f, 211f, 246
 Petar I Karađorđević 147
Pétain, Philippe 65
 Petit, Filip Noel (Pettit, Philip Noel) 86
 Petranović, Branko 144f, 238, 246
 Petrović, Milo 3, 295, 326
 Petrović, Vladimir 199f
 Pezdir, Rado 104f
 Pihler, Lujza (Demić, Borka) 245
 Pinoče, Augusto (Pinochet, Augusto) 279
 Piskač, Nenad 160f
 Plančuelo, Migel (Planchuelo, Miguel) 115
 Plavskin, Zakhir 43f
 Pleterski, Janko 103f
 Podunavac, Milan 28
 Pojić, Milan 159f
 Ponte, Manuel 18, 21
 Popović, Jovan 237
 Popović, Justin 67f
 Popović, Koča 246
 Portevija, Antonio (Portevia, Antonio) 17
 Portofondo 17
 Posejdon Poznanović, Rade 144f
 Prada, Hulijo (Prada, Julio) 40f
 Preciozo, Stefani (Prezioso, Stefanie) 43f
 Preston, Pol (Preston, Paul) 40, 46f
 Pribičević, Svetozar 201f
 Prieto, Indalesio 24
 Primo de Rivera, Hose Antonio (Primo de Rivera, Jose Antonio) 61f, 83, 116
 Prinčič, Jože 107f
 Protić, Milan St. 146
 Puig Antić, Salvador (Puig Antich, Salvador) 7f, 23f
 Puigsek, Žozep (Puigsech, Josep) 44f
 Pupovac Tihana 4f
 Pušonjić – Veljković, Dragica 148f

Q

Quisling, Vidkun 65

R

Račić, Puniša 201
 Radanović, Milan 4f, 64f, 318, 326
 Radić, Radivoj 150f
 Radić, Radoslav – Rade 154
 Radić, Stjepan 79
 Radojčić, Milorad 144f
 Radoš, Ronald (Radosh, Ronald) 42f
 Radovanović, Slobodan 147
 Rager, Hilari (Raguer, Hilari) 47f
 Rahoj, Marijano (Rajoy, Mariano) 112
 Rakić, A. Hranislav 144f
 Ramon, Serafin-Ksanteiro (Ramón, Serafin-Xanteiro) 16
 Ramos Oliveira, Antonio (Ramos Oliveira, Antonio) 232
 Ramos, Manuel (Ramos, Manuel) 16
 Raonić, Milun 144f
 Rapin, Ami-Žak (Rapin, Ami-Jacques) 43f
 Rastoder, Šerbo 165f
 Redžić, Enver 178f, 181
 Regan, Ronald (Reagan, Ronald) 4, 72
 Regero, Ramon de (Reguero, Ramón de) 17
 Reig Tapia, Alberto (Reig Tapia, Alberto) 36f, 288
 Reinhard Piper, Ernst 65f
 Rejes Mate, Manuel (Reyes Mate, Manuel) 51, 53, 55, 280
 Ren, Ludvig (Renn, Ludwig) 234, 238
 Renton, Dejv (Renton, Dave) 130
 Rešic-Zanoni, Otilija (Reschitz-Zanoni, Ottilia) 245
 Rieger, Max 44f
 Riker, Pol (Ricoeur, Paul) 302
 Río, Carmen del 22
 Rio Sančes, Anhel del (Río Sánchez, Ángel del) 4f, 278, 281, 286, 321
 Rios, Arkadio (Ríos, Arcadio) 16, 19
 Rios, Migel (Ríos, Miguel) 85
 Rios Mont, Efraín (Ríos Montt, Efraín) 279
 Rios, Sesar (Ríos, Cesar) 16, 17, 23, 24
 Rirup, Rajnhard (Rürup, Reinhard) 306f
 Rodrigues Galindo, Enrike (Rodríguez Galindo, Enrique) 115
 Rodrigues Lopes, Alfonso (Rodríguez López Alfonso) 17

Rodrigues Lopes, Konsuela – Ćelo 22
 Rodrigues Lopes, Rohelio (Rodríguez López, Rogelio) 16
 Rodrigues Lopes, Sebastijan (Rodríguez López Sebastián) 17
 Rodrigues Sapatero, Hose Luis (Rodriguez Zapatero, José Luis) 58, 87, 88, 90, 112, 189, 261, 269
 Rodrigues, Alfonso (Rodriguez, Alfonso) 20
 Rodrigues, Domingo – El Inka (Rodríguez, Domingo – El Inca) 16, 17
 Rodrigues, Huan Manuel (Rodríguez, Juan Manuel) 4f, 110, 317, 326
 Rodrigo, Havijer (Rodrigo, Javier) 289
 Roksandić, Drago 136f
 Rosas, Benhamin de las (Rosas, Benjamín de las) 16
 Rudin Fos, Braina 207f, 208
 Ruis Galjardon, Alberto (Ruiz Gallardón, Alberto) 7f

S

Sabolevski, Mihael 144f
 Sabrow, Martin 65f
 Sabsay, Fernando 61f
 Sagasta, Praksedes Mateo (Sagasta, Práxedes Mateo)
 Salas, Nikolas 287
 Salasar Urijarte, Alfonso (Salazar Uriarte, Alfonso) 115
 Samardžić, Miloslav 149f, 170
 Sančes Gera, Rafael (Sánchez Guerra, Rafael) 52, 53f
 Sankristobal, Hulijan (Sancrestóbal, Julián) 115
 Santadrian, Victor 21
 Santos, Hulija (Santos, Juliá) 40f, 51, 94, 202f, 279f, 280
 Savala, Hose Marija (Zavala, José María) 35
 Savković, Svetislav 144f
 Schiller, Ulrich 61f
 Schwiarskott, Hans-Joachim 66f
 Sebrian, Huan Luis (Cebrian, Juan Luis) 89
 Sekulić, Nada 76
 Seles-Brozović, Ana 245
 Sende-Popović, Kornelija 245
 Seoane Sančes, Antonio (Seoane Sánchez, Antonio) 18, 20
 Serkas, Havijer (Cercas, Javier) 88
 Sevostjanov, Grigorij 42f

Sierva, Rikardo de la (Cierva, Ricardo de la) 87
 Silva, Emilio (Silva, Emilio) 289, 294
 Simonetti, Eugenia 245
 Skutelski, Remi (Skoutelsky, Rémi) 43f
 Sobolevski, Mihael 144f
 Sofokle 50, 54
 Solcaga, Hose (Solchaga, José) 57, 58
 Sole i Sabate, Žozep Marija (Solé i Sabaté, Josep Maria) 39f
 Soto, Manuel (Soto, Manuel) 18, 20, 23
 Sousa Santos, Boaventura de (Sousa Santos, Boaventura de) 94
 Spalajković, Miroslav 311, 312f
 Spasojević, Vojislava C. 151f, 152f, 153f, 154f, 155f, 156f
 Srečković, Srđan 161
 Stanovnik, Janez 102
 Stipić, Borislav 62f
 Stojadinović, Milan 203, 204, 209, 215, 221, 239
 Stojanović, Dubravka 156f
 Stridsberg, Avgustina-Gusti (Stridsberg, Augustina-Gusti) 239f
 Stürmer, Michael 65
 Suarez, Adolfo (Suárez, Adolfo) 94f, 111, 112
 Subotić, S. Dragoljub 144f
 Sulejmanpašić, Zija 180f
 Sundhaussen, Holm, 159f
 Sunjer, Serano (Suñer, Serrano) 184
 Sutton, Michael 65f
 Svinerton Tomas, Hju (Swynnerton Thomas, Hugh) 61

Š

Šehić, Nusret 177
 Šilingo, Adolfo (Scilingo, Adolfo) 183, 190
 Šitin, Tonči 207f
 Šmit, Karl 185
 Šneeman, Marija 245
 Štrek, Volfgang (Strecek, Wolfgang) 72, 77

T

Tačer, Margaret (Thatcher, Margareth) 4, 72
 Tadić, Boris 147
 Tarda, Žoan (Tardá, Joan) 188
 Temim, Emil (Témime, Émile) 238, 247
 Teron, Sesar (Terrón, Cesar) 16
 Terzić, Milan 171
 Tobledo, Rikardo (Tobledo, Ricardo) 40f
 Todorov, Cvetan, 281, 294

Toljati, Palmiro (Togliatti, Palmiro) 44
 Tomasevich, Jozo 144f, 145f
 Tomasini, Umberto (Tommasini, Umberto) 43f
 Tosstorff, Reiner 233
 Traverso, Enco (Traverso, Enzo) 5f
 Trifunović, Lj. 166f
 Triljo, Luis-O guardarios (Trillo, Luis-O guardarríos) 17
 Tuđman, Franjo 61, 62
 Tunjon de Lara, Manuel (Tuñón de Lara, Manuel) 52, 238
 Turovski, J. (Turowski, Jan) 72
 Turudić, Momir 145

U

Udovički, Karolina 295
 Udovički, Lazar 255
 Ungrija Himenes, Hose (Ungría Jiménez, José)
 Uribaldi, Marselino (Uribarri, Marcelino) 299
 Utrera Molina, Hose (Utrera Molina, José) 7f

V

Vakero, Anhel (Vaquero, Ángel) 115
 Valjador, Amadeo (Vallador, Amadeo) 16, 24
 Varesko, Julio 241
 Vasić, Miroljub 146f
 Vasiljević, P. 161f, 162f, 170f
 Vasiljević, Predrag
 Vasiljević, Vladan 155
 Vaskes, Arturo-O Čalin (Vázquez, Arturo-O Chalin) 17
 Vaskes, Rohelio (Vázquez, Rogelio) 17
 Vasović, Milenko 307f
 Vega Sombriá, Santiago (Vega Sombrija, Santijago)
 Vehovar, Urban 104f
 Velagić, Adnan 181f
 Velimirović, Nikolaj 309
 Veljak, Lino 4f, 60, 315, 326
 Vera, Rafael (Vera, Rafael) 115
 Vidal i Baraker, Fransisko (Vidal y Barraquer, Francisco) 47
 Vidal, Sesar (Vidal, César) 34, 35, 87, 287
 Videla, Rafael (Videla, Rafael) 279
 Vieites, Ana (Viéitez, Ana)
 Vierhe, Galo (Vierge, Galo) 58
 Viljanueva, Marselino-Gafas (Villanueva, Marcelino-Gafas) 16, 17
 Vinis, Rikard (Vinyes, Ricard) 58

Vinjales, Alberta (Viñales, Alberta) 20
Viljar Karpi, Sebastijan (Vilar Carpi,
Sebastian) 218
Vinjas, Anhel (Viñas, Ángel) 38, 44f
Visarionovič Staljin, Josif 36, 43, 44, 62, 66
Vitorio, Đuzepe di (Vittorio, Giuseppe di) 234f
Vlahović, Dragan 146f, 147
Vodopivec, Peter 237
Vujanović, Dubravka 161
Vujković, Svetozar 208
Vujošević, Ubavka 245
Vukčević, Vojislav 145
Vukmanović, Svetozar – Tempo 177
Vukobratović, Nikola 4f, 223, 320, 326
Vukojević, Vice 159
Vukotić, Manojlo 160, 161

W

Wallerstein, Immanuel 99f
Weyembergh, Maurice 65f
Wippermann, Wolfgang 225f

Y

Yeste Piquer, Elena 304

Z

Zamora, Jaume Enric 304
Zečević, Momčilo 238, 246
Zundhausen, Holm (Sundhassen, Holm) 29

Ž

Živković, Dragoljub 163f
Žujović, Sreten-Švarc 240

*Registar priredile:
Jelena Jovanović i Slavica Milić*

CIP - Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

355.426(460)"1936/1939"(082)

94(460)"1936/1939"(082)

94(497.1)"1939/1945"(082)

93/94:001.98(497.1)"1939/1945"(082)

PREISPITIVANJE prošlosti i istorijski revizionizam :
(zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog
svetskog rata na prostoru Jugoslavije / priredio Milo
Petrović ; [ilustracije Đorđe Andrejević Kun]. - Beograd :
Udruženje "Španski borci 1936-1939" : Fakultet političkih
nauka, 2014 (Beograd : Standard 2). - 337 str. : ilustr.
; 22 cm

Tiraž 500. - Str. 3-14: Vreme revizionizma / Milo
Petrović. - Str. 15-24: Oružana borba protiv frankističke
diktature: pluralna kultura ili kultura jedne partije /
Francisko Martines Lopes "El Kiko". - Biografije: str.
323-326. - Napomene i bibliografske reference uz tekst.
- Resumenes. - Registar.
-- Guerrillero contra Franco [Elektronski
izvor] : testimonio de Francisco Martínez
López "El Quico". Deo 1,2 / [por Odette
Martínez Maler, Herta Alvarez, Mercedes
Yusta Rodrigo]. - 1 elektronski optički
disk (DVD) ; 12 cm

ISBN 978-86-917675-0-1

a) Шпански грађански рат 1936-1939 -
Ревизионизам - Зборници b) Други светски рат
1939-1945 - Ревизионизам - Југославија - Зборници
COBISS.SR-ID 206487308

Antifašizam je *pokret otpora*, principijelno subverzivan u odnosu na svaki poredak koji teži temeljnom ograničenju ljudskih sloboda i zatvaranju horizonta budućnosti. Stoga je njegova delegitimizacija prvi i najvažniji zadatak savremenog revizionizma. Analiza revizionističkog diskursa, teorijskog, medijskog, političkog, pokazuje da to nije govor iz sadašnjosti, već suštinski *govor o sadašnjosti*. Iz njegovog „tumačenja“ prošlosti saznaje se više o sadašnjosti i njenim akterima nego o prošlosti, koja je nominalno predmet njegovog preispitivanja. Odatle i zaključak da se bitke oko prošlosti ne tiču samo, niti ponajviše, nje same i njenog izvornog tumačenja, već da su, gotovo uvek, u funkciji današnjih bitaka za (pre)raspodelu političke i ukupne društvene moći – jer „onaj ko kontroliše prošlost, kontroliše budućnost, onaj ko kontroliše sadašnjost, kontroliše prošlost“ (George Orwell, 1984).

Revizionističke obrade i prerade novije istorije Španije i Jugoslavije – Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije, koje su predmet radova sabranih u ovom zborniku, treba čitati kao izvor za razumevanje društvene, političke i kulturne scene savremene Španije i zemalja bivše Jugoslavije, protivrečnosti, nedoumica i konfuzija koje, međutim, nisu samo naše već i sveta koji koji nas okružuje i čiji smo deo.

